

ქართველი სამოციანელები ახალი ისტორიის პრობლემათა შესახებ

ბავშვთა ლიტერატურის გამომცემლობა „საბავშვო საქართველო“-
თბილისი — 1970

მონოგრაფიაში გაშუქებულია ქართველ სამოციანელთა გამოჩენილი წარმომადგენლების ილია ჭავჭავაძის, ნიკო ნიკოლაძის, სერგეი მესხისა და გიორგი წერეთლის საინტერესო შეხედულებანი მსოფლიოს ახალი ისტორიის აქტუალურ პრობლემებზე — საზღვარგარეთის ქვეყნების საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრებისა და საერთაშორისო ურთიერთობის საკვანძო საკითხებზე; ნაჩვენებია მათი სოციოლოგიური ნააზრევნი, იდეური წყაროები და შემეცნებითი მნიშვნელობა.

შ ე ს ა მ ა ლ ი

ქართველ სამოციანელებს (ქართველ განმანათლებლებს), ანუ როგორც მათ ხშირად უწოდებენ „თერგდალეულებს“, განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზროვნებისა და კულტურის ისტორიაში. ამ გამოჩენილ მოღვაწეთა სახელთან ორგანულადაა დაკავშირებული მედგარი და გაბედული ბრძოლა დრომოქმული ფეოდალური იდეოლოგიისა და ბატონყმური წესების წინააღმდეგ, ცარიზმის მკაცრი კოლონიური უღლის დაგმობა, ეროვნული და სოციალური მოტივების წინ წამოწევა, მშობლიური ქართული ენის დაცვა ყოველგვარ წამბილწველთა, აუგად მხსენებელთა და უხეშ ასიმილატორთა შემოტევისაგან, მისი გახალხურება და შემდგომი განვითარება, საქართველოს მდიდარი კულტურული მემკვიდრეობის გამოშვეურება, მისი ახალი მოტივებით გამდიდრება და მსოფლიოს პროგრესული იდეებით შევსება, ეროვნული პუბლიცისტიკის დაფუძნება, ახალი ქართული ლიტერატურის გაფურჩქვნა, მშობელი ხალხის მეზაირახტრედ გამოსვლა, მისი პატრიოტული თვითშეგნების გაღვივება, საქართველოს ნათელი მერმისისათვის შეუწელებელი ბრძოლა და სხვ.

თავიანთი ბრწყინვალე ლიტერატურულ-პუბლიცისტური მოღვაწეობითა და პრაქტიკული საქმიანობით მათ წარუშლელი კვალი დაამჩნიეს ქართული ცხოვრების ყველა დარგს და ღირსეულად მოიხადეს ვალი მშობლიური ქვეყნის წინაშე. განუზომელია მათი წვლილი მშობლიური კულტურის საგანძურში. თავიანთი გოლიათური მხრებით მათ ფაქტიურად მარტო ზიდეს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ეროვნული ყოფის მძიმე ტვირთი და მძლავრი გონებით პასუხი გასცეს ცხოვრების მიერ აღძრულ ყველა მტკივნეულ საკითხს. ამ მადლცხებულ ჩვენს დიდ წინამორბედებს სრული უფლება ჰქონდათ სიამაყით გადაეხედათ განვლილი გზისათვის და თავიანთ თავზე

ეთქვათ: „ჩემი მხრით, მე ახალი სარგებლობა მოუტანე ჩემს ხალხს... ახალი სინათლე ვაჩვენე; ახალი ძალა შევსძინე და ახალი გზა გავუხსენი უკეთესი ცხოვრებისკენ“¹.

მადლიერი შთამომავლობა არასოდეს დაივიწყებს მათ უდიდეს დამსახურებას სამშობლოს წინაშე. მათი მრავალმხრივი მოღვაწეობა მარად დარჩება სამშობლოსადმი უანგარო თავდადების მისაბამ მაგალითად. ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ნიკო ნიკოლაძის, სერგეი მესხის, გიორგი წერეთლის, კირილე ლორთქიფანიძის, დათა მიქელაძის და სხვა სამოციანელთა სახელები მუდამ იკაშკაშებენ მშობლიური ქვეყნის ცის ტატნობზე და მომავალ თაობებს გაუხნათებენ წინსვლის გზებს. მათი ხსოვნა საუკუნეებს გაუძლებს, რაც დრო გავა, უფრო შეიმოსება დიდების შარავანდედით და ქართველი ერის უკვადავებას შეერწყმის.

* * *

სამი იდეური წყარო კვებავდა ქართველ სამოციანელთა მოწინავე მსოფლმხედველობას: თვითმყოფადი ეროვნული კულტურის მდიდარი მემკვიდრეობა, რუსეთის რევოლუციური-დემოკრატიული აზროვნება და დასავლეთ ევროპის საგანმანათლებლო-პროგრესული იდეები და სოციალისტური მოძღვრებები.

მათ მეტ-ნაკლებად განიცადეს დიდ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატთა — ბელინსკის, გერცენის, ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვის, პისარევის, აგრეთვე პუშკინის, გოგოლის იდეური გავლენა. ი. ჭავჭავაძეს, ნ. ნიკოლაძეს, გ. წერეთელსა და სხვებს არაერთხელ ღრმა მადლობით აღუნიშნავთ ის კეთილნაყოფიერი გავლენა, რაც რუსული რევოლუციური აზრის კორიფეებმა და დიდმა პროგრესულმა მწერლებმა მოახდინეს მათ იდეურ ფორმირებაზე.

არანაკლებ მნიშვნელოვანი იყო ფრანგი განმანათლებლების, ფრანგი ბურჟუაზიული ისტორიკოსების, უტოპისტ-სოციალისტებისა და სხვა მოწინავე მოაზროვნეთა გავლენა. ყველაზე ღრმად იგი სამოციანელთა შორის დიდმა „დასავლეთელმა“ ნ. ნიკოლაძემ განიცადა. საერთოდ კი ამ გავლენის დადებითი კვალი ყველა სამოციანელს ამ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, ჩვენი ახალგაზრდობა, თბზ., ტ. 2, გვ. 380—381.

ჩნევია — „დიდსა“ თუ „პატარას“, რუსეთში აღზრდილს თუ დასავლეთში განსწავლულს¹.

მაგრამ ქართველ სამოციანელთა მსოფლმხედველობას, უპირველეს ყოვლისა, ი. ჭავჭავაძის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, „ქართული ღვრიტა“ ედო საფუძვლად.

არც ერთი მოწინავე აზრი და შეხედულება, რომელთა კეთილსასურველი გავლენა განიცადეს სამოციანელებმა, მექანიკურად არ გადმოუღიას და ბრმად არ უწამებიათ. ი. ჭავჭავაძე, ა. წერეთელი, ნ. ნიკოლაძე და მათი ღირსეული თანამებრძოლები ღრმად ეროვნული მოაზროვნეები იყვნენ. ისინი აღიზარდნენ იმ თვითმყოფადი ქართული კულტურის მდიდარ მემკვიდრეობაზე, რომლის შესახებ გაზეთი „პრავედა“ წერდა: „მრავალი საუკუნის განმავლობაში იქმნებოდა და მდიდრდებოდა ქართველი ხალხის კეთილშობილი და დემოკრატიული მხატვრული ტრადიციები. ამ ძეგლისძველმა, მაგრამ გაზაფხულივით აყვავებულმა კულტურამ საუკუნეებში გამოატარა და შეინარჩუნა თავისი ხალხის ახალგაზრდობა და სულის სიმხნევე, მისი დიდი სიცოცხლისმოყვარეობა, რომელიც ვერ გატეხა მძიმე განსაცდელის ჟამმა, მკაცრმა ბრძოლებმა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის, მან გამოატარა თავისი ხალხის ნათელი ოცნება ბედნიერებაზე“².

მათ საფუძვლიანად ჰქონდათ შესწავლილი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის გმირული ბრძოლებით აღსავსე საქართველოს ისტორია. მათი სათაყვანებელი გმირები იყვნენ: ვახტანგ გორგასალი, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე, დიმიტრი თავდადებული, „კახეთის მხსნელი გმირები“—ბიძინა, შალვა, ელიზბარ, გიორგი სააკაძე, ერეკლე მეფე, სოლომონ ლეონიძე და უცხოელ მოძალადეთა წინააღმდეგ სხვა თავდადებული მებრძოლები. ისინი ჭეროვნად იყვნენ დაუფლებული იმ ძვირფას მემკვიდრეობას, რომელიც შექმნეს მათმა დიდმა წინამორბედებმა პეტრე იბერმა, ექვთიმე და ივანე მთაწმინდელებმა, ეფრემ მცირემ, შოთა რუსთაველმა, ოპიზარებმა, ჩახრუხაძემ, არჩილმა, თეიმურაზმა, ვახტანგ მეექვსემ, ვახუშტი

¹ ამ მოვლენის კეთილნაყოფიერი მოქმედება ქართველ სამოციანელთა მსოფლმხედველობის ფორმირებაზე არაერთხელ ყოფილა გაშუქებული ქართველოლოგთა ნაშრომებში. ამიტომ ამაზე ვრცლად აღარ შევჩერდებით.

² «Правда», 1958 წლის 21 მარტის მოწინავე.

ბატონიშვილმა, საბა-სულხან ორბელიანმა, ბესიკმა, დ. გურამიშვილ-
მა, ს. დოდაშვილმა, ალ. ჭავჭავაძემ, ნ. ბარათაშვილმა, ვახტანგ და
გრიგოლ ორბელიანებმა, გ. ერისთავმა და სხვებმა.

არ შეიძლება არ დავიმოწმოთ ი. ჭავჭავაძე, რომელიც ხაზგას-
მით აღნიშნავდა რა რუსული და დასავლური ლიტერატურისა და
იდეების ზეგავლენას ქართველ სამოციანელთა მსოფლმხედველობის
ჩამოყალიბებაზე, დასძენდა: არც ერთი უცხოური აზრი ბრმად არ
გვიწამია, მის ტყვეობაში არ მოვქცეულვართ, ჩვენ ყოველრვე კრი-
ტიკის ტექსტში გავგიფოვალდებოდა და ისე შეგვითვისებიაო¹.

საქართველოს მოწინავე შვილთა წინაშე სულ სხვა ამოცანები
იდგა, ვიდრე რუსეთში ან დასავლეთ ევროპაში. ამიტომ სამშობლო
მათგან სხვა ხასიათის „მსახურებას“ მოითხოვდა, ვიდრე იქ. „ჩვენ
ქვეყანას, — სამართლიანად მიუთითებდა ი. ჭავჭავაძე, — სულ სხვა
ტკივილი აქვს. სულ სხვა ფათერაკი სდევს... ჩვენებული დღევანდელი
დღე სულ სხვასა თხოულობს, სულ სხვასა ჰღალატებს...“².

ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ამ
უკანასკნელ ხანს ქართველოლოგი მეცნიერები უფრო და უფრო
გაბედულად ავითარებენ იმ აზრს, რომ ქართული განმანათლებლო-
ბა, ეს მრავალმხრივი, ენციკლოპედიური ხასიათის საზოგადოებრივ-
პოლიტიკური და ლიტერატურული მოძრაობა, აღმოცენდა არა მე-19
საუკუნის მეორე ნახევარში, არამედ ერთი საუკუნით ადრე, ე. ი.
მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. ეს იყო ადრინდელი ქართული
განმანათლებლობა, რომელსაც ბევრი ისეთი მოტივი ედო სა-
ფუძვლად, რაც აგრეთვე ასულდგმულებდა მე-19 საუკუნის 60—80-
იანი წლების განმანათლებლობას. თავადაზნაურობის რიგებიდან
გამოსული იმდროინდელი მოწინავე ქართველი ადამიანები ეძებდ-
ნენ მძიმე ავებდობიდან სამშობლოს გამოსხნის გზებსა და საშუალე-
ბებს, გულწრფელად ოცნებობდნენ მის უკეთეს მერმისზე და თა-
ვიანთი პროგრესული იდეებით ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის
პატრიოტულ გამოღვიძებას. ადრინდელი ქართველი განმანათლებ-
ლობის დიდი წარმომადგენლები იყვნენ: ვახუშტი ბატონიშვილი.

¹ ი. ლ. ი. ა. ჭავჭავაძე, დღათა საქმის გამო, თბ. სრ. კრებ., ტ. 4
გვ. 332.

² ი. ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა VIII, ტ. 5, გვ. 95.

ანტონ ბაგრატიონი და დავით გურამიშვილი. მათი საქმე შემდეგში განაგრძეს მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის გამოჩენილმა ქართველმა მოაზროვნეებმა: სოლომონ დოდაშვილმა, ნიკოლოზ ბარათაშვილმა, სოლომონ რაზმაძემ და სხვებმა. მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის ქართველმა განმანათლებლებმა ახალ ეთარებაში აღადგინეს, განავითარეს და მაღალ საფეხურზე აიყვანეს წინამორბედ ქართველ განმანათლებელთა კეთილშობილი ტრადიციები¹.

ჩვენ საესეებით ვიზიარებთ ზემოთ მოტანილ შეხედულებას და მის საფუძველზე ერთხელ კიდევ ვუსვამთ ხაზს წინამორბედი თვითმყოფადი ეროვნული კულტურის მდიდარ საუნჯეთა და საგანმანათლებლო იდეების ტრადიციათა განმსაზღვრელ როლს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის სამოციანელთა მსოფლმხედველობის ფორმირებაზე².

ქართველმა სამოციანელებმა უდიდესი იდეურ-ლიტერატურული მემკვიდრეობა დაგვიტოვეს, რომელიც ჩვენი ერის იდეური სალაროს ოქროს ფონდს შეადგენს. ამ მემკვიდრეობის შესწავლა, მისი ისტორიული ადგილის განსაზღვრა და სოციალურ-პოლიტიკური მრწამსის ჩვენება, ცალკეული მოაზროვნის შემოქმედებით ლაბორატორიაში ღრმად ჩაწედომა. მათი ინდივიდუალური თავისებურების დადგენა, წინამორბედ და მომდევნო მოაზროვნეებთან მათი კავშირურობის ფიქსირება დიდი ხანია ქართული კულტურის ისტორიის მკვლევართა საპატიო ამოცანად იქცა.

პირველი ქართველი საბჭოთა მეცნიერი (რევოლუციამდელ მკვლევარებზე აღარაფერს ვამბობო), რომელმაც დიდი შრომა გასწია სამოციანელთა ლიტერატურული მემკვიდრეობის შეგროვებისა და შესწავლის საქმეში, იყო ნიჭიერი მკვლევარი პროფ. სიმონ ზუნდაძე³. იგი პირველი შეეცადა მარქსისტულ-ლენინური მსოფლმხედ-

¹ ეს აზრი ყველაზე მკაფიოდ განავითარა მიხეილ გაფრინდაშვილმა თავის ახალ ნაშრომში „ქართული განმანათლებლობა“, თბილისი. 1966, გვ. 4—6; იხ. აგრეთვე აკ. სურგულაძის „ნიკოლოზ ბარათაშვილი და მისი დრო“, 1968.

² ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდია გენიალური პოეტისა და მოაზროვნის ნიკოლოზ ბარათაშვილის როლი.

³ ეს ოდნავადაც არ ჩრდილავს მისი წინამორბედი მოაზროვნეების არჩილ ჯორჯაძის, ხომელის, კ. აბაშიძის, ვ. კოტეტიშვილის, ი. გომართელისა და სხვათა დამსახურებას ამ მიმართულებით.

ველობის შუქზე ეჩვენებინა მათი იდეური მემკვიდრეობის ყველა მხარე. ამ მხრივ მის მიერ გამოთქმულ ბევრ მოსაზრებას დღემდე არ დაუკარგავს ცხოველმყოფელობა.

მომდევნო პერიოდში სამოციანელების იდეურ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს ქართული ლიტერატურის, პუბლიცისტიკის, ჟურნალისტიკისა და კრიტიკის ისტორიის მკვლევარებმა: გ. ქიქოძემ, პ. ინგოჯოყვამ, აკად. გ. ჯიბლაძემ, პროფესორებმა მ. ზანდუკელმა, პ. გუგუშვილმა, ლ. გორგილაძემ, გ. მეგრელიშვილმა, ვ. ზამბახიძემ, დ. გამეზარდაშვილმა, ვ. შადურმა, გ. აბზიანიძემ, ვ. გაგოიძემ, ვ. ბახტაძემ, ა. ჭილაიამ, ი. ბრცვაძემ, ს. ხუციშვილმა, დოცენტებმა ა. ნიკოლაძემ, მ. გაფრინდაშვილმა და სხვებმა.

მიუხედავად იმ დიდი ინტერესისა, რასაც იჩენდნენ და იჩენენ ჩვენი კულტურის მკვლევარები სამოციანელთა იდეური მემკვიდრეობის საკითხისადმი, ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ ცოტა რამ როდია გასაქმებელი. სამოციანელობა — ჩვენი ერის ცხოვრების უდიდესი მოვლენა — კიდევ დიდხანს დარჩება ქართულოვანთა მეცნიერული კვლევა-ძიების ცენტრში.

* * *

სამოციანელთა მრავალფეროვან და მდიდარ იდეურ-ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში საპატიო ადგილი უკავია ისტორიული მეცნიერების საკითხებს, კერძოდ, მათ საინტერესო შეხედულებებს ახალი დროის მსოფლიო ისტორიისა და საერთაშორისო ურთიერთობების საკვანძო პრობლემების შესახებ.

როგორც ცნობილია, ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე და მათი ღირსეული იდეური თანამებრძოლები თავისი დროისათვის ენციკლოპედიურად განათლებული, ფართო დიაპაზონის მქონე მოაზროვნეები იყვნენ, რომლებიც ეხმაურებოდნენ და პასუხს სცემდნენ ეპოქის მიერ აღძრულ ყველა საკითხს. მართალია, ისინი მოწოდებით ისტორიკოსები არ ყოფილან და არც საამისო პრეტენზია ჰქონიათ, მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია მათთვის ბევრი ეწერათ ისტორიის

საკითხებზე და ამ დარგშიც დაეკმაყოფილებინათ ქართველი მკითხველი მასის გაზრდილი ინტერესი.

60-იანი წლებიდან მოწინავე ქართველი ახალგაზრდობის რიგებში აღინიშნება გაძლიერებული ყურადღება ისტორიის პრობლემებისადმი. ქართველმა სამოციანელებმა, რომელთაც სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადეს ეროვნულ და სოციალურ ჩაგვრას და გაბედულად გამოექმადგნენ ცარიზმის მკაცრი კოლონიური ჩაგვრის ობიექტად ქცეულ ქართველ ხალხს, ისტორიის ანალები ამ ბრძოლის იარაღად გამოიყენეს. ისინი ცდილობდნენ ისტორიაში ეპოვათ პასუხი იმ მწვავე კითხვებზე, რომლებსაც აყენებდა საქართველოს იმდროინდელი ცხოვრება, მისი სოციალ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების პერსპექტივები. ისტორიის როლზე მოვლენებზე დაკვირვებით, მისი პერიპეტეიების შემაპირობებელ გარემოებათა ახსნით მათ სურდათ ამოეხსნათ მსოფლიო ისტორიის ზოგადი კანონზომიერების „სფინქსის საიდუმლოება“ და მოენახათ მშობლიური ქვეყნის განვითარების უკეთესი გზა.

ქართველი სამოციანელები, დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების მსგავსად, ისტორიის საკითხების გაშუქებისას მარტო მშობლიური ქვეყნის ისტორიის პრობლემებით არ იფარგლებოდნენ. ისინი არასოდეს არ განიხილავდნენ საქართველოს ისტორიის სპჰირ-ზოროტო პრობლემებს იზოლირებულად, ერთიანი მსოფლიო-ისტორიული პროცესიდან მოწყვეტილად. მშობლიური ისტორიის პარალელურად ისინი დროგამოშვებით ეხებოდნენ საერთაშორისო ურთიერთობისა და ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის, დასავლეთის კაპიტალისტური სახელმწიფოების საშინაო ცხოვრების საკვანძო საკითხებს და საყურადღებო, იმ დროისათვის ღრმააზროვან მოსაზრებებს გამოთქვამდნენ მათ შესახებ.

ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი, გ. წერეთელი და სხვა სამოციანელები აღიარებდნენ მსოფლიო-ისტორიული პროცესის ერთიანობას. აქედან გამომდინარე, მათ საჭიროდ მიაჩნდათ მშობლიური ქვეყნის პრობლემები, მისი ისტორიული პროცესი გაეშუქებინათ მსოფლიო-ისტორიულ ასპექტში, საზღვარგარეთის ქვეყნების საშინაო ცხოვრებისა და აქტუალურ საერთაშორისო ამბებთან მჭიდრო კავშირში. საზღვარგარეთის ქვეყნების ახალი დროის

ისტორიის საკვანძო საკითხებისათვის სერიოზული ყურადღების მიქცევით და მათი პერიოდული გაშუქებით სამოციანელებს სურდათ ეჩვენებინათ არა მარტო ის, რაც ეროვნული იყო და ეროვნულ კოლორიტს შეიცავდა, არამედ ისიც, რაც ზოგადსაკაცობრიო ნიშნებს ატარებდა და, მაშასადამე, დამახასიათებელი იყო ყველა ქვეყნისათვის.

ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის საკვანძო საკითხების გაშუქებით ჩვენი სასიქადულო მოღვაწეები არა მარტო ისტორიის განვითარების ზოგად კანონზომიერებას ეცნობოდნენ, არამედ ამ გზით პოულობდნენ პასუხსაც მშობლიური ქვეყნის მიერ აღძრულ ბევრ თავსატეხ საკითხზე. დასავლეთის, ან აღმოსავლეთის ზოგიერთი სახელმწიფოს მიმდინარე ისტორიული პროცესის გაშუქებით, მათი წარსული ისტორიის ანალების გამომზეურებით და მშობლიური ქვეყნის ისტორიულ განვითარებასთან შედარებით მათ საქართველოსათვის სასარგებლო დასკვნა გამოჰქონდათ. ისინი ადგენდნენ, თუ რა იყო კარგი და მისაბაძი იმ ქვეყნებში, რა უნდა გამხდარიყო გამოცდილების საგნად, ან რა იყო დასავლობი და მიუღებელი, რას უნდა მორიდებოდა საქართველო თავის მომავალ განვითარებაში. ამგვარად, ახალი დროის მსოფლიო ისტორიისა და საერთაშორისო ურთიერთობის აქტუალური პრობლემების აღძვრით უბრალო ცნობისმოყვარეობის დაკმაყოფილება კი არ სურდათ, არამედ ამას მათთვის დიდი პრაქტიკულ-შემეცნებითი დანიშნულება ჰქონდა: მსოფლიო ისტორიის ანალებში მოენახათ მშობლიური ქვეყნის ისტორიის პარალელები და დამთხვევები და ამით სამშობლოს განვითარების უკეთესი გზები გამოენახათ¹.

სამოციანელთა მიერ საზღვარგარეთის ქვეყნების საშინაო პოლიტიკისა და ახალი დროის საერთაშორისო ურთიერთობის აქტუალური პრობლემებისადმი სერიოზული ყურადღების მიქცევა და ქართული პრესის ფურცლებზე მათი გაშუქება მეფის რუსეთის

¹ მსოფლიო ისტორიის რთული ანალებიდან საკუთარი ქვეყნისათვის სასარგებლო გამოცდილების მიღების აზრი ყველაზე რელიეფურად განაეითარა ნიკოლაჟემ წერილში „კომუთი და დეაკი“, სადაც წერს: „როგორც ინგლისელი ფრანგი, სხვა ცდილობს თავისი ქვეყნის სასარგებლო რამ გამოიკვლიოს კომუთის წარსულში. ისე ქართველმაც საქართველოსათვის გამოსადეგი რამ უნდა ეძიოს შიგ და არა სხვებისათვის“ („მოამბე“, № 4, 1894 წ., გვ. 134).

შეადგინა კოლონიური პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლის ერთ-ერთი ტაქტიკური ხერხიც იყო. მათ ხომ სამწერლო და პუბლიცისტურ-ჟურნალისტური მოღვაწეობა კოლონიური ხელისუფლების სულის შემხუთავი ცენზურის პირობებში უხდებოდათ. ამიტომ მათ ხელ-ფეხი შებოჭილი ჰქონდათ და არ შეეძლოთ ყველაფერზე თავისუფ-ლად წერა, არ ჰქონდათ საშუალება აშკარად გამოეთქვათ თავიანთი გულისნადები მშობლიური ქვეყნის ავადმყოფობისა თუ მომავლის პერ-სპექტივების შესახებ. ისინი იძულებული იყვნენ ალეგორიები გა-მოეყენებინათ, ეზოპეს ენისათვის მიემართათ და ამით დაეღწიათ თავი ცენზურული არტახებისათვის. საზღვარგარეთის ქვეყნების ახა-ლი ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკითხების გაშუქების დროს ისინი ამ მხრივ უფრო თავისუფალნი იყვნენ, ნაკლებად ემორჩილე-ბოდნენ ცენზურულ მუხრუჭებს და შედარებით ლაღად გრძნობდნენ თავს. ამ სფეროში მათ გაცილებით მეტი გასაქანი ჰქონდათ, შეეძ-ლოთ უფრო თავისუფლად გამოეყენებინათ თავიანთი პუბლიცის-ტური სიმახვილე და პოლემიკური უნარი, შედარებით თამამად დაე-გმოთ და ნილაბი ჩამოეხადათ ყოველგვარი დრომოკმული, ანტიხალ-ხური და რეაქციული შეხედულებებისათვის, მეტი შესაძლებლობა ჰქონდათ გამოქომაგებოდნენ ყოველგვარ პროგრესულ აქციას. მსა-რი დაეჭირათ ჩაგრულ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობისათვის, დაეცვათ სოციალური ჩაგვრის მსხვერპლნი, ქება-დიდებით მოეხსენიებინათ ხალხთა უკეთესი იდეალებისათვის მებრ-ძოლი ადამიანები.

საზღვარგარეთის ქვეყნების ახალი ისტორიის საკვანძო საკით-ხების გაშუქებით, მათი სიაყვარგის ჩვენებით მათ ხშირად შეეცდომა-ში შეჰყავდათ ცენზურა. ამით ისინი ახერხებდნენ მშობლიური ქვეყ-ნის მიმართ თავიანთი გულისნადების გამომჟღავნებას. ქართველი მკითხველი, რომელიც კარგად იცნობდა სამოციანელ მოღვაწეთა საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მრწამსს, ადვილად ერკვეოდა მათი აზრების რთულ ლაბირინთში. საზღვარგარეთის ქვეყნებისადმი მიძღვნილ წერილებში იგივე აზრი გამოსჰქვიოდა, რასაც ისინი მშობ-ლიური ქვეყნის შესახებ ავითარებდნენ. შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ დიდი სახელმწიფოების — საფრანგეთის, ინგლი-სის, გერმანიის. ავსტრია-უნგრეთის გვერდით ისინი ხშირად მოუ-თხრობდნენ ქართველ მკითხველს ირლანდიის, პოლონეთის, სა-

ბერძნეთის, ბულგარეთის, ჩეხეთისა და სხვა სლავ ხალხთა შესახებ. მათი ისტორიული პროცესი ხომ ბევრ რამეში ემთხვეოდა ქართველი ხალხის ისტორიულ პროცესს. მათ წარსულსა და აწმყოში ბევრი რამ იყო ჩასაფიქრებელი, „ქკუის“ სასწავლო“, რომელიც ქართველ ხალხს მაგალითად და გაკვეთილად გამოადგებოდა: წარმტაც ფერებში აშუქებდნენ რა ამ ხალხთა გმირული ბრძოლების ეპიზოდებს, სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლთა გმირობასა და თავდადებას, ამით ისინი ქართველ მკითხველთა ფართო ფენებს საკუთარი სამშობლოს გმირულ ისტორიას აყვარებდნენ¹.

აღნიშნული სფეროს პრობლემებისათვის სერიოზული ყურადღების მიქცევით სამოციანელები სხვა მხრივაც დიდ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მისიას ასრულებდნენ. ისინი ხელს უწყობდნენ ქართველი ხალხის გათვითცნობიერებას, აღვივებდნენ მათში ცხოველ ინტერესს სხვა ქვეყნების ხალხთა ცხოვრებისადმი, ზრდიდნენ თანაგრძნობას „ერთ ბედქვეშ მყოფი“ ჩაგრული ხალხების მიმართ, აძლიერებდნენ ზიზლსა და შეურიგებლობის გრძნობას ყველა ჯურის მჩაგვრელისა და მოძალადისადმი, დრომოკმული და უსამართლო საქმისადმი, რითაც დიდ პატრიოტულ მისიას ასრულებდნენ.

სამოციანელთა მდიდარი იდეური მემკვიდრეობის ეს უბანი დღემდე არ ყოფილა სპეციალური კვლევა-ძიებისა და მონოგრაფიული შესწავლის საგანი. მართალია, მათი შემოქმედების მკვლევარი

¹ ამ აზრს ავითარებდა ჟურნალ „საქართველოს მოამბის“ ერთ-ერთი თანამშრომელი დავით ყიფიანი, რომელიც ამავე ჟურნალში წერდა: „ჩვენ რასაც ვიტყვით მკითხველ! დარწმუნებული უნდა იყო, რომა ყოელის ფერში, მეტადრე ლიტერატურაში, ჩვენ ქართველობა გვყავს მხედველობაში; ამისათვის, გთხოვ, რომა სხვადასხვა ქვეყნებისა და სხვადასხვა დროებაში მდგომარეობა, მთელი საზოგადოების თანამედროვე მაიოცხლებელი აზრები რომ წარმოგიდგინო ხოლმე, მოიფიქრე ხოლმე შენ ქვეყანაზე, ქართველობაზე, იმის მდგომარეობაზე, იმის თანამედროვე მაიოცხლებელსა თუ მომავლინებელ აზრებზე, თუმცა უაზრობაზე, მოიფიქრე ხოლმე და შენ ფიქრებს თავისუფლება ათხოვე და ნუ შეგეშინდება, იმ შენმა თავისუფალმა ფიქრებმა სადამდინაც უნდა მიგიყვანონ“ (1863 წ., № 4, გვ. 95).

აი, ამ კეთილშობილი დევიზით, ამ მაღალი პატრიოტული მოსაზრებებით ხელმძღვანელობდნენ ქართველი განმანათლებლები, როცა ვრცლად აშუქებდნენ ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის აქტუალურ პრობლემებს.

სხვა საკითხების გაშუქებისას დროგამოშვებით გაკვრით ეხებოდნენ მათ ისტორიულ შეხედულებებს, კერძოდ, მათ საინტერესო მოსაზრებებს ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის საკვანძო საკითხებზე. მაგრამ ამ სპორადულად გამოთქმულ შეხედულებებს არ შეეძლო დაეკმაყოფილებინა მკითხველი და მიეცა მისთვის ცოტად თუ ბევრად ნათელი წარმოდგენა სამოციანელთა ცოდნის ამ უბნის შესახებ.

ვითვალისწინებთ რა ზემოაღნიშნულს, ჩვენ შესაძლებლად გვიჩნით შეგვეცხოვროს ეს ხარვეზი და სპეციალური კვლევის საგნად გაგვეხადა სამოციანელთა საინტერესო ნააზრევთა ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის აქტუალური პრობლემების შესახებ.

სამოციანელთა სოციოლოგიური შესაძლებლობისა და ისტორიული კონცეფციის საკითხისათვის

ი. ჯაქვაძეს, ნ. ნიკოლაძეს, ს. მესხს, გ. წერეთელს და სხვა ქართველ სამოციანელებს გარკვეული სოციოლოგიური მსოფლგაგება და ისტორიული კონცეფცია ჰქონდათ. ამ მსოფლგაგებების და კონცეფციის შესაბამისად აშუქებდნენ ისინი ისტორიულ პროცესს საერთოდ, კერძოდ კი ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის ცალკეულ საკითხებს¹.

ამ მსოფლგაგების ამოსავალს არსებითად ფილოსოფიურა მატერიალიზმი წარმოადგენს.

ეს ფილოსოფიური შეხედულებები მოკლედ შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ:

მათ ნათელი წარმოდგენა აქვთ მატერიალურ სამყაროზე, ბუნების ობიექტურ კანონებსა და მათი განვითარების მთავარ ფაქტორებზე, თანმიმდევრულ მატერიალურ თვალსაზრისზე დგანან ისი-

¹ ქართველ სამოციანელთა ისტორიული კონცეფციის შესახებ ზოგადი მოსაზრებები გამოთქმული აქვთ პროფესორებს: ს. ზუნდაძეს, ლ. გორგილაძეს, ი. ჭავჭავაძეს, ა. იოსელიანს, გ. ჭიბლაძეს, პ. რატიანს, პ. გუგუშვილს, გ. მეგრელიშვილს, ვ. გაგოიძეს, ს. ავალიანს, დ. გამეზარდაშვილს, გ. აბზიანიძესა და სხვ. აღნიშნულ საკითხს შეეხნენ აგრეთვე თავიანთ ისტორიოგრაფიულ ნარკვევებში პროფ. ი. კაპარავა და განსვენებული აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი.

მაგრამ არც ერთ მათგანს სპეციალურად არ აღუძრავს ეს საკითხი. ამასთან ერთად, მათ მიერ ამ საკითხზე გამოთქმული შეხედულებების ნაწილი დღეს ცალკეული კორექტივის შეტანას მოითხოვს. ქართველოლოგიის განვითარება და ქართული ისტორიოგრაფიის შემდგომი წინსვლა ბუნებრივად აყენებს ამ საკითხზე გამოთქმულ მოსაზრებათა ახალი მონაცემებით შევსების საჭიროებას. ვხელმძღვანელობთ რა ამით, ჩვენ საჭიროდ მიგვაჩნია გამოვთქვათ საკუთარი შეხედულება ქართველ სამოციანელთა ისტორიული კონცეფციის შესახებ.

ნი მატერიალური სამყაროსა და ცნობიერების, არსისა და აზრის ურთიერთობის საკითხში. ისინი ცნობენ ყოფიერების პრიმატს (მის დემიურგობას) და იგი ცნობიერების საფუძვლად და პირველწყაროდ მიაჩნიათ, ხოლო ცნობიერება — ყოფიერების, მატერიალური სამყაროს პრედიკატად, მის გამოვლენად. ცნობენ რა მატერიალური სამყაროს ობიექტურობას, მის არსებობას ადამიანის ცნობიერებისაგან დამოუკიდებლად, ისინი სამყაროს რეალობას სწორედ მის მატერიალურობაში ხედავენ. ისინი აღიარებენ, რომ ბუნებას აქვს თავისი შინაგანი კანონები, რომლის შესაბამისად იგი ვითარდება. მას არ ესაჭიროება გარეგანი ძალა, ღვთაების მონაწილეობა. ბუნება განუწყვეტელ მოძრაობაშია, იქ არაფერია სტატიკურ მდგომარეობაში; ყველაფერი იცვლება, ვითარდება, წარმოშობისა და მოსპობის დაუსრულებელ პროცესში იმყოფება. უცვლელობა და სტაბილურობა ეწინააღმდეგება მატერიალური სამყაროს ბუნებას.

ქართველი სამოციანელები არა მარტო აღიარებენ მატერიალური სამყაროს მარადიული მოძრაობა-განვითარების პროცესს, არამედ კარგად ერკვევიან მის კანონზომიერებაში, ცნობენ ამ დაუსრულებელ პროცესის მიზეზშედეგობრიობას. მართალია, ბუნება, მათი შეხედულებით, არსებობს მოაზროვნე სუბიექტის გარეშე. მაგრამ ადამიანი ობიექტურ სამყაროს შეიცნობს შეგრძნებათა მეშვეობით. შეგრძნებებით მიღებული შთაბეჭდილებანი (გადამუშავებული ცნობიერების არეში) მატერიალური სამყაროს რეალურ სურათს ასახავს. დასასრულ, ისინი ებრძვიან ყოველგვარ ფატალისტურ, რელიგიურ-იდეალისტურ შეხედულებებს ბუნების მოვლენების შესახებ, ნათელი წარმოდგენა აქვთ ბუნების მეცნიერებაზე, იზიარებენ თეზისის ბუნებისა და ადამიანთა საზოგადოების ერთიანობის შესახებ და ეს ერთიანობა საზოგადოების არსებობა-განვითარების ერთ-ერთ აუცილებელ პირობად მიაჩნიათ.

რა პრობლემაც არ უნდა დაესვათ მათ, ისინი ამა თუ იმ სახით მაინც აღქმავდნენ ყოფიერებისა და ცნობიერების ურთიერთობის საკითხს და გარკვეულ მოსაზრებებს გამოთქვამდნენ მის შესახებ. ი. ჭავჭავაძეს, ნ. ნიკოლაძეს, გ. წერეთელს, ს. მესხს და სხვა სამოციანელებს ზოგჯერ აპრიორის სახით მოჰქონდათ ესა თუ ის ფილოსოფიური ფორმულა, იყენებდნენ მას პოლემიკის დროს, იდეურ მოწინააღმდეგეთა შეხედულების გასაბათილებლად, ან საკუთარ

მოსაზრებათა საარგუმენტაციოდ. სხვადასხვა ფილოსოფიურ სკოლა-თა საფუძვლიანი ცოდნა, ღრმა განსწავლულობა და დიდი ერუდიცია საშუალებას აძლევდა მათ ლაღად ეგარძნოთ თავი „მეცნიერებათა მეცნიერების“ სფეროში.

ბუნებისა და მისი რთული მოვლენების შესწავლა, რომლებიც, ფ. ენგელსის ხატოვანი გამოთქმით, მატერიალიზმის ნამდვილ სასისქქვას წარმოადგენენ, ყოფიერებისა და ცნობიერების პრობლემები ამ მოაზროვნეებისათვის თვითმიზანს არ შეადგენდა, ზოგადფილოსოფიურ და საბუნებისმეტყველო პრობლემებს მათ იდეურ ნაპირევეში მეორადი, დაქვემდებარებული ადგილი უკავია:

ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძის და მათი იდეური თანამებრძოლების მრავალფეროვანი პუბლიცისტური და ჟურნალისტური მოღვაწეობის, მათი შემოქმედების ძირითადი ლაიტმოტივი იყო საზოგადოებრივი ცხოვრება და მისი რთული მეტამორფოზები. ამდენად, მთელი მათი ფილოსოფია, როგორც სამართლიანადაა აღნიშნული ქართული კულტურული მემკვიდრეობის მკვლევართა ნაშრომებში, პრაქტიკული ფილოსოფიაა. მის ცენტრში დგას შემოქმედი ადამიანი, ამ ადამიანის ურთიერთობა ბუნებასთან და სოციალურ გარემოსთან.

ქართველი სამოციანელები, რომელთა უმაღლესი მოწოდება იყო საკუთარი ქვეყნისადმი უანგარო სამსახური, ყოველგვარი განუყენებელი და სქოლასტიკური დოგმის მოწინააღმდეგე იყვნენ, ცოდნის ყველა დარგს იმისდა მიხედვით აფასებდნენ, თუ რამდენად იყო იგი დაკავშირებული ცოცხალ პრაქტიკასთან, ადამიანთა საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან და რამდენად უწყობდა ხელს ცხოვრების წინსვლას.

მართალია, ქართველ სამოციანელთა ამოსავალი ფილოსოფიური მატერიალიზმი იყო, მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ საზოგადოებრივი მოვლენების განხილვისას, ისტორიული პროცესის ახსნისას ისინი ამავე მატერიალისტურ მეთოდს იმარჯვებდნენ. ბუნების მოვლენებისაგან განსხვავებით, საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენების შეცნობისას ისინი მარქსამდელ პროგრესულ მოაზროვნეთა მსგავსად ძირითადად იდეალიზმის ტყვეობაში დარჩნენ. მათ შესახებ ჩვენ თავისუფლად შეგვიძლია გავიმეოროთ ის აზრი, რომელიც ვ. ი. ლენინმა გამოთქვა გერცენის შესახებ. „გერცენი, —

წერდა იგი, — უშუალოდ მივიდა დიალექტიკურ მატერიალიზმამდე და შეჩერდა — ისტორიული მატერიალიზმის წინაშე¹. მართალია, მათ ალლოთი, მიხედვით მატერიალისტურად ახსნეს ზოგიერთი ისტორიული მოვლენა და, საერთოდ, თავისი დროის შესაბამისად, რევოლუციურ-დემოკრატიული მრწამსით გააშუქეს ამბების მთელი კომპლექსი, მაგრამ მთლიანად ვერ შეძლეს დიალექტიკური მატერიალიზმის პრინციპების განვრცობა ისტორიის სფეროში. მიუხედავად ამისა. მათ ნააზრევში მრავლად გვხვდება დიალექტიკური მეთოდის გონებამახვილური მომარჯვების მაგალითები.

ხანგრძლივი სამწერლო და პუბლიცისტური მოღვაწეობის პროცესში ქართველმა სამოციანელებმა გააშუქეს ათეული ისეთი საკითხი, რომლებშიც ნათლად გამოსჭვივის მათი დამოკიდებულება საზოგადოებრივი ცხოვრების და ისტორიის განვითარების საკითხებისადმი. ასეთი საკითხებია: ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოსა და საზოგადოების ურთიერთობა, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარება, მისი საფეხურები და კანონზომიერება, სოციალური გარემოსა და მოწინავე იდეების როლი ადამიანთა ცხოვრებაში, კლასთა ბრძოლის ადგილი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, პიროვნებისა და ხალხის მასების როლი ისტორიაში, ისტორიული მოვლენების შეცნობადობის შესაძლებლობა და სხვა.

საზოგადოებრივი ცხოვრება და მისი ხასიათი

ილია ჭავჭავაძის, ნიკო ნიკოლაძის, სერგეი მესხისა და გიორგი წერეთლის ფილოსოფია ძირითადად ისტორიის ფილოსოფიაა. მის ცენტრშია საზოგადოება და ადამიანი, ადამიანის დამოკიდებულება ბუნებასთან და საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან.

მათ ნათელი წარმოდგენა აქვთ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და მისი კანონების შესახებ. კარგად ესმით, რომ საზოგადოებრივ ცხოვრებას, ბუნების მსგავსად, თავისი ობიექტური კანონები გააჩნია. რომლებიც წარმართავენ მის განვითარებას. საზოგადოებრივი ცხოვრება ადამიანთა დიდი ჯგუფების გარკვეული თანაცხოვრების ზაზაზება აღმოცენებული. ადამიანების შეკავშირებულ ჯგუფებში.

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 18, გვ. 12.

მეორე ზემოქმედება ბუნებაზე და ამ ნიადაგზე შრომითი ურთიერთობა ერთმანეთთან, აი რა მიაჩნიათ მათ საზოგადოებრივი ცხოვრების ცნებად.

მათთვის აქსიომაა ისიც, რომ ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრება წარმოუდგენელია ბუნებასთან მჭიდრო კავშირის გარეშე. სწორედ ბუნებისა და საზოგადოების მჭიდრო კავშირ-ურთიერთ-ზემოქმედების თვალსაზრისით განიხილავენ ისინი ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს სერიოზულ როლს საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე.

გამოდიან რა საზოგადოებრივ განვითარებაზე ბუნებრივი გარემოს დიდმნიშვნელოვანი როლის პოსტულატიდან, სამოციანელები აღიარებენ ადამიანთა მიერ ბუნების ობიექტური კანონების შესწავლის სასიცოცხლო აუცილებლობას. რამდენადაც უკეთ შეისწავლიან ადამიანები ბუნებას და ჩაწვდებიან მის მექანიკაში, იმდენად უკეთ გამოიყენებენ მას მატერიალური მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად.

„არც ერთი ცოდნა არ აძლიერებს კაცის გონებას ისე, როგორც ბუნების ცოდნა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — ბუნება ერთია, ყოველი მისი მოვლინება ერთ და იმავე... კანონს ემონება... ბუნება არც მტერია-კაცის, არც მეგობარი, არც სიკეთე უნდა მისთვის არც სივე...“¹ ადამიანი, მისი აზრით, უნდა შეიარაღდეს ბუნების მეცნიერების ცოდნით, რომელიც ათასნაირ იარაღს აძლევს მას ცხოვრების გასაუმჯობესებლად². წინააღმდეგ შემთხვევაში ბუნების შეუსწავლელობას შეუძლია დიდი ზიანი მიაყენოს ადამიანებს, უმოქმედობა, უნაყოფობა და სოციალური უმოძრაობა განუშადოს მას³.

მრავალი ქვეყნის (მათ შორის საქართველოს) ცხოვრების კონკრეტული მაგალითების მოტანით ისინი ნათელყოფენ ბუნების კანონების შესწავლის კეთილნაყოფიერ გავლენას ადამიანთა ცხოვრებაზე და ამის შედეგად ბუნების სტიქიის ბევრი უარყოფითი რეზულტატის დაძლევას, ბუნებრივი გარემოს შეცვლას და მის გამოყენებას ცხოვრების უკეთ მოწყობის მიზნით.

¹ ნ. ნიკოლაძე, „კრებულის“ დანიშნულებაზე, თბ., ტ. 2, გვ. 392.

² იქვე.

³ Н. Николадзе, Византийские споры, «Новое обозрение», 1888, № 2032.

ბუნებაზე ზემოქმედების საქმეში ისინი მთავარ როლს ანიჭებენ შრომას, რომელსაც მარქსი მხოლოდ ადამიანთა კუთვნილებად, ადამიანსა და ბუნებას შორის ისეთ პროცესად მიიჩნევდა, რომელიც „აწესრიგებს და კონტროლს უწევს ნივთიერების ცვლას თავისა და ბუნებას შორის“¹. შრომის როლის შეფასებისას საბოლოონელები ძირითადად მატერიალისტურ შეხედულებას ავითარებენ. შრომა მათ მიაჩნიათ ადამიანთა უპირველეს მოთხოვნილებად, ბუნებაზე ზემოქმედების მოხდენის საშუალებად, ადამიანის გამკეთილშობილებელ ფაქტორად. შრომას, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, შეუძლია სახე შეუცვალოს ბუნებას, დაძლიოს ყოველგვარი დაბრკოლება; კაცის ცხოვრებაში², ამაღლოს მისი ცხოვრების დონე, შეცვალოს თვითონ იგი და წინსვლის ახალი პორიზონტი გადაუშალოს მას³.

გეოგრაფიული გარემოს სერიოზულ როლზე ადამიანთა ცხოვრებაში მიუთითებს ი. ჭავჭავაძე ნაშრომში „ცხოვრება და კანონი“⁴. ილიაც აღნიშნავს, რომ ადამიანთა აქტიური შრომითი ზემოქმედება ბუნებაზე იწვევს მისი ხასიათის შეცვლას. ილიას აზრით, ბუნებასთან სისტემატური ბრძოლა აიძულებს ადამიანებს კოლექტიურად გამოვიდნენ, შრომითი კავშირი შეკრან. „ნუთუ ყველა საზოგადოებრივ ძალთა ერთ კვალში ჩაყენება სანატრელი არ უნდა იყოს ყველასათვის?“⁵.

„სასარგებლო შრომა კაცისა, — წერს გ. წერეთელი, — დედამიწის... სახეს ცვლის..., კაცს თავის შრომითა და ძალით დედამიწის ზურგზედ ბევრი ცვლილება მოუხდენია... კაცის ხელოვნებას და ძალას შეუძლია გააკეთოს და გაამშვენიეროს ბუნება თავის სასარგებლოდ“⁶.

ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და გ. წერეთელი. მარქსამდელ სხვა პროგრესულ მოაზროვნეთა მსგავსად, გეოგრაფიულ გარემოს მიიჩნევდნენ ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების ავად

1 კ. მარქსი, „კაპიტალი“ ტ. 1, 1 გამ., გვ. 138.

2 ნ. ნიკოლაძე, კრებული დანიშნულებაზე, თბ., ტ. 2, გვ. 389—391.

3 Н. Никол а д а е, На праздни ки, «Новое обш рение», 1890, № 2203.

4 ი. ჭავჭავაძე დასახ. ნაშრ., თბ. სრ. კრებული, ტ. 6.

5 იქვე, გვ. 57.

6 გ. წერეთელი, ბუნების გავლენა კაცზე, თბ. სრ. კრებ., ტ. 1,

თუ კარგად მოწყობის ერთ-ერთ სერიოზულ ფაქტორად. ხელსაყრელი გეოგრაფიული პირობები სახელმწიფოების კეთილდღეობის დიდი პირობაა, არახელსაყრელი კი, პირიქით, განაპირობებს ეკონომიურ-კულტურულ ჩამორჩენას. ამის ნათელსაყოფად მათ მოაქვთ მაგალითები მეფის რუსეთის ცხოვრებიდან, საქართველოსა და აღმოსავლეთის ზოგიერთი ქვეყნის სინამდვილიდან¹. მათი მოსაზრება აღნიშნულ საკითხზე ძალზე უახლოვდება ცნობილი ფრანგი განმანათლებლის შ. მონტესკიეს შეხედულებას, რომელიც მან ერთ-ერთ თავის ცნობილ ნაშრომში განავითარა, სადაც იგი ამა თუ იმ ქვეყნის არათუ ცხოვრების დონეს, არამედ თვით ხალხის ხასიათს, განწყობას, ფსიქიკურ წყობას ბუნების გარემოსა და კლიმატის ხასიათით ხსნის².

მაგრამ გეოგრაფიული გარემოსათვის ერთგვარი ხარკის მოხდა, გეოგრაფიული მატერიალიზმისაკენ გადახრა არ ნიშნავს იმას, რომ ჩვენი სასიქადულო მამულიშვილები ე. წ. „გეოგრაფიული ფაქტორის“ თეორიის ტყვეობაში იმყოფებოდნენ და ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო მიაჩნდათ საზოგადოების არსებობისა და განვითარების გადამწყვეტ პირობად. ისინი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ. კარგად ხედავდნენ საზოგადოების, შრომით შეკავშირებულ ადამიანთა აქტიუალურ ზემოქმედებას ბუნებაზე, კერძოდ, ბუნების სახის შეცვლას, ბუნების ძალთა დაძლევას, ჭაობების ამოშრობას, უდაბნოების მორწყვას, მდინარეთა დამორჩილებას და, საერთოდ, ბუნებრივი პირობების გამოყენებას საკუთარი ცხოვრების უკეთ მოწყობისათვის. ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოსთან ერთად ისინი კარგად ხედავდნენ სხვა ფაქტორებსაც (მაგ., ეკონომიურს), რომლებზეც დამოკიდებული იყო საზოგადოების არსებობა და განვითარება³.

¹ ნ. ნიკოლაძე, იაპონია, 1905, გვ. 11—14; გ. წერეთელი, ამ დროის მოძრაობა, „კრებული“, 1873, № 3.

² О духе законов, Извр. произв., М., 1955, გვ. 267, 350, 351—361.

³ ამის შესახებ მკაფიოდ მიგვითითებს ს. მესხი ერთ-ერთ თავის წერილში, სადაც მკაცრად არის გაკრიტიკებული ვულგარული შეხედულება, რომელიც ყველაფერს საზოგადოებასა და ისტორიაში ბუნებრივ გარემოს მიაწერს. „დროება“, 1878, № 164, სარედაქციო შენიშვნა.

საზოგადოებასაც, ბუნების მსგავსად, ჩვენი გამოჩენილი სამოციანელები განიხილავდნენ დინამიურობაში, განუწყვეტელ მოქრაობასა და ცვალებადობაში. მათი მართებული აზრით, საზოგადოებრივ ცხოვრებაში არაფერია სტატიკურ მდგომარეობაში, ეროვნულ და სამუდამოდ გაყინული და გაქვავებული. ძველი ინგრევა, ახალი წარმოიშობა, დროთა განმავლობაში ეს ახალიც ბერდება, დრომოქმული ხდება. და მის შემცვლელ ახალს უთმობს ასპარეზს. ასეთია საზოგადოებრივი ცხოვრების დაუსრულებელი სრბოლა. საზოგადოებასაც, ბუნების მსგავსად, გააჩნია საკუთარი კანონები, რომლებიც განაპირობებენ მის მარადიულ ყოფას, აღმავლობასა და განვითარებას.

„...ცხოვრება რაც გუშინ იყო, ის დღეს აღარ არის, — წერს ი. ჰავცვაძე, — იგი იცვლება, წინ მიდის და მოაქვს განახლება ყოველისფერისა...“¹ ყოველი ახალი ბერდება, გაზაფხული შემოდგომით იცვლება, მაგრამ ეს ხდება ნაყოფის მომცემი ხილის მსგავსად. სიბერის ნაყოფზე ახალი თესლი გაიფურჩქნება, რომელიც ახალ სიცოცხლეს აღმოაცენებს დაუსრულებლად².

ამავე აზრს ავითარებს ნ. ნიკოლაძე, როცა წერს: „...კაცობრიობას არც ერთი განწყობილება, არც ერთი ჩვეულება არ ჰქონია და არც ეხლა აქვს, ისეთი, რომ სამუდამოთ კეთილი და შეუცვლელათ გამოსადეგი ყოფილიყო“. ყველაფერი საზოგადოებაში ნიადაგ უნდა იცვლებოდეს, ახლდებოდეს და უმჯობესდებოდეს³.

ასევე კარგად ხედავდა საზოგადოებრივი ცხოვრების მუდმივ ცვალებადობასა და განვითარებას ს. მესხი. „კაცობრიობას ისეთი თვისება აქვს, — წერს ს. მესხი, — რომ ერთ ადგილზე გაჩერება, ერთი და იმავე ჩვეულებისა და აზრის სამუდამოთ შენახვა იმას არასოდეს არ შეუძლია. ის მუდამ წარმატებაშია, მუდამ წინ მიდის...“⁴

¹ ი. ჰავცვაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თბზ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 56.

² იქვე, გვ. 59.

³ ნ. ნიკოლაძე, საახალწლო, თბზ., ტ. 2, გვ. 343.

⁴ ს. მესხი, ჩვენებური განათლებულები, თბზ., ტ. 1, გვ. 74.

დაახლოებით იგივე აზრი აქვს განვითარებული გ. წერეთელს წერილში „ბუნების გავლენა კაცზე“¹.

ხედავენ რა საზოგადოებრივი ცხოვრების მუდმივ ცვალებადობისა და ზრდა-განვითარების გასაღებს თვით მის შინაგან კანონზომიერებაში, ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე და მათი თანამებრძოლები ამ განვითარებას წარმოადგენენ როგორც აღმავალ პროცესს, დაუსრულებელ განვითარებას დაბლიდან მაღლისაკენ, ჩამორჩენილობიდან უკეთესობისაკენ, მარტივიდან სრულყოფისაკენ. რაგინდ გადაულახავი დაბრკოლება არ გადაეღობოს მას, იგი მაინც გაარღვევს ამ დაბრკოლებას და წინ წავა, მოამზადებს ნიადაგს შემდგომი განვითარებისათვის. როგორც ადამიანის გულს არ შეუძლია შეჩერება, ისე არ შეუძლია გაჩერება იმ დედაძარღვს, რომელიც განაპირობებს საზოგადოების განვითარებას.

„ცხოვრება, როგორც ყოველი მოზარდი, — წერს ილია, — იზრდება, ჰყვავის, მოაქვს ნაყოფი და მერე ჭკნება — იმისათვის კი არა, რომ მოკვდეს და საუკუნოდ დაიძარხოს, არამედ იმისათვის, რომ თავისაგან მოყვანილის ნაყოფისავე თესლზედ ამოიყვანოს სხვა ახალი, ნედლი ცხოვრება, რომელიც ისევ-ისე უნდა წავიდეს ცხოვრების გზაზედ, როგორც პირველი, თუ უკვდავება უნდა“².

ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, ადამიანისა და მთელი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელია „ახლის“ გრძნობა, უკეთესისაკენ მისწრაფება, წარმატებისა და განახლებისაკენ დაუსრულებელი ლტოლვა. იგი არის საზოგადოების განვითარების სტიმული. „რადგან ყველაფერი ქვეყანაზე იზრდება, ხუცდება, — წერს იგი, — და კვდება, ცხოვრება დიდი ხანია დაღუპებოდა და გაქრებოდა, გამცხოველებელი და გამაახლებელი ძალა რომ არ ჰქონდეს, რომელიც გაფუჭებული და დაძველებული ნაწილების მაგიერათ ახალს, უკეთესებს უმზადებს და აძლევს“³.

„...რანაირი გაწყობილი იქნებოდა ეხლა საზოგადოება, რა ფრათ იცხოვრებდა ეხლა კაცი, მის გულში ნიადაგ ახლის წადილი და უმჯობესის სურვილი რომ არ ღვივოდეს“⁴. უკეთესისა და მომავ-

¹ გ. წერეთელი, დასახ. წერ., თხზ. სრ. კრებ. ტ. 1, გვ. 194—195.

² ი. ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 57.

³ ნ. ნიკოლაძე, საახალწლო, თხზ., ტ. 2, გვ. 330—331.

⁴ იქვე გვ. 331.

ლის იმედით ცხოვრობს კაცობრიობა, „უკეთესის ბედისა, უკეთესის მომავლის და ცხოვრების ნუგეში გვიდგამს სხეულში სულს... სიცოცხლისათვის გვაძხვრევებს“, — წერს ს. მესხი¹.

ისინი იშვიათი გონებამახვილობით და ალლოთი იცქირებიან საზოგადოებრივი ცხოვრების სიღრმეში და აკვირდებიან იქ ფარულად მოქმედ ძალებს, იქ მიმდინარე დუღილის პროცესს, რომლებსაც ადამიანები ხშირად ვერც კი ხედავენ. სწორედ ამ სიღრმისეული ძალების ფარული მოქმედება მიაჩნდათ მათ ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების მოძრაობისა და განვითარების დედაძარღვად. მის მთავარ შემაპირობებელ, ბიძგის მიმცემ ფაქტორად. თვით საზოგადოების სიღრმეში ხედავენ ისინი იმ წინააღმდეგობრივ ძალებს. რომელთა გაშლა-განვითარება. მათი ურთიერთშეპირისპირება და ბრძოლა მიაჩნიათ საზოგადოების განვითარების საფუძვლად.

საზოგადოებრივი ცხოვრება და მისი განვითარება, მასასადამე. მათ წარმოუდგენიათ შინაგანი ბრძოლისა და წინააღმდეგობის გაშლა-გამწვავების გამოვლენად. ეს ბრძოლა და წინააღმდეგობა, მათი მართებული განსაზღვრით, დინამიურია, მრავალფეროვანია, ერთი ფორმიდან მეორეში გადადის, ფერს იცვლის, მაგრამ მარადიულია, აბსოლუტურია თვით ბრძოლა და წინააღმდეგობა, ვინაიდან იგი ცხოვრების შინაარსია და განახლების მძლავრი წყარო.

„ცხოვრება, ეხლანდელ მდგომარეობაში, ბრძოლაა, — წერს ნ. ნიკოლაძე. — რაგინდ გაუკეთესდეს ის შემდეგში, რაგინდ გონიერი და ძმური გრძნობით აღვსილი გახდეს კაცობრიობა, ყოველთვის და ყველა ხალხებისათვის ცხოვრება ბრძოლა თუ არა შრომაა მაინც“².

ეს ბრძოლა და წინააღმდეგობა მას წარმოდგენილი აქვს ადამიანთა ბუნებასთან ბრძოლის, მასზე ზემოქმედებისა და საზოგადოების შიგნით სხვადასხვა სოციალურ ჯგუფებს შორის დაპირისპირების სახით. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, სოციალურად ორგანიზებული საზოგადოების ჩამოყალიბების შემდეგ მოიხსნება შინა-

¹ ს. მესხი, საახალწლო. ტ. II, გვ. 286.

² ნ. ნიკოლაძე, ახალგაზრდობის აღზრდა. „ქრებული“, 1871. № 3, გვ. 192.

განი წინააღმდეგობა, მაგრამ მიინც დარჩება ბრძოლა და წინააღმდეგობა. ეს იქნება სოციალურ და ბუნებრივ გარემოთა შეპირისპირება. იგი იქნება მომავალში საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებისა და წინსვლის მთავარი ფაქტორი და წყარო.

მსგავსი აზრი, საზოგადოებრივი ცხოვრების მარადიული მოძრაობის, განვითარებისა და წინსვლის შესახებ, კარგად გამოხატა ი. ჭავჭავაძემ თავის ცნობილ თხზულებაში „მგზავრის წერილები“ და პოემაში „განდეგილი“.

ჩვენს დიდ მამულიშვილს არ მოსწონს დიდებული მყინვარი იმიტომ, რომ იგი განზე გამდგარა, ცამდე აზიდულა და თუმცა ძირი მიწაზე აქვს, ამ ცხოვრებას ყურადღებას არ აქცევს, მიუყარებელია, ცივია, ცხოვრების ავკარგი მის მაღალ შუბლზე ერთ ძარღვსაც არ შეატოკებს. გიჟი, გადარეული თერგი უფრო მოსწონს, თერგი რომელიც „შავის კლდის გულიდამ გადმომსცდარი მოდის და მობლავის და აბლავებს თავის გარშემოსა“. თერგის მარადიულ სრბოლაში ზედავს იგი ცხოვრებისა და მთელი ქვეყნის სახეს¹.

„მოძრაობა და მარტო მოძრაობა არის, ჩემო თერგო, ქვეყნის ღონისა და სიცოცხლის მიმცემი...“², მიმართავს ილია თერგს და მასში აქსოვს მთელ თავის სიყვარულს მოძრაობისა და განვითარების მიმართ. ყველა, ვინც ცდილობს გაექცეს საზოგადოებრივ გარემო, თავი აარიდოს მის ბოზოქარ, მარად მდინარე ცხოვრებას, იქ არსებულ ჭიდილსა და წინააღმდეგობებს, გარდუვალი დამარცხებისათვის არის განწირული. აი, რა დიალექტიკური აზრი გაატარა ილიამ „განდეგილში“, როცა ლამაზ, სიცოცხლით სავსე ახალგაზრდა ქალს დაამარცხებინა ამქვეყნიური ცხოვრებისაგან განდგომილი, პატარა მონასტერში თავშეფარებული მწირი.

მაგრამ ილია აქ არ სვამს წერტილს. ის ალღოთი მიდის იმ ქეშმარიტად დიალექტიკური აზრის აღიარებამდე, რომ საზოგადოებრივი განვითარება მისთვის დამახასიათებელი შინაგანი წინააღმდეგობებიდან გამომდინარეობს და ამ წინააღმდეგობათა კვანძის გახსნის წარმოადგენს. ძველის უარყოფა ახლის წარმოქმნის საფუძველია. „აწმყო შობილი წარსულისაგან, არის მშობელი მომავალისა“, —

¹ ი. ჭავჭავაძე, მგზავრის წერილები, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 2, გვ. 21.

² იქვე.

გაიმეორა ი. ჰავეჰავემ გერმანელი მეცნიერის ლაიბნიცის ჩატოვანი გამოთქმა და ამით გამოხატა თავისი დამოკიდებულება „პანტა რეას“ მარადიული კანონისადმი.

ილიაც, ნ. ნიკოლაძის მსგავსად, საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებას განიხილავს როგორც ერთიმეორის მომდევნო აღმავალი საფეხურების მქონე უწყვეტ კიბეს. მართალია, ეს განვითარება არ არის სავსებით სწორხაზობრივი, ყოველ საფეხურს აქვს თავისი „ჩაყვარდნები“ და ზიგზაგები, მაგრამ საერთოდ ახალი ყოველთვის წინ უსწრებს წინამორბედს და მასზე უფრო პროგრესულია.

„...ისტორიული ყვავილთა გრეხილი, — წერს იგი, — რომელშიაც მომდევარი წინაღმსვლელზედ ყოველთვის უფრო სრულია. უკეთესი და მშვენიერი, თუ რომ ცხოვრების ვითარების და გარემოების გავლენა ადრე და მალე არ დაუხლართავს გზასა და ზრდას არ დაუშლის. მაგრამ... როგორი დარიც უნდა დაუდგეს მაგ ყვავილსა, თუკი ძირი ღონიერი აქვს, რაც უნდა ფეხი დააჭირო და სრესო, მაინც გაარღვევს დღესა თუ ხვალ დედამიწასა, ამოხეთქავს და გამოვა სინათლეზედ უფრო დაშვენებული და ძლიერი“¹. გრეხილი აზრისა გაუწყვეტელია და ამაშია იმედი კაცობრიობის უკვდავებისა, — დასძენს იგი².

ილიას მართებული შეხედულებით, საზოგადოებრივ ცხოვრებასა და ისტორიაში მუდამ ერთმანეთს ებრძვიან ურთიერთსაპირისპირო მოვლენები, ძალები, წყობილებები: ძველი, დრომოკმული, რომელსაც ცხოვრებამ თავისი განაჩენი გამოუტანა და ახალი, რომლის დამკვიდრების აუცილებლობა თვით ცხოვრების საჭიროებამ წარმოშვა. ეს აზრი ილიამ ბრწყინვალედ განავითარა ერთ-ერთ შინაურ მიმოხილვაში, რომელიც 1881 წელს არის დაწერილი.

„ყოველგან, საცა კი ისტორიის ღირსი ერი თავისითა ცხოვრებს, — წერს იგი, — ორნაირი წყობაა აზრისა და ანგ ორნაირი წყობაა აზრისა შეადგენს ცხოვრების მდინარეობასა. ერთი ის წყობაა, რომელიც ცხოვრებას უკვე აღმოუჩენია, დაუდგენია და დღეს მოქმედებს, მეორეს ის — რასაც დღევანდელი დღე თხოულობს და საჭიროებს. ამ ორთა წყობათა მოქმედება დაუძინარია და მუდამი,

¹ ი. ჰავეჰავემ, საქართველოს მოამბეზედ, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 58.

² იქვე.

როცა ის, რასაც დღევანდელი დღე თხოულობს... შესვენილი და გაგებული იქნება, — მაშინ ეს მეორე წყობა იმარჯვებს... ესლა ეს წყობა დაიჭერს პირველს ადგილს. ცხოვრებაში... ახლად გამარჯვებულ წყობასაც სხვა, ახალი წყობა გამოუჩნდება ხოლმე მოპირდაპირედ. ესე მიდის კაცობრიობის ცხოვრება და ამნაირ სვლას დასასრული არ აქვს... კაცობრიობის ისტორია სხვა არა არის-რა, გარდა ამნაირად ფეხის გადანაცვლებისა“¹.

რაკი საზოგადოებრივი ცხოვრება ურთიერთისადმი შეპირისპირებულ წყობილებათა და ფორმათა მძაფრი ბრძოლის ვითარებაში მიმდინარეობს, ამ ბრძოლაში ილიას თქმით, იმარჯვებს ახალი, მოწინავე, ყველაფერი ის, რასაც მყარი ფესვები აქვს ცხოვრებაში, ხალხში. ამ ჭეშმარიტებას იგი ასაბუთებს მრავალი კონკრეტული ისტორიული მაგალითით².

ისტორიული პროცესის რთული მეტამორფოზების საფუძვლიანი შესწავლის შედეგად ილია აკეთებს სწორ დასკვნას იმის შესახებ, რომ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ერთი ფორმა ადგილს უთმობს მეორეს არა მშვიდობიანად, არამედ გააფთრებული ბრძოლის ვითარებაში, „აზრთა მოძრაობაში, ისე, როგორც ყველაფერში ქვეყანაზედ, ერთი მეორეს ადგილს არ უთმობს უომრად, უბრძოლველად“³.

ამავე აზრს ავითარებს ი. ჭავჭავაძე სხვა ადგილას, სადაც წერს: „საზოგადო სარბიელი მოედანია საზოგადო ცხოვრებისა, რომელიც ამ შემთხვევაში სხვა არა არის-რა, გარდა აზრთა და საქმეთა ერთმანეთთან ბრძოლისა ცხოვრებისავე ესე თუ ისე მოსაწყობად... იმიტომ, რომ ყოველი აზრი, ყოველი საქმე... იმავე არსებობისათვის ბრძოლის კანონს ექვემდებარება, როგორც სხვა ყოველი ამ ქვეყნიერებაზე, და ისე არ იჩენს თავს, რომ ყოფილს აზრს ან საქმეს წინ არ შეეხალოს და ომი არ გადაუხადოს ადგილის დასაჭერად“⁴. მაგრამ იგი ხელალებით არ უარყოფდა ძველს, რაც ისტორიის სარბიე-

1 ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თბ. სრ. კრებ., ტ. 5, გვ. 89—90.

2 იქვე, გვ. 91—94.

3 იქვე, გვ. 88.

4 ი. ჭავჭავაძე, წერილები ქართულ ლიტერატურაზე, თბ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 198.

ლიდან გადიოდა და ხელალებით აი ესალმებოდა ყველაფერს, რომელიც ძველის ნაცვლად შემოდიოდა ცხოვრებაში. იგი ხმარობს მეტაფიზიკურ ტერმინებს: „ჰო“, ან „არა“ და ოსტატურად იყენებს „ჰოს“ და „არას“ დიალექტიკურ ფორმულებს¹.

ემყარება რა „ჰოს“ და „არას“ ფორმულების დიალექტიკური ერთიანობის პრინციპს, ილია ისტორიული პროცესის ყოველ მოვლენასა და აქტში, — ძველსა და ახალში, — ორ მხარეს ხედავს: დრომოჰმულს, რაც წინსვლას ხელს უშლის, ცხოვრების ახალ მოთხოვნებს არ შეესაბამება და პროგრესულს, რომელიც პასუხობს ცხოვრების მოთხოვნებს და ხელს უწყობს მის წინსვლას. მისი აზრით, არ შეიძლება ძველის ხელალებით უარყოფა, რადგან მასში არის ისეთი ნიშანი, რომელიც საფუძვლად ედება ახლის აღმოცენებას. ასევე ახალსაც გააჩნია ზოგიერთი ჩრდილოვანი მხარე. უსარგებლო ელემენტი, რომელიც, თუ განვითარდა, დააბრკოლებს წინსვლას და არსებულის წინსვლის პირობა გახდება. ამას ილია კონკრეტულად ასაბუთებს რუსეთის ცხოვრების მაგალითზე².

ს. მესხსაც საზოგადოების ცხოვრების განვითარება წარმოადგენილი ჰქონდა, როგორც დაუსრულებელი პროცესი დაბლიდან მაღლისაკენ, მარტივიდან სრულყოფისაკენ, რომელიც მიმდინარეობს შინაგანი დაპირისპირებული ძალების ბრძოლის გზით. მისი კონკრეტული გამოხატულებაა ბრძოლა ძველ და ახალ სოციალურ ურთიერთობათა შორის, ეროვნული ბრძოლა ძლიერ და სუსტ ერებს შორის და სოციალურ-კლასობრივი ბრძოლა მდიდართა და ღარიბთა შორის. ამ რთულ, შინაგან ბრძოლას იგი ნათლად ხედავდა როგორც დასავლეთ ევროპის ხალხთა ისტორიის სინამდვილეში, ისე მშობლიური ქვეყნის ცხოვრებაშიც³. საქართველოში მომხდარი ბრძოლებიდან იგი განსაკუთრებით აღნიშნავდა ქართველი ხალხის ხანგრძლივ ბრძოლას თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის. „ორი ათასი წელიწადია, — წერდა იგი, — რაც ჩვენი ხალხი ისტორიულის ცხოვრებით სცხოვრებს; ორი ათასი წელიწადია, რაც

¹ ი. ჯავახიშვილი, უარყოფილობა ჩვენში, თბ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 301—302.

² ი. ჯავახიშვილი, შინაური მიმოხილვა VIII, თბ. სრ. კრებ., ტ. 5, გვ. 91—92.

³ ს. მესხი, 1876 წელიწადი, თბ., ტ. II, გვ. 283.

თითქმის დაუწყნარებლად, მოუსვენრად იბრძვის თავისი დედა-მის, სარწმუნოების, ენისა და ერობის დასაცველად¹.

გ. წერეთელიც არა მარტო აღიარებს ადამიანთა საზოგადოების მოძრაობისა და განვითარების კანონზომიერებას და მტკიცედ სწამს ხალი საზოგადოებრივი ძალების გარდუვალი გამარჯვება ძველ და ცხოვრების მიერ უარყოფილ ძალებზე, არამედ ამ გამარჯვების გარდუვალობა საზოგადოების შიგნით არსებული, ურთიერთ-დაპირისპირებული ძალების მძლავრი ბრძოლის ლოგიკურ გამოვლენად მიაჩნია. ძველი რომის სახელმწიფოს დაღუპვის მიზეზად გ. წერეთელი ძველი და ახალი ცხოვრების ფორმების შინაგან ბრძოლასა და გარეშე დამპყრობი ძალების ერთობლივ მოქმედებას თვლის.

„რაგინდ მკაცრი ზოგად წყობილებაც არ ყოფილიყო საშინო,— წერს იგი რომის შესახებ, — რაგინდ რომ გასრესილი არ ყოფილიყო მისი შინაგანი ცხოვრება, რაგინდ რომ შევიწროვებულა ყოფილიყო მისი ცხოვრების კეთილწარმატების საშუალებაც. მაინც... ხალხში აღმოჩნდებოდა იმდენი ცხოველი ძალა, რომ შესძლებოდა გაეწია ბრძოლა მის მარჩბელ გარემოებებთან... რომ შინაგან ბრძოლას და უთანხმოებას არ მომატებოდა მთელის ქვეყნის ხალხების ძალა, რომლის სიმძლავრის ქვეშაც გაისრისა სრულებით რომის არსებობა“².

საზოგადოებრივი განვითარების ფორმები

ქართველ სამოციანელთა მემკვიდრეობის მკვლევარები (ორიოდეს გამოკლებით) თითქმის ერთხმად აღნიშნავენ, რომ ეს ჩვენი დიდი წინამორბედი მოღვაწეები ევოლუციონისტები არიან და საზოგადოებრივი ცხოვრების თანდათანობით, უწყვეტ განვითარებას უჭერენ მხარს.

ჯერ კიდევ რამდენიმე წლის წინათ, ნ. ნიკოლაძის ისტორიულ შეხედულებათა გაშუქების დროს, ჩვენ კრიტიკულად მოვეყადეთ აღნიშნულ მოსაზრებას და აღვნიშნეთ, რომ იგი არ იძლევა ნ. ნიკო-

¹ ს. მესხი, ღია წერილი იანოვსკისადმი, თბზ., ტ. III, გვ. 337.

² გ. წერეთელი, „ცისკარს“ რა აყაყანებდა?, ქართული ლიტერატურის ისტორიის კრიტიკის ისტორიისათვის, ქრესტ., 1955, გვ. 325.

ლაძის უაღრესად მდიდარი, თანაც რთული მსოფლმხედველობის სრულყოფილ შეფასებას. ჩვენ ამჟამადაც ამ თვალსაზრისზე ვდგავართ და მიგვაჩნია, რომ ნ. ნიკოლაძის, ი. ჭავჭავაძის და მათ თანამებრძოლთა ევოლუციონისტებად მონათვლა არ იქნებოდა სამართლიანი, ქეშმარიტი. იგი დაამცირებდა მათ ისტორიულ დამსახურებას და ექვის ქვეშ დააყენებდა ამ მოღვაწეთა რევოლუციურ-დემოკრატიულ მრწამსს.

ყველა ის ქართველოლოგი მკვლევარი, ვინც უარყოფს რევოლუციური აქტებისა და ძალდატანებითი მეთოდებისადმი ქართველ სამოციანელთა სიმპათიას და მათ მხოლოდ მშვიდობიანი განვითარების, რეფორმების მომხრეებად თვლის. ამით, ნებისთ თუ უნებლიეთ, ამცირებს ამ მოღვაწეთა ისტორიულ დამსახურებას. უბრალო ლიბერალებამდე დაჰყავს ისინი. ჩვენ კი სულ სხვა აზრის ვართ. ყოველგვარი რყევის, გადახრებისა და ლიბერალიზმისაგან იმ ნაწილობრივი მობრუნების მიუხედავად, რაც მათ განიცადეს 70-იანი წლების მიწურულიდან, ისინი, გერცენის მსგავსად, ბოლომდე დარჩნენ რადიკალ-დემოკრატ მოაზროვნეებად და არა ლიბერალებად. ლიბერალობა, ლიბერალიზმი, რუსული გაგებით, მათთვის დარჩა ისეთ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმდინარეობად, რომლის წინააღმდეგ ბრძოლა არასოდეს არ შეუწყვეტიათ. ისინი თავიდანვე სხვა ბანაკს ეკუთვნოდნენ და სხვა ბარიკადებზე იბრძოდნენ, ვიდრე ეგრეთ წოდებული რუსი ლიბერალები.

სამართლიანად მიუთითებს მ. გაფრინდაშვილი, რომ მე-19 საუკუნის 60—80-იან წლებში ქართველმა სამოციანელებმა, როგორც ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის მებაირახტრეებმა და სულისჩამდგმელებმა, უდიდესი როლი შეასრულეს ქართველი ხალხის ერად ჩამოყალიბებასა და ეროვნულ გათვითცნობიერებაში. მაგრამ ამით არ დამთავრებულა მათი დიდი ისტორიული მისია. შემდგომ უაღრესად აქტიური როლი შეასრულეს პროლეტარულ-გლეხური იდეოლოგიის ფორმირებასა და სათანადო მოძრაობის აღმოცენებაში¹. მართალია, სათანადო ობიექტური პირობების მოუმწიფებლობის გამო (ცოტად თუ ბევრად რევოლუციური ძალების არარსებობა) ისინი არ გამოსულან დაუყოვნებელი სპეხილი აჯანყების

¹ მ. გაფრინდაშვილი, ქართული განმანათლებლობა, გვ. 196.

მოწოდებით, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, პრინციპულად აღიარებდნენ რევოლუციის საჭიროებას, რევოლუციური ძალების მომზადების აუცილებლობას, პირველ ყოვლისა იდეურად. კიდევ მეტიც. ისინი მზად იყვნენ აქტიურად ებრძოლათ მომავალ შესაძლებელ რევოლუციაში ქართველი მშრომელი ხალხის ეროვნული და სოციალურ-კლასობრივი ინტერესების დასაცავად.

იმ იდეური, სხვაობის მიუხედავად, რაც შეინიშნება ქართველ სამოციანელთა ცალკეულ წარმომადგენლებს შორის, მაინც შეიძლება ითქვას, რომ აღძრული საკითხის შესახებ მათ ძირითადად იდენტური შეხედულება აქვთ გამოთქმული. განსაკუთრებით ეს ითქმის ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის ამბების გაშუქებისას.

ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და გ. წერეთელი პრინციპულად მხარს უჭერდნენ რევოლუციას და კანონზომიერად მიიჩნევდნენ ძალდატანების აქტებს ისტორიაში. ისინი მთელი არსებით მიესალმებოდნენ როგორც აზიის, აფრიკის, ამერიკისა და ევროპის დამონებული ხალხების განმათავისუფლებელ ბრძოლას დამმონებელ კოლონიზატორთა წინააღმდეგ, ისე მშრომელი ხალხის ბრძოლას ექსპლოატატორების წინააღმდეგ. მათი შეხედულებანი პოლონელი, ირლანდიელი, ბალკანეთის სლავი და ბერძენი ხალხების, ჩინელი ხალხის, აფრიკელი ხალხების განმათავისუფლებელი ბრძოლის, საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკაში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლებისა და სხვათა შესახებ ამის მრავალ კონკრეტულ საბუთს იძლევა.

რევოლუციური სულისკვეთებითაა გაყვნილი ი. ჭავჭავაძის შესანიშნავი პოემის „აჩრდილის“ ის ნაწილი, სადაც ავტორი აშიშვლებს ღრმა სოციალურ კონტრასტებს, შრომის შვილთა დამონებას, შრომისათვის მძიმე ბორკილის დადებას, თანაც ხედავს ტყვედ პყრობილი შრომის განთავისუფლებას და მძაღველობის ქვეშ ჩაგრულ-ვნეებული სამყაროს დამხობის გარდუვალობას. მონობაზე აგებული ძველი სამყაროსადმი როგორი შეურიგებელი ზიზღი, მისი წესებისადმი აღშფოთება და რევოლუციური გზით მისი აღგვიან როგორი მტკიცე რწმენაა გამოთქმული ილიას შემდეგ სიტყვებში:

ხოლო რღვეულა მისი ბორკილი

და დასამსხვრევლად გამზადებულა.

შრომისა ახსნა. — ეგ არის ტვირთი

ძლევამოსილის ამ საუკუნის,
 კაცთა ღელვისა დიადი ზვირთი
 მაგ ახსნისათვის მდგრადი იბრძვის.
 ელარ განუძლებს ქვეყანა ძველი
 განახლებისა გრიგალის ქროლას,
 ელარ განუძლებს ქვეყნის მძარცველი
 ქვეშაირებით აღძრულსა ბრძოლას, —
 და დაიმსხერევა იგი ბორკილი
 შემფერხებელი კაცთა ცხოვრების...!

ბატონყმობის, ამ უდიდესი სოციალური ბოროტებისა და საზოგადოების წინსვლის მძიმე ბორკილისადმი შეუთრგებლობის, მისი რევოლუციური გზით დამხობის აუცილებლობის აზრია გატარებული ილიას მეორე პოემაში „კაკო ყაჩაღი“ და მოთხრობა „გლახის ნაამბობში“. მართალია, ბლაჟიაშვილი, კაკო ყაჩაღი, გაბრო ინდივიდუალურად მოქმედებენ და ისე. უსწორდებიან ტირან ბატონებს, ნაგრამ ილია მაინც ამართლებს მათ, დიდების შარავანდედით მოსავეს მათ სახელებს და მთელი არსებით მხარს უჭერს მათ თავდადებულ ბრძოლას ბატონყმობის დასამხობად.

საყოველთაოდ ცნობილია, თუ როგორი აღტაცებით გამოეხმაურა ილია იტალიელი ხალხის მიერ ავსტრიელთა უღლის დასამხობად და ქვეყნის გასაერთიანებლად წარმოებულ სახალხო-განმათავისუფლებელ ბრძოლას დიდი იტალიელი პატრიოტისა და სახალხო გმირის ჯუზეპე გარიბალდის ხელმძღვანელობით. მას მიუძღვნა ილიამ მაღალი პათოსით და შთაგონებით დაწერილი პოეტური სიტყვები:

მესმის, მესმის სანატრელი
 ხალხთ ბორკილის ხმა მტერევისა!
 სიძარდვის ხმა ქვეყნადა ჰქუხს
 დასათრგუნელად მონობისა,
 აღმიტაცებს ხოლმე ის ხმა
 და აღმიგზნებს იმედს გულში...
 ღმერთო, ღმერთო! ეს ხმა ტყბილი
 გამაგონე ჩემს მამულში!²

უდიდესი გულისტკივილით შეხვდა ი. ჭავჭავაძე ვერსალის ჯალათების მიერ პარიზის კომუნის სისხლში ჩახშობას და სოციალური

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 1, გვ. 140.

² იქვე, გვ. 62.

სამართლიანობისათვის მებრძოლი გმირი კომუნარების მოწამებრავ სიკვდილს. პარიზელ კომუნართა საბრძოლო დროშას მან დიდი, „ტვირთმძიმე და მაშვრალთ მსხნელი...“ დროშა უწოდა, საჯაროდ გამოექომაგა მსოფლიოში პირველი პროლეტარული რევოლუციის აქტს და სამარცხინო ბოძზე გააკრა მისი მტარვალები. პარიზის კომუნის დამარცხებას მან „დიდი საქმის“ დამარცხება, ისტორიის კვლავ შეფერხება, განახლების ძალთა შეჩერება უწოდა¹.

მხოლოდ რევოლუციონერ-დემოკრატს, სოციალური და ეროვნული თავისუფლებისათვის მგზნებარე მებრძოლს, ყოველგვარი ძალადობისა და უსამართლობის რევოლუციური გზით მოსპობის ქონაგს შეეძლო ასეთი დიდებული ჰიმნი ემღერა ფრანგი კომუნარებისათვის და ისტორიის მკაცრი სამსჯავროს წინაშე გამოეტანა ვერსალის კონტრრევოლუციური ხროვის სისხლიანი საქმეები.

ილიამ წერილების სერია უძღვნა მიწისა და სამშობლოს თავისუფლებისათვის თავგანწირვით მებრძოლ ირლანდიელ ხალხს, რომლებშიც გაბედულად გამოექომაგა მათ, შეაქო მათი ღრმა პატრიოტიზმი, შეურიგებელი მებრძოლი სული და გმირული შარავანდედით მოსილი საბრძოლო საქმეები (ანალები)², მთელი არსებით მხარს უჭერდა რა ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას, იგი იწონებდა ამ ბრძოლის ყველა ფორმას, დაწყებული ინდივიდუალური ტერორის აქტებით და „აგრარული ბოროტმოქმედებებით“, დამთავრებული. ფენიანთა შეთქმულებებით და მათ მიმდევართა აჯანყებებით.

ასეთი თვალსაზრისით გააშუქა მან ბალკანეთის სლავი და ბერძენი (კრეტის) ხალხების ისტორიული პროცესი, მათი სამართლიანი ბრძოლა თურქი ასიმილატორების წინააღმდეგ. აქაც ილია ჩაგრულთა მხარეზეა, მთელი არსებით ებრძვის მჩაგვრელებს და სავსებით ამართლებს დამონებული ხალხების სამართლიან, „ძალდატანებით“ ბრძოლას.

ი. ჰავეკავაძე აშიშვლებს ევროპელი კოლონიზატორების მიერ, აზიისა და აფრიკის მკვიდრო მოსახლეობის წინააღმდეგ ჩადენილ

1 ი. ჰავეკავაძე, 1871 წელი, 23 მაისი. თბზ. სრ. კრებ., ტ. I, გვ. 77.

2. აღნიშნული წერილები 1886—1889 წლებში არის დაწერილი (იხ. თბზ. სრ. კრებ., ტ. 9, გვ. 9—51, 193—213).

მრავალრიცხოვან. ენით აუწერელი ძალადობისა და ბარბაროსობის აქტებს, საზოგადოებრივ სამსჯავროზე გამოჰყავს მათი უშუალო ორგანიზატორები და შემსრულებლები, ექომაგება ამ ძალადობის მსხვერპლთ და საესებით მხარს უჭერს, სამართლიანად მიიჩნევს კოლონიზატორების წინააღმდეგ მათ ბრძოლას.

თავის პატარა, მაგრამ ღრმააზროვან წერილში „მეტრამეტე საუკუნე“. ილიამ შეაჯამა რა განვლილი საუკუნის შედეგები და დასახა ახალი მე-20 საუკუნის უპირველესი ამოცანები¹, ერთხელ კიდევ სკრუპულოზურად გადმოსცა თავისი შესედულებები ეროვნული და სოციალური პრობლემების შესახებ. მან მე-19 საუკუნის მიღწევებიდან წინა პლანზე წამოსწია იტალიის და გერმანიის გაერთიანება. მსოფლიოს მშრომელების მიერ ეროვნული და სოციალური ჩაგვრის წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ცალკეული წარმატებები, ყოველგვარი უსამართლობის მსოფლიო სამსჯავროს წინაშე გამოტანა, ხრლო მე-20 საუკუნის ყველაზე უდიდეს ამოცანად დასახა მე-19 საუკუნის მიერ გადაუწყვეტელი პრობლემების გადაჭრა: სოციალური ანტაგონიზმის, სიმდიდრეს და სიღარიბეს შორის არსებული უფსკრულის ლიკვიდაცია, „შრომის განთავისუფლება“ და ეროვნულ-კოლონიური ჩაგვრის ყოველგვარი ფორმების რევოლუციური გზით მოსპობა.

მთელ რიგ წერილებში, რომლებიც 60—70-იან წლებს ეკუთვნის, ნ. ნიკოლაძე არათუ ცნობს რევოლუციისა და ძალდატანების კანონზომიერებას ისტორიაში, არამედ ასაბუთებს მის აუცილებლობას და მას საზოგადოების შემდგომი წინსვლის, ძველის „მოხსნის“ აუცილებელ პირობად მიიჩნევს. ასეთი აზრია განვითარებული წერილებში: „რამდენიმე სიტყვა ერთი მეტად ძველი საკითხის გამო“², „ახალი საფრანგეთი“ (ისტორიული სურათები³), „თანამედროვე

1 ი. პავლევიძე, თბ. სრ. კრებ., ტ. 5, გვ. 9—11. ✓

2 ნ. ნიკოლაძე, თბ., ტ. 1, გვ. 195—209.

3 ნ. ნიკოლაძე, თბ., ტ. 2, გვ. 345—356.

სურათები“¹, „სხვათა შორის“², „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში“³, „მთავრობა და ახალი თაობა“⁴ და სხვ.

საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის ისტორიიდან მრავალი კონკრეტული ფაქტის მოტანით და მათი განზოგადებითი ნ. ნიკოლაძე მიდის ერთადერთ სწორ, ისტორიული სინამდვილის შესაბამის დასკვნამდე: საზოგადოებრივი განვითარებისა და ისტორიული პროცესისათვის პოლიტიკური რევოლუცია დამახასიათებელი და კანონზომიერ მოვლენას წარმოადგენს. 1789—1794 წლების რევოლუციამ გორდიის კვანძის გამხსნელის როლი შეასრულა. მან გაათავისუფლა საფრანგეთის საზოგადოება ფეოდალურ-შუასაუკუნეობრივი ხუნდებისაგან და შემდგომი წინსვლის მძლავრი ზიძგი მისცა მას. ეს რევოლუცია აღმოცენდა გამყვლეფელი და გაყვლეფილი კლასების ინტერესთა მაქსიმალური დაპირისპირების შედეგად⁵. რევოლუციის წინ საფრანგეთში არსებულმა სოციალ-ეკონომიურმა ვითარებამ, ნიკოლაძის აზრით, წარმოშვა რევოლუცია „...რამაც დაამსხვრია ძველი სოციალური წყობა“⁶.

წერილში „გლეხთა განთავისუფლება საქართველოში“ ნ. ნიკოლაძე ენერგიულად უჭერს მხარს ბატონყმური რეჟიმით განაწამები მშრომელი გლეხობის სამართლიან ბრძოლას მჩაგვრელთა წინააღმდეგ და კანონიერად ცნობს მათ მიერ გამოყენებულ ძალდატანებით მეთოდებს.

„საქართველოში ამჟამად იგივე ბრძოლა სწარმოებს, — წერს იგი, — რომელსაც რუსეთის, ევროპის და... მთელი მსოფლიოს ძალღონე ხმარდება; ეს არის მშრომელთა ბრძოლა... კაპიტალის პრივილეგიების წინააღმდეგ, ე. ი. უფრო მარტივად რომ ვსთქვათ მიმდინარეობს მშრომელ ლატაკთა სოციალური ბრძოლა მუქთახორა სიმდიდრის წინააღმდეგ“⁷.

მას ნათლად აქვს წარმოდგენილი იმ აჯანყებათა დიდი მნიშვნე-

1 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 184.

2 იქვე, გვ. 161—165.

3 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 250—274.

4 იქვე, გვ. 317—369.

5 იხ. ვ. დონაძე, ნ. ნიკოლაძის ისტორიული შეხედულებები, გვ. 103—116.

6 იქვე, გვ. 117.

7 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 259.

ლობა, რომლებიც გააჩაღა ქართველმა გლეხობამ ბატონყმობისა და მისი მფარველი ცარიზმის წინააღმდეგ საგლეხო რეფორმის წინ. სწორედ მან აიძულა მეფის მთავრობა წასულიყო დათმობაზე და ქვეყნებში რევოლუციის თავიდან ასაცილებლად, როგორც თვითონ აღნიშნავს, გამოეცა აქტი საგლეხო რეფორმის შე-სახება¹.

წერილში „თანამედროვე სურათები“ ნ. ნიკოლაძე მხარს უჭერს ძალის გამოყენების საჭიროებას საზოგადოებაში სოციალური, ეროვნული და პოლიტიკური სამართლიანობის აღსადგენად. „ძალადობას მარტო ძალადობა დაახშობსო და სამართლიანობას ძალის შე-ძენა და სმარება როდი აწყენსო“². ამასვე იმეორებს 1873 წელს მის მიერ პარიზში გამოცემულ გაზეთ „დროშაში“³.

თავის სადისერტაციო შრომაში „განიაარლება და მისი ეკონო-მიურ-სოციალური შედეგები“ ნ. ნიკოლაძე მიუთითებს აგრეთვე მუშათა კლასის მიერ ძალის გამოყენების შესაძლებლობას კაპიტალისტური წყობილების დასამხოზად⁴. იგივე გაიმეორა მან ლუი ბლანთან საუბარში, სადაც გააკრიტიკა ამ ფრანგი უტოპისტი სო-ციალისტის რეფორმისტული ფილზიები და გარკვეულ ისტორიულ პირობებში მხარი დაუჭირა ძალდატანების გამოყენების შესაძლებ-ლობას⁵.

ნ. ნიკოლაძე აღშფოთებით შეხვდა 1848 წლის ივნისში პარი-ზის ქუჩებში კავენიაკის კონტრრევოლუციური ბანდების მიერ პა-რიზის პროლეტარიატის სისხლისაგან დაცლას. სამარცხვინო ბოძზე გააკრა მტარვალები და მშრომელთა რევოლუციურ გამოსვლას სამართლიანი, სპსიცოცხლო აუცილებლობით გამოწვეული აქტი უწოდა. ბურჟუაზიულმა მთავრობამ აბუჩად აიგდო მშრომელები, პირობების გაუმჯობესების ნაცვლად სამუშაო წაართვა, ეროვნუ-ლი სახელოსნოები დაუკეტა და აიძულა ისინი იარაღისათვის მოე-კიდათ ხელი და მთავრობისათვის ომი გაეჩაღებინათ⁶.

1 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 255—256.

2 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 184 —185.

3 იქვე, გვ. 174—186.

4 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 1, გვ. 483—484.

5 ნ. ნიკოლაძე, „კრებული“, 1873, წიგნი 4, გვ. 210—212.

6 ნ. ნიკოლაძე, პოლიტიკური მიმოხილვა, თხზ., ტ. 2, გვ. 553.

პარიზის კომუნაში ნ. ნიკოლაძემ დაინახა მშრომელთა სამართ-
ლიანი აღშფოთების ბაზაზე აღმოცენებული დიდი რევოლუციური
აქტი. იგი აღტაცებულია კომუნართა უზენაესი გმირობის თვისე-
ბით — მოკვდომის ცოდნით¹ და არნახული თავდადებით. მან კო-
მუნის გამოცხადებას ალეგორიულად მიძინებული ბუნების გა-
მოღვიძება, გაახლება და გამშვენიერება უწოდა². რამდენადაც სი-
ხარულით აღიქვა მან კომუნის აღმოცენება, იმდენადვე უსაზღვრო
გულისტკივილით, ღრმა მწუხარებითა და აღშფოთებით შეხვდა მის
ჩახშობას ვერსალის სისხლიანი ჯალათების მიერ. მას საზარლობა
და საძაგლობა, უკუნი ღამის დადგომა, ბუსა და ღამურას მეჭლისი
უწოდა³. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, „პატიოსან სწავლაზე“ აღ-
მოცენებული გმირ კომუნართა საქმე, მისი სისხლში ჩახშობის მიუ-
ხედავად, საბოლოოდ არ დამარცხებულა და იგი აუცილებლად გაი-
მარჯვებს⁴. იგი არათუ საეცებით უჭერდა მხარს კომუნართა საქმეს,
მათ დიად რევოლუციურ აქტს, არამედ მოუწოდებდა იმდროინდელ
ქართველ ასალგაზრდობას შეესწავლათ კომუნის „სწავლა“ და რე-
ვოლუციური გამოცდილება და იმათი ღირსი გამხდარიყვნენ, ვინც
აიტანა ასეთი ტანჯვა და შეურაცხყოფა ჩვენი გულისათვის, ჩვენ და-
სახსნელად⁵.

წერილში „მთავრობა და ახალი თაობა“ ნ. ნიკოლაძე აშკარა
სიმპათიას გამოხატავს მასობრივი, ხალხური, ქვეყნის ეკონომიური
და პოლიტიკური უკუღმართობითა და მასების ღრმა უქმყოფილე-
ბით წარმოშობილი ძალადობის აქტებისა და რევოლუციური გამოსვ-
ლებისადმი. ასეთებად ის მიიჩნევს გლეხთა დიდ აჯანყებებს რუსეთ-
ში მე-17 და მე-18 საუკუნეებში სტეფანე რაზინისა და ემელიანე პუ-
გაჩოვის წინამძღოლობით⁶.

მართალია, 70-იანი წლების შუალედიდან ნ. ნიკოლაძე იცვლის
თავის აზრს ამ საკითხზე და რევოლუციური ნახტომების ნაცვლად
პრიმატს უყვამ რევოლუციურ განვითარებას ანიჭებს, მაგრამ არც

¹ ნ. ნიკოლაძე, (ნ. სკანდელი), სხვათა შორის (ნაგრძნობი და განავგონი),
„კრებული“, 1873, № 4, გვ. 194—195.

² ნ. ნიკოლაძე, ჩემი სამახსოვრო წიგნიდან, თბზ., ტ. 2, გვ. 302.

³ ნ. ნიკოლაძე, ერთი ტელეგრამის წაკითხვაზე, თბზ., ტ. 2, გვ. 613.

⁴ იქვე, გვ. 616.

⁵ იქვე, გვ. 617.

⁶ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 1, გვ. 327—329.

მაშინ ილაშქრებს სავსებით ძველი პოზიციის წინააღმდეგ და გარკვეულ პირობებში ისევ დასაშვებად თვლის რევოლუციური აქტის გამოყენებას. ასეთ აზრს ავითარებს იგი, მაგალითად, 1913 წელს გამოქვეყნებულ ბროშურაში „ჩემ პოლიტიკაზე“. მიუთითებს რა საფრანგეთის 1870 წლის 4 სექტემბრის „უსისხლო“ ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციისა და ირანის 1905—1911 და ჩინეთის 1911—1912 წლების მაგალითზე, რევოლუციას იგი ხან წამლად მიიჩნევს, ხანაც—საწამლავად, იმისდა მიხედვით, თუ სად და როგორ მიმდინარეობდა იგი, ან რა შედეგით მთავრდებოდა¹.

ს. მესხი თავისი ხანმოკლე მოღვაწეობის პერიოდში მხარს უჭერდა და აღიარებდა რევოლუციას და ექომაგებოდა ყოველგვარ სამართლიან ძალდატანებით აქტებს ისტორიაში. მისი შეხედულებით, ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების დაჩქარებული განვითარება და მისი შემოქმადი ძველი ფორმების დამსხვრევა მხოლოდ რევოლუციური გადატრიალების გზით შეიძლებოდა. მან კარგად იცოდა, რომ ყოველგვარი ჩაგვრისა (სოციალურისა და ეროვნულ-კოლონიურის) და ექსპლოატაციისაგან განთავისუფლებისათვის მეტად ძალიან მშრომელი ხალხი მხოლოდ რევოლუციის დროს იჩენს თავის ნამდვილ ძალას და გულის მიდრეკილებას².

ს. მესხი აღფრთოვანებით შეეგება იტალიელი ხალხის განმთავისუფლებელ და გამაერთიანებელ ბრძოლას. მან ქართველ ხალხს ვრცლად გააცნო გარიბალდის გმირობა და მადინის დამსახურება, მიესალმა ერთიანი იტალიის შექმნას და გულისტკივილი გამოთქვა იმის გამო, რომ ჭეშმარიტად გმირული, სახალხო-რევოლუციური ბრძოლით მოპოვებული გამარჯვების ნაყოფს დაეუფლნენ სავოის დინასტია და ძველი და ახალი ექსპლოატატორული ძალები³. ასეთივეა მისი დამოკიდებულება მშრომელთა ყოველგვარი სამართლიანი ბრძოლისადმი, იქნებოდა იგი მიმართული ექსპლოატატორებისა. დამპყრობლებისა თუ კოლონიზატორების წინააღმდეგ. იგი მთლიანად და სავსებით უჭერს მხარს ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების მშრომელთა კლასობრივ ბრძოლას კაპიტალის მაგნატე-

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. შრომა, გვ. 43—44.

2 ს. მესხი, წერილები, 1950 წ., გვ. 70—71.

3 ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბზ., ტ. 2, გვ. 22—29.

ბის წინააღმდეგ, გაბედულად ექმნაგება ევროპის დიდი ონავრების მიერ დაკაბალებულ აზიისა და აფრიკის ხალხებს და მიესალმება მათ თავდადებულ ბრძოლას ამ მჩაგვრელთა წინააღმდეგ. რევოლუციის გონივრულობის აღიარება, ძალდატანებითი აქტის სასურველობისა და აუცილებლობის ცნობა, ჩაგრულთა სამართლიანი ბრძოლის გამოქმნაგება წითელი ზოლივით გასდევს მთელ მის შემოქმედებას¹.

იგი არათუ თეორიულად იწონებს და აღიარებს რევოლუციურ აქტს, არამედ მზად არის მონაწილეობა მიიღოს მასში და იარაღით ხელში იბრძოლოს მშრომელთა ბარიკადებზე. „თუ, ღვთის მადლით, რევოლუცია მოხდა მაქა,—წერდა იგი პარიზში მყოფ თავის საცოლეს ეკ. მელიქიშვილს,—იმ წამსვე გამოვიქცევი მანდედან პარიზში და ჩვენს კვარტალში საუკეთესო ბარიკადს გავმართავ“². იგი მხარს უჭერს „პერმანენტულ რევოლუციას“, ე. ი. ისეთ რევოლუციას, რომლის ნაყოფით ისარგებლებენ მხოლოდ და მხოლოდ მშრომელები და არა მჩაგვრელები, განსხვავებით ყველა წარსული რევოლუციისა, სადაც, მისი თქმით, მშრომელთა სისხლი იღვრებოდა, შედეგებით კი თავისუფლების მტრები სარგებლობდნენ და მას ისევ მშრომელთა დასამონებლად იყენებდნენ³.

მაგრამ ს. მესხი არა მარტო „საზღვარგარეთული“ რევოლუციების მომხრე იყო, არამედ მიესალმებოდა მის მოხდენას მშობლიურ საქართველოში. მას მტკიცედ სწამდა, რომ სისხლის დაღვრის, მსხვერპლის გაღებისა და აჯანყების გარეშე ქართველ ხალხს არ შეეძლო განთავისუფლებულიყო ცარიზმის კოლონიური უღლისაგან. იგი ნატრობდა სახალხო რევოლუციას, რომელიც ამოძრავებდა, დარაზმავდა ქართველ ხალხს ცარიზმის წინააღმდეგ-სამართლიანი განმათავისუფლებელი ომისათვის. მაგრამ, რადგან 70-იან წლებში საქართველოში რევოლუციურ-დემოკრატიული ძალების სისუსტისა და მოსახლეობის არასაკმაო პატრიოტული დარაზმვის გამო ასეთი რევოლუციისათვის (ე. ი. შეიარაღებული აჯანყებისათვის, ვ. დ.) ნიადაგი ჯერ მზად არ იყო, ს. მესხი მოითხოვდა თავშეკავებას, წინასწარ

1 ს. მესხი, ომიანობის მნიშვნელობა, თბზ., ტ. 2, გვ. 269.

2 ს. მესხი, წერილები, ს. ბოცვაძის რედაქციით, 1950, გვ. 70.

3 ს. მესხი, წერილები, ს. ფირცხალავას რედაქციით, 1903, გვ. 197.

რევოლუციურ პროპაგანდას¹, მის საფუძვლიან მომზადებას, ევროპის რევოლუციების უკეთ შესწავლას და თვით აქტის უკეთესი დროისათვის გადადებას².

გ. წერეთელიც არათუ გამორიცხავს ნახტომებს და რევოლუციურ აქტებს, არამედ აუცილებელ და კანონზომიერ მოვლენად მიიჩნევს მათ ისტორიაში. იგი ხშირად მიუთითებს შესაბამის მაგალითებზე, როგორც ანტიკური ისტორიიდან, ისე ევროპის ახალი ისტორიიდანაც. მისი აზრით, არა რევოლუციური განვითარება და ზედაპირული რეფორმები, არამედ ძირეული გარდაქმნა და რევოლუციური გადახალისება უზრუნველყოფს ისტორიაში დრომოქმედი ფორმების ლიკვიდაციას და საზოგადოების შემდგომ დაჩქარებულ განვითარებას³.

გ. წერეთელი, ს. მესხის მსგავსად, უკმაყოფილოა ყველა წინანდელი რევოლუციით, მათ შორის საფრანგეთის რევოლუციებით. რადგან მათ ვერ მოსპეს ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაცია და ისევ გამყვლეფელები და მოძალადეები გააბატონეს⁴. მისი შეხედულებით, რევოლუცია მაშინაა აუცილებელი და „მოსატყეველი ღონისძიება“, როდესაც ყველა სხვა საშუალება ამოწურულია და მშრომელებს „...უგუნური უფლების“, ე. ი. აუტანელი წყობილების მოსასპობად მხოლოდ ძალის გამოყენება რჩებათ. ამ თვალსაზრისით უდგება იგი ქართველი გლეხობის ბრძოლას თვითმპყრობელობისა და ბატონყმობის წინააღმდეგ 50—60-იან წლებში და სავსებით ამართლებს მას⁵.

გ. წერეთელი საგლეხო რეფორმის შემდეგაც რევოლუციურ განწყობილებაზე დარჩა და განაგრძობდა შეუწელებელ ბრძოლას „საზიზღარი მტარეალობის“ (როგორც უწოდებდა იგი ამ რეჟიმს, ვ. დ.) წინააღმდეგ. საგლეხო რეფორმას მან სავსებით სამართლიანად უწოდა გლეხთა განთავისუფლების პაროდია და გლეხობის

1 ს. მესხი, წერილები, ს. ბოცუაძის რედაქციით, გვ. 101, 103, 112.

2 ს. მესხი, წერილები, ს. ფირცხალავას რედაქციით, გვ. 432, 434.

3 გ. წერეთელი, ამ დროების ფრანგიის მწერალნი და „მათი თხულებანი“, თხზ. სრ. კრებ., 1931, ტ. 11, გვ. 257.

4 იქვე, გვ. 252.

5 იქვე, გვ. 253.

მოტყუება. „ახალ ბატონყმობას“ ოდნავადაც არ გაუუმჯობესებია მწაომელი გლეხობის მდგომარეობა, ამიტომ მათი რევოლუციურა აზიდრება ამ ბატონყმობის მოსასპობად მას სავსებით კანონიერად დაუამართლიან აქტად მიაჩნია¹. „თუ ახლანდელი დაწყობილების დარღვევა მიუცილებლად უნდა მოხდეს, — იმეორებდა იგი შენა-
ლვის მიზნით ცნობილი ფრანგი რადიკალ-დემოკრატი ჟურნალის-
ტის ანრი როშფორის სიტყვებს, — მაშინ რაც რომ ერთსულობით
და მსწრაფლად მოხდება ის, იმდენად ცოტა სავნები იქნებოდა“².

იგი ქება-დიდებას ასხამს საფრანგეთის 1789 წლის დიდ ბურ-
ჟუაზიულ რევოლუციას, ხაზს უსვამს ამ რევოლუციის შედეგად
გამოწვეულ ძირეულ ცვლილებებს ფრანგი ხალხის ცხოვრებაში და
იმ დიდ გავლენას, რომელიც მან მოახდინა როგორც ევროპის სახელ-
მწიფოთა ცხოვრებაზე, ისე მის მიღმა, სადაც ბიძგი მისცა ჩაგრულ
ხალხთა განმათავისუფლებელ მოძრაობას³. ამასთან ერთად, იგი მო-
წიწებით იხსენებს ამ რევოლუციის მეზრძოლებს, რომელთაც, მისი
სიტყვით, თავი შესწირეს საერთო საქმეს, არ შეუშინდნენ არავითარ
საფრთხეს, „... ჯვარს ეცენენ ქვეყნისათვის“, თუმცა გულისტკივი-
ლით დასძენს: „ქვეყანამ... ვერა სცნა ვერც ისინი და ვერც ის ნათე-
ლი, რომელიც იმათ ქვეყანას მოუტანეს“⁴.

აქედან, რასაკვირველია, ისეთი დასკვნის გამოტანა არ გვსურს,
თითქოს სამოციანელი მოღვაწეები ბოლომდე დარჩნენ რევოლუცი-
ის აღიარების პლატფორმაზე და არ გადახრილან განვითარების
მეორე ფორმისაკენ — რეფორმებისა და ევოლუციისაკენ. მათი ის-
ტორიული კონცეფციის ერთ-ერთი ნაკლი სწორედ იმაში მდგო-
მარეობდა, რომ ისინი განვითარებას განიხილავდნენ ხან დიალექ-
ტიკურად, ხანაც მეტაფიზიკურად. ამაში იჩენს თავს მათი იდეალიზ-
მი. ისინი მერყეობენ, ხან განვითარების ერთ ფორმას აძლევენ

1 გ. წერეთელი, კოლოკო, ჩიკოლიკო და კუდაბზიკა, რჩ. ნაწერები,
ტ. 1, 1947, გვ. 42, 85, 107.

2 იქვე, გვ. 190; მისივე, ამ დროების ფრანციის მწერალნი, თხზ. სრ. კრებ.,
ტ. 11, გვ. 253.

3 გ. წერეთელი, რა არის პოლიტიკა?, „კვალი“, 1896, № 38.

4 გ. წერეთელი, რამდენიმე აზრი ჩვენს ცხოვრებაზე, თხზ. სრ. კრე-
ბული, ტ. 1, 1931, გვ. 128.

პრიმატს, ხან მეორეს და განვითარების ამ ორ ფორმას ერთმანეთს აცილებენ.

ევოლუციური განვითარებისა და რევოლუციური ნახტომების ცალ-ცალკე განხილვა და ხშირად მათი ურთიერთდაპირისპირება, რასაც ყველაზე მეტად ახდენენ ნ. ნიკოლაძე და გ. წერეთელი, მათი საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ შეხედულებათა შეცდომების წყარო გახდა. მართალია, მათ ბევრჯერ გამოთქვეს თავიანთი მოსაზრება განვითარების ამ ორი ფორმის ურთიერთკავშირისა და დამოკიდებულების შესახებ, მაგრამ ეს ალღოთი გამოთქმული შეხედულებანი არ გამხდარა მათი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მრწამსის საფუძველი. განვითარების აღნიშნული ფორმების ერთმანეთში გადასვლა, მათი მჭიდრო კავშირი ძირითადად შეუცნობელი დარჩა მათთვის, ისე როგორც მარქსამდელი სხვა მოაზროვნეებისათვის. იმისათვის, რომ ნათელი წარმოდგენა გვქონდეს ისტორიული პროცესის განვითარებაზე და ეს განვითარება აღვიქვამთ დიალექტიკურად, არ კმარა მარტო საზოგადოებრივი ცხოვრების დაუდგრომელი მოძრაობისა და განვითარების პროცესის ცნობა. ამისათვის კიდევ საჭიროა იცნო თვისებრივ და რაოდენობრივ ცვლილებათა შინაგანი კავშირი, მტკიცედ აღიარო, რომ რაოდენობრივი ცვლილებები გარკვეულ საფუძველზე („კრიტიკულ წერტილზე“) წარმოშობენ თვისებრივ ცვლილებებს, რომლებიც, თავის მხრივ, საფუძველს უყრიან და ბიძგს აძლევენ თანდათანობით განვითარებას და ა. შ.

სწორედ განვითარების ამ ორი ფორმის მჭიდრო კავშირით-ერთობის აუცილებლობის შეცნობის დონემდე ვერ ამალდნენ ი. ქაქავაძე, ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, ს. მესხი. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მაშინ ისინი იდეალიზმის ტყვეობასაც დააღწევდნენ თავს და საზოგადოებრივ ცხოვრებაშიც, როგორც ბუნებაში, თანმიმდევრულად მოიმარჯვებდნენ მატერიალიზმის პრინციპებს. ამას უნდა დაემატოს ისიც, რომ თავიანთი მოღვაწეობის მერე პერიოდში რადესაც მათ განიცადეს გარკვეული გადახრა მარქვიკი, წინა პლანზე წამოსწიეს ევოლუციური განვითარება და მას მიანიჭეს უპირატესობა რევოლუციურ ნახტომებთან და „წყვეტილებთან“ შედარებით.

ამგვარად, ყოველივე შემოთქმული საშუალებას გვაძლევს უარყოფით ქართველოლოგ მკვლევართა დიდ ნაწილში დამკვიდრებული შეხედულება ამ მოაზროვნეების ტიპიურ ევოლუციონისტებად

მიჩნევის შესახებ. იგი არ შეესაბამება კონკრეტულ ფაქტებს, აუბრალოებს საკითხს და ამცირებს მათ დიდ დამსახურებას და განმათავისუფლებელ მისიას.

ეკონომიური ფაქტორისა და კლასობრივი ბრძოლის შესახებ

მართალია, ილია ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და გ. წერეთელი ვერ ამალდნენ ისტორიის მატერიალისტურ გაგებამდე, ვერ მიაგნეს ისტორიული პროცესის მთავარ მამოძრავებელ ძალას—მატერიალური ცხოვრების წარმოების წესს, ვერ გაარკვიეს საწარმოო ძალების უდიდესი როლი საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში და ბაზისისა და ზედნაშენის ურთიერთობა, მაგრამ ბევრ რამეში ალღოთი მაინც სერიოზული ნაბიჯი გადადგეს ისტორიული მატერიალიზმისაკენ. მაგალითად, მათ სერიოზული ყურადღება მიაქციეს ეკონომიურ ცხოვრებას და იგი მიიჩნიეს საზოგადოებრივი განვითარების მეტად მნიშვნელოვან ფაქტორად (ცხადია, სხვა ფაქტორებთან ერთად, ვ. დ.). მათვე დაინახეს კლასობრივი ბრძოლა, გარკვეული ადგილი მიუჩინეს მას ისტორიაში და შეეცადნენ აეხსნათ მისი მექანიზმი.

მათი შეხედულება ეკონომიური ცხოვრების ხასიათისა და კლასთა ბრძოლის შესახებ არ არის თანმიმდევრული და არც მწყობრ სისტემადაა ჩამოყალიბებული. ცნობები ამ საკითხზე სპორადულია და აქა-იქ აქვთ გამოთქმული ნაშრომებში.

ილია ჭავჭავაძემ არაერთხელ აღძრა ეკონომიური საქმიანობის როლი, ხაზი გაუსვა მის სერიოზულ მნიშვნელობას და თავისი ადგილი მიუჩინა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში. მან სათანადო მაგალითები მოიტანა როგორც საქართველოს სინამდვილიდან, ისე საზღვარგარეთის ქვეყნების ისტორიიდან.

საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების ფაქტორთა შორის, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ილიამ თავისი ადგილი მიუჩინა გეოგრაფიულ გარემოს, მაგრამ იგი ამ მხრივ არასოდეს არ ჩავარდნილა უკიდურესობაში და მისთვის არ მიუკუთვნებია განმსაზღვრელი როლი. მას არაერთხელ აღუნიშნავს, რომ თვით გეოგრაფიული გარემო იცვლება იმ შრომითი ზემოქმედების შედეგად, რასაც მასზე ახდენენ ადამიანები. თავის ცნობილ ნაშრომში „ცხოვრება და კანონი“ ილიამ

შოტლანდიისა და სპარსეთის ცხოვრების დაპირისპირებით განსაზღვრა აღამიანთა ეკონომიური საქმიანობის წამყვანი როლი გეოგრაფიულ გარემოსთან შედარებით.

„მთიულსა შოტლანდიისას, — წერს იგი, — გარს ახვევია გულდახურული, ღარიბი ბუნება. იგი დიდის შრომითა და ღვაწლით ართმევს ბუნებას იმ თითო ლუკმა პურს, რომელსაც აწვდის თავის ჯალაბს საზრდოებისათვის. იგი თავგადადებით ებრძვის ბუნებას და ყოველი ესრეთ მოპოვებული ლუკმაპური ძლევამოსილობაა მისის მხნეობისა, შრომისმოყვარეობისა. თუმცა ესრეთ აღამებს იგი ღღეს და ათენებს ღამეს, მაგრამ იგი უფრო ბედნიერია და კმაყოფილი, ვიდრე სპარსელი, რომლისათვისაც ბედს შემოუფარგლავს უკეთესი ქვეყანა კაცთა საცხოვრებლად და საზრდოობისათვის. ერთი არის გამბედავი, თავისუფალი, მედგარი... მეორე... გულდათუთქული, ილაჯგაწყვეტილი, ფრთხალი და გათელილი“¹.

ეკონომიური საქმიანობის, ეკონომიური წყობის დიდმნიშვნელოვან როლს აღამიანთა ცხოვრებაში განსაკუთრებით მკაფიოდ გაუხსნა ხაზი ილიამ წერილში „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“. ამ წერილში იგი შეეცადა გაეშუქებინა ქართველი ერის ისტორიული პროცესი მთლიანად და ერქვენებინა მისი საფუძველი და მამოძრავებელი ფაქტორები. მან ერთ-ერთმა პირველთაგანმა საქართველოში, როგორც მართებულად მიუთითებს დიდი ქართველი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი, „...ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი წარსულის ეკონომიური საფუძვლის გამორკვევის აუცილებლობა აღიარა“².

წერილში ილია აყენებს კითხვას, თუ რა იყო ქართველი ერის იშვიათი სიცოცხლისუნარიანობის, გაუგონარი გამძლეობის მიზეზი, რამ შეაძლებინა მას მოეგერიებინა ურიცხვი მომხდური მტერი და შეენარჩუნებინა არსებობა? ამ კითხვაზე იგი ასეთ გონებამახვილურ პასუხს იძლევა: ამის მიზეზი იყო საქართველოს ეკონომიური წყობა. „ამ შემთხვევაში ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“ ხელს ვერაფრით შეგვიწყობს, — წერს იგი, — ერთს იმისთანას არას გვანიშნებს, რომ საბუთად ვიხმაროთ უეჭველის დასკვნისათვის, მხოლოდ

1 ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, თბ., სრ. კრებ., ტ. 6, გვ. 7—8.

2 ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ილია ჯავახიშვილი და საქართველოს ისტორია, თბ., 1938, გვ. 9.

უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამისი პასუხი ჩვენს ეკონომიურ აგებულებასა და წყობაში უნდა მოიხსნებოდეს¹.

ჩვენ ამჟამად არ გვაინტერესებს საკითხი, სწორია თუ არა ასეთი ახსნა. არსებითია ის, რომ მან მრავალი ფაქტორიდან, რომლებმაც განაპრობა ჩვენი ერის გმირული შემართება და მტრებისადმი გაუგონარი წინააღმდეგობა (მორალური სიმტკიცე, მაღალი თვითმყოფადი კულტურა, სამშობლოსადმი თავდავიწყებული სიყვარული...), წინა პლანზე წამოსწია ეკონომიური ფაქტორი და მას მიაჩნია წამყვანი როლი ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ განვითარებაში.

ეკონომიური ფაქტორის როლი არაერთხელ არის აღძრული ი. ჰაევჰაჰაძის მრავალ სხვა წერილში. რომლებიც აგრეთვე საქართველოს წარსულსა და აწმყოს ეხება. ბევრი ასეთი მასალაა გაფანტული ე. წ. „მესამე დასის“ ლიდერების წინააღმდეგ მიმართულ პოლემიკურ სტატიებში.

განსაკუთრებით საფუძვლიანად შეეხო ილია ამ საკითხს დასავლეთ ევროპის დიდი კაპიტალისტური ქვეყნების ისტორიის ახალი პერიოდის ცალკეული მომენტების გაშუქებისას. მან ეკონომიური საკითხები წინ წამოსწია და საფუძვლად დაუდო ინგლისის პოლიტიკური ცხოვრების, ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობისა და საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკის ვითარების მიმოხილვას. მაგალითად, ილია განსაკუთრებით ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ლენდლორდებმა არა მარტო ინგლისში, არამედ ირლანდიაშიც ხელში ჩაივდეს ირლანდიელ გლეხთა მიწა-წყალი და ისინი უუფლებო მოიჯარეებად აქციეს. ამიტომ ის ირლანდიელი ხალხის ბრძოლაში სავსებით სამართლიანად ორ მხარეს ხედავს: ერლენჟლ-განმათავისუფლებელსა და აგრაარულ-გლეხურს².

საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკაში მიმდინარე მშფოთვარე პოლიტიკური ამბების მიმოხილვის დროს იგი არაერთხელ მიუთითებს ეკონომიური საკითხის სიმწვავეს, ქონებრივი უთანასწორობის ზრდას და აქედან გამომჟღავნებს პოლიტიკური ბრძოლის სიმწვავეს³.

1 ი. ჰაევჰაჰაძე, დასახ. ნაშრ., თხზ., სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 176.

2 ი. ჰაევჰაჰაძე, ირლანდია და ინგლისი, თხზ., სრ. კრებ., ტ. 9, გვ. 11—15.

3 ი. ჰაევჰაჰაძე, ევროპა 1886 წელს, თხზ., ტ. 9, გვ. 77.

საფრანგეთის „შინაური განწყობა“, — წერს იგი, — მოუწესრიგებელია, ეკონომიური წესწყობილების ცვლილებათა საჭიროების ხანა დამდგარია და ამას მოსახლეობის დიდი ნაწილი მკვეთრად გრძნობს, მშრომელები იმიტომ იბრძვიან ასე მედგრად, რომ მძიმე და სავალალოა მათი ცხოვრება, მათი ეკონომიური პირობები ძირეულ გაუმჯობესებას მოითხოვს¹.

ილია ჭავჭავაძე საკმაოდ კარგად ერკვეოდა პოლიტიკური ბრძოლის ხასიათსა და მის სიმწვავეშიც. ამ საკითხს აშუქებდა იგი როგორც პუბლიცისტურ ნაწარმოებებში, ისე პოემებსა და მოთხრობებში. ილია კარგად ხედავდა კლასთა ბრძოლასა და წოდებრივ დაპირისპირებას საქართველოში როგორც ბატონყმობის გაუქმებამდე, ისე მის შემდეგაც და საკმაოდ ერკვეოდა მის გამომწვევ მიზეზებში. ამაზე ცხადად მიგვითითებს მისი „კაკო ყაჩაღი“, „გლახის ნაამბობი“, „აჩრდილი“ და წერილი „მე-19 საუკუნე“.

იმ ნარკვევებში, რომლებიც მიძღვნილია ინგლისის, საფრანგეთისა და სხვა კაპიტალისტური ქვეყნების მიმდინარე ამბებისადმი, ილიამ პირველ რიგში ყურადღება მიაპყრო სოციალურ კონტრასტებს, კლასთა დაპირისპირებასა და მის გამომწვევ მიზეზებს. მან მიუთითა ინგლისში, საფრანგეთსა და სხვა დიდ კაპიტალისტურ ქვეყნებში არსებული ქონებრივი დაპირისპირების ფაქტზე და იგა კაპიტალისტური წყობილების უკუჩვენებელ სენად მიიჩნია. „იმოდენა ფულით სიმდიდრე არსად არ არის, როგორც ინგლისში, — წერდა იგი, — და მის მხარდამხარ ისეთი სიღატაკეა უმრავლესობისა, რომ ამბადაც ძნელი დასაჭერებელია“².

საფრანგეთში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლის უშუალო გამოვლენად მიაჩნია ილიას პარიზის კომუნა, რომელსაც ქება-შეასხა და გაბედულად გამოექომაგა³.

¹ ი. ჭავჭავაძე, პრეზიდენტის და მთავრობის შეცვლა საფრანგეთში, თბზ., ტ. 9, გვ. 223—225.

² ი. ჭავჭავაძე, შინაური მიმოხილვა XIX, თბზ., ტ. 5, გვ. 230.

³ კარგად წერდა ამ ლექსის შესახებ ვიქტორ ვოლცევი: «Особенный интерес представляет стихотворение «День падённый Коммуны». Не только в Грузинской, но и в русской поэзии того времени не найдется другого стихотворения, прославляющего с такой силой и ясностью мысль борцов Парижской Коммуны 1871 года». (В. Вольцев, Грузинские деятели девятнадцатого века, М., 1948, გვ. 57).

პარიზის კომუნა დამარცხდა, „ისტორია კვლავ შეფერხდა“, მტარვალეებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ შრომა ისევ დარჩა პურობილ-დამონებული და, მაშასადამე, ყველა პირობა მშრომელთა ახალი აღშფოთებისა და ბრძოლისათვის.

„...სარჩო-საბადებელი მუშებისათვის საფრანგეთშიაც ადვილი საშოვარი არ არის, — წერდა იგი წერილში „ევროპა 1886 წელს“, — ამ მხრითაც შინაური განწყობილება საფრანგეთისა, რომელსაც აუარებელი უსახლ-კარო, უბინაო... მუშა ჰყავს, ბევრს ავს მოასწავებს, და საფრანგეთის ბედის ეხლანდელ გამგეთათვის, როგორც თვით და საფრანგეთისათვისაც მწვავე ტკივილს შეადგენს“¹.

მაგრამ იგი აქ არ სვამს წერტილს და მიუთითებს იმ ძირითად სარჩულზე — ეკონომიური პირობების მოუწესრიგებლობაზე, რომელიც განაპირობებდა მშრომელთა სიღუბეჭირეს და აღშფოთებას. მესამე რესპუბლიკამ, — წერს იგი, — რომელსაც მშრომელები მხარს უჭერენ, არაფერი გააკეთა მათ სასარგებლოდ, არ ცნო საჭიროდ მოეხდინა ეკონომიური ცვლილებები, შეემსუბუქებინა მშრომელთა მდგომარეობა, გაედიდებინა ხელფასი, მოესპო უმუშევრობა, გაეუმჯობესებინა საბინაო პირობები, აელაგმა მდიდართა თავგასულობა. საფრანგეთში არსებული მწვავე კლასობრივი ბრძოლა დღის წესრიგში აყენებს ეკონომიური ცვლილებების საჭიროებას².

ნ. ნიკოლაძის ნაშრომებშიც აგრეთვე ხშირად შეხედებით მიუთითებს ეკონომიური წყობის, წარმოების ჩარაღებისა და მათი მნიშვნელობის შესახებ. ის დიდად აფასებდა მარქსიზმს, რომელმაც „...მეტად... ძლიერი და აღუხოცველი დაღი დაასო ჩვენი საუკუნის მეორე ნაწილის გონებით შრომას“³. მარქსიზმის ერთ-ერთ დიდ დამსახურებად ნ. ნიკოლაძე თვლიდა ეკონომიური ცხოვრებისადმი განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევას, კაცობრიობის ეკონომიური ცხოვრების იმგვარადვე გამოკვლევას, „...როგორც დღეს ექი-

¹ ი. კ ა ვ ე კ ა ძ ე, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 9, გვ. 77.

² ი. კ ა ვ ე კ ა ძ ე, პრეზიდენტისა და მთავრობის შეცვლა საფრანგეთში, თბზ., ტ. 9, გვ. 223—225.

³ ნ. ნ ი კ ო ლ ა ძ ე, საფრანგეთის საქმეებზე, „მომამე“, 1894, № 3, გვ. 153—154.

მი ავადმყოფობას აკვირდება, ფიზიოლოგი ცხოვრების კანონებს. ბოტანიკოსი მცენარეების ზრდას და ა. შ.¹.

ჩვენ მიერ უკვე დასახელებულ ნაშრომში² „რამოდენიმე სიტყვა ერთი ძალზე ძველი საკითხის გამო“, რომელიც საფრანგეთის 1789—1794 წლების დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციისადმი მიძღვნილი, ნ. ნიკოლაძე საფუძვლიანად მიმოიხილავს საფრანგეთის რევოლუციამდელ ეკონომიურ მდგომარეობას — სოფლის მეურნეობას, ვაჭრობა-მრეწველობას და მასში ხედავს რევოლუციის ერთ-ერთ გასაღებს. განსაკუთრებით ვრცლად აშუქებს იგი საადგილმამულო ურთიერთობას, იქ გაბატონებულ სენიორალურ წესებს, გლეხთა ფეოდალურ ჩაგვრა-უფლებობას, მას უკავშირებს მაშინდელი სოფლის მეურნეობის ჩამორჩენას და რევოლუციის გარდუვალობას, რომელსაც უნდა დაემსხვრია ძველი შემოქმადი წესები და გზა გაეხსნა ქვეყნის ეკონომიური განვითარებისათვის³.

ეკონომიური ფაქტორის სერიოზული როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში არაერთხელ აქვს ხაზგასმული და მინიშნებული ნ. ნიკოლაძეს თავის ნარკვევებში რუსეთის საგარეო პოლიტიკისა და რუსეთ-იაპონიის ომის შესახებ, სადოქტორო ნაშრომში⁴ „განიარაღება და მისი სოციალურ-ეკონომიური შედეგები“, წერილებში ომებისა და მილიტარობის შესახებ. „გონიერი ბელადები, — წერს იგი, — თვით ბრძოლის აღშაყ არ ივიწყებენ, რომ საქმელ-სასმელის გარეშე არ არსებობს არმია, რომ ყველა ინტერესი, რომლისათვისაც წარმოებს ბრძოლა... ასეთი უმნიშვნელო წვრილმანებისაგან შედგება“⁵. ნარკვევებში აღმოსავლეთის საკითხისა და 1877—1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შესახებ და ყველა იმ ნაშრომში, სადაც გაშუქებულია საფრანგეთის ისტორიის პროცესი 1848 წლის რევოლუციიდან მესამე რესპუბლიკის ჩათვლით, ნ. ნიკოლაძემ წინ წამოსწია ეკონომიური ფაქტორის როლი. იგივეს უსვამს ხაზს იმ

1 ნ. ნიკოლაძე, საფრანგეთის საქმეებზე, „მოამბე“, 1894, № 8, გვ. 153—154.

2 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., სრ. კრებ., ტ. I, გვ. 195—209.

3 იქვე, გვ. 196, 205—207.

4 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრომი, ტ. I, გვ. 455—492.

5 Н. Никол а д з е, Полукопечный сбор, докл. и статьи., 1908, გვ. 213.

ნარკვევებშიც. რომლებიც მან პრუსიის აღზევებას¹, გერმანიის იმპერიის შექმნასა და ავსტრია-უნგრეთის დუალისტური იმპერიის ცხოვრებას მიუძღვნა. მაგალითად, პრუსიის ეკონომიურ განვითარებაში მომხდარ ძვრებს უშუალოდ უკავშირებს გერმანიის ეკონომიურ და პოლიტიკურ გაერთიანებას, „ერთიანი საბაჟოს“ შექმნის საქმეობას, შინაგანი ზღუდეების მოშლის მისწრაფებას და ა. შ.

წერტილში „პრუდონის გარდაცვალების გამო“ ნ. ნიკოლაძემ მკაცრად გააკრიტიკა პრუდონის ეკონომიური სისტემა და მებრძოლი დემოკრატიის პოზიციიდან გააშუქა კაპიტალისტური საზოგადოების ეკონომიური წყობა, კერძოდ, მისი ანარქიულობა².

საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში ეკონომიური ფაქტორის დიდმნიშვნელოვანი როლის აპრიორული აღიარებიდან გამოდინარეობდა ნ. ნიკოლაძე, როდესაც ასე ვრცლად აშუქებდა მის მდგომარეობას საქართველოსა და ამიერკავკასიაში, ბევრს სწერდა ამ მხარის სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის და ალბ-მიცემობის განვითარების პერსპექტივებზე, მიესალმებოდა ელექტროენერგიის დანერგვას და ადგენდა ვრცელ გეგმას, რომელიც საფუძვლად უნდა დასდებოდა საქართველოს სწრაფ ეკონომიურ განვითარებას.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული, რასაკვირველაა, იმას არ ნიშნავს, რომ ნ. ნიკოლაძე ღრმად ჩასწვდა საზოგადოების ეკონომიურ ანატომიას, ზუსტად განსაზღვრა მისი ადგილი საზოგადოების განვითარებაში და შეიწყო მატერიალური დოვლათის წარმოების წესისა და შესაბამისი ურთიერთობის ადგილი საზოგადოებრივ ფორმაციათა ჩამოყალიბებაში.

ნ. ნიკოლაძე არათუ ცნობს კლასთა ბრძოლის ფაქტს ისტორიაში, არამედ მშვენიერად ერკვევა საზოგადოებრივი კლასებისა და კლასთა ბრძოლის არსშიც. მას არაერთხელ აღუნიშნავს კლასთა დაპირისპირება და კლასთა ბრძოლის სერიოზული როლი ისტორიაში. ფეოდალურ და კაპიტალისტურ საზოგადოებრივ ფორმაციებს იგი უწოდებს ანტაგონისტურს, რადგანაც ისინი მოწინააღმდეგე კლასთა ბრძოლის ასპარეზს წარმოადგენენ.

¹ ვ. დონაძე, ნიკო ნიკოლაძის ისტორიული შეხედულებები, თბ., 1962, გვ. 218—219.

² ნ. ნიკოლაძე, საფრანგეთის საქმეებზე. „მომამე“, 1894, № 8, გვ. 153—195.

საფრანგეთის 1789—1794 წლების დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის მაგალითზე ნ. ნიკოლაძემ ნათელყო კლასობრივი ანტაგონიზმის მთელი სიმწვავე ძველი რეჟიმის დროს. გაბატონებული კლასების (წოდებების) მიერ გლეხობისა და მშრომელთა სხვა ექსპლოატირებული ფენების ეკონომიური და პოლიტიკური ინტერესების ღრმად შელახვამ, მისი სავსებით მართებული შეხედულებით. დღის წესრიგში დააყენა რევოლუციის აუცილებლობა. საფრანგეთის პირველი ბურჟუაზიული რევოლუცია მან პრივილეგიერებულთა და არაპრივილეგიერებულთა, გამყვლეფელთა და გაყვლეფილთა კლასობრივი ბრძოლის ლოგიკურ რეზულტატად მიიჩნია¹.

მძაფრ კლასობრივ ბრძოლებს ნ. ნიკოლაძე კარგად ხედავდა რეფორმამდელ (საგლეხო) რუსეთსა და საქართველოში. ცნობილ წერილებში „გლეხთა განვითარება საქართველოში“ და „მთავრობა და ახალი თაობა“ მას საამისო კონკრეტული მასალები აქვს მოტანილი.

კაპიტალისტურ საზოგადოებას ნ. ნიკოლაძე უწოდებს მრავალი „სოციალური ავადმყოფობით“ დაავადებულ სხეულს. ამ ავადმყოფობათაგან, მისი აზრით, მთავარია კლასთა ბრძოლა კაპიტალისტებსა და პროლეტარიატს შორის. კაპიტალისტებს იგი უწოდებს ეგოისტებს, ხარბებს, კეთილშობილებასა და პატრიოტიზმს მოკლებულებს, რომლებიც არა მარტო ძარცვავენ მშრომელებს, არამედ საკუთარი ეგოისტური მიზნებისათვის სამშობლოს ღალატსაც არ თაკილობენ². ბურჟუებს, ბანკირებს, მეწარმეებს, მსხვილ აქციონერებს, რომლებმაც 1870 წლის 4 სექტემბრის რევოლუციის შემდეგ ხელში ჩაიგდეს მთელი ძალაუფლება, ნ. ნიკოლაძე ბრალს დებს სამშობლოს ღალატსა და ჭეშმარიტ პატრიოტთა წინააღმდეგ ტერორში³. ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში, — წერს იგი, — ხელისუფლება კლასობრივია, იგი ემსახურება მქონებელთა კლასის ინტე-

1 ნ. ნიკოლაძე, რამდენიმე სიტყვა ერთი მეტად ძველი საკითხის გამო, თბზ., ტ. 1, გვ. 200—206.

2 ნ. ნიკოლაძე, საფრანგეთი, თბზ., ტ. 2, გვ. 321—323.

3 იქვე.

რესებს და დაუნდობელია, შეუბრალებელია მშრომელთა, უქონელთა მიმართ¹.

წერილში „პ. ჟ. პრუდონი“, რომელსაც ლავროვმა „შესანიშნავი სტატია“ უწოდა, ნ. ნიკოლაძემ შეძლო ეჩვენებინა ბურჟუაზიული წყობილების სიმახინჯეები და მის შიგნით მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლის მამოძრავებელი ძალები. კაპიტალისტებსა და მუშათა კლასს შორის ინტერესთა შეუთრეხებლობა და ამ ნიადაგზე გაშლილი მძაფრი კლასობრივი ბრძოლა მან ეკონომიური მოტივებიდან გამოიყვანა².

გადაჭარბებული არ იქნება თუ ვიტყვით, რომ ნიკოლაძე კარგად ერკვეოდა იმ პოლიტიკურ და ეკონომიურ მოტივებშიც, რომლებიც საფუძვლად ედო მშრომელების ბრძოლას მჩაგვრელთა წინააღმდეგ ფეოდალიზმის დროს საქართველოში და ბურჟუაზიასა და პროლეტარიატს შორის ანტაგონიზმს ევროპის მოწინავე კაპიტალისტურ ქვეყნებში. ამ შექმე მას განხილული აქვს საფრანგეთის 1830, 1848, 1879 წლების რევოლუციები და პარიზის რევოლუციური კომუნა, რომლის მიმართ ასე სიმპათიურად იყო განწყობილი.

მაგრამ ნ. ნიკოლაძემ ამ საკითხებშიც ვერ შეძლო ბოლომდე თანმიმდევრული ყოფილიყო, ისტორიული მატერიალიზმის პოზიციებიდან გაეშუქებინა კლასთა ბრძოლის ადგილი ისტორიაში, მიეთითებინა მისი აღმოცენებისა და მოსპობის კანონზომიერებაზე და მეცნიერულად დაესაბუთებინა ბურჟუაზიული საზოგადოების რევოლუციური დამხობის აუცილებლობა.

ს. მესხი ალღოთი ხედავდა ეკონომიური ცხოვრების დიდ როლს საზოგადოების განვითარების საქმეში. საქართველოსა და სხვა ქვეყნების კონკრეტული მაგალითების მოტანით მას არაერთხელ აღუნიშნავს ეკონომიური მდგომარეობის პრიმატი საზოგადოებრივ შეგნებასთან შედარებით. მან კარგად იცის ის ჭეშმარიტება, რომ ეკონომიურად განვითარებული ხალხები გაცილებით უკეთ ცხოვრობენ და უფრო მაღალი კულტურა აქვთ, ვიდრე ეკონომიურად ჩამორჩენილები.

მაგალითად, ის კარგად ხედავს საქართველოს ეკონომიურ, პო-

1 ნ. ნიკოლაძე, საფრანგეთი, თბზ., ტ. 2, გვ. 322—323.

2 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 1, გვ. 230—245.

ლიტიკურ და კულტურულ ჩამორჩენილობას 60—70-იან წლებში, მხედველობიდან არ რჩება ამ ჩამორჩენილობის ერთ-ერთი განმაპირობებელი ფაქტორი—ცარიზმის მმართველობა, მისი მკაცრი კოლონიური რეჟიმი. „რამდენადაც ხალხის პოლიტიკური მდგომარეობა უფრო დამაკმაყოფილებელია ყოველი მოქალაქისათვის, — წერს იგი, — იმდენად იმის ეკონომიური მდგომარეობაც უკეთესია, აკმაყოფილებს ხალხს; რამდენად ხალხი შევიწროვებულია, — იმდენად იმის ეკონომიური მდგომარეობა ცუდია, იმდენად იმის ვაჭრობა და წარმოება სუსტობს“¹.

ამიტომ იყო, რომ ს. მესხს გული შესტკიოდა საქართველოს ეკონომიური ჩამორჩენილობისა და მისი მშრომელი ხალხის დუხჭირი ყოფის გამო. ენერგიულად ექმანებოდა რა თავის მშობლიურ ქვეყანას, იგი ცდილობდა გამოენახა ისეთი ღონისძიებები, რომლებიც ბოლოს-მოუღებდა ამ სავალალო ჩამორჩენას და აამაღლებდა ხალხის ცხოვრების დონეს.

მაგრამ ეკონომიური ცხოვრების როლის შეფასებაში ს. მესხი მხოლოდ მიუახლოვდა ისტორიულ მატერიალიზმს. იმას იქით კი ნაბიჯი ვერ გადადგა. მან ვერ დაინახა საწარმოო ძალებისა და ეკონომიური ანატომიის როლი ისტორიულ პროცესში. მართალია, მან იცის, რომ ყოველგვარი სოციალური ბოროტების წყარო საზოგადოებაში გაბატონებული ექსპლოატატორული ურთიერთობაა, სიმდიდრისა და სიღატაკის დაპირისპირებაა, მაგრამ ნათლად არ აქვს წარმოდგენილი მისი მოსპობის გზები და საშუალებები. მან ისიც იცის, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრება მეტად რთულია და მრავალშინაგან და გარეგან გარემოებაზე არის დამოკიდებული. მაგრამ მას არ შეუძლია პასუხი გასცეს, რომელია მათში განმსაზღვრელა. სხვა სამოციანელების მსგავსად, ს. მესხიც ხალხის ცხოვრების პირობების გაუმჯობესების უპირველეს საშუალებად განათლებლასა და სწავლა-აღზრდას მიიჩნევს და იდეალიზმის ტყვეობაში ვარდება.

უფრო ნათელი წარმოდგენა ჰქონდა ს. მესხს კლასებისა და კლასთა ბრძოლის შესახებ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. კლასობრივ ბრძოლას ხედავდა იგი ძველ სამყაროში, შუა საუკუნეებში, ახალი დროის საფრანგეთში, ევროპის სხვა ქვეყნებსა და თვით სა-

¹ ს. მესხი, საფრანგეთი, „დროება“, 1874, № 411.

ქართველოშიც. მხედველობიდან არ ჩანს მას ამ ბრძოლის სოციალ-
ეკონომიური მოტივები. ეს ბრძოლა წარმოდგენილი ჰქონდა გამ-
ყვლეფელთა და გაყვლეფილთა, მდიდართა და ლატაკთა, მუშათა
კლასსა და ბურჟუაზიას შორის შეჯახების სახით.

ს. მესხის შეხედულებით, აშშ და დასავლეთ ევროპის ქვეყ-
ნები კარგა ხანია დაყოფილი არიან ანტაგონისტურ ჯგუფებად —
კლასებად. ერთ ბანაკს ეკუთვნიან მდიდრები, მქონებელნი, რომ-
ლებიც მუქთახორობენ და ფუფუნებით ცხოვრობენ, რადგან ითვი-
სებენ მშრომელთა შრომის ნაყოფს, ძალმომრეობენ და ჩაგრავენ
მათ; მეორე პოლუსზე იმყოფებიან მშრომელები (მუშები და სხვე-
ბი), რომლებიც შრომობენ, ოფლსა და სისხლს ღვრიან, მაგრამ მა-
ინც მათხოვრულად ცხოვრობენ, რადგან მათ შრომის ნაყოფს ითვი-
სებს მუქთახორა უმცირესობა. ამ ასპექტით აქვს მას გაშუქებული
საფრანგეთის პოლიტიკური ცხოვრება, მესამე რესპუბლიკაში მიმ-
დინარე კონფლიქტები და შეჯახებები. საფრანგეთის ცხოვრებას კი,
როგორც ცნობილია, ყველაზე უკეთ იცნობდა, საკუთარი თვალით
ჰქონდა ნანახი და შესწავლილი იქ ყოფნის დროს¹.

ევროპის განათლებულ ქვეყნებში, — წერს იგი წერილში „არ-
სენა“, — არიან ღარიბები და ულუქმაპურონი, „ამ განათლებულ
ქვეყნებშიაც არიან, ერთი მხრით, ისეთი პირები, რომლებიც ფუფუ-
ნებითა და განცხრომით ატარებენ დროს, და, მეორე მხრით, ისეთე-
ბი, რომელთაც არ იციან ექნებათ დღეს რაიმე საქმელი და ღამე სად-
მე თავშესაფარებელი თუ არა. ამ ორ მხარეს შორის მუდამ გაუწყნა-
რებელი მტრობა და სიძულვილი არსებობს: ...მდიდარს... სურს ღა-
რიბების შრომით როგორმე ისარგებლოს და ღარიბიც თავის მხრივ
ცდილობს, თავისი ოფლით ლუქმა-პური მასვე დარჩეს“². ამ ბრძო-
ლით და ანტაგონისტური კლასების ურთიერთსიძულვილით ხსნის
იგი პარიზის კომუნის აღმოცენებას და იმ საშინელ სისხლისღვრას,
რომელიც მას მოჰყვა³.

ევროპაში და საქართველოში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლის
პროცესში ს. მესხმა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნათლად

1 ს. მესხი, წერილები პარიზიდან, თბ., ტ. 1, გვ. 390—421.

2 იქვე, გვ. 185.

3 იქვე.

განსაზღვრა თავისი პოზიცია. იგი ლუქმაპურისათვის მებრძოლ მშრომელთა მხარეზეა და მზად არის მათთან ერთად იბრძოლოს ბარიკადებზე.

მაგრამ ს. მესხი აქაც მერყეობს იდეალიზმსა და მატერიალიზმს შორის. მან არათუ ვერ დაინახა კლასთა ბრძოლაში კლასობრივი საზოგადოების განვითარების მთავარი მამოძრავებელი ძალა, არამედ საქართველოს სინამდვილეში მისი წინსვლის დამაბრკოლებელ და ხელშემშლელ ფაქტორად ჩათვალა.

გ. წერეთელი პოლიტიკური ცხოვრების ხასიათის განმსაზღვრელ ძირითად მიზეზთა შორის ასახელებდა „ცხოვრების წესს“, ამაშიც გარკვეულ ეკონომიურ სისტემას (წესს) გულისხმობდა. „ერის ცხოვრებასაც თავისი კარგი და ცუდი ამინდი აქვს,—წერდა იგი, — ეს ამინდია იმისი სხვადასხვანაირი დაწყობილება და ცხოვრების წესი. ამაებს ყველას ჩვენ ვეძახით ერის ცხოვრების გარემოებებს“¹.

ამ ცნების ქვეშ იგი გულისხმობდა სხვადასხვა ეკონომიურ წყობილებას ან ეკონომიურ სისტემას, იგი მიუთითებდა ეკონომიური პირობებისა და წარმოების დიდ როლზე ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში. მაგრამ ამაზე შორს არ მიდოდა. მან ვერ დაინახა საზოგადოების ეკონომიური ფორმაციები და მათი ძირითადი ნიშნები, ვერ გაერკვა საწარმოო ძალებისა და წარმოებით ურთიერთობათა ურთიერთზემოქმედების ხასიათში. ეკონომიური განვითარება პრედიკატად მიიჩნია, ხოლო საზოგადოებრივი ცნობიერება დემიურგად. ეგონა რა ეკონომიური ცხოვრება საზოგადოებრივ ცნობიერებაზე დამოკიდებული, იგი ქადაგებდა განათლების, სწავლა-აღზრდის განვითარებას საქართველოში, დარწმუნებული იყო, რომ ამას მოყვებოდა „ჩვენი ერის ეკონომიურად განთავისუფლება“². ამ იდეალისტურმა თვალსაზრისმა შეუშალა მას ხელი ჩამწვდარიყო კაპიტალისტური საზოგადოების ანატომიის არსში, გაეგო მისი განვითარების კანონზომიერება და მის საფუძველზე შეემუშავებინა სწორი წარმოდგენა მშობლიური ქვეყნის განვითარების შესახებ.

¹ გ. წერეთელი, საამხანაგო ბანკები, „კრებული“, 1872, № 8—9.

² გ. წერეთელი, „კვალის“ ორი წლის ნამოღვაწარი, „კვალი“, 1895, № 1.

ცალკეული ქვეყნების ისტორიული პროცესის გაშუქების დროს გ. წერეთელი ხაზგასმით აღნიშნავდა კლასთა ბრძოლისა და კლასების არსებობის ფაქტს. კლასთა ბრძოლას ხედავდა იგი ანტიკურ ხანაში, ფეოდალურ საზოგადოებაში (ევროპაში, ვ. დ.) და კაპიტალისტური წყობილების დროს. კიდევ უფრო დამაჩერებლად გვჩვენა მან კლასობრივი ანტაგონიზმის არსებობა საქართველოში 60—80-იან წლებში.

ძველი მონათმფლობელური და ფეოდალური სახელმწიფოების (რომის, სპარსეთის, აგრეთვე საქართველოს) დაცემის მთავარ მიზეზად გ. წერეთელი, არცთუ უსაფუძვლოდ, თვლიდა სამ სახელმწიფოთა თვითმპყრობელურ მმართველობას და იქ გაბატონებულ ექსპლოატატორულ ურთიერთობას. „მილიონი უქმად მკამელი ხალხი აწვა კისერზე დაბალს მიწის მუშა-ხალხს,—წერდა იგი,—და მატლასავით სწოვდა მის ცხოვრების ღონისძიებას... მდაბალი ხალხი, რომელიც სახელმწიფოს ძირია, წელგაწყვეტილი იყო... უმთავრესი მიზეზი სპარსეთის სახელმწიფოს დაცემისა იყო მისი დამპალი სახელმწიფო წყობილება... ფარნაოზ მეფემ ეს სახელმწიფო დაწყობილება შემოიტანა საქართველოს ქვეყანაში... ამით აიხსნება ის ისტორიული ფაქტი, რომ ფარნაოზ მეფიდან მოკიდებული ჩვენ დრომდის საქართველოს ერს უცხო ქვეყნის მონობიდან თავი ვერ დაუღწევია“...¹

რაკი ანტიკური და ფეოდალური საზოგადოებები კლასებად იყვნენ დაყოფილი, რაც ქონებრივ უთანასწორობას ეყრდნობოდა, გ. წერეთლის აზრით, იქ ადგილი ჰქონდა კლასებს შორის მუდმივ ბრძოლას. კიდევ უფრო მწვავე კლასობრივი ბრძოლა წარმოებს კაპიტალისტურ საზოგადოებაში, სადაც „ყველა თითოეულს ებრძვის, თითოეული ყველას... ყველგან გამწვავებული ბრძოლაა, მეზობელი მეზობელს არ ზოგავს, წრე წრეს, წოდება წოდებას“².

გ. წერეთლის შეხედულებით, საქართველოშიც იგივე პროცესი მიმდინარეობდა, რაც სხვაგან. მთელი საქართველოს ისტორია მას ერთიან კლასთა ბრძოლის ისტორიად აქვს წარმოდგენილი. ასე

¹ გ. წერეთელი, საქართველოს პოლიტიკური ცხოვრება ძველისძველად „ერებულ“, 1871, № 4.

² გ. წერეთელი, მატინე, „კვალი“, 1893, № 23.

იყო მე-19 საუკუნეებში და ასე გრძელდება მე-19 საუკუნეშიც. ახასიათებდა რა საქართველოს მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მიმდინარეობებს, იგი წერდა, რომ აქაც პარტიულ ბრძოლას ისეთივე ნიადაგი მოუპოვებია, როგორც ევროპაში¹. ამ თვალსაზრისით განიხილავდა იგი სამი პარტიის ან „დასის“ ბრძოლას. ყოველი დასი, მისი აზრით. გარკვეულ სოციალურ ფენას ეყრდნობოდა (პირველი—თავადაზნაურობას, მეორე—გლეხობას, მესამე—მთელ ქართველ ხალხს, ვ. დ.).

გ. წერეთელი არათუ ცნობდა კლასების არსებობასა და კლასთა ბრძოლას ისტორიაში, არამედ ცდილობდა ამ მხრივ მარქსიზმს დაყრდნობოდა და მისი სათანადო დებულებები მოეშველებინა. მართალია, გ. წერეთელი არასოდეს არ ყოფილა მარქსისტი. მაგრამ მარქსიზმის ცოდნა მას სახალხო და საჭირო საქმედ მიაჩნდა. პოლიტიკურ-ეკონომიურ მეცნიერებაში მარქსიზმს, მისი დებულებით, იგივე ადგილი უჭირავს, რაც დარვინიზმს ბუნებისმეტყველებასა და ბიოლოგიაში. „ეს არის უკანასკნელი მეცნიერული დასკვნა პოლიტიკურ ეკონომიაში და სოციოლოგიაში“², აცხადებს ის.

მაგრამ: მიუხედავად მარქსიზმთან დაახლოებისა, გ. წერეთელი მაინც ვერ ჩასწვდა კლასთა ბრძოლის ალგებრას, ვერ გაიგო კლასთა ბრძოლის მარქსისტული ისტორიის არსი. მან ვერ შეძლო ისტორიულ ასპექტში განეხილა კლასთა ბრძოლა, დაეკავშირებინა იგი გარკვეულ ეკონომიურ წყობასთან და დაენახა მისი წარმავალი ხასიათი. ამიტომ იყო. რომ საქართველოში მხარს უჭერდა უკონს-ლიქტო განვითარებას და ისეთი წყობილების შექმნას, სადაც ადგილი არ ექნებოდა კლასთა დაპირისპირებასა და ბრძოლას. მაგალითად, მას მოსწონდა პატარა სერბიის პოლიტიკური წყობილება (მე-19 საუკუნის 60-იან წლებში), რადგან იქ თითქმის არ იყო განყოფილება საზოგადოების რამოდენიმე წოდებად, ერთმანეთის მძულვარება და განყოფილება ინგლისის, საფრანგეთის ან გერმანიის მსგავსად³.

1 გ. წერეთელი, „კვალის“ ორი წლის ნამოღვაწარი, „კვალი“, 1895, № 1.

2 გ. წერეთელი, გაზეთი „ივერია“ და მისი საპოლემიკო ხასიათი, „კვალი“, 1899, № 5.

3 გ. წერეთელი, საპოლიტიკო და საზოგადო მდგომარეობა სერბიისა. „დროება“, 1868, № 44.

ი. ჰაეკეაძემ, ნ. ნიკოლაძემ, ს. მესხმა და გ. წერეთელმა თითქმის მატერიალისტურად ახსნეს სოციალური გარემოს როლი ადამიანთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

სოციალური გარემო, ან სოციალური ყოფიერება მეტად დიდი მნიშვნელობის ფაქტორია, — ერთხმად აღიარებენ ისინი. ადამიანისათვის განურჩეველი არ არის, თუ სად და რომელ გარემოში უხდება ცხოვრება. სხვადასხვა სოციალური გარემო სხვადასხვანაირად მოქმედებს ადამიანზე და მისი მატერიალური თუ სულიერი განვითარების მეტ-ნაკლებ საშუალებას იძლევა. ზოგი სოციალური გარემო, აღნიშნავენ ისინი, ხელს უწყობს ცალკეული ადამიანისა და ადამიანთა კოლექტივების წინსვლას, მათი ნიჭისა და უნარის გაფუჭრჩქენას, მათ მატერიალურ კეთილდღეობას, ზოგიც პირიქით, ბოჭავს და ახშობს მათ ინიციატივას, ასამარებს მათ მოწინავე იდეალებს და ხელს ღშლის წინსვლას. ამიტომ ადამიანები მუდამ უნდა ისწრაფოდნენ ზემოქმედება მოახდინონ სოციალურ გარემოზე, შეცვალონ ცუდი, შექმნან უკეთესი და დაუმორჩილონ იგი თავიანთ მოთხოვნილებებს, საყოველთაო ბედნიერების ამოცანებს. ასეთია ზოგადად მათი ნააზრები სოციალური გარემოს სიაყვარების, ამ გარემოსა და ადამიანთა ურთიერთობის შესახებ, ამით დიდმნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადადგეს წინ და ისტორიის მატერიალისტურ გაგებას მიუახლოვდნენ.

წინააღმდეგ „ნებელობის თავისუფლების“, ე. წ. ინდეტერმინიზმის იდეალისტური შეხედულებისა, რომლის მიხედვითაც ადამიანი, თითქოს თავის თავში შეიცავს ბოროტების ან სიკეთის ნიშნებს და მისი ბედი და უბედობა წინასწარ არის განსაზღვრული, დიდი ქართველი განმანათლებლები აღიარებენ, რომ ადამიანთა ხასიათი, მათი წარმატება თუ წარუმატებლობა დამოკიდებულია მრავალ გარემოებაზე, რომელთაგანაც მთავარია სოციალური გარემო. ადამიანთა ხასიათი გარეგანი პირობების ზეგავლენით ყალიბდება. ადამიანები უნდა ზრუნავდნენ იმისათვის, რომ მოსპონ ცხოვრების არახელსაყრელი გარემოებები, შეცვალონ ცუდი საზოგადოებრივი წყობა.

სხვადასხვა სოციალურ გარემო პირობებზე დაკვირვებისა და

მათი განზოგადების საფუძველზე ისინი მიდიან საეცებით მართებულ დასკვნამდე იმის შესახებ, რომ ხელსაყრელი სოციალური გარემო მკვეთრად ამცირებს სოციალურ ბოროტებათა და დანაშაულობათა რიცხვს, მძლავრ ბიძგს აძლევს ადამიანთა ნიჭისა და უნარის გაფუჭქენას, ტალანტების და გენიოსების დაბადებას, კულტურის აყვავებას და ა. შ. ხოლო მოუწესრიგებელი, ცუდი გარემო ხელს უშლის საზოგადოების წინსვლას, ახშობს ადამიანთა მისწრაფებას უკეთესობისაკენ, ჩანასახშივე სპობს ნიჭიერთა ზრდასა და ასპარეზზე გამოსვლის შესაძლებლობას, ამრავლებს სოციალურ დანაშაულობებს, ქურდობას, მაწანწალობას, ყაჩაღობას...

სოციალური გარემოს უდიდესი როლის აღიარება წითელი ზოლივით გასდევს ი. ჭავჭავაძის მთელ შემოქმედებას. ეს აზრია გატარებული მისი პუბლიცისტური ნაშრომების უმრავლესობაში, წერილებში, სადაც გაშუქებულია საქართველოს წარსული ისტორია, აწმყოს პრობლემები და მომავლის ამოცანები. ცარიზმი თავისი ბიუროკრატიულ-კოლონიური აპარატით და მის მიერ მონარქიული ჩაგვრისა და დამონების სასტიკი მეთოდებით, აგრეთვე ბატონყმობა მას სწორედ ასეთ სოციალურ გარემოდ ჰქონდა წარმოდგენილი. იგი განაპირობებდა ეკონომიურ და კულტურულ ჩამორჩენას, ახშობდა მშრომელთა აქტივობას, გასაქანს არ აძლევდა ნიჭსა და უნარს და ბოროტმოქმედებისაკენ მიჰყავდა ათასობით ახალგაზრდა. ამავე თვალსაზრისით აქვს გაშუქებული ილიას ევროპის კაპიტალისტური ქვეყნებისა და სხვა ხალხების საშინაო პოლიტიკის საკითხები.

კიდევ უფრო რელიეფურადაა გამოკვეთილი ცუდი სოციალური გარემოს მიერ ადამიანთათვის მიყენებული ვნება და მისი შეცვლის აუცილებლობა ილიას ბელეტრისტულ ნაშრომებში. ეს საკითხია აღძრული პოემებში „აჩრდილი“ და „კაკო ყაჩაღი“, მოთხრობებში „გლახის ნაამბობი“ და „სარჩობელაზე“. ვინ აქცია ყაჩაღებად კაკო ბლაჭიაშვილი და ზაქრო, ვინ გახდა კაცის მკვლელად გაბრო, მეძავად — მისი საცოლე თამრო, ქურდებად პატარა ძმები, რომელთაგან ერთი სახარჩობელაზე აყავთ და იქ ამთავრებს თავის ჯერ კიდევ გაუფუჭქნელ სიცოცხლეს? აი ამ კითხვებს აყენებს ილია და პასუხობს: არა მათმა „ცუდმა“ ბუნებამ, ბოროტების ჩადენის თანდაყოლილმა ჩვევებმა ან მემკვიდრეობამ, არამედ ბა-

ტონცმობამ, მძიმე ოჯახურმა და სოციალურმა გარემომ, იმ აუტანელ-
მა ურთიერთობამ, რომელშიც მათ უხდებოდათ ცხოვრება. სხვა
პირობებში, უკეთეს სოციალურ გარემოში ისინი საზოგადოების
აქტიური წევრები იქნებოდნენ. კაკო, ზაქრო, გაბრო კარგ ქართულ
ოჯახებს შექმნიდნენ, თამრო-კი კარგი დედა და დიასახლისი იქნე-
ბოდა. შეიძლება-სულ სხვა გზას დასდგომოდნენ პეტრეს გაჩქერდა-
ვი პატარა ბავშვები, საზოგადოებისათვის სასარგებლო ახალგაზ-
რდები დამდგარიყვნენ, რომ არ ყოფილიყო ცუდი სოციალური
გარემო, ადამიანთა გარკვეული ჯგუფების უსულგულობა და ეკო-
ნომი, აუტანელი ოჯახური წრე.

ილია თავის მძლავრი გონებით, ბასრი კალმით, პუბლიცისტუ-
რი შემართებითა და პოეტური შთაგონებით ებრძოდა საქართვე-
ლოში არსებულ სოციალურ გარემოს, კოლონიურ ჩაგვრასა და
ყოველგვარ უკუღმართობას. მისი იდეალი იყო სოციალური და
ეროვნული ჩაგვრისაგან თავისუფალი, წინსვლის ფართო გზაზე
დამდგარი საქართველო. ამ იდეალს შესწირა მან თავისი ნათელი
სიცოცხლე.

ნ. ნიკოლაძეც ბუნებრივ გარემოსთან ერთად დიდ როლს ანი-
ჭებდა სოციალურ გარემოს და იგი ადამიანთა განვითარების, მათი
ცხოვრების დიდმნიშვნელოვან პირობად მიაჩნდა.

ნ. ნიკოლაძის წერილი ვსევოლოდ გარშინის გარდაცვალების
გამო, რომელიც ცენზურამ აკრძალა და ამიტომ მაშინ არ გამო-
ქვეყნებულა (იგი დაწერილია 1888 წლის 8 აპრილს), შესანიშნავად
არკვევს ტალანტებისა და სოციალური გარემოს ურთიერთობის
საკითხს. რუსეთში გაბატონებული სოციალური ურთიერთობა —
თვითმკერობელური დესპოტია, მონა-მორჩილი და ამავე დროს
უხეში ბიუროკრატიული აპარატი, ელემენტარულ პოლიტიკურ
უფლებათა არარსებობა, ბატონყმობის მძლავრი გადმონაშთები,
არნახული სოციალური და ეროვნული ჩაგვრა, მისი შეხედულებით,
წარმოადგენდა იმ საშინელ სოციალურ გარემოს, რომელიც ჩანა-
საზრწვე აწშობდა, კლავდა თავისუფალი აზრის ყლორტებსა და რუ-
სი, აგრეთვე არარუსი ხალხების საუკეთესო შვილებს, არ აძლევდა
გასაქანს ტალანტებს. ერთ-ერთ ასეთ ტალანტად მას სავსებით
სწორად მიაჩნდა უდროოდ გარდაცვლილი ნიქიერი რუსი მწერალი
გარშინი.

„უბედურო რუსეთო! აღარ არიან შენი უკეთესი მოღვაწეები, ასეთი აზრი დაებადა ადამიანს გარშინის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — ვერცკი გაიფურჩქნა ისე დაჰკნა რუსეთის ლიტერატურის ერთ-ერთი ნიჭიერი წარმომადგენელი, მას ფაქტიურად არც კი უცხოვრია და კარგი ქნა, რომ მოკვდა!“. გარშინის სიცოცხლისა და ხალასი ნიჭის ნაადრევად დაღუპვაში ნ. ნიკოლაძე ბრალს დებს რუსეთის მაშინდელი ცხოვრების პირობებს. მისი მართებული შეხედულებით, ყველა ხალხში და ყველა დროში წარმოიშობა დიდ ადამიანთა გარკვეული რაოდენობა გარკვეულ პირობათა შედეგად ამოტივტივდებიან ერთხი, სხვა პირობებში — მეორენი. მაგრამ საჭიროა ცხოვრების პირობებმა წინ წამოსწიონ უკეთესნი, გასაქანი არ მისცენ ცუდებს, არ ჩაახშონ ნიჭიერები?.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, გენიოსები და ტალანტები დიდ ძალას წარმოადგენენ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მაგრამ მათი გაფუჩჩქნისათვის საჭიროა განსაკუთრებულ პირობები. გენია, ტალანტი სათუთი ძალაა და ადამიანები, სოციალური გარემო სათუთად უნდა მოეპყრან მას, სიცივის სუსხი არ მიაკარონ და მზრუნველად ზარდონ. რუსეთში არსებული სოციალური გარემო კი სრულიად არ იყო სელსაყრელი ხალხის წრიდან გამოსული ტალანტის გაფუჩჩქნისათვის. ამიტომ ჩაიფერულა გარშინის დიდი შემოქმედებითი ნიჭი, რუსეთი ისევ წარმოქმნიდა ახალ გოგოლებს, რომ ამას ხელს არ უშლიდეს იქ არსებული აუტანელი სოციალური გარემო.

მიმართავს რა კონკრეტულ სოციალურ მაგალითებს, ნ. ნიკოლაძე ასკვნის: არახელსაყრელი წრისა და სოციალური გარემოს დაძლევა და ასპარეზზე ამოტივტივება ძნელი საქმეა. იგი არათუ ჩვეულებრივ ადამიანს, დიდი ნიჭისა და უნარის მქონეებსაც კი არ შეუძლიათ. განსაკუთრებული „ღვთიური ცეცხლით“ და შთაგონებით უნდა იყოს აღჭურვილი პიროვნება, რომ ცუდი სოციალური გარემოს მიუხედავად დაძლიოს ეს „სოციალური ქამასიავე“, გამოვიდეს ცხოვრე-

1 „საისტორიო მოამბე“, 1945, № 1, გვ. 124.

2 იქვე, გვ. 125.

3 იქვე, გვ. 127—128.

ბის ასპარეზზე და თავისი გენია გამოამზეუროს¹. იმ მიმართულების გამომუშავებაში,—წერს იგი,—რომლითაც მოქმედებენ მოცემული საზოგადოების გამოჩენილი ძალები, გარემო, ზნე და პირობები მუდამ თამაშობენ არა ნაკლებ როლს, ვიდრე თანდაყოლილი ნიჭი. რამდენად უფრო ბურჟუასიანი და ჭეშრავია გარემო, იმდენად დიდი უნდა იყოს ის ნიჭი, რომელსაც შეეძლება ამ გარემოდან გამოსვლა. საკუთარი ცხოვრება, მისი თქმით, მხოლოდ გიგანტებს შეუძლიათ, მაგრამ ასეთები ძალზე ცოტანი არიან ქვეყანაზე².

ნ. ნიკოლაძე არა მარტო აღნიშნავს საზოგადოებრივი გარემოს დიდ როლს გამოჩენილ ადამიანთა ცხოვრების სარბიელზე გამოსვლის საქმეში, არამედ სწორად მიუთითებს იმ ურთიერთკავშირზე, რომელიც არსებობს საზოგადოებრივ ცხოვრების მოთხოვნილებასა და ღონეს და ამა თუ იმ დიდი ისტორიული პირის წარმოშობას შორის. „გამოჩენილი“ ადამიანები, — წერს იგი, — ვითარდებიან თავიანთი გარემოს ზრდისა და პირობების შესაბამისად. ისინი ამ ქვეყნად მუდამ ისეთ ფორმებში წარმოიშობიან, რომლებზეც ცხოვრების მხრივ არსებობს მოთხოვნილება³.

ს. მესხიცი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს საზოგადოებრივ წრეს, სოციალურ გარემოს და მას ადამიანთა კეთილდღეობის ან სიღუბეჭირის მთავარ პირობად მიიჩნევს. ადამიანებისათვის სრულიად არ არის განურჩეველი, თუ როგორ სოციალურ გარემოში უხდებათ ცხოვრება. რაკი ცუდი გარემო აფერხებს ადამიანთა აქტივობას, ხელს უშლის მათ კეთილდღეობას, ხელსაყრელი გარემო კი, პირიქით, ამიტომ ადამიანები უნდა ცდილობდნენ შეცვალონ იგი თავიანთი ინტერესების შესაბამისად.

წერილში „ტატო წულუკიძის ჩამოხრჩობა“ ს. მესხი გაბედულად ამხელს უკუღმართ სოციალურ გარემოს (ფეოდალურს, კაპიტალისტურს...) და მას უკავშირებს სოციალური ბოროტების აღმოცენებას. ყოველგვარი ქურდი და კაცისმკვლეელი „ჩვენი საზოგადო წყობილების ნაწარმოებია, ჩვენი შვილია; ჩვენ მივიყვანეთ

¹ Н. Никол адзе, На праздни ки, «Новое обозрение», 1893, № 3214.

² იქვე.

³ Н. Никол адзе, დასახ. წერილი, «Новое обозрение», 1888, № 1620.

ეშაფოტამდინ, ჩვენის ხელით ჩამოვახრჩვეთ — და ახლა გვებრალება, თითქოს ვწუხვართ იმის ბედზე... ჩვენი თავი, ჩვენი ცხოვრება უნდა გვებრალებოდეს...“, რომ ასეთ წყობილებას ვითმენთ¹. ასეთი აზრია გატარებული ს. მესხის იმ წერილშიაც, რომელშიც მან ცნობილი ინგლისელი უტოპისტ-სოციალისტის რობერტ ოუენის ცხოვრება და მოღვაწეობა გააშუქა. მის მთავარ დამსახურებად იგი თვლის უკუღმართი სოციალური გარემოს წინააღმდეგ ბრძოლას (თუმცა მშვიდობიანი მეთოდებით, ვ. დ.) და მისწრაფებას შეეცალა მშრომელთა ყოფის პირობები და შეემუშავებინა პარმონიული საზოგადოების გეგმები². დაბოლოს, სოციალური გარემოს აეკარგინა საკითხი აღძრა მან წერილებში „რა მოსპობს ქურდობას“³ და „არსენა“⁴. უკუღმართი სოციალური პირობები: შიმშილი, სიცივე, უმუშევრობა, საცხოვრებელი ბრნისა და განათლების უქონლობა, უუფლებობა, აი, რა წარმოშობს, მისი მართებული შეხედულებით, ქურდობას და მისთანა სოციალურ ბოროტმოქმედებებს. ჩვენ შეგვიძლია მოვიტანოთ მრავალი მაგალითი, ამბობდა იგი, იმის დასამტკიცებლად, თუ გაჭირვება და ცუდი საზოგადოებრივი მდგომარეობა რას აქნევინებს და სანამდე მიიყვანს ადამიანს. მკაცრი ღრაკონისებური კანონები კი ვერ მოსპობს ქურდობას, არამედ მისი წარმომშობი მიზეზების აღმოფხვრა, ცუდი საზოგადოებრივი გარემოს შეცვლა, სათანადო სოციალური ჯგუფების პირობების გაუმჯობესება. ღარიბი, უსახლკარო, ულუქმაპურო ხალხი, რომელსაც საზოგადოება საზრდოსა და თავშესაფარს არ აძლევს, — წერს ს. მესხი, — ავაზაკობას და ცუდ საქმეს იწყებს. „ჯერ ეს მოსპეთ, გაანთავისუფლეთ ხალხი ყოველგვარ დამჩაგრავე ძალისაგან, ეცადეთ, რომ მის ნაღვაწს სხვები არ ართმევდნენ და დამერწმუნეთ, რომ ქურდობა და ავაზაკობა და ყოველგვარი ცუდკაცობა ერთი-ათად შემცირდება“⁵. მთელი თავისი შეგნებული ცხოვრების მანძილზე ს. მესხი სწორედ ასეთი სოციალური გარემოს შესაცვლელად და ქართველი

1 ს. მესხი, თხზ., ტ. III, გვ. 274.

2 ს. მესხი, თხზ., ტ. II, გვ. 98—104.

3 იქვე 35—37.

4 ს. მესხი, თხზ., ტ. I, გვ. 182—186.

5 ს. მესხი, „რა მოსპობს ქურდობას, თხზ., ტ. II, გვ. 37.

ხალხისათვის ცხოვრების უკეთესი პირობების შესაქმნელად იბრძოდა.

ასევე არსებითად მატერიალისტური თვალთახედვით აფასებს სოციალური გარემოს როლს ადამიანთა ცხოვრებაში გ. წერეთელიც. მასაც უხვად მოაქვს კონკრეტული მასალები ანტიკური, ფეოდალური თუ კაპიტალისტური საზოგადოების სინამდვილიდან, უცხო ქვეყნებისა და საქართველოს ცხოვრებიდან, საიდანაც მკითხველი თავისთავად მიხვდება, თუ „რა ნესტართაა ნაჩხვლეტი“ ჩვენი გამოჩენილი სამოციანელი. სოციალური გარემო დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორია, რომელზედაც დამოკიდებულია ადამიანთა ცხოვრება, კეთილდღეობა თუ ავადმყოფობა. ქურდები, ყაჩაღები, კაცისმკვლელები თავისთავად არ იბადებიან. ადამიანებში არ არის თანდაყოლილი ბოროტი ან კეთილი ბუნება; მათი ხასიათის ფორმირება ხდება თანდათანობით, წრისა და სოციალური გარემოს ზეგავლენით.

„ჩვენი ქვეყანა თანდათან უფრო ვარდება ეკონომიურ კრიზისში... მისი ნივთიერი მდგომარეობა თანდათან ვიწროვდება... მაშინ, როდესაც მისი ცხოვრების მოთხოვნილება კიდევ უფრო იზრდება“, — წერდა იგი იმათ პასუხად, ვინც 60-იან წლებში საქართველოში ფეხმოკიდებულ ყაჩაღობას ადამიანთა ბოროტი ბუნებით ხსნიდა: „მტაცებლობის არსებობა თვითონ საზოგადო წყობილების ბრალია და არა ადამიანის სიბოროტისა“², წერდა იგი სხვა ადგილას. ამასვე იმეორებდა იგი მაშინაც, როცა მკითხველს მოუთხოვრებდა სომეხ ვაჭართა მძარცველობის შესახებ. ხალხის ძარცვა-გამოძალვა სომეხი ვაჭრების ბუნებიდან კი არ გამომდინარეობს, წერდა იგი, არამედ ექსპლოატატორული წყობილებიდან. „ამისთანა ბოროტებაში სომხობა და სომხის ხალხის თვისება კი არ არის დამნაშავე, საზოგადოდ ვაჭრობის წესს აქვს ამაში დანაშაული“³.

გ. წერეთელი არ კმაყოფილდება აღნიშნული ფაქტის უბრალო კონსტატაციით და მოითხოვს ასეთი სოციალური გარემოს ლიკვიდაციას, შიმშილის, სიღატაკის, ქონებრივი უთანასწორობის მოსპო-

1 გ. წერეთელი, ცუდი ნიშნები მომავლისა, „კვალი“, 1897, № 30.

2 გ. წერეთელი, რა უნდა გამოეტანა მსმენელს უფ. ი. თარხნიშვილის ლექციებიდან, „დროება“, 1871, № 4.

3 „დროება“, 1879, № 45.

ბას და ადამიანთა ცხოვრების ისეთ „გამართვას“, რომელიც ბოლოს მოუღებს სოციალურ დანაშაულობათა ყოველგვარ წყობას¹.

მაგრამ, მიუხედავად აღნიშნულისა, ილიამ და სხვა სამოციანელებმა ვერ შეძლეს დაეკავშირებინათ სოციალური გარემო მატერიალური დოვლათის წარმოების გარკვეულ წესთან, გარკვეულ კლასობრივ ურთიერთობასთან და ვერ მივიდნენ მისი რევოლუციური გზით დამხობის აუცილებლობის აღიარებამდე. ამაში მათ „ეპოქის ნაკლმა“ შეუშალა ხელი.

საზოგადოებრივი იდეების როლი ისტორიაში

ქართველ სამოციანელთა ლიდერები ჯეროვნად აფასებდნენ ცხოვრების მოთხოვნილებით წარმოშობილი ახალი იდეების როლს ადამიანთა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში. წინააღმდეგ ყველა ჯურის იდეალისტებისა, ისინი იდეების, შეხედულებების აღმოცენებისა და მათი ხასიათის წყაროს საზოგადოებრივი ცხოვრების გარკვეულ პირობებში ხედავენ და ამით არსებითად მატერიალისტურ შეხედულებებამდე მიდიან. მათთვის კარგად არის ცნობილი, რომ იდეები და საზოგადოებრივი შეხედულებები იცვლება, ვითარდება, ისე როგორც ყველაფერი ამქვეყნად: რომ ერთ ეპოქაში ერთნაირი შეხედულებები ბატონობს, მეორეში — მეორე, საზოგადოებრივი ცხოვრების მოთხოვნილებები, ადამიანთა ლტოლვა სრულყოფილი სოციალური ურთიერთობის, დამყარებისაკენ ხელს უწყობს ახალი იდეებისა და შეხედულებების აღმოცენებას. ისინი იმასაც კარგად ხედავენ, რომ ამა თუ იმ საზოგადოებრივი წყობილების შიგნითაც სხვადასხვა აზრები და შეხედულებები ბატონობს და ამ სხვადასხვაობას მოსახლეობის სხვადასხვა სოციალური ფენების რეალური ინტერესების დაპირისპირება უღვევს საფუძვლად.

მაგალითად, ნ. ნიკოლაძე საყოველთაოს უწოდებს იმ კანონს, რომლითაც საზოგადოებრივი იდეები წინ მიიწევს და იცვლება საზოგადოებრივ ცხოვრებასთან, მისი პირობების შეცვლასთან ერთად და

¹ გ. წერეთელი, რა უნდა გამოეტანა მსმენელს უფ. ი. თარხნიშვილის ლექციებიდან, „დროება“ 1871, № 4.

არა პირუკუ¹. ისინი განსაკუთრებულ როლს ანიჭებენ იმ ახალ, პროგრესულ იდეებს, რომლებსაც წარმოშობს არსებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის შეცვლის საჭიროება. ასეთ იდეებს, მათი აზრით, შეუძლიათ დიდი სამსახური გაუწიონ ადამიანებს ცხოვრების მოწესრიგებისა და უკეთესი სოციალური წყობილების შექმნის საქმეში. ასეთ ახალ იდეებს ისინი სიცოცხლისუნარიანს უწოდებენ და დარწმუნებული არიან მათ დიდ ძალაში. მათ ღრმად სწამდათ, რომ, როდესაც ახალი, გარდაქმნილი იდეები ფეხს გაიდგამდა მოსახლეობის ფართო ფენებში, იგი უძლეველ ძალად იქცეოდა და არავის შეეძლო მისი აღმოფხვრა, მისი წაშლა ადამიანთა ცნობიერებიდან.

მოწინავე აზრებისა და იდეების უდიდეს როლს კაცობრიობის ისტორიაში ისინი ასაბუთებენ მრავალი კონკრეტული მაარგუმენტებული მასალის მოტანით, როგორც საქართველოს სინამდვილიდან, ისე დასავლეთ ევროპის განვითარებული ქვეყნების ცხოვრებიდან. ჰათი შეხედულებით, „სამათა“ და „შვილთა“ ბრძოლა საქართველოში „შვილთა“ გამარჯვებით დამთავრდა იმიტომ, რომ „მამები“ ძველს ეჭიდებოდნენ და იცავდნენ, მაშინ როდესაც „შვილები“ მოწინავე შეხედულებებით იყვნენ აღჭურვილნი, მოსახლეობის დიდი უმრავლესობის კეთილშობილურ სულისკვეთებასა და მისწრაფებებს გამოაჩვენდნენ, ხალხის მხარდაჭერით სარგებლობდნენ და მათი ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის იბრძოდნენ.

„... საზოგადოებრივ ურთიერთობათა შესახებ ახალი აზრები. — წერს ნ. ნიკოლაძე, — შეუძლებელია მოკვდეს... ეს აზრები ბოლოს და ბოლოს უფრო მეტის ძალით იჩენს თავს; იდეა, რამდენიმე ადამიანის შეგნებაში მაინც შევა, — შეუძლებელია იგი უკვალოდ დაიკარგოს“²

როგორც აქედან ჩანს, მოწინავე საზოგადოებრივი იდეების როლის საკითხში ქართველ სამოციანელებს დაახლოებით ისეთი შეხედულება აქვთ, როგორც მარქსიზმის ფუძემდებლებს. როგორც ცნობილია, მარქსი და ენგელსი უდიდეს როლს ანიჭებდნენ რევოლუციურ იდეებს და მათ სამყაროს ახლებურად გარდაქმნის დიდმნიშვნელოვან საშუალებად მიიჩნევდნენ. იდეები უდიდეს ძალად იქცე-

¹ Н. Николодзе, Война с Англией, «Обзор», 1878, № 211.

² ნ. ნიკოლაძე, მთავრობა და ახალი თაობა, თბზ., ტ. 1, გვ. 369.

ვიან, როდესაც ისინი მილიონთა თავებს დაეთუფლებიანო. — წერდნენ ისინი მეცნიერული კომუნიზმის შესახებ.

მოწინავე საზოგადოებრივი იდეებისადმი ილიას, ნ. ნიკოლაძის, ს. მესხის და გ. წერეთლის ღრმა სიყვარულზე მიგვიბრუნებს მათი მოწიწება და პატივისცემა წინამორბედი ქართული პროგრესული იდეებისადმი. დიდი რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და დასავლეთ ევროპის რადიკალურ-დემოკრატიული, სოციალისტური აზრებისადმი, ისე როგორც მათი ხალხური საფუძვლებისადმი. აქედანვე გამომდინარეობენ ისინი, როცა ერთხმად მიუთითებენ ფრანგ განმანათლებელთა მოწინავე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური იდეების დიდ როლზე 1789 — 1794 წლების ბურჟუაზიული რევოლუციის მომზადებაში. ქართველ სამოციანელთა მიერ საზოგადოებრივი იდეების როლის მაღალ შეფასებაზე მიგვანიშნებს აგრეთვე მათი მრავალფეროვანი მოღვაწეობა ქართულ ჟურნალისტიკაში, მათ მიერ დაარსებული ქართული ჟურნალ-გაზეთებისათვის ქართველი ხალხის წინსვლის ინტერესებით ნაქარანახევი პროგრესული აზრების მოსახლეობის ფართო წრეებში დანერგვის კეთილშობილური ამოცანის დაკისრება (მათი კულტურული ჰორიზონტის ამაღლებისა და პატრიოტული აღზრდის მიზნით).

მათ არა მარტო განავითარეს თავისი დროისათვის მეტად პროგრესული შეხედულება საზოგადოებრივი იდეებისა და საზოგადოებრივი პრაქტიკის ურთიერთობის შესახებ, არამედ აღიარეს ამ იდეების მეტად აქტიური უკუმოქმედებითი როლი მათ წარმოშობ საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე. ამ მოწინავე შეხედულებას ისინი თანმიმდევრულად ავითარებენ თავიანთ ნარკვევებში, სადაც განხილულია როგორც ქართული ლიტერატურის განვითარების გზები, ისე რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის იდეურ-პოლიტიკური და ლიტერატურული მიმდინარეობანი.

პიროვნებისა და ხალხთა მასების როლი ისტორიაში

წინააღმდეგ იდეალიზმისა, რომელიც უარყოფს ხალხის მასების როლს ისტორიაში, მათ უნებისყოფო. შეუგნებელ ბრბოდ თვლის და ისტორია ცალკეულ „დიდ“ ისტორიულ პიროვნებათა (მეფეთა, მხედართმთავართა, სხვა სახელმწიფო მოღვაწეთა, ერთეულ გმირთა)

საქმიანობამდე დაჰყავს და მათი ნება-სურვილები ისტორიული პროცესის მთავარ განმსაზღვრელ ფაქტორად მიაჩნია, ისტორიული მატერიალიზმი ხალხის მასებს თვლის ისტორიის შემოქმედად, მის მთავარ მამოძრავებელ ძალად და ისტორია მათი შეგნებული თუ შეუგნებელი მოქმედების გამოვლენად აქვს წარმოდგენილი. ისტორიული მატერიალიზმი არც ცალკეული პიროვნების როლს უარყოფს ისტორიაში, მაგრამ თვით ამ პიროვნებას გარკვეულ ისტორიულ ვითარებას უკავშირებს, მის პროდუქტად თვლის და თავის ადგილს მიუჩენს ისტორიული პროცესის ობიექტურ მსვლელობაში. „არავითარ დიდ ადამიანს, — როგორც წერდა გ. პლехანოვი, — არ შეუძლია საზოგადოებას თავს მოახვიოს ისეთი ურთიერთობანი, რომლებიც უკვე აღარ შეეფერებოდა ამ ძალთა მდგომარეობას, ან ჯერ კიდევ არ შეეფერებოდა. ამ აზრით მას მართლაც არ შეუძლია აკეთოს ისტორია, და ამ შემთხვევაში ის ამაოდ დაუწყებდა საათს გადაწევას; ამით უამთა სვლას ვერ დააჩქარებდა და ვერც მოაბრუნებდა მას“¹.

მარქსიზმ-ლენინიზმი აღიარებს, რომ ისტორიას ქმნიან თვით ადამიანები, ხალხის მასა, მაგრამ არა მათი ნებისა და სურვილის მიხედვით, არამედ გარკვეულ პირობებში. „ადამიანები თვით ქმნიან საკუთარ ისტორიას, — წერდა მარქსი, — მაგრამ ქმნიან არა თვითნებურად, არა ნებაყოფლობით არჩეულ პირობებში, არამედ უშუალოდ არსებულს, მოცემულს და გადმოცემულ პირობებში“².

ისტორიაში პიროვნებისა და ხალხთა მასების როლის შეფასების საკითხში ილია ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და გ. წერეთელი მკვეთრად გაემიჯნენ იდეალისტ ისტორიკოს-სოციოლოგებს, თანმიმდევრული რევოლუციურ-დემოკრატიული მრწამსით მიუღვნენ ამ საკითხის მთელი კომპლექსის გაშუქებას და არსებითად ისტორიის მატერიალისტური გაგების პოზიციაზე დადგნენ.

თითქმის ვერ ნახავთ მათ ვერც ერთ, ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვან ნაშრომს, სადაც პირდაპირ თუ არაპირდაპირ აღძრული არ იყოს ხალხთა მასებისა და პიროვნების როლი ისტორიაში. მათ შესანიშნავად ესმოდათ ამ საკითხების ფასი, კარგად იცოდნენ, რომ ისინი

1 გ. ვ. პლехანოვი, ისტორიაში პიროვნების როლის საკითხებისათვის, თბ., 1939, გვ. 55.

2 კ. მარქსი, თვრამეტი ბრიუპერი ლუი ბონაპარტისა, თბ., 1932, გვ. 9.

ისტორიის კარდინალური საკითხებია. ამ საკითხებზე პასუხის გაცემის სისწორით შეფასდებოდა შთამომავლობის მიერ მთელი მათი მემკვიდრეობა ისტორიის დარგში. მათდა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მათ წარმატებით გაართვეს თავი ამ ამოცანას და ვალმოხდელნი წარსდგნენ შთამომავლობის წინაშე.

თუ გავაანალიზებთ იმ მოსაზრებებს, რომლებიც სხვადასხვა დროს გამოთქვეს მათ საზღვარგარეთის ქვეყნების, რუსეთისა და საქართველოს ისტორიის მრავალი საჭირბოროტო საკითხის შესახებ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ისინი მუდამ წინა პლანზე აყენებდნენ ხალხთა მასებს და მათ თვლიდნენ ისტორიული პროცესის მთავარ მამოძრავებელ ძალად. გადაკრით უარყოფდნენ რა გარეშე ზებუნებრივი ძალის ჩარევას საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში, ისინი ადამიანებს მიიჩნევენ მის ცენტრალურ ფიგურად და ყველაფერს ისტორიაში ადამიანთა შრომა-შემოქმედების ნაყოფად თვლიან. მაგრამ ადამიანთა მოქმედება განსაზღვრულია მრავალი გარემოებით, რომელთა შორის მნიშვნელოვანია ბუნებრივი და სოციალური გარემო, ისტორიულად მიღებული მემკვიდრეობა, ტრადიციების ძალა, ცივილიზაციის შედეგები, არსებული წარმოებითი ურთიერთობანი... ისინი იძულებული არიან იმოქმედონ ცხოვრების ობიექტური კანონების შესაბამისად, ანგარიში გაუწიონ „ცხოვრების თვითსჯულს“. ისინი არ ივიწყებენ ისტორიულ მოღვაწეთა დამსახურებასაც, ცნობენ გამოჩენილ პიროვნებათა მნიშვნელოვან როლს ისტორიაში და სათანადო კონკრეტულ ფაქტებზედაც კი მიუთითებენ, მაგრამ ვერ წარმოუდგენიათ მათი მოღვაწეობა კონკრეტული ისტორიული ვითარების, ხალხთა მასების შემოქმედებითი აქტივობისა და მათთან მჭიდრო კავშირის გარეშე. მათი მარცხებული შეხედულებით, მხოლოდ ის ისტორიული პირები გამოვლენ საზოგადოებრივ ასპარეზზე და ჭეშმარიტად დიდ მოღვაწეებად იქცევიან, რომლებიც ხალხის მხარდაჭერით სარგებლობენ, ხალხის სასარგებლო საქმეს აკეთებენ და პროგრესული იდეებით ზელმძღვანელობენ.

მათ კარგად იციან, რომ მხოლოდ ის საზოგადო საქმე გაიმარჯვებს და ის იდეები შეისხამს ხორცს, რომლებიც ხალხის საქმეს ემსახურება, ხელს უწყობს მის წინსვლას და კეთილდღეობას. ხალხია ისტორიის მთავარი მამოძრავებელი ძალა. ის საქმეები, რომლე-

ბიც მასთანაა მჭიდროდ დაკავშირებული, მარადიულია და ვერა-
ნითარი ძალა ვერ მოსპობს.

ი. ჭავჭავაძე სრულიად არ უარყოფს დიდი ადამიანის როლს ის-
ტორიაში. იგი მრავალი კონკრეტული მაგალითის მოტანით, როგორც
საქართველოს ისტორიიდან, ისე მსოფლიო ისტორიის სფერო-
დან, მიუთითებს ცალკეული დიდი პიროვნების — მეფის, სარდლის,
მოაზროვნის, პოლიტიკური მოღვაწის დამსახურებაზე საკუთარი
ქვეყნის ისტორიულ განვითარებაში. მისთვის დავით აღმაშენებელი,
თამარ მეფე, დიმიტრი თავდადებული, გიორგი სააკაძე, ერეკლე მე-
ორე, ჯუზეპე გარიბალდი, მაძინი, კოშუთი, პიუგო, ვოლტერი და
ბევრი სხვა წარმოადგენდნენ გამოჩენილ სახელმწიფო მოღვაწეებს,
იდეალად ქცეულ ადამიანებს, რომლებიც აქტიურ როლს ასრულებ-
დნენ ქვეყნის ცხოვრებაში, ხალხის ინტერესებს, პროგრესის.
განვითარების საქმეს ემსახურებოდნენ და მზად იყვნენ საერთო სა-
ქმის ინტერესებისათვის საკუთარი სიცოცხლეც კი გაეწირათ. ასეთი
ტიპის დიდი ადამიანების გვერდით ილია ისტორიაში ხედავს მეორე
ტიპის ისტორიულ პიროვნებებს — მეფე-დესპოტებს, პოლიტიკურ
მოღვაწეებსა თუ მხედართმთავრებს, რომელთა „დამსახურებასაც“ იგი
ხალხის წინააღმდეგ ბრძოლაში, პროგრესისათვის ხელმეშლაში, ერ-
თა დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის ჩახშობაში; გამანადგურებე-
ლი ომებისა და მუხანათური დიპლომატიის წარმოებაში ხედავს.
მიუხედავად მათი ნეგატიური ფუნქციისა, ისინი მაინც გამოჩენილ პი-
როვნებათა კატეგორიას განეკუთვნებიან, რადგანაც თავის დროზე
მნიშვნელოვან კვალს ტოვებდნენ ისტორიაში. ერთ-ერთ ასეთ გამო-
ჩენილ პიროვნებად ილიას მიაჩნდა გერმანიის იმპერიის „რკინის
კანცლერი“ ბისმარკი. ევროპის სახელმწიფოთა პოლიტიკური ურ-
თიერთობის რთულ ფონთან კავშირში ილიას კარგად აქვს ნაჩვენები
ბისმარკის როლი, მისი მოქნილი დიპლომატიური საქმიანობა, ილიას,
როგორც მოსალოდნელი იყო, წინა პლანზე აქვს წამოწეული მისი
უარყოფითი მისია, ნეგატიური მოღვაწეობა, რომელმაც „დაიარა-
ღებული მშვიდობა“ მოახვია თავს ევროპას¹.

საზოგადოებრივი ცხოვრება, ილიას შეხედულებით, წარმოად-

¹ ვ. დონაძე, ილია ჭავჭავაძე მილიტარიზმისა და ომის საფრთხის შესახებ
ევროპაში, „მნათობი“, 1962, № 3, გვ. 110—115.

გენს ყოველი დიდი ისტორიული პიროვნების მოღვაწეობის ფართო ფონს, ამ ცხოვრების გარეშე მათ არსებობა არ შეუძლიათ. მაგრამ იგივე საზოგადოებრივი ცხოვრების პირობები წარმოშობს ასეო პიროვნებებს და აძლევს მათ შესაძლებლობას აქტიური როლი შეასრულონ ისტორიაში. მაგრამ ყოველი სოციალური სფერო როდი ქმნის ნიადაგს გამოჩენილი პიროვნებების წარმოშობისა და გაფუჭებისათვის. ზოგი სოციალური სფერო, ი. ჰავეკაჰის მართებულ შეხედულებით, ხელს უშლის ცხოვრების წინსვლას, ახალი იდეების წარმოშობას, ტალანტების გაფუჭებას. ცხოვრების გარკვეულმა პირობებმა უნდა შექმნას ნიადაგი გამოჩენილი ისტორიული პიროვნებების წარმოშობისათვის. ჯანსაღი, სიცოცხლისუნარიანი საზოგადოებრივი ორგანიზმი, მოწინავე იდეები და მატერიალური მოთხოვნები, აი რა პირობები ქმნის, ილიას აზრით, ნიადაგს ასეთი ადამიანების დაბადებისა და მოღვაწეობისათვის.

ამ აზრს მატერიალისტურად, თუმცა რამდენადმე შენიღბული სახით, ავითარებს ი. ჰავეკაჰე წერალში „შინაური მიმოხილვა XIV“, სადაც წერს: „...შემოქმედებითი ძალი ცხოვრებისა სათავეა ყოველის წარმატებისა...“¹, სადაც ეს ძალა არ არსებობს, ადამიანს მოქმედების არე შეზღუდული აქვს, იგი წინ ვერ წავა ასეთ სოციალურ გარემოში მისი სიცოცხლე სიკვდილს ედრება².

„გარნა იქ კი, საცა ეგ მადლიანი ძალა შემოქმედობისა აღძრულია, ადამიანი გრძნობს, რომ იგი შვილია გუშინდელისა, მოჭირნახულება დღევანდელისა და დამბადებელია ხვალისა. წარსული, აწმყო და მომავალი — ერთ რთულ, დაურღვეველ ჯაჭვად მიაჩნია და იმ ჯაჭვში თავისი თავი რგოლად, წინასა და უკანაზეც მტკიცედ გადაბმულად. მაშინ ადამიანი თავის თავს მართლად ადამიანად აღსცნობს... გ მ ი რ ე ბ ს, ს ა ხ ე ლ ო ვ ა ნ კ ა ც ე ბ ს, დ ი დ ე ბ უ ლ მ ო ლ ვ ა წ ე ბ ს ქ ვ ე ყ ნ ი ს ა ს — ე გ შ ე მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ი ძ ა ლ ი ც ხ ო ვ რ ე ბ ი ს ა ჰ ბ ა დ ა ვ ს“³ (ხაზგასმა ჩვენი, ვ. დ.).

შემოქმედებითი ძალის აღმძვრელი ცხოვრების სახით ილია ჰავეკაჰე გულისხმობს ისეთ საზოგადოებრივ წყობილებას, რომელიც ჰარმონიულია, ხალხის ბედნიერებას ისახავს მიზნად და წინ-

¹ ი. ჰავეკაჰე, თბზ. სრ. კრებ., ტ. V. გვ. 150.

² იქვე, გვ. 151.

³ იქვე.

სელის, პროგრესის საქმეს ემსახურება. მისი აზრით, სწორედ ასეთ ვითარებაში იქმნება პირობები და საჭიროება სახელოვანი ადამიანების დაბადებისა და საზოგადოებრივი მოღვაწეობისათვის).

სწორად მიუთითებს რა გამოჩენილ ისტორიულ პირთა აღმოცენების საზოგადოებრივ პირობებზე, ი. ჭავჭავაძე სწორად განსაზღვრავს მათ დანიშნულებას ამ ცხოვრებაში.

რაში ხედავს ილია გამოჩენილი ადამიანების, დიდი მოღვაწეების სოციალურ დანიშნულებას, რა ადგილს აკუთვნებს მათ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში? ამ კითხვაზე იგი ამომწურავ პასუხს იძლევა ცნობილ სტატიაში „საქართველოს მოამბეზედ“. წინააღმდეგ ყველა ჯურის იდეალისტებისა (სულერთია, სუბიექტური იდეალიზმის მიმდევრები იქნებიან ისინი, თუ ობიექტურისა), რომლებსაც დიდი ისტორიული პიროვნებები ისტორიის შემოქმედად და მთავარ მამოძრავებელ ძალად მიაჩნიათ, ილია მათ დანიშნულებას იმაში ხედავს, რომ უკეთ გაერკვნენ ობიექტური კანონების მოქმედებაში, ალლო აუღონ ცხოვრებას, გაიგონ ადამიანთა მოთხოვნილებები და შესაბამისი ნაბიჯები გადადგან. მათ სწორი ხელმძღვანელობა უნდა გაუწიონ ადამიანებს და გაუნათონ გზა უკეთესი ცხოვრებისაკენ¹.

„ცხოვრების ტალღა მეტად ძლიერია, — წერს ილია, — და ჩვეულებრივი კაცი მეტად სუსტი, რომ თან არ წაიყოლიოს ამ ტალღამ. მარტო გენიოსის მკერდი თუ გააპობს და შემეუსრავს მას... შორსმხედველობა, დროებაზედ უფლობა მარტო გენიოსის საქმეა, ის თავის თამამ სელაში შემოიბერტყავს ხოლმე დროების მტვერსა, რომელიც ჩვენისთანა კაცსა უფარავს საგნის მნიშვნელობასა, გულ-უშიშრად მიდის წინ, როგორც ბელადი მიუძღვის ხალხსა და უნათებს თავის ჭკუის სხივებით გზასა“².

ი. ჭავჭავაძე გადაჭრით უკუაგდებს უკიდურეს „მემარჯვენე“ და „მემარცხენე“ შეხედულებებს მოცემულ საკითხში, რომლითაც ან სრულიად უგულვებელყოფილი იყო დიდი ადამიანის როლი ისტორიაში, ან, პირიქით, გაზვიადებით იყო წარმოდგენილი მისი დამ-

¹ ლექსში „პოეტი“ მან შესანიშნავად დაახასიათა პოეტის სოციალური დანიშნულება და მისი როლი ერის ცხოვრებაში... „ერის წყლული მაჩნდეს წყლულად, მეწოდეს მის ტანჯვით სული...“ თხზ., ტ. 1, გვ. 61.

² ი. ჭავჭავაძე, საქართველოს მოამბეზედ, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 57.

სახურება ხალხისა და ისტორიის წინაშე. იგი კიდევ ერთხელ ხაზს უსვამს გარკვეული საზოგადოებრივი პირობების არსებობას, როგორც გამოჩენილი ადამიანის აღმოცენების აუცილებელ პირობას. ილია აღნიშნავს იმ ჭეშმარიტებას, რომ შეიძლება ქვეყნად ბევრი ტალანტი და გენიოსი დაიბადოს, მაგრამ ცუდმა სოციალურმა გარემომ არ მისცეს მათ გაფურჩქვნის შესაძლებლობა. გენიოსი მხოლოდ მაშინ გამოჩნდება და ცხოვრების მსვლელობას თავის დაღა დაამჩნევს, როდესაც დაიძვრება ძველი შენობის პირველი ქვა და პირველი ქვა დაედება ახალი ცხოვრების საძირკველს¹.

„ჩვენ არ გვინდა ამით ვსთქვათ,—განაგრძობს ილია,—ვითომც სწორედ იმ წამს იბადებოდეს გენიოსი. ის იქნება აქამდინაც იყო. და უთუოდაც უნდა ყოფილიყო, რომ ცხოვრებას თავისი, ძუძუთი გამოეზარდა... მოემზადებინა თავისი ვითარებისავე ასახსნელად. თუ აქამდინ არ გამოჩნდა იგი იმიტომ, რომ მისი ძლიერი სულის შესაფერი საქმე არსად იყო; გამოჩნდა თუ არა საქმე, იმანაც გაშალა თავისი ძლიერი ფრთა და როგორც მზე გამობრწყინდა ცხოვრების გასანათებლად. ეს გოლიათი გონიერებისა თავის ძლიერის მკლავით გადაწვდება მთელს ცხოვრების ნამუშევარსა... გამოანგრევს ძველის საძირკველსა და ახლის საძირკველში რაკი ქვას დაამკვიდრებს, მიანებებს საქმეს უმცროსთა მუშაკთა“².

ილიას ისტორიისა და ხალხის დიდ შვილად ისეთი პიროვნება ჰყავდა წარმოდგენილი, რომელსაც ახასიათებდა ხალხურობა, ღრმა პატრიოტიზმი, სამართლიანი საქმისათვის თავგანწირვის უნარი და რომლის ნამოღვაწარი მის მემკვიდრეებს და ხალხს წინსვლის გზას გაუნათებდა. ასეთ პიროვნებას ორი სახელი უნდა ჰქონოდა — ერთი აქ დასარჩენი და მეორე თან წასაყოლი. ასეთ პიროვნებად საქართველოს სინამდვილეში მას მიაჩნდა დავით აღმაშენებელი. „მასო,—წერდა იგი.—აქ აღმაშენებელის სახელი დარჩა, როგორც მეფეს, და იქ როგორც დიდბუნებოვანმა კაცმა—წაიყოლია სახელი წმინდანისა, დიდების გვირგვინით შემკობილი“³.

¹ ი. ჯავახიძე, საქართველოს მოამბეზედ, თბ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 61.

² იქვე.

³ ი. ჯავახიძე, დავით აღმაშენებელი, თბ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 182.

ასეთი პიროვნების ღვაწლი, ილიას შეხედულებით, შთამომავლობისათვის მაგალითის მაჩვენებლის, ნათელი რწმენის ჩამნერგვის და შთამავონებლის როლს ასრულებს. იგი ამის მეოხებით მარადიულ უკვდავებაში გადადის. „...უკეთესთა და უდიდესთა მოჩქმედთა მეოხებით და ღვაწლით ვცხოვრობთ დღესა და ვსულდგმულობთ. ამათ სხვა მნიშვნელობაცა აქვს ერისათვის. ერი თავის გმრებში კპოულობს თავის სულსა და გულსა... და მაგალითს. ამიტომაც იგი ზოგს იმათგანს წმინდანების გვირგვინითა კმოსავეს... ზოგადიდ ბუნებოვანობის შარავანდედითა... ამიტომ საკიროა იმათი ხსოვნა“¹.

საზღვარგარეთის ქვეყნებიდან ასეთ „დიდ ადამიანებად“, ერის ღვაწლშოსილ შვილებად მას დასახელებული ჰყავს ე. ვოლტერი, ე. ჰიუგო, ჯ. გარიბალდი და სხვები. განათლებულმა ევროპამ დიდი ხანია ისწავლა ასეთი სასახელო შვილების დაფასება, უკვდავყოფა და სახალხო პატივისცემა. მისი თქმით, ასეთი სახალხო სიყვარული მოიპოვეს ჯ. გარიბალდიმ იტალიაში, ჰიუგომ და ვოლტერმა—საფრანგეთში².

„ჩვენი საქმე საქართველოს ხალხის ცხოვრებაა; მისი გამჭობინება ჩვენი პირველი და უკანასკნელი სურვილია“³ (ხაზგასმა ჩვენი, ე. ღ.), —წერდა ილია საპროგრამო წერილში „საქართველოს მოამბეზედ“. ილიას ეს აზრი შესანიშნავად ახასიათებს მის დამოკიდებულებას ხალხისადმი. ხალხი, სულ ერთია ქართველი იქნებოდა თუ სხვა, მიაჩნდა მას საზოგადოებრივი ცხოვრების გადამწყვეტ ფაქტორად. მასში ხედავდა ისტორიის შემოქმედს, მის მთავარ მამოძრავებელ ძალას. მთელი მისი მდიდარი შემოქმედების მთავარი ლაიტმოტივი იყო ხალხის ცხოვრება, მისი სიაყვარგის ჩვენება, მისი კეთილდღეობისათვის ზრუნვა, მისი მტრების მხილება და განადგურება.

ი. ჰავეკავაძის შეხედულება ხალხის, როგორც ისტორიის შემოქმედისა და წამყვანი ძალის შესახებ, არსებითში მატერიალისტურია. იგი ძალზე უახლოვდება მოცემული საკითხის მარქსისტულ-ლენინურ გაგებას.

¹ ი. ჰავეკავაძე, დავით აღმაშენებელი. თბზ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 180.

² ი. ჰავეკავაძე, შინაური მიმოხილვა VII, თბზ. სრ. კრებ., ტ. 5. 23-183—184

³ ი. ჰავეკავაძე, თბზ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 66.

ი. ჭავჭავაძის მხოლოდ ის საქმე და საზოგადოებრივი იდეები მიაჩნდა გამართლებულად და აღმავალი პროგრესის გამოხატულებად, რომლებიც ხალხიდან გამომდინარეობდა, ხალხის მოწონებით სარგებლობდა და მ-ს ინტერესებს, მისი კეთილდღეობის გაუმჯობესების ამოცანას ემსახურებოდა. მრავალრიცხოვანი ისტორიული ფაქტების განზოგადების გზით მან ძალიან კარგად შეიცნო, რომ მხოლოდ ის საქმე და იდეები იყო მკვიდრი და გამარჯვების პერსპექტივების მქონე, რომლებიც სისხლხორცეულად იყო დაკავშირებული ხალხის მასებთან, მისი მოთხოვნებით იყო აღმოცენებული და მისი მხარდაჭერით სარგებლობდა. მხოლოდ ხალხის სიტყვა და საქმეა უკვდავი, ყველაფერი სხვა კი წარმავალია: ყველა, ვინც შეეცდება ხალხის წინააღმდეგ გაშროვდეს, დამარცხდება და გაცამტვერდება. მას საჭიროდ მიაჩნდა თითოეული დიდი ავტორიტეტის სიტყვა და საქმის შემოწმება იმისდა მიხედვით, თუ როგორ ემსახურებოდნენ ისინი ხალხის ინტერესებს. ამიტომ იყო, რომ ისეთი დიდი ავტორიტეტისათვის, როგორიც იყო არისტოტელე, ბრმად, ხმის ამოუღებელივ გაყოლა. მას დაუშვებლად და საქმიანათვის საზიანოდ მიაჩნდა!

„ხალხი — ეს თავი და ბოლო ისტორიისა — ზღვაა. ერთი რომ დაიგრიანოს, ძალა და დიდება მისია“ (ხაზგასმა ჩვენია, ვ. დ.), — წერდა ილია 1877 წელს¹. ამ დევიზით, ამ საპროგრამო დებულებით უდგება ილია ისტორიული პროცესის მიმოხილვას. იგი აქვს მას მომარჯვებული როგორც მშობლიური ქვეყნის ავბედითი ცხოვრების, ისე სხვა ქვეყნების ისტორიის გაშუქების დროს. მისი დიდი ისტორიული ტრაქტატები „აი ისტორია“, „ქვათა ღაღადი“, წერილი „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“, დიდი მხატვრული ტილო „აჩრდილი“ და სხვ. ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ პროცესში, საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მოძრაობებში ხალხის მასების უდიდესი შემოქმედა როლის წარმოჩენის საქმეს ემსახურება.

¹ ი. ჭავჭავაძე, პოლემიკური წერილები „ცხოვრება და კანონის“ გამო, თბ. ს. რ. კრებ., ტ. 6, გვ. 106—107.

² ი. ჭავჭავაძის სახლ-მუზეუმის (ყვარელში) ექსპონატებიდან. წინათ ამ შეხედულებას სხვა ავტორს მიაწერდნენ. ამჟამად დაშტკიცებულია, რომ იგი ილიას ეკუთვნის.

ილიას ისტორია ხალხის ცხოვრების სარკედ, მისი ყოფისა და განვითარების ამსახველ მეცნიერებად ჰქონდა წარმოდგენილი. აქედან გამომდინარე, წინააღმდეგ ხალხოსნებისა და ყველა ჯურის სხვა სუბიექტურა მოაზროვნეებისა, ჰეშმარიტ ისტორიად მას მიაჩნდა არა მეფეთა, მხედართმთავართა, დიდ დამპყრობთა თუ ტირანთა ცხოვრება და მოღვაწეობა, არამედ თვით ხალხის ისტორია. ამიტომ იყო, რომ იგი მუდამ სინანულითა და გულისტკივილით აღნიშნავდა: „ჩვენი ისტორია. მართო მებებისა და მეფეების ისტორიაა, ერი არა სჩანს. მეკი ისეთი აგებულების ადამიანი ვარ, რომ მეფეებისა და მებების სახე არ მიზიდავს ხოლმე. საქმე ხალხია, და ხალხიკი ჩვენს ისტორიაში არა სჩანს...“¹ (ხაზგასმა ჩვენია, ვ. დ.). ხალხთა მასა, „ფრიად დიდძალი ხალხი“, ილიას თქმით, შეადგენს ქვეყნისა და ისტორიის ჰეშმარიტ ღონეს².

ჩვენს მიერ არა ერთხელ მითითებულ წერილში „ძველი საქართველოს ეკონომიური წყობის შესახებ“ ი. ჰაეჰავაძე კვლავ მწუხარებით აღნიშნავდა: საქართველოს ისტორია ჯერ კიდევ დაუმუშავებელია, ჩვენი წარსულის მრავალი მოვლენა მტერიტაა დაფარული. ხალხის ცხოვრების ამსახველი ფაქტები მხოლოდ კანტიკუნტად მოგვეპოვება, ეს დიდი ნაკლია და ჩვენი ვალია მისი გამოსწორება, ხალხის ცხოვრების წინ წამოწევა³.

ილია ჰაეჰავაძე სამართლიან უკმაყოფილებას გამოთქვამდა „ქართლის ცხოვრების“ მისამართით, მეფეთა ისტორიას უწოდებდა მას და ამ ხარვეზის შევსებას, ახალი წყაროების გამონახვას, სადაც ხალხის ყოფა იქნებოდა ასახული, შთამომავლობის საპატიო მოვალეობად მიიჩნევდა. „... ჩვენის შიდა-ცხოვრების ისტორია ჯერ კიდევ ფარდა-აუხდელია, — წერდა ილია, — და უცნობი ჩვენგან. ჩვენა „ქართლის ცხოვრება“ ხალხის ისტორიაკი არ არის, მეფეთა ისტორიაა და ხალხიკი, როგორც მომქმედი პირი ისტორიისა, ჩრდილშია

1 ი. ჰაეჰავაძის პირადი წერილი დავით ერისთავისადმი. ი. ჰაეჰავაძე, ნაწერების სრული კრებული, ტ. 1, გვ. 372 (პ. ინგოროყვას და ა. აბაშელის რედაქციით, „ქართული წიგნის“ გამოცემა).

2 ი. ჰაეჰავაძე, შინაური მიმოხილვა, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 5, გვ. 20.

3 ი. ჰაეჰავაძე, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 175.

მიყენებული. თითქო ხალხის ისტორიის შესამეცნებლად საკმაოა კაცო იცოდეს მარტო მეფეთა ისტორია...“¹.

ხალხის ცხოვრების ყოველმხრივ შესწავლა, მისი ჭირვარამის გაგება და ამ გზით წარსულის მტკრით დაფარული ამბების გამომჟღერება, აი რა ჰქონდა მიზნად დასახული ილიას, როცა დაჟინებით მოითხოვდა სერიოზული ყურადღება მიექციათ ხალხის ზნე-ჩვეულებათა შესწავლისათვის. „სადაც მდაბიო ხალხის ცხოვრების შესწავლა ნამდვილ გზაზედ არის დაყენებული, — წერს იგი, სადაც შეგნებული აქვთ, თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებეში, იქ მდაბიო ხალხის ყოველგვარ ჩვეულებას, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჯეროვანს ყურადღებას აქცევენ და გამოუკვლევლად არაფერს სტოვებენ... მხოლოდ ამნაირის შესწავლით და გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწყო, იმისი ავი და კარგი, იმისი წადილი, საჭიროება...“² „...რ ა ს უ რ ს ხ ა ლ ხ ს და რ ა ს ა ქ ე ე ვ ს ზ უ რ გ ს ი გ ი“³ (ხაზი ჩვენი, ვ. დ.), აი დევიზი, რომელიც მომარჯვებული აქვს მას მუდამ, როცა მშობლიური ისტორიის რომელიმე პროცესს აშუქებს, ან მისი წყაროების სიაყვარგეზე მოგვითხრობს. ჰუმარიტ ისტორიულ წყაროდ მას ისეთი წყარო მიაჩნია, რომელშიც ცოტად თუ ბევრად ასახული იქნება ხალხის ცხოვრება, მისი ფიქრები, მისი სურვილები და მიდრეკილებები. ნამდვილ ისტორიად მას მხოლოდ ხალხის ფართო მასების ისტორიის გაშუქება აქვს წარმოდგენილი. რაკი ხალხია ისტორიის შემოქმედი, ისტორიის ამოცანაა მისი წინ წამოწევა, მისი ავბედობისა თუ ბედნიერების გამომჟღერება, წარსულის შესწავლა მისი ცხოვრების გაუმჯობესებისა და უკეთესი მომავლის გზების გამონახვის მიზნით — ასეთია ილიას ღრმად ჰუმანური, მოწინავე და მეთოდოლოგიურად სწორი შეხედულება მოცემულ საკითხზე.

ისტორიაში ხალხთა მასების გადაწყვეტი როლის აღიარება ასევე ნიშანდობლივია ნ. ნიკოლაძის ისტორიული ხასიათის ყველა ნაშრომისათვის. ხალხის ფართო მასა მიაჩნია მას იმ სოციალური მოძრაობის მთავარ მოქმედ ძალად, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მე-19 საუკუნეში დასავლეთ ევროპაში, რუსეთსა და საქართველოში. ამ

1 ი. ჰავჭავაძე, თბ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 175.

2 ი. ჰავჭავაძე, ხალხის ჩვეულებათა შესწავლის შესახებ, თბ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 192.

3 იქვე.

თვალსაზრისით აქვს მას განხილული საფრანგეთის 1789—1794 წლების დიდი ბურჟუაზიული რევოლუცია, 1830, 1848 წლების რევოლუციები საფრანგეთში. მეორე იმპერიის ამბები, პარიზის კომუნის, სახალხო მატინე და მესამე რესპუბლიკის ისტორიული პროცესი. ნ. ნიკოლაძის აზრით, საფრანგეთი იმიტომ დამარცხდა საფრანგეთ-პრუსიის ომში, რომ იმპერიის გამყიდველმა მესვეურებმა მოსახლეობის ფართო ფენების ნება-სურვილის წინააღმდეგ წამოიწყეს იგი. მონარქიის რესტავრაციის ცდები, ბულანჟისტთა დემაგოგიური გამოსვლები და რეაქციის შეტევა რესპუბლიკურ ინსტიტუტებზე დრეიფუსის საქმის გამო იმიტომ დამარცხდა და ჩაიფუშა, რომ მოსახლეობის ფართო ფენების ნება-სურვილისა და სასიცოცხლო ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული. ხალხი, ავი იყო თუ კარგი, მაინც რესპუბლიკას უჭერდა მხარს და ვერ იტანდა მონარქიას.

საქართველოს-წარსული ისტორიის ცალკეული ეტაპების გაშუქებისას ნ. ნიკოლაძეს მუდამ ხალხთა მასები ჰყავს წინ წამოწყებული. იგი მიაჩნდა მას ორი ათასწლოვანი ისტორიისა და მაღალი თავისთავადი კულტურის შემოქმედად და ურიცხვი მომხდური მტრებისაგან ქვეყნის დამცველად. მის რიგებიდან გამოდიოდა მაღალი პატრიოტიზმით შთაგონებული ათასობით თავდამსხმელი გმირი მამული-შვილი. სწორედ ხალხი ჰყავდა მას მხედველობაში, როცა ამბობდა: ღვთიური ცეცხლი ღვიოდა მის გულში, დევგმირული ძალით უჩუხჩუხებდა სისხლი ძარღვებში და ეს აძლევდა მას საშუალებას ერთი ას ღუშმანზე მისულიყო და გაეცამტვერებინაო.

ილიას მსგავსად, ნ. ნიკოლაძეც გულისტკივილით აღნიშნავდა: ქართველ ხალხს მისი წარსული დიდების ამსახველი ისტორია არ გააჩნია, ჩვენ ძალიან ცოტა რამ ვიცით მაშინდელი ხალხის შესახებ. „...ჩვენი მწერლობის ეხლანდელ მდგომარეობაში შეუძლებელი საქმეა ხეირიანი ისტორიის დაწერა. ჩვენ გვაკლია მასალები... რომლის შემწეობით ჩვენ უნდა შეგვეძლო,—წერდა იგი,—აზრის შედგენა მაშინდელი ხალხის მდგომარეობაზე, მოქმედებაზე, მიმართულებაზე, მაშინდელ ჩვეულებებზე და ზნეზე, მაშინდელი აზრისა და გონების გახსნაზე და სხვ. რა სჭიროდა მას, რა უნდოდა ხალხს, რას ეძებდა და რას არა? ხალხი ხომ ისტორიის პირველი მომქმედი პირია და

რანაირად დაიწერა ისტორია, თუ მის პირველ მომქმედ პირზე ჩვენ სრულიად არაფერი გავება არა გვაქვს?..¹

ქართველი ხალხის უზომო სიყვარულით იყო შთაგონებული ნ. ნიკოლაძე, მისი უშრეტი ენერგიისა და ნათელი მომავლა მტკიცე რწმენა ჰქონდა, როდესაც სიტყვით, კალმით და პრაქტიკულ საქმიანობით ემსახურებოდა მას და იბრძოდა მისი ეკონომიკის, კულტურის აყვავებისათვის, ტალანტების გაფურჩქვნისათვის. იგი უკვე საკუთარი თვალთა ხედავდა ქართველი ხალხის ამოქმედებას და საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოსვლას, როდესაც წერდა. „...ახლა საზოგადოებრივ ასპარეზზე გამოჩნდნენ მასები, რომელთა სიმრავლე და მასთან სურვილი მჭიდრო დარაზმულობისა სანუგეშო მოვლენას წარმოადგენს. იზრდება ახალი ძალა, „გოლაათი იღვამებათ“... ვიტყვოდი მე, რომ იგი ჩემზე ადრე — არ თქმულაყო უფრო ძლიერი და ავტორიტეტული ხმით“² (გერცენს გულისხმობდა. ვ. დ.).

ნ. ნიკოლაძემ ხალხთა მასებს დაუთმო მთავარი ყურადღება ამ ფონზე გააშუქა რუსეთის საზოგადოებრივი მოძრაობის საკითხები. კერძოდ, დეკაბრისტთა აჯანყება, გლეხთა აჯანყებები რაზონიკა და პუგაჩოვის სელმძღვანელობით. პოლონეთის 1863 წლის აჯანყება, ხალხოსნური მოძრაობა და სავ. ამა თუ იმ სოციალური მოძრაობისა და აჯანყების შეფასებისას ძირითად საზომად იგი მუდამ იღებს მას მასობრივ ხასიათს, ხალხურ ძირს. მისი შეხედულებით, მხოლოდ ეს მოძრაობაა ძლიერი; რომელიც ხალხურია, ხალხის საუკეთესო სულისკვეთებებს ასახავს და გინდაც დამარცხდეს, ღრმად აღიბეჭდება შთამომავლობათა მეხსიერებაში.

აღნიშნავს რა რაზონისა და პუგაჩოვის გლეხთა აჯანყების დიდ დიპაზონსა და ხალხურ გაქანებას, წერს: „ბოლოს და ბოლოს ხომ უნდა მივხვდეთ, რომ ცალკე პიროვნებათა ვერავითარი თავზე თავადებულობა, ვერავითარი მათისიმატე და ვერც ვერავითარი მათი მოხერხებულობა, თუ ეშმაკობა, ვერ გამოიწვევს ხალხის მოძრაობას, თუ ხალხის მასაში არ სუფევს იმ უკმაყოფილების ელემენტები, რომელსაც უკვე აღუვსია ხალხის სახელგანთქმული მოთმინების ფიალა“³

1 ნ. ნიკოლაძე, ჩვენი მწერლობა. თბზ., ტ. 3, გვ. 58.

2 Н. Николладзе. Воскресные беседы, «Обзор», 1880, № 534.

3 ნ. ნიკოლაძე, თბზ., ტ. 1, გვ. 327—328.

ხალხის უყვდაყვებს, მის დევგმირულ ძალას, მისი შინაგანი პოტენციის განუსაზღვრელ შესაძლებლობას მკაფიოდ უსვამს ხაზს ნ. ნიკოლაძე, როდესაც წერს: „... ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში არის ისეთი ძალები, რომელთანაც შედარებით უბრალო საბავშვო იარაღად მოგვეჩვენება, როგორც ზარბაზნები, ისე ჩვენი თანამედროვე საეურნალო და საზოგადოებრივი ბრძოლის საშუალებები. დააკვირდით ხალხის ყოფას, შეხედეთ მის ისტორიულ ბედს, მის დაწყებულ ზრდას, გაერკვიეთ მის რეალურ საჭიროებებში... და თქვენ დაინახავთ ყოველივე ამაში უდიდეს დაუძლეველ სტიქიას...“¹

ხალხი გოლიათია, ხალხი ქმნის საზოგადოებრივ ცხოვრებას, წინ მიაქანებს ისტორიას, იგია ისტორიის დედაბოძი, მასშავ ჩამარხული უდიდესი ენერგია, მისი ამოქმედება ცხოვრების წინ წაწევის უპირველესი პირობაა. ასეთია ნ. ნიკოლაძის საკვებით მართებული მეთოდოლოგიური შეხედულება მოცემულ საკითხზე. ასეთივე სწორი მეთოდოლოგიური პოსტულატიდან გამოდის იგი, როცა განიხილავს ხალხის შეგნებულობას საკითხს ისტორიის „კეთების“ დროს. მან კარგად იცის, რომ ისტორია არ მიემართება ცალკეულ პირთა კაპრიზების შესაბამისად, რომ არ შეიძლება ისტორიის თვითნებურად განვითარება. „მასები სტიქიურად მონაწილეობენ ისტორიულ პროცესში, — წერს იგი, — და ხშირად არც კი იციან საით მიდიან და რას აკეთებენ“. „... იგი სტიქიურად მიემართება წინ, თუმცა ფიქრდაც არ მოსდის, საით მიდის, არც თვით ის, რა ნაბიჯები გადადგა უკან ან დგამს. ისტორიული პროგრესის თვით მისთვის უხილავი ძალა მიაქანებს მას წინ, მაგრამ ისე თვით მასა ვერ ამჩნევს ამ მოძრაობას“².

ხალხთა მასების ისტორიული პროცესის ცენტრში დაყენების პარალელურად ნ. ნიკოლაძემ თავისი ადგილი მიუჩინა დიდ ისტორიულ პიროვნებებსაც და წარმოაჩინა მათი დამსახურება. მაგრამ იგი ამ მხრივაც გაემიჯნა ტომას კარლეილის ტიპის ისტორიკოსებს, რომლებიც მხოლოდ „გმირებს“ ხედავდნენ ისტორიაში და საკვებით უგულებელყოფდნენ „ბრბოს“ დამსახურებას³.

¹ Н. Никол а д з е, Напрасные опасения, Тифлис, 1881, გვ. 15.

² იქვე, გვ. 21.

³ Т. Карл е и л, Герои, почтение героев и историческое в истории, СПб, 1908, გვ. 31.

6. ნიკოლაძე ზეადამიანად არ მიიჩნევდა გამოჩენილ ისტორიულ პირს და არ თიშავდა მას ხალხისაგან და მოცემული ისტორიული ვითარებიდან. მას მშვენიერად ესმოდა, რომ ასეთ პიროვნებას გარკვეული სოციალური წრე და ისტორიული პირობები წარმოშობდა. არც ერთ გამოჩენილ მოღვაწეს, მისი აზრით, არ შეუძლია უგულვებელყოს მოცემული ისტორიული მეგკვიდრეობა, ხალხის წინაშე მდგარი სერიოზული ამოცანები, ხალხის სულისკვეთება, თუ არ უნდა რომ უჯარო გენერლად იქცეს, დონკიხოტს დაემსგავსოს და კრაზი განიცადოს. როგორც მასებს, ისე გენიოსებს, ტალანტებს, დიდ მოღვაწეებს ესაჭიროებათ ხელსაყრელი წრე, ხელმძღვანელობა, სათუთარ მოვლა. პირობები იძულებულს ჰყოფენ ადამიანს, — წერდა იგი, — მოიქცეს ასე და არა ისე, ხშირად დაარღვიოს კანონები, რომლებიც საზოგადოების გავლენიან ნაწილს გამოუცია და მხოლოდ თავის სასარგებლოდ¹. დროა გავიგოთ, რომ „დიდ ადამიანთა“ როლი ქვეყნის ცხოვრებაში განისაზღვრება არა მარტო ამ პიროვნების ნიჭით, არამედ იმ პირობებით, რომელშიც იგია ჩაყენებული და საზოგადოებრივი ვითარებით².

6. ნიკოლაძის მართებული განსაზღვრით, ქეშმარიტად დიდი პიროვნება მანამ რჩება ისტორიის სარბიელზე და ინარჩუნებს პარტიის, კლასის. ერის მედროშის როლს, სანამ იგი კელადაკვალ მიჰყვება ისტორიის მაჯისცემას, გამოხატავს მის აღმაველ მისწრაფებებს და ხალხის უმრავლესობის მხარდაჭერით სარგებლობს. როგორც კი იგი შეცდება და ისტორიის აღმაველი სვლის წინააღმდეგ გამოვა, პროგრესის ნაცვლად რეგრესის სამსახურში ჩადგება, მაშინვე დაკარგავს შარავანდედს, დაეცემა ხალხის თვალში და ისტორიის არქივს ჩაბარდება. ამის საილუსტრაციოდ მას მოყავს ფრანგი პოლიტიკური მოღვაწის ლეონ გამბეტას მაგალითი, მისი ევოლუცია მარჯვნივ, რომელმაც მას სავსებით დაუკარგაძველი ავტორიტეტი³.

თავისი შეხედულება ისტორიაში პიროვნების როლის შესახებ ნ. ნიკოლაძემ კარგად გამოხატა წერილში, რომელიც უნგრელი ხალ-

1 ნ. ნიკოლაძე, მთავრობა და ახალი თაობა, რჩ. ნაწერები, ტ. 1, გვ. 237.

2 Н. Никол адзе, Роль и положение Пушкина, «Обзор», 1880, № 520.

3 Н. Никол адзе, Луи Блан и Гамбетта, 1913, გვ. 36—37.

ხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის გამოჩენილ ორგანიზატორს კომუტოს მიუძღვნა.

დასავლეთში კომუტის ცხოვრებას მარტო ლირიკული მიდგომით აშუქებენ, აღნიშნავენ ის, და არა სალი მსჯელობის საფუძველზე. ისინი მარტო კომუტს ხედავენ. მაგრამ ვერ ხედავენ იმ სალს და ამბებს, რომელთანაც მას საქმე ჰქონდა, ჩვენ ასეთი მიდგომა არ გამოგვადგება. „ჩვენთვის კომუტის ცხოვრების შესწავლა გონების გასახსნელად, გამოცდილების შესაძენად, ისტორიის კანონზომიერების გასაგებად და მიღებული ცოდნის მომავლისათვის სახელმძღვაწელოდ გვესაჭიროება. ჩვენ კომუტთან ერთად უნდა შევისწავლოთ ხალხიც და ის ამბებიც, რომელთანაც ის იყო დაკავშირებული“¹.

ამავე თვალსაზრისით აშუქებდა ნ. ნიკოლაძე ნაპოლეონ I, პეტრე I, ლეონ გამბეტას, ლუი ბლანის, ანრი როშფორის, ჩერნიშევსკის, პუშკინის. დობროლიუბოვის, ერეკლე II, ბისმარკის და მრავალი სხვა სახელმწიფო მოღვაწის, მწერლის დამსახურებას.

„ისტორია და შთამომავლობა ყველაფერსა და ყველას უცქერის იმ თვალსაზრისით, თუ რა ახალი სასარგებლო შეიტანა თავისი ქვეყნის შეგნებასა და ცხოვრებაში, ამა თუ იმ ისტორიულმა მოღვაწემ“², — წერდა იგი და ამის შესაბამისად აფასებდა „დიდი ადამიანების“ დამსახურებას ხალხისა და ისტორიის წინაშე. მაღალ შეფასებას აძლევდა ის იმ სახელმწიფო მოღვაწეთა, მეცნიერთა, მწერალთა, მხედართუფროსთა ღვაწლს, რომლებიც მოწინავე იდეებით ხელმძღვანელობდნენ, ხალხთან მჭიდრო კავშირში იყვნენ, წინ სწევდნენ საზოგადოებრივ ცხოვრებას, ერისათვის, საერთო საქმისათვის სარგებლობა მოჰქონდათ. ასეთ მოღვაწეთა გალერეიდან იგი პირველ რიგში ასახელებდა პუშკინს, გოგოლს, ჩერნიშევსკის, გერცენს, დობროლიუბოვს. ფრანგ განმანათლებლებს (ჟან-ჟაკ რუსოს, მონტესკიეს, ვოლტერს. პოლბახს, ჰელვეციუსს...) ს. სენ-სიმონს, ფურიეს, ჰიუგოს, დანტონს, ი. ჰეგელს, კომუტს, როშფორს, კარნოს, სტეფენონს, გიორგი სააკაძეს. ასევე დადებითად აფასებდა ნ. ნიკოლაძე ზოგიერთი მეფის, მაგალითად, ნაპოლეონ I, პეტრე I და ერეკლე II მოღვაწეობას. პირველს როგორც საფრანგეთში, ისე ევროპის სხვა ქვეყნებში პროგრესული გარდაქმნებისა და ომის წარმოშობის ახალი მეთოდების დანერგვისათვის, მეორეს რუსეთის გარდაქმნისათვის, მესამეს მტრე-

¹ ნ. ნიკოლაძე, კომუტი და დეკი, „მოამბე“, 1894, № 4, გვ. 135—136.

² Н. Никол адзе. На праздни ки, «Новое об озреише», 1889, № 1959.

ბისაგან საქართველოს დაცვისა და მისი მომავლს ბედის განსაზღვრისათვის. მაგალითად. პეტრე I შესახებ იგი წერდა: „...ნათელი ხსოვნა მას შესახებ არ მოკვდება ადამიანთა შორის, სანამ არ მოიხსობა კაცობრიობა“¹.

ასეთ გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებებთან ერთად ნ. ნიკოლაძეს შეფასებული ჰყავს ათეული ე. წ. ნეგატიური „გმირები“. რომელთა აქტივში იყო მარტო ხალხისა და პროგრესის საწინააღმდეგო საქმეები, ისინი, ვითარცა დესპოტი, უსინდისოდ ჩაგრავდნენ ხალხს. იპყრობდნენ სხვების მიწა-წყალს, უკან ეწეოდნენ ცხოვრებასა და ისტორიულ პროცესს, ტირანობდნენ და ა. შ. ასეთი პირების მიმართ იგი არა მარტო ზიზღითა და აღშფოთებით ლაპარაკობს, არამედ ხაზს უსვამს მათი პარპაშის დროებით, ეფემერულ მახასიათს, ასეთ ნეგატიურ „მოღვაწეთა“ შორის იგი ასახელებს ნაპოლეონ III, რუსეთის თვითმპყრობელი მეფეების უმეტესობას, პრუსიის მეფეებს, ირანის, ინდოეთის, მონღოლეთის, თურქეთის ტირან მმართველებს (შაჰებს, სულთნებს, ხანებს, ემირებს) და ა. შ.

ასეთი პატივმოყვარე ტიპების შესახებ, რომლებიც ლამობენ საკუთარ ეგოისტური მიზნებისათვის გამოიყენონ საზოგადოება, ხალხი, გაძვრნენ წინ და იბატონონ, ნ. ნიკოლაძე წერს: მათ დაავიწყდათ ის ჭეშმარიტება, რომელიც მაშინ გამოითქვა, როდესაც მსოფლიო დარწმუნებული იყო, რომ ვოლტერი ყველაზე ჭკვიანია ჭკეყანაზეო: ჭკეყანა ვოლტერზე უფრო ჭკვიანია. აშკარად ჭკუიდან შერყეული უნდა იყოს ადამიანი, რომ მას ძვალსა და რბილში გაუჭდეს აზრი, თითქოს ამქვეყნად არ მოიპოვება არავინ, რომელსაც შეუძლია გაიგოს, გახსნას და ჩაშალოს ვინმეს მუხანათური ზრახვები².

იცავდა რა ადამიანის პირადი თავისუფლების განუყოფელ უფლებას, გამოდიოდა რა ადამიანის ბუნებრივი თანასწორობის პრინციპიდან, ნ. ნიკოლაძე ყოველგვარი ძალადობის, ტირანიისა და დესპოტიის დაუძინებელი მტერი იყო. მას მთელი არსებით სძაგდა „ერთპიროვნული მმართველობა“, სადაც „ყველაფერი მარტო ერთ კაცზე ტრიალებს“, სადაც გაბატონებულია განუსაზღვრელი თვითნებობა, მონური სული, პირფერობა, მასების უუფლებობა და კა-

¹ Н. Николодзе, На праздники, «Новое обозрение», 1889, № 1959.

² Н. Николодзе, На праздники, «Новое обозрение», 1893, № 3214.

ბალა. ასეთი ტიპის მმართველობად მიაჩნდა მას ნაპოლეონ III მეფობა საფრანგეთში, რუსეთის თვითმპყრობელური რეჟიმი და აღმოსავლური დესპოტიები (ძველი და ახალი, ვ. დ.)¹.

აზოგადებდა. რა ასეთი ტიპის დესპოტების მმართველობის ისტორიულ მაგალითებს, ნ. ნიკოლაძე მომავალ თაობას აფრთხილებდა: არ დაუშვით მათი გაბატონება, ყოველმხრივ იბრძოლეთ ერთპიროვნულ დესპოტურ მმართველობათა წინააღმდეგ. თუ არ გინდათ საზოგადო საქმე, ქვეყნის მომავალი ერთი კაცის ხელში აღმოჩნდეს და ამის შედეგად ხალხი დაზარალდეს, თუ არ გინდათ ბჭევეთნადაც მონური ერთგულება, მლიქვნელობა, მონური სული, ბრჭყვიალები-სადმი გატაცება გაბატონდეს, ჩაკედეს ყოველგვარი ადამიანური, ამაღლებული, იდეალური და დაეცეს ერის ზნეობა.

ს. მესხიძე, ი. ჭავჭავაძისა და ნ. ნიკოლაძის მსგავსად, ისტორიაში პიროვნებისა და ხალხის მასების როლის განსაზღვრისას მატერიალისტურ თვალსაზრისზე დგას. მას ხალხი მიაჩნია არა მარტო მატერიალური დოვლათის მთავარ მწარმოებლად, არამედ ისტორიული პროცესის გადამწყვეტ ძალად, ისტორიის შემოქმედად. ამავე დროს იგი უარყოფს ხალხოსნებისა და სხვათა მცდარ შეხედულებას გამოჩენილი პიროვნებების გადამწყვეტი როლის შესახებ საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებაში. თავისი მოსაზრების საარგუმენტაციოდ იგი ხშირად მიმართავს კონკრეტულ ისტორიულ მაგალითებს როგორც საქართველოს სიანამდვილიდან, ისე საზღვარგარეთის ქვეყნების ცხოვრებიდან.

ხალხი, მშრომელთა ფართო ფენები მუდამ მისი განსაკუთრებული ყურადღების ობიექტს წარმოადგენდა. ხალხზე ზრუნვას შეაღწია მან მთელი თავისი ხანმოკლე, მაგრამ ღრმა შინაარსიანი ცხოვრება. ხალხისადმი ღრმა სიყვარული, ნდობა, მისი დევგმირული ძალის აღიარება, წინა პლანზე წამოწევა და მისი წარმატებით გახარება, წარუმატებლობისა, კი გულისტკივილით აღქმა წითელი ზოლივით გასდევს ყველა იმ ნაშრომს, რომელიც ს. მესხმა მიუძღვნა ფრანგი ხალხის სოციალურ მოძრაობებსა და ბრძოლას, შვეიცარიის ისტორიას, პატარა დამონებულ ერებს, რომლებსაც ასე ეწერგი-

¹ ნ. ნიკოლაძე, უცხოეთის მიმოხილვა, ბულგარია, „მომხმე“, 1894, № 6, გვ. 185.

ულად გამოექმნა, და ქალთა ბრძოლას ემანსიპაციისათვის. ასეთივე აზრია გატარებული მის წერილებში იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლისა და ამ ბრძოლის გამოჩენილი ორგანიზატორების ჯუზეპე გარიბალდისა და ჯუზეპე მაძინის შესახებ. იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელი და გამაერთიანებელი მოძრაობა დასაწყისიდან ხალხური იყო და იტალიელი მშრომელი მასების უაქტივესი მონაწილეობით მიმდინარეობდა. მათმა მაღალმა პატრიოტიზმმა, გმირობამ და თავდადებამ განაპირობა მისი ძლევამოსილი დაგვირგვინება და იტალიის გაერთიანების პროცესის დასრულება¹.

საქართველოს ისტორიის ყველა ეტაპზე მის მთავარ მამოძრავებელ ძალად ს. მესხს ქართველი ხალხის ფართო ფენები ჰყავს გამოყვანილი. იგი შრომობდა, ოფლს ღვრიდა, ქმნიდა მაღალ თვითმყოფად კულტურას, აგებდა შესანიშნავ არქიტექტურულ ძეგლებს, ებრძოდა შინაგან მტარვალებს და ხმალამოღებული იცავდა სამშობლოს ყველა ჯურის მომხდური ურდოებისაგან. აი ამ ხალხის აწმყოს მძიმე ხვედრის შემსუბუქება და მისი უკეთესი მომავლის უზრუნველყოფა, მატერიალური და სულიერი კულტურის ამაღლება იყო ს. მესხის მოღვაწეობის ალფა და ომეგა.

საქართველოს ისტორიული ბედის ფოკუსში მოქცეული ხალხისადმი სიყვარულმა და მის ბედზე ზრუნვამ ათქმევინა ს. მესხს მოწინავე თავკაცებისადმი საყვედურით აღსავსე შემდეგი სიტყვები: „ახალი თაობის სიტყვებსა და საქმეს შორის დიდი ზღვარი ძევს, მათი თეორია სხვაა, პრაქტიკა კიღევ სხვა, „...ჩვენში ყველა... ტბილად ლაპარაკობს... მდამიო ხალხის ბედზე შემოგტირისთ, სამშობლოს სიყვარულს გიცხადებს და გაცხარებული მომხრეა ქვეყნის ყოველმხრივ წინ-წაწევისა, წარმატებისა“, ქადაგებს ძმობაზე, ერთობაზე, საქმით კი გლეხებს უკანასკნელ ტყავს აძრობს².

ჯეროვან ადგილს უჩენს ს. მესხი ისტორიულ პროცესში დიდ ისტორიულ პიროვნებებსაც. აქ იგი ზომიერებას იცავს და არსად არ ვარდება უკიდურესობაში. მისთვის არ არსებობს გამოჩენილი ისტორიული მოღვაწე გარკვეული დროის ისტორიული ვითარებისა და

1. იხ. ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბ., ტ. II, გვ. 22—29, მისივე — მამძინი, ტ. 1, გვ. 199—204.

2 ს. მესხი, სიტყვა და საქმე, თბ., ტ. II, გვ. 260.

ხალხთა მასებთან მჭიდრო კავშირის გარეშე. ამიტომ მათ ცხოვრებას და მოღვაწეობას იგი მუდამ განიხილავს ისტორიულ ფონზე, იმ ამბებთან უშუალო კავშირში, რომელთა მონაწილეებიც იყვნენ ისინი.

„ყოველი კერძო კაცისა და განსაკუთრებით გამოჩენილი კაცის ცხოვრება, — წერს იგი, — მჭიდროდ დაკავშირებულია იმ დროისა და საზოგადოების ცხოვრებასთან, აზრებთან, ჩვეულებებთან და სხვა, რომელშიაც ეს კაცი ცხოვრობდა; და, მაშასადამე, რომლისამე დროისა და საზოგადოების ერთი პიროვნების აღწერა მთელ ამ დროის და საზოგადოების აღწერას უნდა შეადგენდეს“¹.

ს. მესხის მართებული შეხედულებით, გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებას არ შეუძლია თვითნებურად „აკეთოს“ ისტორია, სურვილის მიხედვით წაიყვანოს იგი გაუთვალისწინებელი გზით, ან სავსებით გააჩეროს ერთ ადგილას. იგი ვალდებულია ანგარიში გაუწიოს ტრადიციებს, ძველ მემკვიდრეობას, სათანადო ცვლილებათა საჭიროების აზრის მომწიფებას, კონკრეტულ სოციალ-ეკონომიურ ვითარებას და სხვ.

„ისტორიული ჰუმანიტებაა, — წერს იგი, — რომ ერთს განკერძოებულ კაცს, რომლისამე ხალხის ცხოვრების არც ერთ წერტილზე გაჩერება ან უკან დაწევა შეუძლიან და არც მაინცა და მაინც ერთობ წინ წაწევა. ხალხის ცხოვრება მუდამ წინ მიისწრაფის, მუდამ წარმატებაში შედის; განკერძოებულ კაცს, თუ ის ბოროტია და გარემოება წყალობს, ხალხი ცხოვრების მხოლოდ დროებით ზიანი... ვნება ან შეჩერება შეუძლიან; თუ ის პირი კეთილი და გენიალურია, შეუძლიან მხოლოდ, ამავე ბედნიერი გარემოებათა წყალობით, ცოტაოდენი ბიჭი წინ წაადგმევინოს“².

მოტანილიდან შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ს. მესხი, როგორც ყოველი მათერიალისტი, „დიდ“ ადამიანებში ხედავს მარტო ისტორიული პროცესის დამჩქარებლისა და შემყოვნებლის მისიას. მათვე შეუძლიათ უკვე შეიციონ ცხოვრების საჭიროებები, წინსვლის მოთხოვნილებები, შეიმუშაონ შესაბამისი გეგმები და აქტიურად მუშაობდნენ მათი განხორციელებისათვის. ცალკე ადამიანს, რაგინდ

1 ს. მესხი, დიდი კაცი, თხზ., ტ. II, გვ. 21.

2 ს. მესხი, ფრანკ პალაცი, თხზ., ტ. II, გვ. 224.

ენერგიული და ჰკევანიც არ უნდა იყოს ის, არ შეუძლია თვითნებურად იმოქმედოს და მოახდინოს ისეთი ძარეული სოციალ-ეკონომიური გარდაქმნები, რომლისთვისაც საჭირო სუბიექტური და ობიექტური პირობები მომზადებული არ არის. ეს კარგად გვიჩვენა ს. მესხმა ცნობილი ინგლისელი უტოპისტი სოციალისტის რობერტ ოუენის მოღვაწეობის შეფასების დროს¹.

დიდ ისტორიულ პიროვნებად ს. მესხს, საცესებით სამართლანად, ისეთი ადამიანები ჰყავს წარმოდგენილი, რომლებიც მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული მშობელ ხალხთან, ენერგიულად იბრძოდნენ მისი კეთილდღეობისათვის, იზიარებდნენ მის ჭირ-ვარამს, მხარს უჭერდნენ ყოველგვარ პროგრესულს, სიტყვითა და საქმით ხელს უწყობდნენ ცხოვრების წინსვლასა და ხალხის მასების მატერიალურ-კულტურული დონის ამაღლებას. ასეთ გამოჩენილ ადამიანებს „დადებით ტიპებს“ იგი უწოდებს კაცობრიობის დიდოსტატებსა და მასწავლებლებს, რომლებიც ყოველმხრივ მისაბამნი არიან. იხინი მანათობელი მზის დარად წინ უძღვებიან მშრომელ და ჩაგრულ ხალხს, „... უჩვენებენ იმას ნამდვილ გზას წინმსვლელობისას და წარმატებისას“². ასეთი ადამიანები, განაგრძობს მესხი, საერთო საქმისადმი ერთგულებისა და თავდადების მხრივაც კი სანიმუშონი არიან³.

ისეთ გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებებად, რომლებიც გზას უნათებენ თავიანთ სამშობლოს და წინ სწევენ კაცობრიობას, საზღვარგარეთის ქვეყნებიდან სერგეი მესხი ასახელებს ჯორჯ ვაშინგტონს, ჯუზეპე გარიბალდის, ჯუზეპე მაძინის, იოანე ჭუსს, ულიამ შექსპირს, ფრანსუა ვოლტერს, ვ. ჰიუგოს, ეან-ეაკ რუსოს, გალილეო გალილუის, ჯორდანო ბრუნოს, რობერტ ოუენს, საფრანგეთის 1789—1794 წლების დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის მოღვაწეებს და სხვებს. მისი თქმით, ქართველ ხალხსაც ბევრი ჰყავდა ასეთი გამოჩენილი შვილი. მათ დიდი როლი შეასრულეს სამშობლოს თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის დაცვის საქმე-

1 ს. მესხი, რობერტ ოუენი, თბ., ტ. II, გვ. 98—104.

2 ს. მესხი, გალილი წელიწადი ევროპაში, თბ., ტ. III, გვ. 400.

3 ს. მესხი, დიდი კაცები, თბ., ტ. II, გვ. 21—22.

ში, სამამულო კულტურის განვითარებაში და არაერთხელ ასახელეს დედამამშობლო.

ისტორიაში ხალხის მასებისა და პიროვნების როლის შეფასების საკითხში გ. წერეთელმაც წარმატებით ჩააბარა გამოცდები. მან გადაჭრით უკუთმად იდეალისტური შეხედულება და ისტორიული მატერიალიზმის თვალსაზრისზე დადგა.

მისი შეხედულებით, არა ცალკეული გამოჩენილი პიროვნებები მართავენ ისტორიას, არამედ ობიექტური პროცესი, საზოგადოების შინაგანი მოთხოვნილებები, ხალხთა მასების მისწრაფება პროგრესისაკენ. „როდესაც ცხოვრებაში ახალი მოთხოვნილება დაიბადება, — წერდა იგი, — მიუცილებლად მას, ადრე თუ გვიან, შესაფერი მისი გამომტქმელი იარაღიც თან მოჰყვება. ცხოვრების პროგრესი, წარმატება თვითონ გაიკვალავს ხოლმე თავის გზას და ვინც ამ გზას მიჰყვება... მიუცილებლად ახალი ცხოვრებაც მისკენ იზამს პირს“¹.

ხალხია ყველაფრის შემქმნელი, ხალხში ღვივდება ცვლილებების საჭიროება, ხალხი იბრძვის წინსვლისათვის და სწევს ისტორიას წინ, — წერს გ. წერეთელი. მის გარეშე წარმოუდგენელია ისტორიული პროცესი. „...ლონე მოძრაობისა არის დამოკიდებული ხალხის წადილზე, რომელიც ინსტიტუტურად გრძნობს...“ რა არის მისთვის კარგი და ცუდი².

ხალხის, როგორც ისტორიის შემოქმედის, უდიდეს როლს არაერთხელ უსვამს ხაზს გ. წერეთელი საქართველოს ხანგრძლივი ისტორიის სინამდვილეში, აგრეთვე საზღვარგარეთის ქვეყნების შინაგანი ცხოვრების მნიშვნელოვანი ამბების გაშუქების დროსაც. ამიტომ იგი სასაცილოდ იგდებდა იმ მოაზროვნეებს, რომელნიც ვერ „ხედავდნენ“ ხალხთა მასების, როგორც ისტორიული განვითარების გადამწყვეტი ფაქტორის, როლს და ისტორია „დიდ ადამიანების“ უბრალო ნება-სურვილებისა და ჟინის განხორციელებად წარმოედგინათ. ჩამორჩენილ და დრომოკმულ შეხედულებად მიაჩნდა რა ასეთი შეხედულება, იგი წერდა: „ერთი დრო იყო, როცა ისტორია მარტო მეფეთა და მთავართა ტახტზე ასვლა-ჩამოსვლის ამბავი ეგო-

¹ გ. წერეთელი, „კვალის“ ორი წლის ნამოღაწარი, „კვალი“, 1895, № 1.

² გ. წერეთელი, საპოლიტიკო და საზოგადო მდგომარეობა სერბიისა, „დროება“, 1868, № 4.

ნათ; ყოველდღიური ცხოვრება, ავი და კარგი უბრალო ადამიანებისა, ჩრდილში იყო ჩაყენებული¹. ისტორიის საგანი „ერის ფესვებისა და ძირების ცხოვრების მიმდინარეობა“², უბრალო ხალხის. მისი შრომითი საქმიანობის ისტორიაა და არა „დიდი ადამიანებისა“. მეფეებს ნომენკლატურის ცოდნა არაფერს შემატებს კაცობრიობას და იგი არ შეიძლება ჭეშმარიტი ისტორია იყოს³.

ყოველ გამოჩენილ ისტორიულ პიროვნებას გ. წერეთელი თავის ადგილს მიუჩენს ისტორიულ პროცესში. იგი მათ განიხილავდა კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში, საზოგადოებრივ გარემოსა და კლასებთან უშუალო კავშირში. დიდი ადამიანების დამსახურებას იგი იმისდა მიხედვით აფასებდა, თუ რა გააკეთა და რა როლი შეასრულა მან ისტორიაში — პროგრესული ხალხის ინტერესების შესაბამისი, თუ — პირიქით. მას გამოჩენილ მოწინავე ისტორიულ პიროვნებად მიაჩნდა ისეთი ადამიანი, რომელსაც სწორი წარმოდგენა ჰქონდა საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარების კანონებზე, წინ სწევდა კაცობრიობას და მშობლიური ქვეყნისა და ხალხის კეთილ საქმეს ემსახურებოდა⁴.

„ყოველი კაცი, განსაკუთრებით ის, ვინც გარემოების ძალით საზოგადოების მეთაური გამხდარა, — წერდა იგი წერილში „ქუთაისის საადგილმამულო ბანკი და ინტელიგენცია“, — ყველაზე პირველად შევიდა თავისი ერის და საზოგადოების ცხოვრებაში. იმას შესისხლხორცებული უნდა ჰქონდეს ამ საზოგადოების გულის წადილი, ამ საზოგადოების ან კლასის ინტერესები, ის მაშინ ხდება და მხოლოდ მაშინ მისი დროის მატარებელი, როდესაც თავისი საზოგადოების ანუ რომელიმე კლასის გულის წადილს, მის ინტერესებს სრულად შეიგნებს და ამ ინტერესებისათვის დაიწყებს ბრძოლას, მას ექმნება...“⁵.

გ. წერეთელი, მიუთითებდა რა საქართველოს იმდროინდელ

¹ გ. წერეთელი, მატთანე, „კვალი“, 1899, № 12.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ გ. წერეთელი, „კვალის“ ორი წლის ნამოღვაწარი, „კვალი“, 1895, № 1.

⁵ გ. წერეთელი, „კვალი“, 1899, № 11.

მაგალითზე, სასტიკად ამათრახებდა იმ უქნარა, ფრანტ ახალგაზრდებს, რომლებსაც თუმცა განათლება არ აკლდათ, სრულებით არ იცნობდნენ ცხოვრებას, ხალხს გაურბოდნენ, მშრომელებს დასცილდნენ, მარტო პირად კეთილდღეობაზე ფიქრობდნენ, ფუქსავე ტურ ცხოვრებას ეწეოდნენ და მაიმუნივით ბაძავდნენ ყოველგვარ უცხოურს, აპუჩად იგდებდნენ ეროვნულ „სულს“ და ტრადიციებს. იგი სავსებით სწორი იყო, როცა ფიქრობდა, რომ მხოლოდ ის პიროვნება გამოადგება თავის ერს, გაიკაფავს წინ და ხალხს მაღალმოდ მოევიწიება, ვინც ღრმად სწავლობს ცხოვრებას, ხალხთან კავშირშია, მის ავებელობას იზიარებს, ცოდნას არ გაუტრის¹.

გ. წერეთლის შეხედულებით, დიდი ისტორიული პიროვნებებს როლი ისტორიულ პროცესში იმით განისაზღვრება, თუ რამდენად სწორად შეიცნობს იგი ცხოვრების ახალ საჭიროებებსა და მოთხოვნოვებს, ხალხისა და თავისი კლასის ინტერესებს, ალღოს აულებს მათ და შესაბამისად იმოქმედებს.

ისტორიული პროცესის ობიექტურობა, მისი შეცნობადობა და პრაქტიკული დანიშნულება

ი. ჭავჭავაძემ, ნ. ნიკოლაძემ, ს. მესხმა და გ. წერეთელმა გადაჭრით უკუაგდეს სუბიექტივისტური შეხედულება ისტორიული პროცესის შესახებ, რომლის მიხედვითაც ისტორიული განვითარება თითქმის არ არის ობიექტური პროცესი და მოკლებულია ყოველგვარ კანონზომიერებას, რომ, თითქმის ისტორიულ მეცნიერებას არ შეუძლია ჩასწვდეს ისტორიული მოვლენების არსში და შეიცნოს იგი, რომ ჩვენი წარმოდგენები და ცოდნა საზოგადოებრივი ცხოვრების მოვლენების შესახებ უაღრესად სუბიექტურია და არ ასახავს თვით ამ პროცესის არსს. ამ საკითხს, ისე როგორც პიროვნებისა და ხალხის მასების როლის საკითხს ისტორიაში, ისინი აგრეთვე ისტორიის მატერიალისტური გაგების თვალსაზრისით აშუქებენ.

დიდი ქართველი მოაზროვნეები ისტორიულ პროცესს განიხილავენ როგორც ობიექტურ პროცესს, რომელიც შინაგანი კანონების

¹ გ. წერეთელი, „ცისკარს“ რა აკაკნებდა? ქართული ლიტერატურის კრიტიკის ისტორია, გვ. 327.

მოხედვით ყოფიარება. გამოდიოდნენ რა მატერიალური სამყაროს ობიექტური რეალობისა და მისი შეცნობადობის სრულ შესაძლებლობის აპრიორული დებულებიდან, მათ სავსებით შესაძლებლად მიაჩნდათ საზოგადოებრივი განვითარებისა და ისტორიული პროცესის შეცნობა, მის კანონებში ჩაწედომა. ადამიანი, როგორც ამ პროცესის უშუალო მონაწილე, შეიცნობს მის კანონებსა და მას საკუთარი ცხოვრების გაუმჯობესებისათვის გამოიყენებს. ამდენად ისტორიული მოვლენების შესწავლას, მათი თქმით, არა მარტო შემეცნებითი ღირებულება გააჩნია, არამედ უაღრესად პრაქტიკულიც.

ნ. ნიკოლაძე სამართლიანად აკრიტიკებდა ე. კანტს იმისათვის, რომ იგი უარყოფდა საგნის თავისთავად შეცნობას და მიაჩნდა იგი ჩვენი ცნობიერებისათვის მიუწვდომლად. აქედან გამომდინარე, კანტი კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებდა თვით ისტორიული პროცესის შეცნობას და ისტორიულ მეცნიერებას სუბიექტურს უწოდებდა. ნ. ნიკოლაძე იდეალისტებსა და მეტაფიზიკოსებს უწოდებდა მის ნებსით თუ უნებლიე მიმდევრებს, რომლებიც, მისი თქმით, ბევრეზივით ექცეოდნენ თანადროულ ცხოვრებას, არ სურდათ მისი ცნობა და შესწავლა¹.

ნ. ნიკოლაძე ისტორიული მოვლენების შეცნობადობის საკითხში, ყველა ჯერის იდეალისტების წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში ისტორიული მატერიალიზმის (რასაც იგი შენილბეის მიზნით „რეალურ ფილოსოფიას“ უწოდებდა) არგუმენტებს ემყარებოდა. დრო არის, წერდა იგი, ბოლოს და ბოლოს ვისწავლოთ რეალური ცხოვრების დაფასება და მისი შესწავლის საჭიროება, როგორც ამას აკეთებს „რეალური ფილოსოფია“².

ისტორია, როგორც საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ხალხის მოძრაობა-განვითარების პროცესი და ისტორია როგორც მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის ამ პროცესს, მათ მთლიანობაში აქვთ წარმოდგენილი. ისინი წარსულის შესწავლას, ე. ი. ისტორიას უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებენ ერის ცხოვრებაში, მიაჩნიათ რა იგი აწმყოს უკეთ მოწყობისა და მომავლის პერსპექტივების დასახვის იარაღად, „მეტისმეტად“ შესანიშნავ. გავლენიან, პრაქტიკულად გამოსადეგ“

¹ Н. Николодзе, На праздники, «Новое обозрение», 1889, № 2032.

² იქვე.

საქმედ ცხოვრებაში, რომლითაც საზოგადოებას შეუძლია უკეთ მოაწყოს თავისი ცხოვრება¹.

მათთვის ისტორია „შვილია გუშინდელისა, მოჭირნახულე დღევანდელისა და დამბადებელი ხვალისა“. წარსული, აწმყო და მომავალი ერთ მთლიან რთულ ჯაჭვად აქვთ წარმოდგენილი.

ისტორიის გაკვეთილების, საკუთრის და სხვების, საფუძვლიან შესწავლას დიდი პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს ყოველი ხალხისათვის: იგი გზას უკაფავს მომავლისაკენ, აზღუევს მას ძველი შეცდომებისაგან, აღვივებს პატრიოტულ გრძნობას. წარსული, აწმყო და მომავალი ერთიანი ისტორიული პროცესის ცალკეული რგოლები და საფეხურებია. ვაი იმ ხალხს, ვისაც წარსულ ცხოვრებასთან ყოველგვარი კავშირი გაუწყვეტია და იქ თავისთვის სასარგებლო ვერაფერა დაუნახავს: ასეთი ხალხი მომავალში წარმატებას არ უნდა მოელოდეს.

„...ერის პირქვე დამხობა, გათახსირება, გაწყალება იქილამ დაიწყება, — წერდა ილია წერილში „ერი და ისტორია“, — როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავისი წარსულისა, თავისი ყოფილის ცხოვრებისა, დავიწყება ისტორიისა, თავისი წარსულისა და ყოფილის აღმოფხვრა ხსოვნისაგან — მომასწავებელია ერის სულით და ხორციტ მოშლისა, დარღვევისა და მთლად წაწყმედისა“². ისტორიას იგი უწოდებს დიდებულ ტაძარს, ერის მაგარ ნიადაგს, მამა-პაპათა ნაღვაწ-ნამოქმედთა შემადუღებელ, შთამომავლობისათვის მათ გადასაცემ საშუალებას, ერის სახელსა და დიდებას³.

ამასვე იმეორებს ს. მესხიც, როცა წერს: „რა ხალხსაც თავის წარსულ, ისტორიულ ცხოვრებასთან, ე. ი. იმასთან, რაც რომ ღირს-შესანიშნავია ამ ცხოვრებაში, კავშირი გაუწყვეტია, ის ხალხი მომავალში წარმატებას არ უნდა მოელოდეს.

ყოველი ხალხის აწმყო და მომავალი ცხოვრება იმის წარსულს ისტორიულს ცხოვრებაზე უნდა იყოს დამყარებული“⁴.

¹ ნ. ნიკოლაძე, ახალი ახალგაზრდობა. რჩ. ნაწერები, ტ. II, გვ. 63—64

² ი. კავკაძე, თხზ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 200.

³ იქვე, გვ. 203.

⁴ ს. მესხი, ისტორიული მასალები, თხზ. კრებ., ტ. II, გვ. 37.

„არა ერთხელ შეუნიშნავთ,—განაგრძობს იგი,—რომ იმ ხალხის ცხოვრება მიდის ნორმალურს, რეიანს გზაზედ, რომელსაც თავისი წარსული. ცხოვრების უკეთეს თვისებებთან ყოველი კავშირი არ მოუხსნია, მეორეს მხრით, შენაშნულია, რომ ხალხი, რომელსაც სრულებით ახალს გზაზე დადგომა განუზრახავს, რომელსაც თითქოს მოუნდომებია თავისი წარსულს ცხოვრებასთან ყოველი დამოკიდებულების მოსპობა, — ეს ხალხი ზნეობით და მატერიალურად დავარდნილია და შემდეგ საუკუნოთ მიძინებულა!.

ისტორიის აზრს ისინი იმაში კი არ ხედავენ, რომ ხალხებს შეუძლიათ მიბაძონ ერთმანეთს და მექანიკურად გადმოიღონ ზოგი რამ ერთმანეთისაგან, არამედ ჭკუის სწავლებისა და გამოცდილების მიღებაში. ხალხი ისტორიაში უნდა აკვირდებოდეს თავისა და სხვების ქცევას წარსულში, სწავლობდეს მის გამოცდილებას და მის შედეგად ქმნდეს „უკეთეს ისტორიას“.

„ისტორია იმითია დიდი, — წერდა ილია, — რომ გვაჩვენებს ჩვენ წინაპართა ცდომილებას, მასთანავე გვასწავლის ჭკვასა, როგორც უნდა მოვიქცეთ. წინა-კაცსა უკან მომდევარი იმისთვის უყურებს. რომ, ვინიცობაა, წინამ ფეხი წამოჰკრას და ყირაზე გადაიაროს, უკანამ ნახოს და იმ გზას შორს მოუაროს. მთელი კაცობრიობის უწინდელი ცხოვრება სულ უსარგებლო იქნება, თუ იმათ ცხოვრებიდან ჩვენ სასარგებლოს არას გამოვიტანთ“¹.

იგი სასაცილოდ იგდებს და ჩინეთის ფილოსოფიად ნათლავს შეხედულებას, რომელიც ქადაგებს: „რაც მამა-პაპას უქნია, ის ჩვენ უნდა ექნათ“. თუ ამ „ფილოსოფიას“ მივყევით, მაშინ წინ ვერ წავდგამთ ფეხს და ჩინეთის მსგავსად ერთ ადგილზე გავიყინებით².

განსაკუთრებით დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ისინი ისტორიის ვაკვეთილების შესწავლას პატარა და ჩამორჩენილი ხალხებისათვის. მათი აზრით, ამ ხალხებმა საფუძვლიანად უნდა შეისწავლონ განვითარებული, მოწინავე ხალხების ცხოვრება, მათი წარმატებები, გა-

1 ს. მ. ე. ს. ხ. ი., ისტორიული მასალები, თბ. კრებ., ტ. II, გვ. 37.

2 ი. კ. ა. ვ. კ. ა. ვ. კ. ე., ორიოდ სიტყვა „შეშლილი“-ს თარგმანზედა, თბ. სრ. კრებ., ტ. 3, გვ. 12.

3 ი. კ. ვ. ე.

მოიყენონ იგი და თვითონაც წინ წავიდნენ, გაუტოლდნენ მოწინავეებს. „...განათლებულ ერთა ცხოვრების შესწავლა, — ამბობდა გ. წერეთელი, — ჩვენთვის სკოლაა, რომელმაც უნდა გვასწავლოს მისი წარსული, ისტორიული მოძრაობა, აგვაცილოს მისი შეცდომა და შეგვასწავლოს ყოველი გამოცდილება, რომლის საშუალებითაც იგი მიღწეულია ბედნიერების კარამდის“¹.

ს. მეახის თქმით, წარსულის გამოცდილება გვასწავლის და თავისი ცხოვრებით გვიჩვენებს, თუ როგორ უნდა ებრძოდეს ყოველი კაცი სხვადასხვა მჩაგვრელ ძალებს და როგორ უნდა ცდილობდეს ადამიანი საუკეთესო ცხოვრების მიღწევას².

ი. ჭავჭავაძე, როგორც თავის დროზე სამართლიანად აღნიშნავდა ი. ჯავახიშვილი, ისტორიული წარსულის შესწავლის საქმეში დიდ როლს აკუთვნებდა კვლევის ობიექტად აღებული ეპოქის „სულის“ შესწავლის აუცილებლობას, „იმ დროების ქერქში ჩაჯდომას“, როგორც ამბობდა თვითონ ილია³. „საისტორიო მეცნიერებაში, — წერს ი. ჯავახიშვილი, — ამას ისტორიული პერსპექტივის აუცილებლობა ეწოდება“ და დასძენს: ამ მეთოდის მომარჩევის გარეშე წარსულის არც ერთ შეფასებას ღირებულება არ აქვს⁴.

დროების ქერქში ჩაჯდომის მეთოდი მოიმარჯვეს ი. ჭავჭავაძემ და ნ. ნიკოლაძემ, როდესაც მკაცრად გააკრიტიკეს ი. ჯაბადარი, რომელმაც აუგად მოიხსენია საქართველოს წარსული ისტორია, კულტურა და ჩვენი ერის წარსულის უცოდინარობის გამო ნაპილისტური შეხედულება განავითარა მას შესახებ. იგივე მეთოდს იყენებდნენ გ. წერეთელი და ს. მესხი ევროპის დიდი კაპიტალისტური ქვეყნების წარსული ისტორიის ცალკეული პრობლემების გაშუქებისას.

ისტორია, მიუხედავად იმისა, რომ იდეოლოგიური ფრონტის დიდმნიშვნელოვანი უბანია, გარკვეული კლასისა და პარტიის პოლიტიკის იარაღია და თანადროულობის „სულით სუნთქავს“, მაინც არ არის „წარსულში გადასროლილი თანადროულობა და პოლიტიკა“, როგორც ფიქრობდა მ. პოკროვსკი. ის ობიექტური მეცნიერე-

1 გ. წერეთელი, ლუდვიგ კოშუთი, „კვალი“, 1894, № 10.

2 ს. მესხი, დიდი კაცები, თბ. კრებ., ტ. 2, გვ. 22.

3 ი. ჭავჭავაძე, აი ისტორია, თბ. სრ. კრებ., ტ. 4, გვ. 66.

4 ი. ჯავახიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორია, გვ. 7.

ბაა და ამიტომ ისტორიკოსი, რომელიც თანადროულობიდან შორს მიდის და ცდილობს გააანალიზოს წარსული ისტორიის ანალები, ვალდებულია საფუძვლიანად შეისწავლოს საკვლევი ისტორიული ეპოქა, ჩასწვდეს მის „სულსა და გულში“, იმ ცხოვრების დუღილში და მხოლოდ ამის შემდეგ მოახდინოს სათანადო განზოგადება, ვაკეთოს ზოგადი დასკვნები.

მათი შეხედულებით, ისტორიული ამბები და მოვლენები წარსულსა და აწმყოში მეტ-ნაკლებად აღიქმება და შეისწავლება ისტორიკოსთა მიერ. წარსულ მოვლენებს უფრო საფუძვლიანად შევცნობთ და უკეთ გავერკვევით მის სიღრმისეულ ძალებში, ვიდრე თანადროულ ამბებში, რომლებიც ჩვენ თვალწინ ხდება და სათანადოდ არ არის „დაღვანებული“. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, მოვლენები ახლოდახ ბუნდოვნად მოჩანან, რადგან მათ ბურჟსი ფარავს. მათ შესახებ კონკრეტული მასალებიც ნაკლებია და სიღრმისეულ ძალების მოქმედება დაფარულია.

„შარშან და შარშანწინ (1870-1871 წწ.), — წერს ნ. ნიკოლაძე, — ჩვენ მოწმეთ დავესწარიით ისეთ ისტორიულ შემთხვევებს ევროპის ცხოვრებაში, რომლებზედაც დიდხანს ილაპარაკებს და ხშირად დაფიქრდება შემდეგი შთამომავლობის ისტორია. მაგრამ აქ შემთხვევის ნამდვილი მნიშვნელობა, მათი აზრი და ძალა ჩვენ კარგანათლად არ გვესმის“¹.

ნ. ნიკოლაძის მოტანილ ამონაწერში ღრმა აზრია ჩაქსოვილი. მართლაც, ხშირად თანამედროვენი, რომლებიც უშუალოდ ქმნიან ისტორიას და მონაწილეობენ მის დიდმნიშვნელოვან ამბებში, ჯეროვნად ვერ ერკვევიან მის არსში, რადგან იგი სრული სახით არ არის გამოვლენილი. ამის კონკრეტული მაგალითია პარიზის კომუნა და კომუნართა ისტორიული დამსახურება შთამომავლობის წინაშე. როგორც მარქსი, ენგელსი და ლენინი მიუთითებდნენ, კომუნარებმა პარიზის კომუნის სახით ალღოთი გააყეთეს უდიდესი რევოლუციური საქმე, ამოაბრწყინეს ახალი საზოგადოების დიადი განთიადი ისე, რომ თვითონ არ იცოდნენ, თუ ასეთი უკვდავი საქმის გამკეთებელნი იყვნენ და მარადიული დიდებით იმკობდნენ თავს.

¹ ნ. ს. კ ა ნ დ ე ლ ი (ნ. ნიკოლაძე), შარშან და შარშანწინ, თბ., 1963, ტ. 3, გვ. 9.

აკრიტიკებს რა ფრანგ ისტორიკოს მიშლეს, რომელიც გონებრივი მიხედომისათვის საზიანოდ მიიჩნევდა ისტორიის ამბებთან ძლიერ ახლოს დგომას, მაშასადამე, თანადროულობის შეცნობას ექვის ქვეშ აყენებდა, ნ. ნიკოლაძე ე. წ. ისტორიული დისტანციის თეორიას ემყარება და წერს: ისტორიული მოვლენები ისეთსავე გავლენას ახდენენ დამკვირვებლის თვალსა და გრძნობებზე, რასაც დიდრონი მთები მოგზაურებზე. შორიდან მთა მთელი თავისი სიმშვეხიერით და დიდებულებით მოჩანს, მაგრამ რაც უფრო უახლოვდება მას ადამიანი, მით უფრო ქრება ეს სიმშვეხიერე და დიდებულება. მთას მაღლობები ჩამოეთარება და ადამიანს ხილვას უშლის. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, ამნაირადვე მოქმედებს კაცის გონებაზე ყოველგვარი ისტორიული მოვლენა. „რაც უფრო ახლო სდგას კაცი ამ მოვლენასთან, — წერს იგი, — მით ნაკლებ შეუძლია მათ ნათლად დანახვა და ახსნა. მისთვის აუცილებლათ საჭიროა ცოტაოდნათ მაინც მოშორდეს ამ მოვლენას, განზე გადგეს, შემოუაროს იმას და დააკვირდეს რომ კარგად დაინახოს ყოველივე იმისი მხარე“¹.

თქმა არ უნდა, რომ ისტორიული პერსპექტივების უკეთ შეცნობა, ისტორიული ამბებისა და მოვლენების ნათლად გარკვევა მართლაც მოითხოვს გარკვეულ დისტანციას, გარკვეული დროის გასვლას, რათა მკაფიოდ გამოვლინდეს მისი ყველა ნიშან-თვისება, მზის სინათლეზე გამოვიდეს მათ შესასწავლად საჭირო წყაროები და მასალები.

ი. ჰავეჰაიმის, ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლისა და ს. მესხის ერთერთ დიდ დამსახურებად ისტორიის სფეროში უნდა მივიჩნიოთ პასუხისმგებლობის მაღალი გრძნობა, კვლევის ობიექტად აღებული საკითხების ღრმა და საფუძვლიანი გაშუქება, მათ შესახებ არსებული დიდძალი წყაროებისა და ლიტერატურის მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოტანა, მათი კრიტიკულ ასპექტში განხილვა და სერიოზული ანალიზი. რომ არაფერი ვთქვათ საქართველოს ისტორიის საკითხებზე, ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის აქტუალური საკითხებისადმი მიძღვნილ მათ ნაშრომებში დამოწმებულია მრავალი უცხოელი სოციოლოგი, პუბლიცისტი, ისტორიკოსი, ფილოსოფოსი, ლი-

¹ ნ. ს. კ ა ნ დ ე ლ ი (ნ. ნიკოლაძე), შარშან და შარშანწინ, თბზ., ტ. 3, გვ. 9.

ტერატორი თუ პოლიტიკურა მოღვაწე, რომელთა შეხედულებები მოტანილი აქვთ მათ ამა თუ იმ შეხედულებათა საარგუმენტაციოდ, ან მათი მცდარი შეხედულებების გაკრიტიკების მიზნით. ყოველი მათი წერილი და ნარკვევი უდიდესი გონებრივი შრომის დახარჯვის შედეგი იყო.

ი. ჭავჭავაძემ, იმისათვის რომ დაეწერა ნარკვევების სერია ირლანდია-ინგლისის ურთიერთობისა და ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის შესახებ, სპეციალურად შეისწავლა ევროპულ და რუსულ ლიტერატურაში არსებული მასალები, ქრონიკები, ინგლისის პარლამენტის დებატების ანგარიშები, ჟურნალ-გაზეთების ცნობები და ოფიციალურ პოლიტიკურ მოღვაწეთა გამოხატულებები. ეს ნარკვევები თავისთავად ნათელყოფენ, თუ რა დიდი ერუდიტი იყო ილია, რა ღრმად ჩასწვდა იგი პრობლემის არსში, რა დიდი იყო მისი მეცნიერული ალღო, განზოგადებისა და კრიტიკული ანალიზის უნარი.

ნ. ნიკოლაძემ, როცა ამზადებდა ფელეტონს პრუდონზე, შეისწავლა და კრიტიკულად შეაფასა მის შესახებ არსებული უაპრავი ლიტერატურა არა მარტო ფრანგულ, არამედ სხვა ენებზედაც, რითაც თვით გერცენის განცვიფრებაც კი გამოიწვია¹.

აფასებდა რა „მოამბეში“ 1894—1895 წლებში მის მიერ საზღვარგარეთის ქვეყნების პოლიტიკური ცხოვრებისა და საერთაშორისო ურთიერთობის შესახებ მოთავსებულ წერილებს, ნ. ნიკოლაძე წერდა: „ეს წერილები იყო არა შიშველი ქრონიკა ან ახალი ცნობების კრებული, არამედ მიმოხილვები, დოქტრინული წერილები სხვადასხვა მიმდინარე საკითხებზე. ყოველ ასეთ ნარკვევში მე ვაქსოვდი ბევრ შრომასა და მასალას“².

როგორც დავინახეთ, ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძის, გ. წერეთლისა და ს. მესხის ისტორიის ფილოსოფიას, მათ ისტორიულ კონცეფციას, ამ მოაზროვნეთა ღრმა ინდივიდუალობისა და თავისთავადობის მიუხედავად, ერთი საერთო მეთოდოლოგიური ბაზა და ამოსავალი გააჩნია. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცალკეულ აქსესუარებს, ერთიანია მათი სოციოლოგიური მსოფლგანება და პოლიტი-

1 ნ. ნიკოლაძის არქივი, საქმე № 15/39.

2 იქვე.

კური კრედო. ეს ერთიანობა ყველაზე მკაფიოდ ვლინდება მათ მრავალფეროვან ნააზრევში ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის აქტუალური საკითხების შესახებ. მათ შეხედულებებში ჩანს თანმიმდევრული პროგრესული მრწამსი და რევოლუციურ-დემოკრატიული სულისკვეთება. მათში აქა-იქ გაზნეულია დიალექტიკის ელემენტები. ისტორიული პროცესის ცალკეული მხარეების, ცალკეული მოვლენების ახსნისას ისინი სძლევენ იდეალისტურ-სუბიექტურ შეზღუდულობას და ალღოთი, მიხვედრით თსტატურად იმარჯვებენ ისტორიული მატერიალიზმის მეთოდს.

მათი შეხედულებები საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და ისტორიის შესახებ გაქლენთილია შეუპოვებელი სიძულვილით ყოველგვარი დრომოქმული ცხოვრების წესებისა და იდეებისადმი, ანტიხალხურ-რეაქციული მმართველობისა და კლასებისადმი. ხალხის მასების როლის წინა პლანზე წამოწევა, ხალხური ინიციატივის, პროგრესული აზრების მხარდაჭერა, ეროვნულ-სოციალური ჩავვრის მკაცრი დაგმობა, კოლონიური, ნახევარკოლონიური და სხვა დამონებულის ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობათა ენერგიული გამოქომაგება, ყოველგვარი რასობრივი დისკრიმინაციისა და კაცთმოძულების ყოველგვარი აქტების სამარცხვინო ბოძზე გაცვრა, უზადო პატრიოტიზმი; — აი მათი ისტორიულ შეხედულებათა ალფა და ომეგა.

* * *

მეტად ვრცელია ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის იმ საკითხთა წრე, რომლებიც აღძრეს და გააშუქეს ჩვენმა გამოჩენილმა ქართველმა მოაზროვნებმა. ჩვენ, დიდი სურვილის მიუხედავად, საშუალება არა გვაქვს სპეციალური კვლევისა და განხილვის ობიექტად გავხადოთ მთელი მათი მდიდარი ნააზრევი ამ უბანზე. წინამდებარე მონოგრაფიის შეზღუდული ჩარჩოები შეუძლებელს ხდის ამას. აღნიშნულის გამო, ამ ნაშრომს უფრო კონკრეტული დანიშნულება აქვს: ა) მისცეს მკითხველს ზოგადი წარმოდგენა საკვლევ პრობლემებზე მათი შეხედულებების ყველაზე მკაფიო, ტიპიური და დამახასიათებელი მასალების შესახებ; ბ) ჩაახედოს მკითხველი მათი მდიდარი

შემოქმედებითი ლაბორატორიის ამ უბნის დეტალებსა და საქმიანობაში; გ) გაარკვიოს სათანადო ნააზრევის სოციალურ-პოლიტიკური კრედო და განუყოფელი კავშირი მათი მსოფლმხედველობის სხვა შემადგენელ ნაწილებთან. ის გარემოება, რომ ცალკე წიგნად არის გამოცემული ჩვენი მონოგრაფია „ნ. ნიკოლაძის ისტორიული შეხედულებები“. თანაც პერიოდულ ორგანოებში, დროდადრო იბეჭდებოდა ჩვენივე წერილები ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძისა და გ. წერეთლის სათანადო ნააზრევის შესახებ, გვიადვილებს დასახული მიზნის შესრულებას. ჩვენ შეგვიძლია მკითხველს მივუთითოთ მათ შესახებ რათა შესაძლებლობა ჰქონდეს უფრო ვრცელი და-საფუძვლიანი წარმოდგენა შეიმუშაოს ამ ღირსეულ მამულიშვილთა მდიდარ მემკვიდრეობაზე.

მონოგრაფიაში ერთობლივად განხილულია ზემოდასახელებული მოაზროვნეების მხოლოდ სოციოლოგიური შეხედულებები და ისტორიული კონცეფცია. რაც შეეხება მათ ნააზრევს კონკრეტულ საკითხებზე, იგი გაშუქებულია ცალ-ცალკე, მასალები კი დალაგებულია ავტორების მიხედვით (ი. ჭავჭავაძე, ნ. ნიკოლაძე, ს. მესხი და გ. წერეთელი).

ი ლ ი ა ზ ა ვ ზ ა ვ ა ძ ე

1. ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლა

ირლანდიელი ხალხის საუკუნოვანი ბრძოლა თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის XIX საუკუნის მიწურულსა და XX საუკუნის დასაწყისში მსოფლიო საზოგადოებრივი აზრის ყურადღების ცენტრში იდგა. თავისუფალი აზრის ყველა წარმომადგენელი, დემოკრატიისა და პროგრესის ყველა ქომაგი გაბედულად იმადლებდა ხმას ამ სამართლიანი ბრძოლის დასაცავად და მორალურ დახმარებას უწევდა მას. ირლანდიელი ხალხის მიერ ინგლისელებს დაპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში გამოჩენილი თავდადება, გმირობა და უზადო პატრიოტიზმი მათ გულწრფელ აღტაცებას, მოწონებასა და განცვიფრებას იწვევდა.

„ირლანდიის საკითხი“, როგორც ინგლისის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ერთ-ერთი ყველაზე მტკივნეული საკითხი, დიდი ხანია გასცდა „ეროვნულ“ ჩარჩოებს. მან მიიპყრო მოწინავე კაცობრიობის ყურადღება და სხვადასხვა ქვეყნის პერიოდული ორგანოების, ლიტერატურისა და იდეოლოგიური ფრონტის სხვა დარგების მუშაკთა დაინტერესების ობიექტი გახდა. ირლანდიელი ხალხის ბრძოლა მიწისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის, თავისუფლებისა და დემოკრატიისათვის მილიონობით მეზობელი ადამიანების მისაბამ ნიმუშად და მაგალითად იქცა.

მარქსიზმის ფუძემდებლები — კ. მარქსი და ფ. ენგელსი — მსურველედ გამოეხმაურნენ ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას. მსოფლიო პროლეტარიატის დიდმა მასშავლებლებმა, როგორც მოსალოდნელი იყო, ირლანდიელი ხალხის ერთგული მეგობრის პოზიციიდან, მოწინავე რევოლუციონერების პლატფორმიდან ღრმა რევოლუციური ერუდიციით გააშუქეს ამ დიდი მოვლენის რთული კომპლექსი.

მარქსმა და ენგელსმა ნილაბი ჩამოხსნეს ინგლისის გაბატონებულ კლასებს და საქვეყნოდ ნათელყვეს მათი პოლიტიკის კოლონიზატორული ხასიათი ირლანდიელთა მიმართ.

მრავალი ფაქტის ანალიზის საფუძველზე მათ დაამტკიცეს ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის მეტად მწვავე ხასიათი. ეს სიმწვავე მათ, სავსებით სამართლიანად, იმით ახსნეს, რომ ირლანდიელი ხალხი ერთსა და იმავე დროს ბრძოლას ეწეოდა მიწისა და ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის. ეროვნულ დამოუკიდებლობას მოკლებული, პატივყარილი და დამონებული, წინაპართა მამულებიდან გაძევებული და გაჩანაგებული ირლანდიელი მოიჭარე გლეხობა — ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის მთავარი მამოძრავებელი ძალა — თავგანწირვით იბრძოდა ისტორიული უსამართლობის მოსპობისათვის. იგი ლამობდა დაებრუნებინა ექსპროპრირებული მიწა-წყალიც და ეროვნული დამოუკიდებლობაც.

მარქსმა და ენგელსმა ირლანდიელი ხალხის სასარგებლოდ აამოწავეს მსოფლიო საზოგადოებრივი აზრი. მათ, პირველ ყოვლისა, მოუწოდეს ინგლისელ მუშათა კლასს ინტერნაციონალური კავშირი დაემყარებინა ირლანდიის პროლეტარიატთან და მასთან ერთად ებრძოლა როგორც საკუთარი კლასობრივი ინტერესებისათვის, ისე ირლანდიელ ხალხის სამართლიანი ბრძოლის გამარჯვებისათვის.

„მარქსი და ენგელსი ირლანდიის საკითხშიც თანამიმდევრულ პროლეტარულ პოლიტიკას ატარებდნენ, — წერს ლენინი, — რომელიც მასებს მართლაც დემოკრატიზმისა და სოციალიზმის მიხედვით ზრდიდა. მხოლოდ ამ პოლიტიკას შეეძლო ეხსნა ირლანდიაც და ინგლისიც აუცილებელ გარდაქმნათა ნახევარი საუკუნით დაგვიანებისა და ლიბერალების მიერ რეაქციის საამებლად მათი დამახინჩებისაგან.

მარქსისა და ენგელსის პოლიტიკამ ირლანდიის საკითხში მოგვცა უდიდესი, დღემდე უზარმაზარი პრაქტიკული მნიშვნელობის მქონე ნიმუში იმისა, თუ როგორ უნდა ექცეოდეს მჩაგვრელი ერების პროლეტარიატი ეროვნულ მოძრაობებს“¹.

¹ ვ. ი. ლენინი, ერთა თვითგამორკვევის უფლების შესახებ, თბზ., ტ. 20. გვ. 543.

მარქსმა და ენგელსმა უშუალო მონაწილეობა მიიღეს ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლაში. ისინი სისტემატურად ამუშავებდნენ ირლანდიის საკითხს პროლეტარული ეროვნული პოლიტიკის პრინციპების შესაბამისად, სიტყვებით და მოხსენებებით გამოდიოდნენ ინგლისის მშრომელი მასების წინაშე და თავიანთ დიდ გავლენას იყენებდნენ იმისათვის, რომ განეწყობოთ საზოგადოებრივი აზრი ირლანდიელთა საქმის მხარდასაჭერად. მარქსმა და ენგელსმა I ინტერნაციონალის მეშვეობით ფართო კამპანია გააჩაღეს მსჯერადდებული ფენიების ამნისტიის სასარგებლოდ. ამ კამპანიამ და I ინტერნაციონალის გენერალური საბჭოს მიერ ირლანდიელ პოლიტიკურ პატიმართა მდგომარეობაზე რეზოლუციის ერთხმად მიღებამ¹ ფართო საზოგადოებრივი მოძრაობა წარმოშვა და აიძულა ინგლისის მთავრობა გამოეცხადებინა ასეთი ამნისტია.

მარქსისა და ენგელსის უშუალო ხელმძღვანელობით I ინტერნაციონალის სექციები ევროპის კონტინენტის ზოგიერთ ქვეყანაში აქტიურად გამოვიდნენ ირლანდიელი ხალხის სამართლიანი ბრძოლის მხარდასაჭერად. I ინტერნაციონალის გაბედულმა და თანმიმდევრულმა ბრძოლამ ამ მიმართულებით დადებითი ნაყოფი გამოიღო: დუბლინში, კორკში და თვით ინგლისში შეიქმნა I ინტერნაციონალის სექციები. მარქსისა და ენგელსის დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს ისიც, რომ ირლანდიისა და ინგლისის პროლეტარიატმა მხარი დაუჭირეს ირლანდიის ინგლისიდან გამოყოფას და ირლანდიაში საფუძველი ჩაეყარა მომავალ მუშათა მოძრაობას, შემზადდა ნიადაგი მუშათა მოძრაობის სოციალიზმთან შეერთებისა და სოციალ-დემოკრატიული პარტიის აღმოცენებისათვის.

* * *

თუ გავითვალისწინებთ ირლანდიის საკითხის დიდ საერთაშორისო რეზონანსს, მაშინ ცხადი გახდება ის უდიდესი ინტერესი, რომელსაც მოწინავე ქართული საზოგადოებრიობა იჩენდა ირლანდიელი ხალხის ბრძოლისადმი. ქართველი სამოციანელები, ისე როგორც მათი იდეური მემკვიდრეები, საზღვარგარეთის სახელმწიფოე-

¹ რეზოლუცია მარქსის მიერ იყო დაწერილი.

ბისა და ხალხების გმირულ ანალებში ექებდნენ მშობლიური ქვეყნის ყოფის ანალოგიებს. მსოფლიო ისტორიის მშფოთვარე ფურცლები, მისი წარმტაცი ეპიზოდები პატარა, მაგრამ მაღალი თვითმყოფადი კულტურის მქონე ერის მგზნებარე პატრიოტებს არ იზიდავდა უბრალო ცნობისმოყვარეობის გამო. ხალხების მდიდარი საბრძოლო გამოცდილება მათ სურდათ მშობლიური ქვეყნის აწმყოს შესაცვლელად და უკეთესი მერმისის მოსაპოვებლად გამოეყენებინათ. მშობლიური ქვეყნის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის თავდადებით მებრძოლ ქართველ მოღვაწეებს აღაფრთოვანებდათ სხვა ხალხების გმირული ბრძოლის მაგალითები, გარიბალდის, კოშუტის, ან მაძინის ტიპის სახალხო გმირების უზადო პატრიოტიზმი.

ბობოქარი იტალია, გმირულად რომ იბრძოდა ეროვნული გაერთიანებისა და დამოუკიდებლობისათვის, მებრძოლი უნგრეთი ავსტრიელთა ულლის დასამხობად რომ აღსდგა მშფოთვარე 1848 — 1849 წლებში და სხვა მსგავსი საბრძოლო მაგალითები მოწინავე ქართულ საზოგადოებრიობაში მსურვალე ალტაცებას იწვევდა. ხალხთა ბოროტების მტკრევის ხმა, მსოფლიოს რომ მოედო, აღაფრთოვანებდა ქართველ მოწინავე ახალგაზრდობას და მის იდეურ პოლიტიკურ ბელადებს. ეს ხმა ამხნევებდა და განაწყობდა მათ ცარიზმის კოლონიური ულლის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მშობლიური ქვეყნის სოციალური და ეროვნული თავისუფლების მოსაპოვებლად.

ირლანდიელი ხალხის გმირული ბრძოლა ინგლისელ კოლონიზატორთა წინააღმდეგ, ამ ბრძოლის პროცესში მის მიერ გამოჩენილი თავდადება და გმირობა მსოფლიო ისტორიის გმირული ეპოპეის ისეთივე წარმტაცი და შთამაგონებელი მაგალითი იყო, როგორც იტალიელი, პოლონელი ან უნგრელი ხალხების ბრძოლა.

ქართული საზოგადოებრივი აზრის თითქმის ყველა დიდი წარმომადგენელი გამოეხმაურა მრავალტანჯული, ინგლისის კოლონიური ულლის ქვეშ მგმინავი ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლას. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ვრცელი მიმოხილვებით, თუ პატარა ნარკვევებით, ამ ბრძოლის შესახებ თავიანთი აზრი გამოთქმეს ი. ჭავჭავაძემ, ნ. ნიკოლაძემ, ი. გოგებაშვილმა, გ. წერეთელმა, ს. მესხმა, დ. მიქელაძემ („მეველე“), ქართველმა ხალხონებმა, არჩ. ჭორჩაძემ და სხვებმა.

ილია ჭავჭავაძე ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელმაც მისთვის ჩვეული სერიოზულობით მოჰკიდა ხელი ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის გაშუქებას და მაღალიდგური წერილების სერია მიუძღვნა მას.

ამ ციკლის წერილების პირველი სერია, უფრო ზუსტად ვრცელი ისტორიულ-ეკონომიური გამოკვლევა, სახელწოდებით „ინგლისი და ირლანდია“ მოთავსებული იყო გაზეთ „ივერიის“ 1886 წლის 67—76 ნომრებში. ამავე საკითხს ილია დაუბრუნდა ხუთი წერილსაგან შემდგარ ნაკვეთში „ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობის გარშემო“, რომელიც დაიბეჭდა „ივერიის“ 1886 წლის 106, 107, 132, 156 ნომრებში და 1889 წლის 42-ე ნომერში. ირლანდიის საკითხს ი. ჭავჭავაძე გაკვრით ეხება იმ წერილებშიც, სადაც ძირითადად გაშუქებულია ახალი დროის საერთაშორისო ურთიერთობისა და ევროპის სახელმწიფოთა საშინაო პოლიტიკის სხვა საკითხები.

ირლანდიის საკითხის მიმოხილვას ილია ჭავჭავაძე იწყებს პატარა შესავლით, სადაც აღნიშნავს მის დიდ სირთულეს. ირლანდია მას მიაჩნია ინგლისის სახელმწიფოს დიდ იარაღ. მისი თქმით, თუ ლიბერალთა პარტიის ლიდერმა გლადსტონმა გამონახა ამ მწვავე იარის განკურნების კარგი წამალი, მაშინ მთელი ევროპა განცვიფრდება, ინგლისი დიდი განსაცდელისაგან გადარჩება, ხოლო გლადსტონი სამერმისო სახელსა და დიდებას მოიპოვებს. მაგრამ, თუ ეს იარა მოუჩჩენელი 'დარჩა, მაშინ ინგლისისათვის მომავალში დიდი ხიფათია მოსალოდნელი¹.

ვრცელი ისტორიულ-ეკონომიური გამოკვლევის ეს პატარა წინასიტყვაობა იმით არის საინტერესო, რომ მასში მოცემულია ავტორის ჩანათქვრის დედაარსი. აღნიშნავს რა ირლანდიის საკითხის დიდ სირთულეს, ილიას, ისტორიული ჭეშმარიტების შესაბამისად, მას საფუძვლად მიაჩნია არა ეროვნული, არამედ ეკონომიური მოტივი. ირლანდიის ეკონომიური წყობის თავისებურებით და მისი ევოლუციით ილიას სურს ახსნას აღნიშნული საკითხის (მისი შეფასებით ძირითადად სოციალური საკითხის) რთული კომპლექსი. ამ ამოცანის შესასრულებლად ი. ჭავჭავაძე ისტორიული ექსკურსის წესით ვრცლად მიმოიხილავს ინგლისის და ირლანდიის წარსული საუკუ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 11—12.

ნების აგრარულ წყობას, ადარებს მათ ერთმანეთს, ადგენს მსგავსება-სხვაობის ნიშნებს და მიუთითებს სათანადო ევოლუციის კონკრეტულ მონაცემებზე. თავის მსჯელობას და დასკვნებს ავტორი მდიდარ ფაქტიურ მასალაზე აფუძნებს. საჭირო ფაქტები და ზოგიერთი მოსაზრების საარგუმენტაციო მასალა ილიას მოაქვს მრავალფეროვანი ლიტერატურიდან, რომელიც მას საფუძვლიანად აქვს შესწავლილი.

ნორმანთა შემოსევამდე ილია მიწათმფლობელობის ორ საფუძველს ხედავს ინგლისში. ერთ-ერთ ასეთ საფუძვლად მას მიაჩნია მსხვილ მეპატონეთა მამულები. ასეთი მამულების მეპატრონეები ხარკს უშუალოდ მეფეს უხდიან და მასვე უწევენ სამხედრო სამსახურს. მიწათმფლობელობის მეორე ფორმას, ან საფუძველს იგი უწოდებს წვრილ მემამულეთა და მიწათმოქმედთა მამულებს. ასეთი მამულების მფლობელნი ხარკს მხოლოდ მსხვილ მემამულეებს უხდიან და მათ წინაშე ასრულებენ სამხედრო ვალდებულებასაც, მეფის სამსახური კი არ ევალეებათ¹.

დროთა განმავლობაში მსხვილმა მიწათმფლობელებმა ხელთ იგდეს წვრილი მემამულეებისა და გლეხების მიწები და მიწის მესაკუთრენი მოიჯარებად, მეღალეებად იქცნენ, მეღალეები კი — დღიურ მუშებად და პროლეტარებად. ილიას მიერ მოტანილი ციფრები მიწათმფლობელობის ევოლუციის ასეთ სურათს იძლევა: XI საუკუნეში წვრილ მესაკუთრეთა რიცხვი 300 000 უდრიდა, 1660 წელს მათი რიცხვი 160 000 კაცამდე შემცირდა; 1816 წელს სულ 16 000 დარჩენილა, 1831 წელს კი 7200². მეცხრამეტე საუკუნეში, დასძენს ილია, სულ გაქრნენ წვრილი მიწათმფლობელნი. ამჟამად მთელი ინგლისის მიწა-წყალი 37 324 015 აკრი (საეკლესიო და სასულიერო პირთა მამულების გარდა) 30 766 მემამულეს ეკუთვნის, მოსახლეობის რაოდენობა კი (შოტლანდიისა და ირლანდიის გამოკლებით) ოც მილიონზე მეტია³. ამგვარად, XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, ასკვნის ილია, მთელი მიწები მსხვილი მემამულეების ხელში იყო. ათ მილიონზე მეტი სოფლის მცხოვრები კი ან მოიჯა-

¹ ი. კ ა ე ჯ ა ე ა ძ ე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 13—14.

² იქვე, გვ. 15.

³ იქვე.

რეებად. ან მოჯამაგირებად და სასოფლო-სამეურნეო მუშებად იქცნენ¹.

განიხილავს რა წვრილ მესაკუთრეთა გაქრობისა და მთელი მამულების ლენდლორდთა ხელში მოქცევის ხანგრძლივ პროცესს, ი. ჭავჭავაძე მხედველობის გარეშე არ ტოვებს იმ მეთოდებსაც, რომელთა მეშვეობითაც ხდებოდა წვრილ მიწათმფლობელთა ექსპროპრიაცია. იგი ამ პროცესს განიხილავს როგორც ინგლისში, ისე შოტლანდიაში. მისი შეხედულებით, ეს პროცესი უფრო მძაფრ ფორმებში ხდებოდა შოტლანდიაში, ვიდრე ინგლისში, სადაც ის შედარებით მშვიდობიანად, უმტკივნეულოდ გატარდა².

უშუალოდ ირლანდიის ისტორიის მოკლე მიმოხილვას ი. ჭავჭავაძე იწყებს თავისი ნარკვევის მეხუთე წერილიდან. შესავალში იგი აღნიშნავს ირლანდიელი ხალხის (ეირეთა) ძველ ისტორიას და მაღალ თავისთავად კულტურას, რომელზედაც გამანადგურებლად იმოქმედა სკანდინავიელების თავდასხმებმა. რელიგიური ბრძოლა და კათოლიკური სამღვდელოების მომძლავრება ამ ქვეყანაში მეხუთე საუკუნიდან იწყება, როცა წმინდა პატრიკმა, შთამომავლობით შოტლანდიელმა, იქ ქრისტიანობა შეიტანა. ილიას კარგად, ისტორიული სიზუსტით, აქვს ნაჩვენები ის შინაომი, ფეოდალური დაქუცმაცებულობა, რაც ასე კარგად გამოიყენა ინგლისის მეფე ჰენრიხ II პლანტაგენეტმა პაპის ადრიანე IV მიერ „ნაბოძები“ ირლანდიის დასაპყრობად. მას მუქი საღებავები აქვს ნახმარი იმ მეთოდების დასახატავად, რომლებიც ინგლისის გაბატონებულმა კლასებმა გამოიყენეს ამ დაპყრობის პროცესში³.

ჰენრიხ II შემდეგ ინგლისელ დამპყრობლებს არაერთხელ უთარეშიათ ირლანდიის მიწა-წყალზე და უქლევით მისი მოსახლეობა, არაერთხელ აჯანყებულა ირლანდიელი ხალხი და განუზრახავს იარაღით დაეცვა თავისი ქვეყანა და რელიგია. მაგრამ ყოველივე ეს მხოლოდ იმ დიდი ამბების უბრალო უვერტიურა იყო, რომელაც ირლანდიაში ინგლისის პირველი. რევოლუციის მომენტიდან, კერ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. ნაშრ., თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 15.

² იქვე, გვ. 17—22.

³ იქვე, გვ. 22—23.

ძოდ. 1649 წლიდან გაიშალა. როცა ამ რევოლუციის ლიდერი ოლივერ კრომველი ირლანდიას შეესია. ილია ქავექავაძე კარგად ხედავს იმ უბედურებას. რომელიც ასე უმოწყალოდ თავს დაატეხეს ირლანდიელ ხალხს „ინგლისელმა რევოლუციონერებმა“ კრომველის სარდლობით.

„...კრომველმა, — წერს იგი, — 1649 წელს ასეთი თავზარი დასცა ირლანდიელებს, დაიმორჩილა და ასე უწყალოდ მოექცა, რომ დასაბამი მძულვარებისა ინგლისის მიმართ, ფესვი დაუძინებელის მტრობისა, თითქმის კრომველის უღმრთო მოქმედებამ დანერგა. კრომველმა რაკი დაამარცხა ირლანდია, თავისი სიძე აირტონი დააგდო გამგებლად ირლანდიისა. ამან, კრომველის ხელმძღვანელობით, ბევრს ჩამოართვა მამულები, მთელი მხარეები გააცალიერა, აპყარა ხალხი, გადაასახლა სხვაგან, მრავალი ირლანდიელი გაპყიდა ინდოეთში“¹.

ოლივერ კრომველი, მართლაც, ცეცხლითა და მახვილით მოექცა არაერთგზის გადათელილ ირლანდიას. მას სურდა სისხლში ჩაეხშო ირლანდიელი ხალხის წინააღმდეგობა, ფიზიკურად მოესპო იგი, ამრიგად „გაეწმინდა“ ირლანდიის მიწა-წყალი და თავის მხედრებისათვის დაერიგებინა. ირლანდიელი „ბარბაროსების, უღმერთობისა და გარეწრების“ მასობრივად გაქლეტის შემდეგ, რაც 1649—1652 წლებში ხდებოდა, კრომველმა და მისმა ხელქვეითებმა ხელი მიჰყვეს ირლანდიის კოლონიზაციას. თავდაპირველად იგი შეეხო ზღვის სანაპირო საგრაფოებს. ირლანდიელი მოსახლეობის გაძარცვა-ექსპროპრიაცია ტარდებოდა „მიწათმოწყობის“ წინასწარდასახული გეგმის შესაბამისად. ირლანდიელ გლეხობაზე გაავრცელეს ხანგრძლივი პარლამენტის ბრძანებულებები და აქტები დელიკვენტების და პაპისტების მიწების სეკვესტრის შესახებ. ამის შესაბამისად ირლანდიელ გლეხთა ყოფილი მიწები დაურიგეს მსხვილ ინგლისელ ვაჭრებს და მრეწველებს (ზრმიის კრედიტორებს), ოფიცრებს (ფორმალურად ქარისკაცებსაც) და ყველა ჭურის სპეკულანტსა და ავანტიურისტს. ამის შედეგად ძირეულად დაირღვა ირლანდიაში არსებული საადგილმამულო ურთიერთობა და ინგლისელი სპეკუ-

ლანტები, ვაჰარ-მრეწველები, ოფიცრები და ყველა ჯურის ავანტიურისტები მსხვილი ირლანდიელი მიწათმფლობელები გახდნენ.

მარქსმა და ენგელსმა ინგლისის ბურჟუაზიული რევოლუციის დიდ ჩრდილოვან მხარედ და აქტად მიიჩნიეს ირლანდიის გაძარცვა კრომველის არმიის მიერ. „ირლანდიის ისტორიის მაგალითზე შეიძლება დავინახოთ, როგორი უბედურებაა ხალხისათვის, თუ მან დაიპყრო მეორე ხალხი, — სწერდა ფ. ენგელსი კ. მარქსს 1869 წელს. ინგლისის მთელი სისაძაგლენი ირლანდიის Pale-საგან წარმოადგება. „...საქმეები ინგლისში სულ სხვა გზით წარიმართებოდა, რომ აუცილებელი არ ყოფილიყო ირლანდიაზე სამხედრო ბატონობა და ახალი არისტოკრატიის შექმნა“¹. „ინგლისის რესპუბლიკა კრომველის დროს, — წერდა მარქსი, — არსებითად დამარცხდა ირლანდიის თაობაზე“².

კონკრეტული ისტორიული ფაქტები და მარქსისა და ენგელსის მოტანილი შეხედულებების შეჯერება ი. ჰავჰავაძის ზემოაღნიშნულ მოსაზრებასთან ცხადყოფს, რომ იგი ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს, როცა ასე რელიგიურად გამოკვეთს კრომველის როლს ირლანდიელი ხალხის გაჩანაგებისა და ირლანდიის მიწების მომდევნო გრანდიოზული ექსპროპრიაციის საქმეში:

ენგელსი ნაშრომში „ამონაწერები ირლანდიის ისტორიის შესახებ XVII—XVIII საუკუნეებში“, ეხებოდა რა რელიგიურ მოტივს ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობაში, წერდა: „მუდამ მხედველობიდან უშვებენ. რომ აქ, ირლანდიაში, დაპყრობილ იქნა მთელი ხალხი მთლიანად, რელიგიამ კი მხოლოდ საბაბის როლი შეასრულა“³. დაახლოებით ასეთსავე აზრს ავითარებს ი. ჰავჰავაძე, როცა ეხება ირლანდიის ისტორიის მომდევნო პერიოდს 1800 წლამდე. მას არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ირლანდიელ ხალხს ვერ უშველა მონარქიის რესტავრაციამ ინგლისში და ვერც კათოლიკე ჯეიმსის გამეფებამ. ინგლისის კათოლიკე მეფემ არ დაინდო ირლანდიის კათოლიკე მოსახლეობა და კიდევ უფრო ამოხადა სული მას. ამ დღიდან ინგლისმა უფრო და უფრო შესუთა ირლანდია. ილია მიუთითებს, რომ

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, об Англии, М., 1952, гл. 444.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Избранные письма, 1947, гл. 229.

³ Архив Маркса и Энгельса, Б. X, 1943, 211.

1800 წელს ინგლისმა სრულიად დაიმორჩილა ირლანდია და თვითმმართველობის ყოველგვარი ნასახი წაართვა მას. კათოლიკობა მაინც ვერ მოსპო მან და იძულებული გახდა შერიგებოდა ამ ფაქტს. სინამდვილეში მას ირლანდია და მისი მიწა-წყალი აინტერესებდა¹.

იმ ძირეული ცვლილების ნათელსაყოფად, რაც ირლანდიის საადგილმამულო ურთიერთობაში მოახდინეს ინგლისელმა კოლონიზატორებმა ამ ქვეყნის დაპყრობის პროცესში, ი. ჰევჰაეძე მოკლედ მიმოიხილავს ირლანდიის სოციალურ ყოფას და მიწის საკუთრების ფორმებს მის დაპყრობამდე. ტომებად და გვარებად (კლანებად) დაყოფა და სათემო მიწათმფლობელობის არსებობა (რომლის დროსაც გამორიცხული იყო მიწის კერძო საკუთრება და მიწის მფლობელს მხოლოდ დროებითი დამუშავების პერიოდში ჰქონდა მასზე უფლება) — აი როგორ აქვს მას წარმოდგენილი სოციალური ყოფა და საადგილმამულო ურთიერთობა ძველ ირლანდიაში². ეს სურათი, ზოგიერთი ნიუანსის გამოკლებით, ძირითადად შეესატყვისება ცხოვრების იმ თავისთავად ნიშნებს, რომლებიც ახასიათებდა ეირეს (ირლანდიის) ხალხს ადრინდელ საუკუნეებში, სანამ იგი დამპყრობელთა თვითნებობის ობიექტი გახდებოდა.

ინგლისელთა მიერ ქვეყნის დაპყრობამ (რომელიც ბარბაროსული ფორმებით ხორციელდებოდა, თანამედევარ ლაშქრობათა სერიებს წარმოადგენდა და საუკუნეთა განმავლობაში გრძელდებოდა) საფუძველი გამოუთხარა წინანდელი მიწათმფლობელობის ფორმებს. ინგლისელებმა დაპყრობილ ქვეყანაში ძალით დანერგეს საადგილმამულო ურთიერთობის ახალი, მათთვის მისაღები წესები. ირლანდიის გლეხთა მიწა-წყლის იმ გრანდიოზული ექსპროპრიაციის „იდილიური პროცესის“ სურათს, რაც ინგლისის გაბატონებულმა კლასებმა და სამეფო კარმა განახორციელეს ირლანდიაში, კარგად გვიხატავს ილია. იგი წერს:

„ინგლისის დაპყრობამ, რასაკვირველია, ინგლისის რიგიც შეიტანა ირლანდიაში მიწათმფლობელობის შესახებ... ამ რიგს ვერ გაუქლო ირლანდია... ჯერ რეფორმაციამდე ირლანდიის მიწები ეწყალობათ და დაურიგდათ ეკლესიებს, მონასტრებს და ინგლისის ლორ-

¹ ი. ჰევჰაეძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 25—26. —

² იქვე, გვ. 26—27.

დებს. რეფორმაციის შემდეგ კათოლიკეთა, მონასტრები გააუქმეს, მამულები სულ ჩამოართვეს, სახასოდ შერიცხეს, და იქამდე მივიდა გაბოროტება, რომ ირლანდიაში სრულიად აეკრძალათ კათოლიკეებს დაესაყუთრებინათ ან ხელში სჭეროდათ მამული მფლობელობითა. ამის ძალით ჩამორთმეული მამულები ან სულ დაჰყიდეს, ან მიუბოძეს დიდგვართა ინგლისელ პროტესტანტთა და მაიორატობა დაუწესეს¹.

აღნიშნავს რა ირლანდიელი მიწათმოქმედი მოსახლეობის მიწების მასობრივ მითვისებას ელისაბედისა და ჯეიმს I მეფობაში, ილია განაგრძობს: „პურიტანების რევოლუციის დროს ყელამდე ვალით ავსებულმა პარლამენტმა ერთი მილიონი ჰექტარი ვალში მისცა სულ ინგლისელებს...“² „ამაების შემდეგ, რა გასაკვირველიდაა, რომ ირლანდიაში მთელი საყუთრება ადგილ მამულისა ინგლისის ლორდებმა დაიჭირეს და ხალხს ხელიდამ გამოაცალეს“³.

ირლანდიელ გლეხთა გაბოვანებისა და მათი მიწების ინგლისელ მიწათმფლობელთა ხელში მოქცევის ზოგად მიზეზებთან ერთად ილია მიუთითებს ადგილობრივი ხასიათის მიზეზებსაც. ასეთ მიზეზებად მას მიაჩნია პროტესტანტების წახალისება მიწის ნაკვეთების შეძენის საქმეში, მაიორატის დაკანონება იმავე პროტესტანტთა (ინგლისელების) მამულებში და იმ მიწების ლორდების საღალო მამულად ცნობა, რომლებიც ჯერ კიდევ შერჩენოდათ მკვიდრ მიწის მუშებს. მაგრამ ი. ჰევედაძე აქ არ სვამს წერტილს. იგი ჩამოთვლის ძალადობის, ვერაგობის, მუხანათობის სხვა მეთოდებსაც, რომელთა ფინალურ აქტს წარმოადგენდა ირლანდიელი გლეხობის და წვრილი მემამულეების სრული გაძარცვა. ილიას მიერ მოტანილი ციფრობრივი მასალით ცხადი ხდება ამ პროცესის კატასტროფული შედეგები ირლანდიის მოსახლეობისათვის. ირლანდიაში არსებული 20 322 640 აკრი მიწიდან 15 575 270 აკრი მიწა 5400 მიწათმფლობელის (ლენდლორდების) ხელში მოექცა. და ეს მაშინ, როცა 1879 წელს ირლანდიაში 5 350 000 მცხოვრები იყო⁴.

1 ი. ჰევედაძე, თხზ., კრებ., ტ. 9, გვ. 27.

2 იქვე, გვ. 27—28.

3 იქვე, გვ. 28.

4 იქვე, გვ. 29.

ი. ჭავჭავაძე ხაზგასმით აღნიშნავს ინგლისელ კოლონიზატორთა მიერ ირლანდიელი ხალხის მამაპაპეული მიწა-წყლის გრანდიოზული ექსპროპრიაციის შედეგებს ირლანდიელი ხალხისათვის და წერს:

„ამგვარმა მიწათმფლობელობამ მთელი მიწათმოქმედი ირლანდია უმიწოდ დააგდო, და დღეს ეს უმიწობა პლადლადებს იმ საშინელის ხმითა, რომელმაც ირლანდიისაკენ ასეთი ზრუნვით და ფიქრით მოახედა აქამომდე ყურადმძიმე პარლამენტი ინგლისისა და თვით ინგლისის ერი“¹.

ჩვენ ერთხელ კიდევ გვინდა აღვნიშნოთ ილიას კვლევის მეთოდის მოწინავე ხასიათი. იგი არ დაკმაყოფილდა სათანადო ამბების ქრონოლოგიური დალაგებით და მათი ზერელე ინტერპრეტაციით. ღრმად ჩასწვდა რთული ამბების კომპლექსის არსში, წინა პლანზე დააყენა ეკონომიური მოტივი და მას დაუკავშირა ირლანდიის საკითხის მთელი სიმწვავე. ირლანდიის საკითხის ღერძად მან სამართლიანად აგარარული საკითხი დააყენა, ხოლო ეროვნული საკითხი ამ საკითხისადმი დაქვემდებარებულად მიიჩნია.

მომდევნო (VII) წერილში ილია ჭავჭავაძე აშუქებს იმ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა ირლანდიაში მიწა-წყლის უდიდესი ნაწილის 5400 ინგლისელი მემამულის ხელში მოქცევის შემდეგ. აქაც ილიას აგარარული პრობლემა მიაჩნია ირლანდიაში შექმნილი ახალი ვითარების საფუძვლად.

პირველ ყოვლისა, ილია აღნიშნავს მამაპაპეული მამულებიდან ძალით გაძევებული ირლანდიელი გლეხის გადაქცევას უუფლებო, კაბალურ მოიჯარედ (მოღალედ). მეტი შემოსავლის მიღების ხარბი სურვილით შეპყრობილი ლენდლორდები თავიანთ მამულებს შუაყაცების (middleman) მეშვეობით წვრილ ნაჭრებად ყოფენ და უმიწაწყლო გლეხებს აძლევენ იჯარით. ილიას მიერ მოტანილი ცნობით, 1845 წელს ირლანდიაში იყო 905 ათასი წვრილი საიჯარო ფერმა, აქედან 135 314 ფერმა თითო აკრზე ნაკლები იყო².

უმიწაწყლო გლეხობის სიმრავლემ, ლენდლორდთა მამულების წვრილ ნაჭრებად დაქუცმაცებამ და მიწის ფასის აწევამ აუტანელი გახადა მოიჯარე გლეხობის მდგომარეობა. გლეხობის ნაწილს

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 29—30.

² იქვე, გვ. 30.

საშუალება არ ჰქონდა იჯარით აელო მიწის ნაკვეთი და თავი ერჩინა. ირლანდიის ბუნებრივი პირობების თავისებურება და სოფლის მეურნეობის დარგთა შეზღუდულობა, მოსავლიანობის დაბალი დონე, როგორც მართებულად აღნიშნავს ი. ჭავჭავაძე, კიდევ უფრო ზღუდავდა გაჩანაგებულ ირლანდიელ გლეხთა ცხოვრების შესაძლებლობას და სასოწარკვეთილებამდე მიჰყავდა ისინი¹. ამას ემატებოდა სხვა უბედურებაც. ირლანდია ჩამორჩენილი აგრარული ქვეყანა იყო, მრეწველობა იქ თითქმის არ იყო განვითარებული. ამის გამო სოფლად შრომითი პროცესიდან ამოვარდნილი, „ზედმეტი“ მუშახელი — უმუშევართა შეფარდებითი სარეზერვო არმია — მოკლებული იყო ქალაქად წასვლისა და ფაბრიკა-ქარხნებში დასაქმების შესაძლებლობას. ეს გარემოება კი უდიდესი უბედურება იყო ირლანდიელი მშრომელებისათვის².

ი. ჭავჭავაძეს შეუმჩნეველი არ დარჩენია ერთი გარემოებაც. რამაც ირლანდიელ უმიწაწყო გლეხთა მდგომარეობა პირდაპირ აუტანელი გახადა და საშუალება წაართვა კაბალური იჯარით აელოთ ლენდლორდთა წვრილი ნაკვეთები და ამით შეენარჩუნებინათ ცხოვრების მათხოვრული დონე. ეს გარემოება იმაში გამოიხატა, რომ ლენდლორდებმა ირლანდიაში, ინგლისისა და შოტლანდიის მსგავსად, მამულების საგრძნობი ნაწილი „გაავერანეს“ და სანადირო თუ საძოვარ ადგილებად აქციეს. მოკლედ, ირლანდიაშიც მიწების გლეხთაგან „გაწმენდის“ ისეთივე პროცესი ჩატარდა, როგორიც ინგლისში კაპიტალის პირვანდელი დაგროვების პერიოდში. ილიას მიერ მოტანილი ცნობით, 15 მილიონი აკრი მიწიდან ლენდლორდებმა „...11,5 მილიონ აკრზე მეტი საძოვრად და საბალახედ აქციეს, და დასტოვეს საკარტოფილედ მხოლოდ მილიონ-ნახევარი და საპურედ — 2 მილიონზედ ცოტა მეტი“³. ამგვარად, როგორც ირონიით და გულსტიკივით წერს ილია, „...კაცის საცხოვრებლად დააგდეს 3 მილიონი აკრი და პირუტყვთათვის თითქმის 12 მილიონი“⁴.

ყველა ცნობა, რასაც აღნიშნულის თაობაზე ილია აწვდის ქარ-

1 ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 31.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 32.

4 იქვე.

თველ მკითხველ საზოგადოებას, ისტორიული სინამდვილის ზუსტი ანარეკლია. მარქსი და ენგელსი არაერთხელ მიუთითებდნენ, რომ ინგლისელმა ლენდლორდებმა ირლანდიის თითქმის მთელი სახნავ-სათესი ადგილები საძოვრად აქციეს, გააძევეს ფერმებიდან ირლანდიელი გლეხები და მათი ადგილი პირუტყვს დაუთმეს.

ილიას მიერ ასე მკაფიოდ მოხაზული პროცესი ირლანდიულ მიწათმოქმედთა მამულებიდან აყრისა ასეული წლების განძავლობაში გრძელდებოდა, კაპიტალიზმის დამკვიდრების ისტორიულ ეპოქას მოიცავდა და ტრაგიკული შედეგებით დამთავრდა.

უმიწობამ, კაბალურმა საიჯარო პირობებმა, დაბალმა მოსავლიანობამ, მიწის მაღალმა ფასმა, მასობრივმა უმუშევრობამ, სამუშაო ხელფასის მათხოვრულმა დონემ და პერიოდულმა მოუსავლიანობამ ირლანდია მკვიდრი მშრომელი მოსახლეობისათვის ნამდვილ ჯოჯოხეთად აქცია. შიმშილობა ამ ქვეყნის მუდმივი თანამგზავრა გახდა. სოფლის მშრომელთა ყველა ფენა, საშუალო შეძლების მოქარე ფერმერებით დაწყებული და მოჭამაგირეებით დამთავრებული, აუწერელმა სიღარიბემ მოიცვა. ამის უშუალო შედეგი იყო მასობრივი სიკვდილიანობა, რამაც მუსრი გაავლო ირლანდიის მოსახლეობას.

დრამატიზმით აღსავსე აღნიშნული ვითარება ილიას გაშიშვლებული სახით აქვს ნაჩვენები. იგი ქართველ მკითხველ მასაში აღვიწყებს აღშფოთებისა და სიძულვილის გრძნობას ინგლისელი დამპყრობლებისადმი, თანაგრძნობასა და სიყვარულს ირლანდიელი მშრომელების მიმართ.

„ამ ყოფამ, — წერს ილია ირლანდიის სოფელში (და ნაწილობრივ ქალაქშიაც) შექმნილი ვითარების შესახებ, — საშინელს სიღატაკეში ჩააგდო ირლანდიის მკვიდრი ერი.... იქამდე მიაღწია სიღარიბემ, რომ ზოგიერთ ქალაქში ას მცხოვრებში ორმოცდაათზედ მეტი გლახა იყო... დონეგალის საგრაფოში იმისთანა ადგილები იყო, სადა ოთხი ათას კაცზედ ორი დოშაკი მოდიოდა, და რვა ლეიბი ჩალისა. თუ ნამჭისა; ბევრს ადგილას ზღვის პირებზედ წყლის ბალახსა ხმარობდნენ საქმელად და ისე იკვებებოდნენ. 1740—1741 წლის შიმშილისაგან მარტო სამხრეთ-დასავლეთ ირლანდიაში 400 000

სული მომკვდარა. შიმშილითვე მერეც თითქმის ათში ერთი კაცი კვდებოდა თურმე¹.

როგორც ცნობილია, კარტოფილს ირლანდიელი ხალხის ცხოვრებაში მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. იგი ლატაკი მოიჭარე ფერმერების, მოჯამაგირეების, სასოფლო-სამეურნეო მუშებისა და ქალაქის ღარიბების თითქმის ერთადერთი საკვები იყო, ამიტომ კარტოფილის მოუსავლიანობა ხშირად დიდ უბედურებას ატეხდა თავს ირლანდიელ ხალხს.

კარტოფილის კულტურის მოუსავლიანობას ადგილი ჰქონდა 1845—1847 წლებში (იგი კარტოფილის სენის გაჩენას შედეგი იყო). ხალხში გავრცელებული ტერმინის მიხედვით ილია მას „დიდ შიმშილობას“ უწოდებს. საშინელ შიმშილობას მოჰყვა ტიფის და ცინგის ეპიდემია და ა. შ. მან, ილიას გამოთქმა რომ ვიხმართ, „...ირლანდია პირქვე დაამხო“. დამშეული ხალხი ჰამდა ბალახს, ხავსს, ძაღლის, კატისა და თავის ხორცს. მარტო 1847 წელს, ილიას მონაცემებით, ნახევარი მილიონი კაცი მოკვდა შიმშილით², სხვა ცნობებით კი — 300 ათასზე მეტი. შიმშილობა შემდგომ წლებშიც მძვინვარებდა. ეს იყო უდიდესი კატასტროფა ირლანდიისათვის, რაც ილია ჭავჭავაძეს შემდეგი სიტყვებით აქვს აღწერილი: „სამი მილიონი სული უილაჯო, ულუკმა-პურო გლახად ჩაირიცხა... ბევრი საგრაფოები და ნანეტნავად დასავლეთი ირლანდია სულ დაცალიერდა, გაოხრებულ, გავერანებულს. ქვეყანასლა წარმოადგენდა“³.

მაგრამ ირლანდიის გავერანება ამით არ დამთავრებულა. ზემოთ აღნიშნულის პარალელურად გაიშალა მეორე — არანაკლებ „იდილიური“ პროცესი — ცოცხლად გადარჩენილთა, მაგრამ არსებობის სახსარმოკლებულთა ემიგრაცია საზღვარგარეთ. „...ხალხი, რაც შიმშილით სიკვდილს გადარჩა, უმადურს სამშობლოს გამოეთხოვა და სხვა ქვეყნებში გაიხიზნა“⁴. მრავალი ირლანდიელი გადავიდა ინგლისსა და შოტლანდიაში, მაგრამ ყველაზე დიდი ნაკადი მაინც

1 ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 32.

2 აქვე, გვ. 34.

3 იქვე.

4 იქვე.

ამერიკის შეერთებულ შტატებში გაემგზავრა. „1841—1861 წლებში ამერიკაში გაეიდა 2 376 157 კაცი...“¹

სოციალურ-კოლონიური ხასიათის მოტივებმა და მომდევნო მასობრივმა უმიგრაციამ კატასტროფულად შეამცირა ირლანდიის მოსახლეობა. 1841 წელს ირლანდიაში 8 175 124 მცხოვრები იყო, 1851 წელს კი — 6,5 მილიონი. მოსახლეობის კლება შემდეგშიაც გრძელდებოდა. 1866 წლისათვის ირლანდიის მოსახლეობამ დაიკლო 5.5 მილიონ კაცამდე, 1901 წელს კი 4,4 მილიონამდე დავიდა. ირლანდია ევროპის ერთადერთი ქვეყანა იყო, სადაც მოსახლეობა კი არ მატულობდა, არამედ კლებულობდა.

ი. ჭავჭავაძე, აღნიშნავს რა ამერიკაში ემიგრირებულ ირლანდიელთა ახალ სამშობლოში დამკვიდრებისა და იქიდან ირლანდიაში თავიანთი ნათესავებისა თუ მახლობლებისადმი დახმარების გაწევას ფაქტს, ამხელს ინგლისელ კოლონიზატორთა და მათ აგენტთა ბოროტ მონაქორს ირლანდიელთა ვითომდა ავთვისებიანობის (ლოთობის, უმეცრების, მცონარობის) შესახებ და დასძენს: „ეს მაგალითები უტყუარი საბუთია მისი, თუ რა ძალი ჰქონებია ხალხს, ოდეს მამული ხელთ უპყრია, და რა უღონო, უძლური, მშიერ-მწყურვალი ყოფილა, როცა ეს სიკეთე ხელიდან გამოსცლია“².

მართალია, ი. ჭავჭავაძე აღნიშნავს, რომ საშინელი შიმშილით სიკვდილმა და საზღვარგარეთ გახიზვნამ დიდძალი განწირული ადამიანი მოაქლო ირლანდიას, რითაც 1845—1847 წლების შიმშილობით გამოწვეული ეროვნული უბედურება რამდენადმე შენელდა, „მაგრამ ირლანდიის წყლული სრულებითაც არ გამართლებულა, მხოლოდ დროებითაც შეღავათი მიეცა ამ უბედურს ქვეყანასა“³ ილიამ ძალიან კარგად იცის, რომ ირლანდიელი ხალხის სატკივარს მეტად ღრმა ფესვები ჰქონდა, რომ ირლანდიელი ხალხი ვერასოდეს დაივიწყებდა იმ ტრაგედიას, რაც მას თავს დაატეხეს ინგლისელმა დამპყრობლებმა და მათი მიწების მიმტაცებელმა ინგლისელმა ლენდლორდებმა. მართლაც, სოციალ-ეკონომიური და პოლიტიკური პირობები ირლანდიაში 50-იანი წლებიდანაც ისეთივე აუტანელი იყო,

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 34.

² იქვე, გვ. 35.

³ იქვე.

როგორც მანამდე. კლასობრივ დაპირისპირებას ლენდლორდსა და გაჩანაგებულ ირლანდიელ მოიჯარეს შორის ემატებოდა ეროვნული და რელიგიური შუღლი და გათიშულობა.

იმ მიზნით, რომ ერთხელ კიდევ ხაზი გაუსვას ირლანდიაში შექმნილი ვითარების აუტანლობას, ი. ჰევჰავაძე ისევ ისტორიულ ექსკურსს მიმართავს და ყურადღებას ამახვილებს ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ყველაზე მნიშვნელოვან მომენტებზე. იგი იწყებს 1760 წლიდან, როდესაც „ეგრეთ წოდებულმა „უაიტბოებმა“ საშინელი ხოცვა და ქლეტა ასტეხეს მემამულეებისა“¹. უფრო ვრცლად აშუქებს ილია 1791—1796 წლების ბრძოლას, როცა ირლანდიელმა ხალხმა დახმარებისათვის იაკობინურ საფრანგეთსაც კი მიმართა. იგი აღნიშნავს, რომ არც ამ ბრძოლამ მოუტანა ირლანდიელებს გამარჯვება, თუმცა ირლანდიელ ხალხს გული არ გაუტეხია. 1798 წელს მან ისევ იარაღს მოჰკიდა ხელი, მაგრამ უთანასწორო ბრძოლაში ამჯერადაც მარცხი განიცადა. ილიას სიტყვებით რომ ვთქვათ, ირლანდიელებს „...შეების სანაცვლოდ უფრო უარესი დღე დააყენა გამარჯვებულმა ინგლისმა...“². 1800—1801 წლებში ინგლისმა წაშალა ირლანდიის თვითმმართველობის ყოველგვარი ნასახი და მოახდინა ირლანდიის სრული სახელმწიფოებრივი უნია ინგლისთან.

1846 წლიდან (ე. ი. „პურის კანონების“ გაუქმებიდან—ვ. დ.) ირლანდიაში ინგლისის ბატონობის ეკონომიური შინაარსი და პოლიტიკური მიზანი სავსებით ახალ სტადიაში შევიდა, — წერდა მარქსი და აღნიშნავდა ამ აქტის უარყოფით შედეგს ირლანდიისათვის. „პურის კანონების“ გაუქმებამ მართლაც მოსპო ირლანდიის პურეულის მონოპოლიური მდგომარეობა ინგლისის ბაზარზე; რითაც ძირი გამოუთხარა ამ ქვეყნის მარცვლეულის მეურნეობას. ამან ლენდლორდებს, რომლებიც ფლობდნენ ირლანდიის მიწების უდიდეს ნაწილს, ბიძგი მისცა გადასულიყვნენ ხორცისა და მატყლის წარმოებაზე და უცერემონიოდ აეყარათ თავიანთი მიწებიდან ღროვებითი მოიჯარეები. XIX საუკუნის 40-იანი წლებიდან „მამულების გაწმენდამ“ მოიჯარეებისაგან მასობრივი ხასიათი მიიღო. 1841 — 1851

¹ ი. ჰევჰავაძე, თხ. კრებ., ტ. 9, გვ. 35.

² იქვე, გვ. 36.

წლებში დაშლილ იქნა 269 ათასი სახლი, საიდანაც გააძევეს ირლანდიელი მოიჯარეები. „მამულების გაწმენდით“ დაინტერესებულმა ლენდლორდებმა მათ იჯარის ვადის გაგრძელებაზე უარი უთხრეს. „მამულების გაწმენდის“ შედეგად (რაც უხეში ძალის გამოყენებით ტარდებოდა) თითქმის მოისპო წვრილი ირლანდიელი ფერმერობა, მინიმუმამდე დაეცა მარცვლეულის წარმოება და ქვეყანა ძირითადად ხორცისა და მატყლის მიმწოდებელი გახდა ინგლისისათვის.

სწორედ ზემოაღნიშნული აქვს მხედველობაში ი. ჰავკავაძეს, როდესაც აღნიშნავს „ეკონომიური წყობის სატივიარის“ ძველებურ სიმწვავეს და ირლანდიელ მოიჯარეთა ენერგიულ ბრძოლას მამულების იჯარით ჰერის ვადის მოსამატებლად. მაგრამ იგი იქვე დასძენს: ლენდლორდები არავითარ დათმობაზე არ წავიდნენ და ისევ განაგრძობდნენ „გაწმენდის“ საქმეს¹.

ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის მატია-ნეში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ფენიების მოძრაობას, რომელიც XIX საუკუნის 50-იან წლებში აღმოცენდა. ეს მოძრაობა გაიშალა ფენიების საძმოს ბაზაზე, რომელიც 1856 წელს შეიქმნა ამერიკის შეერთებულ შტატებში „ფენიქსის“ სახელწოდებით. მისი დამაარსებლები იყვნენ დოგენი, სტეფანი და ო'მაგონი (თვით ირლანდიაში ფენიების ორგანიზაცია დააარსდა 1858 წელს, რომლის ერთ-ერთი მგზნებარე აგიტატორი იყო ჯემს სტეფანი). მარქსი და ენგელსი სიმპათიურად იყვნენ განწყობილი ფენიების მოძრაობისადმი, ისე როგორც მათი ცალკეული ხელმძღვანელებისადმი. ამავე დროს, ისინი მიუთითებდნენ ფენიების მოძრაობის წვრილბურჟუაზიულ ხასიათსა და მათი ბრძოლის შეთქმულებით-ბლანკისტურ ტაქტიკაზე.

ი. ჰავკავაძე ქვეშარიტ ისტორიულ ვითარებას ასახავს, როცა თანმიმდევრულად მოუთხრობს მკითხველებს ფენიების მოძრაობის აღმოცენების მიზეზებზე, სას. ხასიათსა და ამოცანებზე.

„ასეთმა ყოფამ არ ყოფამ და ინგლისის ძალმომრეობამ აიძულა ირლანდიელი შეედგინათ ირლანდიის გარეთ, უშიშროების გამო, საზოგადოება, რომლის წევრთ „ფენიებო“ ეწოდებათ“², — წერს ილია და ამით ფენიების მოძრაობის აღმოცენებას უშუალოდ

¹ ი. ჰავკავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 37.

² იქვე.

უკავშირებს ირლანდიაში არსებულ სოციალ-ეკონომიურ ურთიერთობას, ირლანდიელი ხალხის გამოუვალ მდგომარეობას. ამასთან ერთად, იგი მიუთითებს ფენიების მოძრაობის მეტრძოლ ხასიათზე, მათ მისწრაფებაზე იარაღის, ძალის მეშვეობით დაემხოთ ინგლისელთა ბატონობა, შეექმნათ რესპუბლიკა და მოეხდინათ სხვა ხასიათის ცვლილებები. მაგრამ ილია, ცხადია, თავს იკავებს ფენიების მოძრაობის ყოველმხრივი შეფასებისაგან. ამიტომ იგი არაფერს ამბობს ფენიათა ბრძოლის ფორმების ჩრდილოვან მხარეებზე, არ აღნიშნავს მათ შეთქმულებით ტაქტიკას და სუსტ კავშირს მოსახლეობის ფართო ფენებთან.

მიწების „გამიჯვნისა და შემოფარგვლის“ ინგლისში წარმოებულ ხანგრძლივ პროცესს, რასაც ლენდლორდები ახდენდნენ, ილია ისევ დაუბრუნდა თავისი გამოკვლევის დასკვნით ნაწილში. მას სურს: ვილი ჰქონდა დაეხასიათებინა მისი უარყოფითი შედეგები, თანაც გაეშუქებინა ამ პროცესის მომხრეთა და მოწინააღმდეგეთა მოსაზრებების ლოგიკურობა. ინგლისის მთავრობამ და პარლამენტმა ათეული ბილი გამოაქვეყნეს, რომლითაც ცდილობდნენ შეეჩერებინათ წერილ ფერმერთა მიწა-წყლიდან აყრა და მამულების გამსხვილება. მაგრამ აქედან სულ სხვა, საწინააღმდეგო შედეგი იქნა მიღებული. ილია კარგად ხედავს ამას, როცა წერს: „...ეს კეთილი განზრახვა იმით დაბოლოვდა, რომ წერილი საღალე მამულები სულ გაუქმდა და მარტო მოდიდო ფერმები დარჩა და ამის გამო წერილნი მიწათმოქმედნი ცის ანაბარად დარჩნენ“¹.

ი. ჰაუკვაიდი იშველიებს მრავალფეროვან ინგლისურ ლიტერატურას, მოაქვს პარლამენტის დებატების ანგარიშები, ოპოზიციის ლიდერების ჟონ ბრაიტის, ჟონ როსელის გამოსვლების ამონაწერები, გამოჩენილი ინგლისელი ეკონომისტის ჟონ სტიუარტ მილის შეხედულება და სხვა მასალები იმისათვის, რომ ნათელყოს, თუ რამდენად მძაფრი ბრძოლა წარმოებდა ინგლისში მამულების გამსხვილების თაობაზე? ინგლისის გაბატონებული კლასების ნაწილი, გამოჩენილი ეკონომისტები და სხვა მოაზროვნეები ენერგიულად მოითხოვდნენ სათემო მიწების ჩამორთმევას ლენდლორდებისათვის და

¹ ი. ჰაუკვაიდი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 39.

² იქვე, გვ. 40—41.

მათ დარიგებას უმიწაწყლო გლეხებისათვის. ისინი კონკრეტული ფაქტებით ამტკიცებდნენ, რომ ინგლისს დიდი საფრთხე მოელოს, თუ მან ახლავე არ მიიღო ზომები, არ შეაჩერა მამულების ლენდლორდთა ხელში თავმოყრის პროცესი და ასეულ ათასობით გაჩანაგებულ ღარიბობას არ აღუდგინა უფლება მიწაზე. ეკონომისტ მილთან ერთად, აღნიშნავს ილია, ამ აზრს მხარი დაუჭირეს სხვა მეცნიერებმაც: თორტონმა, ბაქსტერმა, ფოუსეტმა, ბეესლიმ და სხვებმა¹.

ილია ფიქრობს, რომ ინგლისის საზოგადოებრივი აზრის ამორჩევებამ არსებული აგრარული ურთიერთობის გადასასინჯად, პარლამენტის ოპოზიციის, მეცნიერების, მწერლების და სხვათა გამოცვლამ ამ მიმართულებით ნიადაგი შეამზადა სათანადო პრაქტიკული ნაბიჯის გადასადგმელად. ლიბერალების ბელადმა და კაბინეტის ხელმძღვანელმა, გლადსტონმა ამ მომწიფებული აზრით ისარგებლა და 1870 წლის 15 თებერვალს პარლამენტს წარუდგინა ირლანდიის საადგილმამულო ბილი².

1870 წლის კანონპროექტი, რომელიც 1872 წელს შევიდა ძალაში, ინგლისის გაბატონებული კლასების პირველი უმნიშვნელო. ისიც გარემოებით გამოწვეული იძულებითი დათმობა იყო. *Jrish Land-bill*-ი, ილიას სიტყვები რომ ვიხმაროთ, „დიდს არათერს წარმოადგენდა“. მაგრამ მის გამართლებას ილია იმაში ხედავს, რომ იგი ირლანდიაში დამკვიდრებულ საადგილმამულო ურთიერთობაზე პირველი იერიში იყო. ამასთან ერთად, მან მიწათმფლობელობის წესის ცვლილების საჭიროების თეორიულ მოთხოვნას პრაქტიკული სახე მისცა³.

ი. ჰაუკვადის შეხედულებით, აღნიშნულ კანონს საფუძვლად დაედო ირლანდიაში არსებული ერთი ჩვეულება, რომლითაც მემამულე და მოიჯარე სიტყვიერად თანხმდებოდნენ იჯარის რდენობაზე და არ საზღვრავდნენ იჯარის ვადას. მოიჯარეს ნება ჰქონდა, როცა მოესურვებოდა წასულიყო, მემამულეს — როცა უნდოდა დაეთხოვა მოიჯარე. ორივე შემთხვევაში მოიჯარე ფერმერს უკან უბრუნდებოდა ის თანხა, რაც მან დახარჯა მამულის კეთილმოწყობაზე.

¹ ი. ჰაუკვადი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 41—42.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 43.

მაგრამ ამ ანაზღაურებას მოიჯარე ღებულობდა არა მემამულისაგან. არამედ იმ ფერმერისაგან, რომელიც ყოფილ მოიჯარის ნაკვეთს დააკავებდა¹.

გადმოსცემს რა ამ კანონის ძირითად მუხლებს, რომლებიც ერთგვარ მოჩვენებით შელავათს უქმნიდა ირლანდიელ მოიჯარეს, თანაც უფლებას აძლევდა, თუ ფული ჰქონდა, მემამულესთან მორიგებით შეესყიდა საიჯარო ნაკვეთი, ილია უწყინარს და მშვიდობიანს უწოდებს მას. წარმოიდგინეთ რა ძლიერი ყოფილა ინგლისში კერძო საკუთრების ხელშეუხებლობა, სამართლიანად ასკვნის ილია, რომ ასეთმა მშვიდობიანმა და უწყინარმა აქტმა მთელი ინგლისი ფეხზე დააყენა, კონსერვატორები გააბოროტა და გლადსტონს, მის ავტორს, მსოფლიოში გაუთქვა სახელიო².

ირლანდიის საკითხის განხილვისას, განურჩევლად მისი ასპექტისა, ი. ჰავჰავაძე წინა პლანზე აყენებს ლიბერალების ბელადის უილიამ გლადსტონის ფიგურას. იგი მიაჩნდა მას ყველა იმ წამოწყების ავტორად და ინციატორად, რომლებიც თვით ინგლისის მმართველი წრეებიდან გამომდინარეობდა და ზედაპირული რეფორმებით ირლანდიის საკითხის სიმწვავის შენელებას ისახავდა მიზნად. ილია დარწმუნებულია, რომ გლადსტონი კეთილი ზრახვებით მოქმედებდა, როცა ამდენ ენერგიას ხარჯავდა მთავრობასა და პარლამენტში თავისი პროექტების გასატარებლად. გლადსტონი ილიას წარმოუდგენია კეთილ, შორსმჭვრეტელ მოხუცად, რომელიც ფეხდაფეხ მისდევდა ეპოქის მაჯისცემას, ითვალისწინებდა მის ახალ მოთხოვნებს და მის შესაბამისად მოქმედებდა. მისი აზრით, გლადსტონი გაბედულად ებრძოდა ძველ ტრადიციებს, არ ერიდებოდა თავისი კლასობრივი მეგობრების თავდასხმებს, როცა დარწმუნებული იყო, რომ სწორად მოქმედებდა და იმას აკეთებდა, რასაც ხალხის უმრავლესობა მოიწონებდა. ამიტომ ხმარობს ილია მისი მისამართით ტერმინებს: „დიდებული მოხუცი“, „დიდი გლადსტონი“ და ა. შ.

გლადსტონის პიროვნებისა და მისი დამსახურების შეფასებაში ი. ჰავჰავაძე უთუოდ აჭარბებს. იგი გლადსტონს ისეთ ამაგს მიაწერს, რაც მას სინამდვილეში არ დაუმსახურებია. გლადსტონი, მისი

¹ ი. ჰავჰავაძე, თხზ. კრებ. ტ. 9, გვ. 43.

² იქვე, გვ. 44—46.

ლიბერალული ელფერის მიუხედავად, თავისი კლასის — ბურჟუაზიის ღირსეული წარმომადგენელი იყო. ყველა საკითხში, და მათ შორის ირლანდიის საკითხშიც, იგი თავისი კლასის ინტერესებს იცავდა და ინგლისის იმპერიის მთლიანობის შენარჩუნებიდან გამომდინარეობდა. მაგრამ გლადსტონი თავისი კლასის იმ ქვეყანა წარმომადგენლებს ეკუთვნოდა, რომლებიც უფრო შორს იხედებოდნენ, უფრო მოქნილად მოქმედებდნენ და მოპოვებული ბატონობის შესანარჩუნებლად ზოგიერთ ზედაპირულ დათმობებს არ თაკილობდნენ. ირლანდიის საკითხი უმძიმესი იარა იყო ინგლისის სხეულზე. ამ იარის ყოველი გართულება დიდ გავლენას ახდენდა სხვა წყაღელებზე და აფორიაქებდა ინგლისის მთელ ცხოვრებას. რაც დრო გადიოდა, მით უფრო მწვავედებოდა ირლანდიის საკითხი და ახალ „საზრუნავს“ უმზადებდა ინგლისის გაბატონებულ კლასებს. რევოლუციური გზით მისი გადაჭრა უფრო და უფრო რეალური ხდებოდა. ეს კარგად დაინახა გლადსტონმა, რომელმაც გადაწყვიტა მუწის კანონისა და ჰომრულის მეშვეობით ჩაეტარებინა ზედაპირული რეფორმა და ამით თავიდან აეშორებინა ირლანდიელი ხალხის საყოველთაო რევოლუცია.

ცალკე განხილვის საგნად აქცია ილიამ ის შინაპოლიტიკური ბრძოლა, რომელიც გაიშალა ინგლისში 80-იან წლებში ირლანდიისათვის თვითმმართველობის, ე. წ. „ჰომრულის“ მინიჭების თაობაზე. მას ილიამ მუშაღვნა ხუთი წერილი, რომელთაგანაც ოთხი 1886 წელს დაიბეჭდა, მეხუთე კი — 1889 წელს. ამ წერილებში მან გააშუქა როგორც თვით ჰომრულის პროექტის აკარგელობა, ისე ლიბერალების ნაწილისა და კონსერვატორების დამოკიდებულება ამ პროექტისადმი. ამასთან დაკავშირებით ილიამ თავისი მოსაზრება გამოთქვა კონსერვატორებისა და ლიბერალების პოლიტიკური მრწამსის შესახებ და აჩვენა მათი ადგილი ინგლისის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

ჰომრულის პროექტის განხილვისას ი. ჰავეკაჰე ყურადღებას აქცევს. ერთ-გარემოებას. პროექტი ირლანდიას ანიჭებდა საკუთარ პარლამენტს (დუბლინში), ხოლო ინგლისის (საიმიპერიო) პარლამენტში ირლანდიელთა წარმომადგენლობას აუქმებდა. ამრიგად, მას „საკუთარ საქმეთა წარმოებაში სრული უფლება“ ეძლეოდა, საიმპერიო საქმეებში კი ყოველგვარი უფლება ერთმეოდა. ამავე დროს, ირლანდიისათვის მინიჭებული თვითმმართველობა,

როგორც სამართლიანად მიუთითებს ილია, შეზღუდული ხასიათისა იყო. ირლანდია შემდგომშიც ვალდებული იყო ეხადა საიმპერატორ ხარჯების ნაწილი და სამხედრო-საზღვაო, კოლონიური, სავაჭრო პოლიტიკის სხვა საკითხები ისევ საიმპერიო მთავრობას და პარლამენტს დამორჩილებოდა. ამაში ილია შედევს პროექტის წინააღმდეგობას და გადახვევას ლიბერალიზმის პრინციპებიდან¹.

ი. ქავჭავაძე ცდილობს აღნიშნული წინააღმდეგობის კაზუსი და გამართლება თვით ინგლისის პარტიათა ბრძოლის პირობებში მონახოს. იგი სავსებით სწორად მიუთითებს, რომ ინგლისის მართავს ორი დიდი პარტია — „დასი“ (როგორც თვით წერს) ვიგებისა და ტორებისა, რომლებიც „...ერთი მეორეს ებრძვის ხოლმე იმ ანგარიშით, რომ პარლამენტში ერთმა მეორეზედ მეტი მომხრე იყოლიოს, ერთმა მეორეზედ მომეტებულად თავისი. კაცები დასხას“². მაგრამ ამ ორ პარტიას ხშირად თანაბარი რაოდენობის დეპუტატები ჰყავთ ინგლისის პარლამენტში და ასეთ პირობებში გამარჯვების სასწორი, ილიას აზრით, იმ პარტიის მხარეზე გადაიხრება, რომელსაც მესამე პარტიის — კონკრეტულად ირლანდიის მოსახლეობის წარმომადგენლები მიემხრობიან³. მაგრამ ირლანდიელი დეპუტატები არც ვიგებს და არც ტორებს არ მიემხრობიან ისე, თუ ცოტა რამ არ გამოსტაცეს მათ საკუთარი ქვეყნის სასარგებლოდ. ამ „მესამე დასს“ პარლამენტებს უწოდებენ, მათი ლიდერის ჩარლზ პარნელის სახელის მიხედვით. ინგლისის პარლამენტში გაჩაღებულ ბრძოლაში ილია პარნელს მეტად დიდ როლს აკუთვნებს. „...მე ირლანდიელი ინგლისის პარლამენტში ისე მოქმედებენ პარნელის ბრძანებისამებრ, როგორც ერთი კაცი“⁴, — წერს ილია და დასძენს: „...ინგლისის პარლამენტის დამყენებელი და დამთხოვნელი თითქმის პარნელია, რომელიც ამისათვის თავის მხრე ირლანდიელს დიდის ოსტატობითა ხმარობს“⁵.

ილია ფიქრობს, რომ ასეთ მდგომარეობას ვერ აიტანდა ისეთი

1 ი. ქავჭავაძე, ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობის გარშემო, თხზ. კრებ., ტ. 9. გვ. 195.

2 იქვე, გვ. 196.

3 იქვე.

4 იქვე, გვ. 197.

5 იქვე.

დიდი სახელმწიფო, როგორც ინგლ-სია. „...ინგლისის უკეთესნი და შორსმკვრეტელნი კაცნი თავისი კეყენის სვე-ბედსა ასე ადვილად არ გახდიან სათამაშოდ 86 კაცის ხელში, აი იგი მიზეზი, აი იგი საბუთი, რომლის ძალითაც დიდმა გლადსტონმა მოისურვა რა მიანიჭოს ირლანდიას საკუთარი პარლამენტი, საჭიროდ სცნა საერთო სამხპერიო პარალამენტში ხმა და წარმომადგენლობა აღარ მიეცა“¹.

ი. კავკავაძის მიერ ხაზგასმულ ამბებს და ფაქტებს სინამდვილეში მართლა ჰქონდა ადგილი. ჩარლზ პარნელი, როგორც ირლანდიელ ნაციონალისტთა საპარლამენტო ლიდერი, პომრულის, ე. ი. ბრიტანეთის იმპერიის ფარგლებში ავტონომიის მიღწევის მიზნით ენერგიულად იყენებდა თავის ფრაქციას. იგი პერიოდულად მიმართავდა ობსტრუქციებს და ცდილობდა მოეხდინა ინგლისის პარლამენტის პარალიზება, რათა ამით აეძულებინა იგი ზოგი რამ დაეთმო ირლანდიელებისათვის. ასეთი დათმობების გამოტაცების მიზნით პარნელი სან კონსერვატორებისაკენ იხრებოდა, ხანაც ლიბერალებისაკენ. ირლანდიელ დეპუტატთა ხმების მოქნილი გამოყენებით იგი აღწევდა ძალთა მერყევი წონასწორობის დამყარებას პარლამენტში, რის შედეგსაც ნაწილობრივ წარმოადგენდა გლადსტონისა და კონსერვატორების პერიოდული მონაცვლეობა ხელისუფლების სათავეში. გლადსტონი არ იყო წინააღმდეგი ზოგ რამეში დაეთმო პარნელისათვის, რომ ამ გზით მოეპოვებინა მისი მხარდაჭერა კონსერვატორების წინააღმდეგ. მაგრამ მართო საპარლამენტო კომბინაციებით არ შეიძლება აეხსნათ გლადსტონის პროექტის აღმოცენება და თვით პარნელიც არც ისე ყოვლისშემძლე იყო სინამდვილეში. მისი მოღვაწეობის სავალალო ფინალი ამის ნათელ მაგალითს წარმოადგენს. ირლანდიისათვის შეზღუდული თვითმმართველობის მინიჭება ისეთ პირობებში, როცა იგი ბევრ რამეში კვლავინდებურად დამოკიდებული იქნებოდა ბრიტანეთის იმპერიაზე, მას კი იმპერიის პოლიტიკაზე ზემოქმედების მოხდენის საშუალება არ ექნებოდა, გამომდინარეობდა ინგლისის გაბატონებული კლასების საგარეო პოლიტიკის მაგისტრალური ხაზიდან. მიზეზები უფრო ღრმა იყო, ის კი, რაც ილიასთვის მნიშვნელოვანი მოტივია, უბრალო საბაბს წარმოადგენდა.

როგორც ცნობილია, ირლანდიისათვის თვითმმართველობის მი-

¹ ი. კავკავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 197.

ნიჭების პროექტმა, რომელიც ლიბერალების ბელადმა გლადსტონმა შეიტანა ირლანდიის პარლამენტში, მწვავე შეჯახება გამოიწვია. ამ პროექტის წინააღმდეგ ენერგიულად გამოვიდა კონსერვატორთა პარტია. თვით ლიბერალებიც ვერ შეხვდნენ მას ერთსულოვნად. ლიბერალების ერთი ჯგუფი, ჯოზეფ ჩემბერლენის ხელმძღვანელობით გამოვიდა ირლანდიისათვის პომრულის მიცემის წინააღმდეგ და მოითხოვა ძალაში დარჩენილიყო ინგლის-ირლანდიის უნია, ე. ი. ირლანდიის ინგლისისადმი კოლონიური მორჩილება. ამ ჯგუფმა, რომელსაც შემდეგში უნიონისტები უწოდეს, კონსერვატორებთან შეკრა ბლოკი.

ილია ჭავჭავაძე მხედველობის გარეშე არ ტოვებს ამ ბრძოლას და მის შესახებ სათანადო ცნობებს აწვდის ქართველ მკითხველ საზოგადოებას. მაგრამ, ჩვენი აზრით, იგი მნიშვნელოვნად აზვიადებს პომრულის ნიადაგზე ლიბერალებსა და კონსერვატორებს შორის არსებულ დავა-დაპირისპირებას.

მისი შეხედულებით, გლადსტონის პროექტი მორალსა და სამართალზე იყო აგებული, კონსერვატორები კი მას ძალის უხეშ პოზიციას უპირისპირებდნენ. „გლადსტონის პროექტი წარმომდინარებს იმ დედააზრიდან, — წერს ილია, — რომ სამართალია ძალა, რომ ყველაფერში, ყველგან კაცმა წინ სამართალი უნდა გაიმძღვაროს და ყოველს თვის მოქმედებას, ერთმანეთში განწყობას და მოთავსებას სამართალი უნდა სათავედა ჰქონდესო“¹.

„გლადსტონის წინააღმდეგი დასი, რომელსაც წინ უძღვის სასალუსბერი, — განაგრძობს ილია, — იმ მოძღვრებაზეა დამყარებული, რომ საცა ძალაა, იქ სამართალს ხმა და ხელი არ აქვს, რადგანაც ირლანდია ჩვენ იარად გავგზენია, მის მოსარჩენად თავს რაზნად ვიტკიებთო? ავიღოთ და როგორც ხორცმეტი ამოვჭრათ და გადავაკდოთო“².

ი. ჭავჭავაძეს ბლოკი არ ღალატობს, იგი ქვეყნარსებებს სახავს, როცა მიუთითებს ირლანდიის საკითხის თაობაზე ინგლისის პარლამენტში და მის გარეთ გაჩაღებული ბრძოლის სიმძლავრეზე, რომელმაც დიდი საერთაშორისო რეზონანსი ჰპოვა. კონკრეტულ ისტორი-

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხ. კრებ., ტ. 9, გვ. 200.

² იქვე.

ულ სინამდვილეს ასახავს იგი მაშინაც, როცა მუქ საღებავებს ხმარობს კონსერვატორების პოზიციის დასახატავად და მათი „კანიბალური“ გამოსვლების ფაქტებზე მიუთითებს: მაგრამ ჩვენ არ შეგვიძლია გავიზიაროთ მისი შეხედულება კონსერვატორებსა და ლიბერალებს შორის არსებული დიამეტრალური დაპირისპირების შესახებ. ამ დროისათვის მათ შორის არსებითი სხვაობა უკვე წაშლილი იყო და იმპერიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის საკვანძო საკითხებში პრინციპულ დაპირისპირებას ადგილი აღარ ჰქონია. მათ ცალკეული ნიუანსები და მოქმედების მეთოდები უფრო თიშავდა, ვიდრე ძირითადი პოლიტიკის საკითხები. ლიბერალები და მათი ბელადი გლადსტონი არანაკლები ენერგიით იცავდნენ იმპერიის მთლიანობას და ინგლისის კოლონიური ბუჩქუაზიის ინტერესებს ქვეყნის შიგნით და გარეთ, ვიდრე კონსერვატორები. კოლონიურ დაპყრობებს აფრიკასა და აზიაში არც ლიბერალები გაუბოძდნენ მაგრამ ისინი უფრო მოქნილად, შენიღბულად და დემაგოგიურა ფრაზებით მოქმედებდნენ, ვიდრე კონსერვატორები. ძალას ერთიც იყენებდა და მეორეც. ხალხის ფართო მასების შეცდომაში შესაყვანად მორალს და სამართალს ამოფარება არც კონსერვატორებისათვის იყო უცხო. ირლანდიის ჰომრულისათვის ბრძოლა მხოლოდ ერთ-ერთი ეპიზოდი იყო, რომელშიც თავი იჩინა ინგლისში ტრადიციულად არსებულმა პარტიათა ბრძოლამ. ეს ბრძოლა გაბატონებული კლასების რიგებში მიმდინარეობდა და არა მის გარეთ.

ირლანდიისათვის ჰომრულის მინიჭებას გააფთრებით იმიტომ ეწინააღმდეგებოდნენ კონსერვატორები (ამ მიზნის მისაღწევად ძალის გამოყენებასაც კი მოითხოვდნენ), რომ ისინი უპირატესად მიწათმოქმედი არისტოკრატიის, ფინანსური მაგნატებისა და ანგლიკანური ეკლესიის თავკაცების კლასობრივ ინტერესებს იცავდნენ. ირლანდიისათვის თვითმმართველობის მინიჭება მათთვის მიუღებელი იყო იმიტომ, რომ ამით საფრთხინ ქვეშ ექცეოდა აღნიშნულა სოციალური ჯგუფების ეკონომიურ-ფინანსური და პოლიტიკური ინტერესები ამ ქვეყანაში. საერთოდ ძალის გამოყენებას ირლანდიელი ხალხის წინააღმდეგ ხშირად მიმართავდნენ ლიბერალები და მათი ბელადი გლადსტონი. ამაზე მეტყველებს 80-იანი წლების ამბები,

კერძოდ, გლადსტონის მიერ „პაბეას კორპუს აქტის“ გაუქმება ირლანდიაში.

ირლანდიისათვის თვითმმართველობის მინიჭების პროექტის მიღებას ან უარყოფას ი. ჰაუკინგი „ყოფნა-არყოფნის“ მნიშვნელობას ანიჭებს ინგლისელი ერისათვის. მისი შეხედულებით, ამ საკითხის გადაწყვეტის მიხედვით იმსჯელებენ სხვა ხალხები ინგლისის აწმყოსა და მომავალზე. „ეგ იმისთანა საქმეა, — წერს იგი, — რომლის სამართლიანად და მართლმსჯელობით გადაწყვეტა ამ სახელოვანს მეცხრამეტე საუკუნეს ერთს უკეთესს სხივს შარავანდედისას კიდევ მიუმატებს უტყუარის ისტორიის წინაშე და მის გვირგვინს სახელოვანებისას ერთ უკეთესს აღმასს კიდევ შესძენს მერმისში თავმოსაწონებლად“¹. იგი დარწმუნებული იყო, რომ გლადსტონის პროექტი ადრე თუ გვიან გაიმარჯვებდა, სიმართლე და კაცთმოყვარეობა სძლევდა ძალასა და უხეშობას². ეს ვარაუდი ცხოვრებამ ნაწილობრივ გაამართლა. მხოლოდ მეოცე საუკუნეში მიეცა ირლანდიელ ხალხს თვითმმართველობა, ისიც შეზღუდული სახით. მაგრამ ინგლისის გაბატონებულმა კლასებმა მაინც მოახერხეს და ჩაშალეს მისი გავრცელება ირლანდიის ჩრდილო ნაწილზე, ე. წ. ოლსტერზე, რომელიც შემდეგშიც ინგლისის გავლენის ქვეშ დარჩა და წაერთვა შესაძლებლობა სამშობლოს უდიდეს ნაწილს შეერთებოდა.

ჩვენთვის გასაგები და ახლობელია ის გრძნობები, რომლებიც ამოქმედებდა დიდ ილიას, როცა ასეთ მაღალ შეფასებას აძლევდა ირლანდიის ჰომრულის პროექტს, პატივისცემით და მოწიწებით ეპყრობოდა „დიდებულ მოხუც“ გლადსტონს — ამ პროექტის ავტორს და მის ენერგიულ დამცველს. როცა ირლანდიის აწმყოზე წერდა და მის მომავალს ითვალისწინებდა, მას თავისი პატარა, ლამაზი, რუსეთის ცარიზმის კოლონიური უღლის ქვეშ მგმინავი საქართველო ჰყავდა მხედველობაში. იგი საკუთარი ქვეყნისათვის ისეთივე მომავალზე ოცნებობდა, როგორიც უნდა ჰქონოდა ირლანდიის ჰომრულის კანონის მიღების შემთხვევაში. მან კარგად იცოდა ამ პროექტის ჩრდილოვანი მხარეები, მაგრამ ისიც იცოდა, რომ იგი არსებულიდან შედარებით სერიოზული ძვრის მომასწავებელი იყო. ილია

¹ ი. ჰაუკინგი, დასახ. წერილი, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 202.

² იქვე.

ფიქრობდა: თუ ინგლისის ხალხმა განკურნა ირლანდიის იარა, შეიძლება მაგალითმა სხვებიც აამოქმედოს და სხვა ჩაგრული ხალხებისთვისაც, მათ შორის ქართველებისთვისაც, მოინახოს წყლულების შემამსუბუქებელი წამლებიო. ვაი, რომ ისტორიული განვითარების იმ ეტაპზე ილიას არ გაუმართლდა ეს სანუკვარი ოცნება.

ირლანდიელი ხალხი იმ წლებშიაც, როცა ირლანდიის ჰომბრულის პროექტის შესახებ ასეთი ცხარე საპარლამენტო დებატები და შესლა-შემოხლა წარმოებდა ინგლისის გაბატონებულ პარტიებს შორის, ისევ მედგარ ბრძოლას განაგრძობდა. ეს იყო ბრძოლა შიმშილისა და უუფლებობის წინააღმდეგ. მრავალფეროვანი იყო ის მეთოდება და ფორმები, რომლებიც გამოყენებული იყო ამ ბრძოლის პროცესში: ინდივიდუალური ტერორი, „აგარაული ბოროტმოქმედებანი“. ბოიკოტი, ამბოხებები და აჯანყებები, საპარლამენტო ობსტრუქციები. ირლანდიელ ნაციონალისტთა სხვადასხვა ჯგუფი სხვადასხვაგვარად იყო განწყობილი ბრძოლის დასახელებული მეთოდებისადმი. ფენიები უფრო აქტიურად იბრძოდნენ, ვიდრე პარნელის მომხრეები, „მიწის ლიგას“ სულ სხვა პროგრამა და მეთოდი ჰქონდა გამოყენებული, ვიდრე ფარულ ტერორისტულ ორგანიზაციებს და ა. შ. ძირითადად კი ორი მიმართულება უპირისპირდებოდა ერთმანეთს ირლანდიელ პატრიოტთა რიგებში: ერთნი მხარს უჭერდნენ ბრძოლის მშვიდობიან, ლეგალურ მეთოდებს, მეორენი კი — ძალდატანების, რევოლუციური მეთოდების მომარჯვებას.

ილია ჭავჭავაძეს ნათელი წარმოდგენა აქვს ზემოაღნიშნულის შესახებ. იგი წერს: „ირლანდიის ნატურის განხორციელებისათვის ირლანდიის ერს ორი სხვადასხვა გზა აქვს ამორჩეული“. ერთი გზის — უსისხლო, საპარლამენტო გზის მომხრედ მას პარნელი მიაჩნია, მეორესი — ფენიები და მსგავსი ორგანიზაციები. ჰომბრულის კანონპროექტის შემუშავებამ ბევრ ირლანდიელში წარმოშვა უსისხლო ბრძოლის გზით წარმატების მოპოვების ილუზია. მაგრამ გლადსტონის პროექტის დამარცხებამ, როგორც მართებულად შენიშნავს ილია, საფუძველი გამოაცალა ამ ილუზიას. „... მეორე დასმა, მშვიდობიანის გზის უარყოფელმა, — წერს ილია, — თავი იჩინა და გლადსტონის დამარცხებაში ერთი საბუთი კვლავ მოიპოვა ერის მითამ დასარწმუნო-

ნებლად, რომ მშვიდობიანის გზით ინგლისის ერისაგან არა გამოვა-
რაო¹.

ამგვარად, ი. ჭავჭავაძემ ირლანდიის საკითხი მართებულად შეა-
ფასა, როგორც საერთაშორისო ურთიერთობის ერთ-ერთი დიდმნი-
შვნელოვანი პრობლემა და ინგლისის საზოგადოებრივი ცხოვ-
რების სერიოზული ფიციხე მასალა. ირლანდიელი ხალხის ბრძოლა
მიწისა და თავისუფლებისათვის მან განიხილა არა იზოლირებულად,
არამედ სხვა მსგავს მოვლენათა კომპლექსში, როგორც ჩაგრულ ხალ-
ხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის საერთო ნაკადის შემადგენე-
ლი ნაწილი.

ირლანდიის საკითხის რთული კომპლექსი მან გააშუქა ირლან-
დიელი ხალხის უანგარო მეგობრის, მისი სამართლიანი ბრძოლის ენ-
ერგიული ქომაგის პოზიციიდან.

ინგლის-ირლანდიის ურთიერთობის ისტორიულ ასპექტში გან-
ხილვისას მან წინა პლანზე წამოსწიწ სოციალ-ეკონომიური მოტივი,
ირლანდიის საკითხის სიმწვავეს ეკონომიური სარჩული დაუდო სა-
ფუძვლად და აგრარული საკითხი მიიჩნია მის დედაარსად და ძირა-
თად ღერძად. აქედან გამომდინარე, ირლანდიელი ხალხის განმათავი-
სუფლებელი ბრძოლა მან შეაფასა როგორც აგრარულ-გლეხური
და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა.

ირლანდიის საკითხისადმი ინგლისის საზოგადოებრივი აზრის
დამოკიდებულებისა და ლიბერალებისა და კონსერვატორების პო-
ლიტიკური მრწამსის შეფასებაში, ისე როგორც ჰომრულის გლად-
სტონისეული პროექტის ავკარგიანობის გარკვევაში, ილიას შეხედუ-
ლებებს ცალკეულ ნიუანსებში გააჩნია ჩრდილოვანი მხარეები და
ხარვეზები. მაგრამ ეს ოდნავადაც არ ჩრდილავს ამ შეხედულებათა
მოწინავე ხასიათს, მათ დიდ შემეცნებით ღირებულებას.

აქტიურად გამოეხმაურა რა ირლანდიელი ხალხის განმათავი-
სუფლებელ ბრძოლას, ამით ილიამ ქართველობა მსოფლიო ისტო-
რიის ამბებში ჩაახედა, გააღვივა მასში სიმპათია და თანაგრძნობა ჩაგ-
რულ ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობისადმი და გააძლიერა
პატრიოტიზმის გრძნობა, რითაც ხელი შეუწყო მშობელი ხალხის
ეროვნულ თვითგაცნობიერებას.

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ., კრებ., ტ. 9, გვ. 205.

ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლასთან ერთად ი. ჭავჭავაძემ სერიოზული ყურადღება მიაქცია ევროპის დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკის, აზიასა და აფრიკაში მათი კოლონიური მტაცებლობის საკითხს.

აღნიშნული საკითხის გასაშუქებლად ი. ჭავჭავაძემ საჭიროდ მიიჩნია ქართული მკითხველისათვის ეჩვენებინა აზიის სახე წარსულში, მისი როლი კაცობრიობის ცივილიზაციის განვითარების ისტორიაში და მისი თანამედროვე მდგომარეობა. ორი ისტორიული ეპოქის შედარებით და დაპირისპირებით იგი შეეცადა მკვეთრი ფერებით დაეხატა აზიის ჩამორჩენილობა აწმყოში და მზის სინათლეზე გამოეტანა იმ ფაქტორთა მოქმედება, რომლებმაც, მისი აზრით, განაპირობეს ეს ჩამორჩენა, დაბოლოს, მან საჭიროდ ჩათვალა დაესახა აზიის ხალხთა ჩამორჩენილობის დაძლევის საშუალებები და მოეხაზა მისი განვითარების ზოგადი კონტურები მომავალში.

ი. ჭავჭავაძემ გულისტკივილით აღნიშნა ამ დიდი მატერიალური ჩამორჩენა XIX საუკუნეში, რამაც იგი ევროპასთან შედარებით ჩრდილში მოაქცია და ყველა ხარბისა და გამოძალვის მსურველთა მსუხანგი ინსტინქტების აღმძვრელი ობიექტი გახადა. „ჩამორჩენილებს სცემენ მისი ჩამორჩენილობის გამო“, ეს ისტორიის სასტიკი და ურყევი კანონია. ამ კანონის ხვედრი გახდა ჩამორჩენილი აზიაც. ამ „მოხუც ქვეყანას“, როგორც უწოდებს აზიას ი. ჭავჭავაძე, მიესია ყველა მოძალადე და კოლონიზატორი.

ი. ჭავჭავაძე განსაკუთრებული გულისტკივილით აღნიშნავს აზიის ჩამორჩენას, რადგან კარგად იცის მისი დიდებული წარსული, მისი განსაკუთრებული ადგილი კულტურისა და ცივილიზაციის ისტორიაში. „აზია... ერთ დროს მამამთავარი იყო ცივილიზაციისა, — წერს იგი, — რომელსაც დღესაც ევროპის მეცნიერნი ცივილიზაციის აკვნად ჰხადიან...“ აზია ერთ დროს სათავეში ედგა მთელი ქვეყნის ბედის წარმატებას, აქ პირველი აიღვა ფეხი ცივილიზაციამ „...და მისი შუქი მთელს ცასაქვეშეთს პირველ მოეფინა...“¹.

აზია წარსულში მართლაც საკაცობრიო კულტურისა და ცივი-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 112.

ლიზაციის აკვანს წარმოადგენდა. იქ აღმოცენდა პირველი სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები. აზიამ მისცა კაცობრიობას პირველი დიდი აღმოჩენები და გამოგონებები. აქედან ეზიარა მსოფლიოს დანარჩენი ნაწილი, მათ შორის ევროპაც, მეცნიერული აზრის პირველ ყლორტებს. მესოპოტამიამ, ჩინეთისა და ინდოეთის დიდი მდინარეების ველებმა, შუა აზიის ოაზისებმა და სხვ. პირველად კაცობრიობის ისტორიაში ძუძუ აწოვეს დიდ საზოგადოებრივ გაერთიანებებს, აქ ჩაისახა განთქმული ხელოსნობა და განსაცვიფრებელი შრომის პროდუქტები: იქ შეიქმნა ის თავდაპირველი საზოგადოებრივი ფორმაციები, რომლებიც შემდეგ მსოფლიოს ყველა ნაწილში ასეთივე ფორმაციების მაგალითი და ნიმუში გახდა. ისტორიული განვითარების ამ ეტაპზე აზიის დიდი მატერიკი კოლონიზატორთა მსუნაგი ზრახვების ობიექტი არ ყოფილა და ვერც იქნებოდა. პირიქით, იგი მიბაძვის, მაგალითის საგანი. იყო. მის სიმდიდრეს, მის სიძლიერეს, მისი ხელოსნების ვირტუოზული შრომის ნაყოფს აღტაცებით და შურით შესცქეროდნენ აზიის მიღმა მდებარე ქვეყნების ხალხები. სახელი აზია და აზიელობა მაშინ, ბუნებრივია, არ ყოფილა შეურაცხყოფისა და სირცხვილის სინონიმი.

მაგრამ ყოველივე ეს იყო წარსულში. აზიას ბედმა უმუხთლა და მსოფლიოს ეს დიდი ნაწილი ისტორიული განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ჩამორჩა; მან განიცადა კონსერვაციის პროცესი, რომელიც შემდეგში სოციალურ უძრაობაში გადაიზარდა. აი, სწორედ ამ საფეხურზე მიესივნენ მას იოლი გამდიდრების მსურველები „ცივილიზებული“ სამყაროდან.

აზია „...დიდი ხანია ჩრდილშია მიმდგარი, — გულისტკივილით აღნიშნავს ილია და დასძენს, — და ეხლა თუ ვინმე ახსენებს, — ან იმისათვის, რომ როგორ და რა გზით გამოვსწოვო მისი ხელუხლები სიმდიდრეო, ან იმისათვის, რომ ხელთ იგდოს მისი რომელიმე მხარე და ყურმოჭრილ ყმად იყმოს იმ მხარის შემკვიდრენი, ისევ — რასაკვირველია — გამოსაწოვებლად და მოსაწველად“¹.

აზიის გაძარცვა-დაკაბალების საქმეში მთავარი როლი შეასრულა ევროპამ, იმ მატერიკმა, რომელსაც ილია მეცნიერებით, ხელოვნ-

¹ ი. ჰაევჰაეაძე, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 113.

ნებით, ხელოსნობით შექურვილსა და ძლევამოსილს უწოდებს¹. „ცივილიზებული“ და ძლიერი ევროპის სახით ი. ჭავჭავაძე გულისხმობს არა ევროპის ხალხს საერთოდ, არამედ ინგლისის, საფრანგეთის, მეფის რუსეთის და მსგავს მძლავრ კოლონიზატორულ სახელმწიფოებს, მათ მმართველებს და სათანადო აგრესიულ-კოლონიზატორულ წრეებს.

ი. ჭავჭავაძე კარგად ხედავდა, რომ აზიის ჩამორჩენამ, მისმა „მოხუცებამ“ მკაფიო დალი დაასვა მისი მოსახლეობის სვე-ბედს. აზიელობა სამარცხვინო სახელად იქცა. იგი გახდა ცუდის, შეურაცხყოფელის სწონიმი. კოლონიზატორებმა, რომლებმაც ისარგებლეს აზიის დაძაბუნებით და იგი ძარცვა-გლეჯის, ძალადობისა და აღვირახსნილი პარპაშის ობიექტად აქციეს, მისი მოსახლეობა აბუჩად აიგდეს და რასობრივი დისკრიმინაციის ყველა მეთოდი გამოიყენეს მის მიმართ. ძველმა და ახალმა კოლონიზატორებმა აზიის ხალხებს ცილი დასწამეს მკონარობაში, სინარმაცეში, ცხოვრებისადმი ინდიფერენტობაში, წინსვლის სურვილისა და შემოქმედებითი ნიჭის უქონლობაში, კულტურული მიღწევების ათვისების უუნარობასა და სრულ სოციალურ აპათიაში. აზიის ჩამორჩენა ევროპასთან შედარებით, ყველა აქედან გამომდინარე უარყოფითი შედეგით, ჩამორჩენა, რაც ამ მატერიალური ისტორიული განვითარებისა და სოციალურ-პოლიტიკური ხასიათის მიზეზებით იყო განპირობებული, კოლონიზატორებმა აზიელი ხალხის უცვლელი ბუნების, „აღმოსავლური ხასიათის“ თანდაყოლილ თვისებებს მიაწერეს.

„დრონი მეფობენ და არა მეფენიო“, იტყვიან. ყველა ჯურის კოლონიზატორებს შეეძლოთ ასე მოქცეოდნენ აზიის ხალხებს და აზიელობა შეურაცხყოფის აღმნიშვნელ ტერმინად ექციათ, რადგან მაშინ დრო მათ სასარგებლოდ მოქმედებდა, ძალა და უფლება მათი ხელში იყო. ამჟამად კი, როცა კოლონიალიზმს სასიკვდილო ლახვარი ჩაეცა, კოლონიზატორთა ბატონობა აზიაში არსებითად ისტორიის არქივს ჩაბარდა და აზიის ხალხები ეროვნული და სოციალური აღორძინების ფართო შარავნაზე გამოვიდნენ, აზიელობამ ისევ დაიბრუნა თავისი მოქალაქეობრივი უფლება. თავისუფალი აზიის ხალხები სიამაყით წარმოუქვამენ ამ სიტყვას და ძველი და ახალი ტიპის

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 113.

კოლონიზატორებიც ველარ ბედავენ დაცივნისათვის გამოიყენონ ოგი.

აზიის საეალალო აწმყოს ფაქტის განზოგადების საფუძველზე ი. ჭავჭავაძე გარკვეულ დასკვნებს აკეთებს, რომლებიც ისტორიის მეთოდოლოგიის სფეროს განეკუთვნება. მისი შეხედულებით, ისტორია და წარმატება იმის ზვედრი კი არ არის, ვინც მხოლოდ საკუთარ ავკარგიანობასა და აწმყოს შეხარის, ძველს, მამაპაპეულს ჩასჩინებებს, არამედ იმის, ვინც კრიტიკულად არის განწყობილი აწმყოსადმი, არ იჩენს მისდამი უდარდელ კმაყოფილებას და დღევანდელობა მომავლის ზიდად მიაჩნია, იბრძვის, შრომობს ამ მომავლის მოსაპოვებლად. „ისტორია და წარმატება, — წერს ილია, — მარჯვესი, გამრჯესი, მხნესი და მერმისისათვის მებრძოლის კუთვნილია“¹. ი. ჭავჭავაძის აზრით, ისტორია და წარმატება ამეამად ევროპის კუთვნილებაა, ისაა ქვეყნიერების გამგებელი, მას დარჩა ბურთი და მოედანი, რადგანაც იგი ფლობს მეცნიერებას, ჭკუასა და მხნეობას, უკეთესის მოპოვების წყურვილით არის გამსჭვალული².

ი. ჭავჭავაძე არ კმაყოფილდება აზიის ჩამორჩენილობისა და აზია-ევროპის დაპირისპირების ფაქტის უბრალო აღნიშვნით. მას სურს მოცემულ ფაქტს მოუენახოს სათანადო ახსნა, მიუთითოს აზიის ჩამორჩენილობის ფაქტორებზე.

აზიის დიდი მატერიკის ჩამორჩენა, მისი „...სულიერი და ხორციელი მუზლის მოჭრა“ ობიექტურ ფაქტორთა მთელმა კომპლექსმა განაპირობა. ამათგან მთავარი იყო წარმოების ფეოდალური წესის განვითარების თავისებურებანი აღმოსავლეთში, ულტარაგაქციული, დესპოტური ხროვის მმართველობა, განუწყვეტელი ფეოდალური შინაომები, ნატურალურ-კარჩაკეტილი სამეურნეო ფორმების დიდი ზვედრითი წონა, მომთაბარე ურდოების ხშირი თავდასხმები, რასაც თან სდევდა საწარმოო ძალების განადგურება და კულტურულ ღირებულებათა ბარბაროსული მოსპობა. ამას ემატებოდა სხვა მიზეზებიც, რომლებიც მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელი იყო ცალკეული ქვეყნებისათვის. ამ სხვა მიზეზთა შორის ილია ჭავჭავაძე

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. სრული კრება, ტ. 9, გვ. 114.

² იქვე.

ცალკე გამოყოფის აზრის ქვეყნების ჩამორჩენის ერთ მეტად მნიშვნელოვან მიზეზს — მათ იზოლაციას. გამოთქმას გარესამყაროსაგან და „საკუთარ ნაქუჭში“ ჩაკეტვას. აწმყოთი კმაყოფილმა და თავდაშვიდებულმა აზიამ „...თავი ცალკე შეიკეტა და გარედან აღარ მიიკარა არც აყვავებული შუქი მზისა, არც გამაცოცხლებელი სო. ამ ყოფაში ჩავარდა ჩინეთი, მისი მიმყოლი იაპონია, რომელთაც არავინ აღარ მიიკარეს და ამისათვის მაგარი ზღუდი შეჰოველეს თავის არემარეს...“¹

აზიის ქვეყნების მნიშვნელოვანი ნაწილი (ჩინეთი, იაპონია, კორეა, ვიეტნამი...), რომელთაც, ი. ჰაქკაჰაძის მართებული გამოთქმა რომ ვიხმართ, ვერც კი შეიცნეს თავიანთი შეჩერება და ჩამორჩენა, ახალი ისტორიის საწყის საფეხურზე, მართლაც, „ჩინური კედლით“ გამოეთიშა გარესამყაროს და თავის ვიწრო ჩარჩოებში ჩაკეტა. აღნიშნული სახელმწიფოების რეაქციული მმართველები გარესამყაროსაგან ეკონომიური, პოლიტიკური და კულტურული იზოლაციით ფაქრობდნენ შეენარჩუნებინათ „ეროვნული სული“, არსებული სოციალური ურთიერთობა და დაეცვათ თავი ევროპელ კოლონიზატორთა მზარდი აგრესიისაგან. მაგრამ „თავის საარაკო ოთხ კედელში ჩაკეტვა“ და მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთიერთობაზე ხელის აღება თავდაცვის ცუდი მეთოდი აღმოჩნდა აღმოსავლეთის ქვეყნებისათვის. მან ვერ იხსნა ისინი ევროპელ კოლონიზატორთა აგრესიისაგან, პირიქით, დიდი ზიანი მიაყენა და ათეული წლებით შეაფერხა მათი განვითარება. ამის შედეგი იყო სხვა ქვეყნებისაგან მოწყვეტა, იქ მიმდინარე სოციალ-ეკონომიური პროცესების სრული უცოდინარობა, საკუთარი ჩამორჩენილობის გაძლიერება და ძველი შუასაუკუნეობრივი ყოფის ფორმების კონსერვირება. ამან, მარქსის გამოთქმა რომ ვიხმართ, აზიის ქვეყნების სოციალური ორგანიზმები უძრაობის, გაყინულობისა და გაქვავებულობის მდგომარეობამდე მიიყვანა. ამ მდგომარეობამ კი, თავის მხრივ, კოლონიზატორებს საშუალება მისცა განეხორციელებინათ თავიანთი კოლონიური ზრახვები.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც დიდი ილია აღნიშნულ წერილს წერდა, აზიამ მნიშვნელოვანი ცვლილებები განი-

¹ ი. ჰაქკაჰაძე, თხ. სრული კრებ., ტ. 9, გვ. 115.

ცადა. კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკის შედეგად ამ მატერიკის ქვეყნების დიდი ნაწილი კოლონიურ და ნახევრად კოლონიურ მდგომარეობაში მოექცა. ამან ბოლო მოუღო მათ კარდახშულობას და მმართველი ფენის ნაწილს თვალი აუხილა. ი. ჭავჭავაძე კარგად ხედავს ახალ მოვლენებს. აზიაში, აღნიშნავს იგი, თავი დაანებეს ტყუილ თავმოწონებას, დაინახეს თავიანთი ჩამორჩენა, გაერკვნენ ევროპის წარმატების მიზეზებში და ცოტ-ცოტათი ცდილობენ ზოგი რამ გადაიღონ განვითარებული ევროპისაგან. ი. ჭავჭავაძე ამჩნევს, რომ იაპონია „მედიის“ 1867—1868 წლების რევოლუციის შემდეგ განვითარების კაპიტალისტურ გზას დააღწა, ბევრ რამეში ევროპის ეკონომიურ და პოლიტიკურ წესებს მიბაძა და ევროპული კულტურის თაყვანისმცემელი გახდა. მაგრამ მას მხედველობის გარეშე რჩება ორი გარემოება, ურომლისოდაც იაპონიის, ან ჩინეთის ცხოვრებაში მომხდარი ძვრების შესახებ ნათელი წარმოდგენის მიღება შეუძლებელია. 1) იაპონიის, ჩინეთის, ან კორეის კარდახშულობის ლიკვიდაცია კოლონიზატორ სახელმწიფოთა ძალდატანებითი ჩარევის შედეგად განხორციელდა და არა ნებაყოფლობით; 2) იაპონია, რომელიც მანამდე არათანასწორუფლებიანი ხელშეკრულების ხლართებით იყო შებოჭილი, კაპიტალისტური ინდუსტრიალიზაციის პროცესში თვით გამოვიდა კოლონიური მტაცებლობის არენაზე და აზიის მეზობელ ხალხებს საშიშ აგრესორ ძალად მოეცლინა¹.

ევროპის დიდ ონავართა იმპერიალისტურ ქიშპობას და კოლონიურ მტაცებლობას აზიაში ი. ჭავჭავაძე კარგად არკვევს შორეული აღმოსავლეთის, კერძოდ, ჩინეთის პრობლემის განხილვის დროს. იგი არაერთხელ მიუთითებს იმ უშუალო კავშირზე, რასაც ადგილი ჰქონდა საერთაშორისო წინააღმდეგობათა ახლო აღმოსავლეთის ნასკვსა და მსოფლიო პოლიტიკის შორეული აღმოსავლეთის ფიცხ მასალას შორის. როგორც კი დროებით მიყუჩდებოდა აღმოსავლეთის საკითხის ნიადაგზე აღმოცენებული ქარიშხალი, ევროპის დიპლომატები, რომლებიც იმპერიალისტური წრეების დაკვეთით მოქმედებდნენ და ხანგრძლივ მშვიდობას ვერ ეგუებოდნენ, თავსატეხ

¹ თუმცა სხვა ადგილას ილია მაინც მიდის სწორ დასკვნამდე იაპონიის სწრაფი განვითარებისა და მისი მიზეზების ახსნის საკითხში.

საქმეს სწორედ შორეული აღმოსავლეთის კვანძის ნიადაგზე გამო-
ნახავდნენ. „...ახლო აღმოსავლეთის საქმე შორ აღმოსავლეთზე
მიიმართა“¹. — წერს ი. ჭავჭავაძე და ამ პატარა შტრიხით ხაზს უს-
ვავს მსოფლიოს ამ ორი ნაწილის მჭიდრო კავშირს ერთმანეთთან.
ახლო აღმოსავლეთის პრობლემის ნიადაგზე ევროპის დიდ სახელ-
მწიფოთა შორის წარმოებული ბრძოლის ამა თუ იმ ეპიზოდის გა-
შუქების დროს ი. ჭავჭავაძე არაერთხელ მიუთითებს შორეული აღ-
მოსავლეთის ნასკვის სირთულეზე და მის უშუალო კავშირზე აღმო-
სავლეთის საკითხთან.

ხალხმრავალი და აურაცხელი სიმდიდრის მქონე ჩინეთი, ილიას
მართებული შეხედულებით, ევროპელი და არაევროპელი მოძალადე
კოლონიზატორების ისეთივე დაინტერესების ობიექტს წარმოადგენ-
და შორეულ აღმოსავლეთში, როგორც თურქეთი ახლო აღმოსავ-
ლეთში.

ი. ჭავჭავაძე ამ ორ ქვეყანას შორის სხვა მხრივაც ხედავს სა-
ერთო ნიშანსა და მსგავსებას. ჩინეთიც ისეთსავე „სნეულ კაცს“
წარმოადგენდა, როგორსაც ოსმალს თურქეთი. სწორედ ამ დაძაბუ-
ნებამ, უძღურებამ და ავადმყოფობამ შეაგულიანა დაინტერესებუ-
ლი სახელმწიფოები, რომლებმაც მისი მემკვიდრეობის განაწილე-
ბაზე აიღეს გეზი.

სტატია „ახლო და შორი აღმოსავლეთის პოლიტიკის საკითხე-
ბი“, რომელიც ილიამ შორეული აღმოსავლეთის პრობლემის გაშუ-
ქებას მიუძღვნა, 1898 წელს არის დაწერილი. ეს ის პერიოდია, როცა
„თავისუფალი კონკურენციის კაპიტალიზმი“ უკვე გადაიზარდა იმპე-
რიალიზმში—კაპიტალიზმის უმაღლეს და უკანასკნელ სტადიაში. რო-
გორც ცნობილია, იმპერიალიზმის საწყის სტადიაში დამთავრდა
მსოფლიოს განაწილება დიდ და პატარა იმპერიალისტურ სახელმწი-
ფოებს შორის და დღის წესრიგში დადგა მისი გადანაწილების სა-
კითხი. დიდი, მაგრამ ჩამორჩენილი, კაბალურ ხელშეკრულებათა
ქსელში მოქცეული ჩინეთი, ამ ახალ ვითარებასთან დაკავშირებით,
დიდი იმპერიალისტური სახელმწიფოების განსაკუთრებული დაინ-
ტერესებისა და ჭიშკობის საგანი გახდა. გერმანია, საფრანგეთი და
სხვები ყვავ-ყორნებივით დაესივნენ ამ ქვეყანას, რათა ხელთ ეგდოთ

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებული, ტ. 9, გვ. 165—166.

მისი მსუქანი ნაჭრები და იგი გავლენის სფეროებად გაენაწილებინათ. დიდ ევროპელ ონავრებს გვერდში ამოუდგა ახალგაზრდა იმპერიალისტური სახელმწიფო, ჩინეთის მეზობელი იაპონია. კოლონიური მტაცებლობის ფართო შარაგზაზე საყაჩაღოდ გამოსულმა იაპონიამ ჩინეთის გავლენის სფეროებად განაწილების ინიციატივის „საპატიო მისიის“ როლი შეასრულა.

„...იაპონიამ იწყო მრეწველ. ერად გადაქცევა, — წერდა ლენინი, — და სცადა ჩინეთის კედლის შერღვევა, აღმოაჩინა ისეთი გემრიელი სახრავი, რომელსაც ერთბაშად ჩასჭიდეს კბილები ინგლისის, გერმანიის, საფრანგეთის, რუსეთისა და თვით იტალიის კაპიტალისტებმა“¹.

1894—1895 წლებას ჩინეთ-იაპონიის ომის შედეგად, რომელიც ჩინეთის დამარცხებით დამთავრდა, იაპონელმა მტაცებლებმა ხელთ იგდეს ჩინეთის ტერიტორიის ნაწილი, მოიპოვეს ამ ქვეყანაში პარპაშის განსაკუთრებული პრივილეგიები, თანაც დიდძალი კონტრიბუცია დააქისრეს მას. სწორედ ჩინეთ-იაპონიის ომის აღნიშნულმა შედეგებმა აღუძრა გაუმაძღარი მადა ევროპელ მოძალადეებს, რომლებმაც დამარცხებულსა და წამოჩოქებულ ჩინეთს ჩააღეს თავიანთი მტაცებლური თათები და დაიწყეს მისი სხეულის ნაჭრებად ფლეთა. სწორედ ეს ვითარება ჰქონდა ვ. ი. ლენინს მხედველობაში, როცა წერდა: „1895: (ჩინეთ-იაპონიის ომი) ძარცვავენ („იყოფენ“) ჩინეთს“².

1896—1898 წლებში ძალის გამოყენებით თუ „ნება-ყოფლობით“, — „საიჯარო ტერიტორიების“ აღების გზით — აღნიშნულმა იმპერიალისტმა ონავრებმა ხელთ იგდეს ჩინეთის ტერიტორიის დიდი ნაწილი და არსებითად დაამთავრეს მისი გავლენის სფეროებად განაწილება.

ილიას მიერ გამოთქმული მოსაზრებები „ჩინეთის საკითხის“ ართული კომპლექსის შესახებ, მრავალი ისტორიული ფაქტის ანალიზსა და მეცნიერულ განზოგადებას ემყარება. მასში მკაფიოდ ვლინდება საკითხის არსში ღრმა ჩაწვდომა, დიდი იმპერიალისტური

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 5, გვ. 102.

² ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 39, გვ. 713.

სახელმწიფოების დიპლომატიური ჭიდილის განმაპირობებელი ფაქტორების საფუძვლიანი ცოდნა და ჩინეთის უძლეულების სოციალ-ეკონომიურ მიზეზთა სწორი შეფასება.

„ჩინეთის საქმე... ყველაზე მეტად მიზეზიანი გახდა ქვეყნისათვის, — წერს ი. ჭავჭავაძე, — რაკი შედარებით პატარა ქვეყანაა, იაპონიამ, დაამარცხა ეს უშველებელი ჩინეთი, ევროპის დიდთა სახელმწიფოებმა დაბალი ღირებულება დაიანახა და ხარბი თვალი აიხილა...“¹.

მოტანილი ამონაწერი ნათელყოფს, რომ ილიას ჩინეთ-იაპონიის ომი მიაჩნია ორი ისტორიული პერიოდის წყალგამყოფად. ამ ომმა დიდი კოლონიზატორული სახელმწიფოების ძალთა ახალი განწყობა შექმნა შორეულ აღმოსავლეთში და საფუძველი ჩაუყარა ჩინეთის ძარცვით დაინტერესებულ სახელმწიფოთა პოლიტიკის ახალ მიმართულებას ამ ქვეყნის მიმართ. ილიამ კარგად დაინახა არა მარტო ის ყაჩაღური მოტივები, რომელიც ამოქმედებდა იაპონიას ჩინეთთან ომში, არამედ ის „საპატიო მისიაც“, რომელიც ამ ომის შედეგად შეასრულა მან დიდი მეზობლის მიმართ. ეს მისია კი ჩინეთის გავლენის სფეროებად განაწილებაში მდგომარეობდა. ჩინეთ-იაპონიის ომი და ის სარფი, რომელიც იაპონელებმა მოიპოვეს მის შედეგად, ჩინეთის გავლენის სფეროებად დაყოფის დაწყებას მოასწავებდა. სიხარბით და შურით აღსავსე დიდმა ევროპელმა ონაერებმა, როგორც მართებულად მიუთითებს ჩვენი სასიქადულო მწერალი, იაპონელ მოძალადეთა გამოსვლაში პრეცედენტი დაინახეს, საღერდელი აეშალათ და ახალი ძალით მიესივნენ ჩამორჩენილ და არათანასწორუფლებიან ხელშეკრულებათა არტახებით შებოჭილ ჩინეთს. ილია, რომელიც ვერ გაერკვა იმპერიალიზმის სოციალ-ეკონომიურ არსში, ალღოთი მაინც მიხვდა, რომ ჩინეთის გავლენის სფეროებად დაყოფა არსებითად მხოლოდ XIX საუკუნის მიწურულისათვის, კერძოდ, იაპონიასთან ჩინეთის ბელუქუდმართი ომის შემდეგ დაიწყო.

ჩინეთი ი. ჭავჭავაძეს ისეთივე გეპრივლ და ამავე დროს საშიშ, „მუცლისამშლელ“ საჭმელად აქვს წარმოდგენილი, როგორც თურქეთი. ყველა დიდი მსუნაგი სახელმწიფო, რომლებიც ვარაუ-

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. სრული კრებ., ტ. 9, გვ. 176.

დობენ მის სრულ სიკვდილს თავისივე სისუსტის გამო, ცდილობა როგორმე ფეხი მოიკიდოს მის მიწა-წყალზე, „...რომ როცა დრია მოვა, ახლო იყოს — დიდი ლუკმა თათონ მოითალოს და სხვამ არ დაასწროს“¹.

ილია კონკრეტულად ასახელებს გერმანიას, საფრანგეთს, ინგლისს, იაპონიას და სხვა სახელმწიფოებს, რომლებიც იმის ცდაში არიან, რომ ხელთ იგდონ ჩინეთის ზღვის სანაპირო სამხედრო-სტრატეგიული და საზღვაო ბაზები. საკუთარი უღონობა, დიდ მტაცებელ სახელმწიფოთა მიძალემა საშუალებას ართმევს ამ ქვეყანას თავი დაიცვას. იგი, ილიას თქმით, იძულებულია ყველას საკმაო ლუკმა მიაწოდოს. ასეთ ვითარებაში ჩინეთი დიდი ხანია შეწყვეტდა არსებობას და როგორც ლეში, ძაღლების ხროვის მსხვერპლი გახდებოდა, რომ იგი არ ეხსნა თვითონ მოძალადეთა შორის არსებულ შუღლსა და წინააღმდეგობას. „... მაგრამ თუ აბრკოლებს რამ, — წერს ილია, — ისევ ის, რომ ზედმისეულ სახელმწიფოებს ერთმანეთისათვის ჰშურთ ყოველივე, რასაც ძალამიხდელი ჩინეთი ძალაუნებურად აწედა...“²

ეს შეფასება იმდროინდელი ისტორიული ვითარების ზუსტი ანარეკლია. ილიამ ჩინეთის თაობაზე იმპერიალისტ კოლონიზატორთა მძაფრი ბრძოლის ნათელი სურათი დაგვიხატა და ყოველ საგანს თავისი სახელი შეარქვა.

ი. ჰავკავაძეს არ გამოჰპარვია ის გარემოება, რომ დიდი სახელმწიფოები ეგოისტური მოსაზრებებით ბიძგს აძლევდნენ ერთმანეთს აქტიური მოქმედებისაკენ შორეულ აღმოსავლეთში, კერძოდ კი ჩინეთში. „...ვინ ხერხიანობს დღეს ისე, რომ ევროპა შორი აღმოსავლეთისაკენ გაისტუმრა, — წერს ილია, — იქნება იმ ფიქრით, რომ ერთ-ერთს დიდ სახელმწიფოს აქ შორს შევატოპინო, და აქ ახლო, მე და ჩემმა მოაზროვნეებმა მარტო გავიგდოთ ბურთი პოლიტიკის მოედანზედო?“³.

დიდი იმპერიალისტური სახელმწიფოებისათვის ასეთი პოლიტიკა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ისინი თავიანთ მოქიშპეებსა და

1 ი. ჰავკავაძე, დასახ. წერილი, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 166.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 167.

მეტოქეებს შეგნებულად უბიძგებდნენ აქტიური მოქმედებისაგან მსოფლიოს ამა თუ იმ ნაწილში, რომ იქ „დასაქმებულს“ აქტიური მოქმედების საშუალება არა ჰქონოდა სხვაგან და მეტოქისათვის თავისი განზრახვის განხორციელებაში ხელი შეეშალა. ასე იქცეოდა ხშირად იმპერიალისტური გერმანია. მან შეგნებულად შეაგულიანა მეფის რუსეთი აქტიური აგრესიული პოლიტიკის საწარმოებლად ჩინეთ-მანჭურიაში, რათა ამით დაეჯახებინა იგი ინგლისისა და იაპონიისათვის. რუსეთის შორეულ აღმოსავლეთში „დასაქმებით“ გერმანიის დიპლომატიას მეორე კურდღლის დაქერაც სურდა: რუსეთი აქტიურად ველარ იმოქმედებდა ახლო აღმოსავლეთსა და ევროპაში და, მაშასადამე, ხელს ვერ შეუშლბდა გერმანიის იმპერიალისტური ზრახვების რეალიზაციას. ილიას მიერ ხაზგასმულ დიპლომატიურ ფანდს ხშირად მიმართავდა იგივე გერმანია საფრანგეთის მიმართ, ინგლისი საფრანგეთისა და იაპონიის მიმართ და ა. შ. დიდი იმპერიალისტური სახელმწიფოების მმართველი წრეებისათვის ჩინეთი ისეთივე პაიკი იყო, როგორც თურქეთი, ან აღმოსავლეთის სხვა რომელიმე ჩამორჩენილი ქვეყანა.

საყურადღებოა, რომ იმპერიალისტური გერმანია ი. ჰევქავაძეს მიაჩნდა ერთ-ერთ დიდ ევროპელ ონავრად, რომელმაც აქტიური მონაწილეობა მიიღო ჩინეთის ერთიანი სხეულის ამპუტაციის საქმეში. მან შარი მოსდო ჩინეთს და ძალის გამოყენების მუქარით წაართვა დიდი სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობის ნავსადგური შანდუნის ნახევარკუნძულზე — კიაოჩაის ყურე ნავსადგურ ცინდაოთი. ინგლისი, როგორც მართებულად მიუთითებს ი. ჰევქავაძე, ცუდ გუნებაზე დააყენა ამ ამბავმა. გერმანიის მიერ ჩინეთის სანაპიროზე ფეხის მოკიდებამ ინგლისი იმიტომ შეაშფოთა, რომ ამით სერიოზული საფრთხე შეექმნა მის სავაჭრო-ეკონომიურ ინტერესებს, მის თითქმის მონოპოლიურ მდგომარეობას ამ სახელმწიფოში. გერმანია ამ დროისათვის ინგლისის ძლიერი მეტოქე იყო. იმიტომ ინგლისი, ი. ჰევქავაძის გამოთქმა რომ ვინმართ, დატრიალდა, რომ როგორმე ხელი შეეშალა გერმანიისათვის და არ მიეცა მისთვის ჩინეთში ფეხის მოკიდების შესაძლებლობა. „მაგრამ ყველა მეცადინეობამ უქმად ჩაუარა და ზღვიდამ ჩინეთში შესავალი კარი გაიღო გერმანიამ...“¹.

¹ ი. ჰევქავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 170.

გერმანიის იმპერიალიზმის მაგალითს მიბაძა მეორე დიდმა სახელმწიფომ — მეფის რუსეთმა. მან ყურადღება მიაპყრო ჩინეთის მეორე გაუყისავ ნავსადგურს ლიაოლუნის ნახევარკუნძულზე — პორტარტურს, რომელიც „იჯარის“ წესით მალე მის ერთ-ერთ საყრდენად იქცა.

ინგლისი, როგორც სამართლიანად მიუთითებს ი. ჰევკვაძე, რუსეთსაც გადაეღობა. ამ გზაზე, მაგრამ არაფერი გამოუვიდა. მან ჩინეთზეც კი მოახდინა სათანადო ზემოქმედება, თუმცა ბედმა აჰყვამტყუნა.

ი. ჰევკვაძეს აინტერესებს პასუხი გასცეს კითხვას: რატომ დაიხია უკან ინგლისმა, რატომ მისცა საშუალება თავის საშიშ მეტოქეებს გერმანიას და რუსეთს ფეხი მოეკიდათ ჩინეთში, რატომ ვერ იმოქმედა ეფექტურად ჩინეთზე? პასუხი, რომელსაც იგი ამ კითხვაზე იძლევა, სავსებით სწორია და ისტორიული სინამდვილის შესაბამისი. ჩინეთის საკითხში, მისი ბაზების მითვისების საქმეში მეფის რუსეთსა და გერმანიას შორის დროებითი ბლოკი შეიქმნა. „...გერმანია და რუსეთი ერთად იღწვიან და ერთმანეთსა ჰმეველიან. — წერს ილია, — ვერც გერმანია შესდგამდა ფეხს კიო-ჩოუში, ვერც რუსეთი პორტარტურში, რომ ყოველივე ეს ადრევე მოლაპარაკებული არ ჰქონოდათ ერთმანეთში და გათავებული“¹. ორი დიდი სახელმწიფოს „გულთბილმა“ გარიგებამ ჩინეთის სასიცოცხლო ინტერესების ხარჯზე აიძულა მესამე სახელმწიფო — ინგლისი — დროებით უკან დაეხია და ეცნო ძალთა ახალი განწყობა ჩინეთში, შერიგებოდა კიო-ჩოუს, პორტარტურის და დალიანვანის მეტოქეთა ხელში გადასვლის ფაქტს. მან ფულითაც კი ვერ მოიხსიდა ჩინეთი, რადგან იმავე გერმანიამ და რუსეთმა ერთობლივი დემარშით ჩაშალეს ინგლის-ჩინეთის „მეგობრული გარიგების“ შესაძლებლობა. თუმცა ცოტა უფრო გვიან ინგლისმა მაინც შეისრულა თავისი საწადელი და რუსეთისა და გერმანიის ბაზებს შორის სოლიდით შეიჭრა და ხელთ იგდო ჩინეთის ნავსადგური ვეი-ჰაი-ვეი.

როგორც ჩინეთის, ისე მსოფლიო პოლიტიკის სხვა თავსატეხ საკითხში ი. ჰევკვაძე კარგად არკვევს დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების დიპლომატიის ეგოიზმს და ვერაგობას. საკუთარი

¹ ი. ჰევკვაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 171.

ეგოისტური ინტერესები უკარნახებთ ამ სახელმწიფოებს ხშირად მოკავშირეების წინააღმდეგაც კი იმოქმედონ. მეფის რუსეთი საფრანგეთის მოკავშირე იყო; ამავე დროს მას ღრჟა ანტაგონიზმი თავად გერმანიისაგან. ამას ხელი არ შეუშლია რუსეთისათვის მის და საფრანგეთის დაუძინებელ მტერთან ბლოკი შეეკრა და საფრანგეთის ზურგს უკან ემოქმედა შორეულ აღმოსავლეთში.

მაშინ ჩამორჩენილი ჩინეთი ყველამ დაბალ ღობედ მიიჩნია, ყველამ „ხარბი თვალი“ მიაპყრო მას.

„ეს უბედურა ჩინეთი, — წერს ილია, — თუმცა ტანით და ხორციტ ერთი რაღაც უზარმაზარი ვეშაპია, მაგრამ, ვისაც-კი არ ეზარება, ყველა ზედ მიჰსევია, ყურში ხელსა კეიდებს და ბავშვსავით ციპრუტივით ატრიალებს. აქაც რომ დიდ სახელმწიფოთა შორის შურა, მტრობა და სიხარბე არ იყოს, არც ერთს აწ ზედმისეულს სახელმწიფოს ცალკე არ გაუჭირდებოდა ეს უზარმაზარი, მაგრამ უღონო ქვეყანა ფეხქვეშ ამოედო და ამ ყოფით ზედ შეჭდომოდა სახედნად. დიდ სახელმწიფოთა ერთმანეთის ჯიბრი და ცილობა ინახავს დღეს ჩინეთს და იხსნის ამ უბედურებასაგან, როგორც დღეს-აქამომდე ინახავდა და იხსნიდა ოსმალეთსა“¹.

ი. ჭავჭავაძის ეს შეხედულება ჩინეთ-თურქეთის ბედის ერთიანობაზე მოვლენათა შემდგომმა მსელებლობამ არსებითად გაამართლა. მართლაც, იმპერიალისტურმა წინააღმდეგობამ დაიცვა ეს ქვეყანა სრული დაყოფისაგან. მან შეინარჩუნა ფორმალურად საკუთარი მმართველობა, ე. წ. პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, სათანადო ინსტიტუტებით და ა. შ.

• მაგრამ ჩინეთი და თურქეთი, როგორც თვით ილიასაც კარგად მოეხსენება, თუმცა ერთ ბედქვეშ იყვნენ, ზოგიერთი არსებითი ნიშნით მაინც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. სხვადასხვა იყო მათი ისტორიული წარსული, საერთაშორისო პოზიციები და ცხოვრების ხასიათი. ჩინეთი, როგორც დიდი კოლონიზატორების და ინტერესებისა და ქიშპობის ობიექტი, დიდად აღემატებოდა თურქეთს. თურქეთისათვის ბრძოლაში სამხედრო-სტრატეგიული მოტივები

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებული, ტ. 9, გვ. 177.

მეტად დიდ როლს ასრულებდა. ჩინეთისათვის ბრძოლას უმთავრესად სავაჭრო-ეკონომიური სარჩული ჰქონდა. იგი ბრძოლისა და შეჭახების გაცილებით უფრო დიდი და საინტერესო ობიექტი იყო, ვიდრე მსოფლიოს სხვა რომელიმე ნაწილი. მსოფლიოს არც ერთ ნაწილს არ ჰქონდა ისეთი დიდი მნიშვნელობა საქონლის გასაღებისათვის, უფრო გვიან კი კაპიტალის დაბანდებისათვის, როგორც ჩინეთს. ი. ჭავჭავაძეს ნათელი წარმოდგენა აქვს „ჩინეთის კვანძის“ სერიოზულობისა და სირთულის შესახებ, რასაც იგი შემდეგი სიტყვებით გამოხატავს:

„აქ, ჩინეთში, უფრო დიდ განსაცდელიანი სარბიელია ევროპის დიდთა სახელმწიფოთა ინტერესებისა, ვიდრე... სხვაგან სადმე ევროპის გარეთ. ვაჭრობისათვის და საქონლის გასაღებისათვის ჩინეთი დიდს სახარბიელო ბაზარს წარმოადგენს ევროპისათვის, რამელმაც აღარ იცის — სად გაასაღოს თავისი აუარებელი სავაჭრო საქონელი...“

„ამიტომაც ჩინეთი მეტის-მეტად სანატრელია ხელში ჩასაგდებად, ამიტომაც, აქ, ჩინეთში, უფრო მწვავედ მიდის საქმე ერთმანეთში მორიგებისა და მოთავსებისა, ვიდრე სხვაგან სადმე“¹.

ილიას, უპირველეს ყოვლისა, აზიის მატერიკი ჰქონდა მხედველობაში, როცა ქართველ მკითხველს მოუთხრობდა ევროპის დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების ქიშპობის შესახებ ბაზრებისა და სტრატეგიული პუნქტების დაუფლების ნიადაგზე. ამიტომ იყო, რომ მან დიდი აღგილი დაუთმო ე. წ. „აღმოსავლეთის პოლიტიკას“, ჩინეთის საკითხს, ინგლის-რუსეთის ბრძოლას ავღანეთისათვის და ა. შ. მაგრამ მის მახვილ თვალს არ გამორჩენია ევროპელ კოლონიზატორთა „ცივილიზატორული მისია“ აფრიკაში. ეს მატერიკი, როგორც ცნობილია, XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან იმპერიალისტური ქიშპობის ობიექტი გახდა. საერთაშორისო ამბების მიმოხილველ იმ წერილებში, რომლებიც 90-იან წლებში არის დაწერილი, ილიამ მართებულად აღნიშნა ევროპის დიდი სახელმწიფოების აგრესიული

¹ ი. ჭავჭავაძე, თხზ. კრებული, ტ. 9, გვ. 177.

პოლიტიკის ეს ახალი მიმართულება და ივარაუდა „შავ მატერიკზე“ წინააღმდეგობათა ისეთი ახალი კვანძების აღმოცენება, როგორიც უკვე არსებობდა აზიაში.

„აფრიკა თითქმის სრულიად გაინაწილეს, — წერდა ილია 1893 წელს, — ინგლისმა დაიჭირა აქ დიდი ადგილი და ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდე პლამის ხელთ იგდოს ეს ქვეყანა. საფრანგეთი იჭერს აღმოსავლეთიდან თითქმის დასავლეთამდე, გერმანიამაც წილი დაიღო, იტალიამაც. თუმცა ამ უკანასკნელის სიხარბეს კბილი მოსჭრა აბაშეთის ქვეყანამ და აღუაზე ომში კუდით ქვა ასროლინა“¹. „...გერმანიამ და ინგლისმა ამ ბოლო ხანებში თავიანთი სარბი თვალი აფრიკას მიჰმართეს, დაიჭირეს იქ ადგილები და დაიწყეს აქეთ-იქით გაწევა“... — წერს ილია სხვა ადგილას².

ილიამ ჯეროვანი შეფასება მისცა ე. წ. „ფაშოდის კონფლიქტს“. რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1898 წელს ინგლისსა და საფრანგეთს შორის სწორედ აფრიკის დაყოფის თაობაზე. აღნიშნულმა კონფლიქტმა, მისი შეხედულებით, სააშკარაოზე გამოიტანა ამ ორ ქვეყნის ბრძოლის სიმწვავე. ინგლისსაც და საფრანგეთსაც სურთ, რაც შეიძლება მეტი დაიპყრონ და მიითვისონ ამ მატერიკზე და ამიტომ ვერ რიგდებიანო.

„აფრიკაც შესაძლოა გახდეს მიზეზად შუღლისა და ჩხუბისა, რადგანაც ნიადაგი ამისათვის უკვე აშლილია და მომზადებული“³, — წერდა ილია ფაშოდის კონფლიქტის შესახებ და დასძენდა: „რაც უკანასკნელ ხანებამდე დიდთა სახელმწიფოთათვის ოსმალეთი იყო ევროპაში, ეხლა აფრიკაა...“⁴. „ქსელი ევროპის დიდ სახელმწიფოთა ინტერესებისა აქ, აფრიკაში გაიბა დღეს, და არაეინ იცის, დაპირისპირება და დაჯახება ამ ინტერესებისა, რას მოაუვლენს მერმისს...“⁵. „...აფრიკის საქმეც დღეს... განსაცდელიანი საქმეა...“⁶.

წერილში „ევროპის დიდი და პატარა ონავრები“, სადაც ილია აწუქებს ევროპის დიდი და პატარა ონავრების — ინგლისისა და

1 ი. პ ა ე ე ა ე ა მ ე, თსზ. სრული კრებული, ტ. 9, გვ. 175.

2 იქვე, გვ. 58.

3 იქვე, გვ. 176.

4 იქვე, გვ. 175.

5 იქვე.

6 იქვე, გვ. 176.

პორტუგალიის ქიშპობას იმავე აფრიკის ნიადაგზე, იგი მოურიდებლად ფარდას ხდის ამ ქიშპობის ანგარულ მოტივს და ინგლისსაც, ისე როგორც პორტუგალიას, აფრიკის დაუპატიჟებელ სტუმარს უწოდებს. ინგლისი და პორტუგალია, აღნიშნავს იგი, სხვისი სუფრისათვის იბრძვიან, სხვისი გაძარცვა სურთ, აფრიკის მკვდრა მოსახლეობის ნება-სურვილს აბუჩად იგდებენ და უხეშად ერევიან მათ შინაგან საქმეებში. ამ ხალხებს დამოუკიდებლობის სრულა უფლება აქვთ, მაგრამ იძულებული არიან უხეშ ძალას დაექვემდებარონ. „იმ ქვეყანას, რომელსაც ესენი ერთმანეთს ედავებიან,—წერს ილია,—თავისი მკვიდრნი, თავისი შვილები ჰყავს, და ან ინგლისს რა ხელი აქვს, ან პორტუგალიას. იქაურებს თავისი ქვეყანა თავისთვის უნდათ, და... რა თქმა უნდა, ერთმაც და მეორემაც რომ თავი დაანებონ, იქაურნი... ღმერთს მადლობას შესწირავენ კარგად თუ ავად ამ წუთისოფელს თვითონ გაუძლევიან. არც ერთისაგან, არც მეორესაგან ძალად ცხონებას არ ინდომებენ. მაგრამ რას იზმენ საწყლები? ორთა-შუა მომწყვდეულან... და უილაჯობით... ერთისა და მეორისაგან... იჩაგრებიან...“¹.

მაგრამ ილია აქ არ სვამს წერტილს. კიდევ უფრო მოურიდებლად ამხელს ევროპელ კოლონიზატორთა „ცივილიზატორულ მისიას“ აფრიკის მატერიკზე, აშიშვლებს დიდ და პატარა ონავართა მტაცებლობას და განაგრძობს: ინგლისი და პორტუგალია უხეშ ძალას იყენებენ აფრიკაში და უსამართლო საქმეს სჩადიან. მათ „მისიას“ არავითარი მორალური საყრდენი არ გააჩნია, — განავრძობს იგი და დაასკვნის:

„ქვეყანაზე რომ სამართალი იყოს, ინგლისსაც პირში ჩალას გამოავლებდა და პორტუგალიასაც. საიდანაც მოსულხართ, იქვე წადითო, თქვენ იქ ხელი არა გაქვთ, იქაური პატრონები — იქაურივე მკვიდრნი არიან და თქვენ რაზე შესჩენიხართ ჭიასავით. მაგრამ სად არის ეს სამართალი?“².

წერილში „მეცხრამეტე საუკუნე“³, რომელშიც ილიამ იშვიათი

¹ ი. ჰავკ ავადე, თბ. სრული კრებული, ტ. 9, გვ. 60.

² იქვე.

³ ეს წერილი დაიბეჭდა გაზეთ „ივერიის“ 1899 წლის 31 დეკემბრის ნომერში.

სიღრმით და ერუდიციით შეაჯამა წარსული საუკუნის მსოფლიო-ისტორიული მიღწევები და მოხაზა ახალი — XX საუკუნის მთავარი საბრძოლო ამოცანები, სხვა საკითხების გვერდით მან აღძრა კოლონიური ძალადობის საკითხი. XIX საუკუნის ერთ-ერთ სერაოზულ მიღწევად ილიას მიაჩნია საზოგადოებრივი აზრის შექმნა სუსტა და დამონებულთა სასარგებლოდ, ძალადობის ყოველგვარი აქტის დაგმობა, ძლიერი ონავრების მიერ სუსტთა ჩაგვრის საპარო გაკიცხვა, ასეთი აქტებისათვის მსჯავრის დადება და მოძალადეთა სამარცხინო ბოძზე გაკვრა. ამის კონკრეტულ მაგალითად იგი მიუთითებდა ინგლის-ბურების მიმდინარე ომზე და იმ საზოგადოებრივ გამომხატურებაზე, რომელიც მან პოვა.

„ერთობ კაცობრიობის სიკეთემ აიწია, — წერდა ილია, — წეწვა-გლეჯამ; ერთმანეთზე მისევამ, ერთა ერთმანეთზე მტრულად მისელამ, — პირში ლაგამი ამოიღო საზოგადო მსჯავრის შიშითა. ესლანდელმა ომმა ინგლისისამ და ტრანსვაალისამ, სხვას აღარ ვიტყვი, ცხადი მაგალითი გვიჩვენა, რომ კაცობრიობა პთაქლობს ძლიერისაგან უძლურზე ზედმისევას, თავდასხმას, და ამისთანა უსამართლო მოქმედებას თავისს სამართლიანს მსჯავრსა სდებს წყრომისას და რისხვისას“¹.

მართლაც, ინგლის-ბურების ომი, რომელზედაც მიუთითებდა ი. ჭავჭავაძე, ძლიერის უძლურზე მისევის კონკრეტული მაგალითი იყო. იგი იყო ტიპური იმპერიალისტური ომი, რომელიც 1899—1902 წლებში მიმდინარეობდა. ინგლისის იმპერიალიზმმა ეს ყაჩაღური ომი იმ მიზნით წამოიწყო, რომ დაეპყრო სამხრეთ აფრიკის ტერიტორიაზე მდებარე ბურების ორი პატარა დამოუკიდებელი რესპუბლიკა (ტრანსვაალისა და ორანჟის) დაუფლებოდა მათ მდიდარ ბუნებრივ რესურსებს და გაემთლიანებინა თავისი სამხრეთ აფრიკული კოლონიური სამფლობელოები. ილია სავსებით მართალი იყო, როდესაც მიუთითებდა ამ ომის დიდ საერთაშორისო რეზონანსზე. თავისუფლებისა და პროგრესული აზრის ყველა წარმომადგენელმა მსოფლიოში, მათ შორის საქართველოშიც, მკაცრად დაგმო ინგლისელი კოლონიზატორები, რომლებიც ყაჩაღურად თავს დაესხნენ სუსტ ბურებს. მსოფლიოს დიდმა ნაწილმა თანაგრძნობა გამოუცხა-

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. სრული კრებ., ტ. V, გვ. 8

და ბურებს, თანაც აღტაცება გამოთქვა იმ გმირობისა და თავდადების გამო, რომელიც მათ გამოიჩინეს საკუთარი მიწა-წყლის დასაცავად. ილიამ სამარცხვინო ბოძზე გააქრა ბრიტანეთის იმპერიალიზმი კოლონიური ძალადობის ამ მორიგი აქტისათვის, გამოესარჩლა საკუთარი მეობისათვის მებრძოლ ბურ ხალხს და მრისხანე პროტესტი განაცხადა ომის წარმოების იმ უბეში მეთოდებისათვის, რომელიც ინგლისის სარდლობამ გამოიყენა ამ ომში.

ამგვარად, ი. ჭავჭავაძემ გულისტკივილით აღნიშნა აზიის ხალხთა დროებითი ჩამორჩენა აწმყოში და დავმო ევროპის დიდი კაპიტალისტური ქვეყნების პარპაში მათ მიწა-წყალზე. მანვე მიუთითა აზიის გამოღვიძების პირველ სიმპტომებზე და ივარაუდა მისი ნათელი მომავლის მოახლოება.

მან სერიოზული ყურადღება მიაქცია ჩინეთის საკითხს და იგა მსოფლიო პოლიტიკის დიდმნიშვნელოვან ფიგურას მასალად მიიჩნია. შხის სინათლეზე გამოიტანა რა ჩინეთის ნიადაგზე იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა ქიშპობის ანგარული მოტივები, მან სწორად მიუთითა ამ ქიშპობის განვითარების ტენდენციასა და შესაძლო შედეგებზე. იგი ენერგიულად გამოექომაგა გავლენის სფეროებად განაწილებისა და იმპერიალისტური პარპაშის ობიექტად ქცეულ ჩინეთს, გულისტკივილით აღიქვა მისი დროებითი ჩამორჩენისა და უძლურების ფაქტი და ისტორიის სამსჯავროს წინაშე გამოიყვანა ყველა ჯურის უცხოელი კოლონიზატორი.

8. მილიტარიზმისა და ომის საფრთხე ევროპაში

(XIX საუკუნის 80—90-იან წლებში)

საფრანგეთ-პრუსიის ომის ერთ-ერთი უარყოფითი შედეგი საერთაშორისო ურთიერთობისათვის, კერძოდ კი ევროპის სახელმწიფოების პოლიტიკურ ურთიერთობათა სისტემისათვის, იყო საფრანგეთ-გერმანიის ღრმა ანტაგონიზმის აღმოცენება და „შეიარაღებული მშვიდობიანობის“ ატმოსფეროს შექმნა ევროპაში. ამ ომმა პოტენციურად ნიადაგი მოამზადა მომავალი იმპერიალისტური ომის წარმოშობისათვის. ევროპის სახელმწიფოთა ცხოვრება 1871 წლიდან

მუდმივი შიშის, შფოთის, ურთიერთის მამართ უნდობლობის ატმოსფეროში მამდინარეობდა. მომავალი ომის საფრთხე დამოკლდა მახვილივით იყო ამართული მათ თავზე. მილიტარიზმმა ფართოდ მოაქიდა ფეხი ევროპაში. მან თავისი დიდი დასვა ცხოვრების ყველა დარგს და მის უღმრთელ გავლენას დაუქვემდებარა საგარეო პოლიტიკა, დიპლომატია, იდეოლოგიის სფერო. იგი მძიმედ დაწვა სახელმწიფოთა ბიუჯეტებს და მშრომელი მოსახლეობის საგადასახადო ტვირთის გადიდების დიდმნიშვნელოვანი ფაქტორი გახდა. მილიტარიზმმა ისეთ ქვეყანაშიც კი მოიქიდა ფეხი, როგორიც იყო „ანგლოსაქსური თავისუფლების“ კლასიკური ქვეყანა ინგლისი.

XIX საუკუნის 70-იანი წლების მეორე ნახევრიდან საერთაშორისო ურთიერთობა უფრო და უფრო დაჭიმული ხდება. წინააღმდეგობათა ძველ მოტივებს ახალი მოტივები ემატება, ჩნდება მსოფლიო პოლიტიკის მრავალი ახალი ფიციხე მასალა. „ცივი ომი“ დროგამოშვებით „ცხელი ომით“ იცვლება. კოლონიური დაპყრობები აზიასა და აფრიკაში, ბაზრების, ბაზებისა და გავლენის სფეროების ხელში ჩაგდება ევროპის დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების პერიოდული მძაფრი შეჭახების სერიოზულ მოტივად იქცევა.

ერთიანი გერმანიის იმპერიის შექმნით დასავლეთ ევროპის ცენტრში აღმოცენდა ძლიერი მილიტარისტული სახელმწიფო, რომლის საგარეო პოლიტიკამ დასაწყისიდანვე მკვეთრი აგრესიული ხასიათი მიიღო. „რკინის კანცლერმა“ ოტო ბისმარკმა, რომელიც სათავეში ედგა გერმანიის „მახვილით და სისხლით“ გაერთიანების რეაქციულ გზას, იმპერიის დიპლომატია მეზობელი სახელმწიფოების დაშინებისა და ურთიერთწაყიდების პოლიტიკაზე ააგო. მოპოვებული ჰეგემონობის შენარჩუნება და მისი შემდგომი განმტკიცება, დამარცხებული საფრანგეთის საგარეო პოლიტიკური იზოლაცია და მუხანათობის ყველა მეთოდის მომარჩვება ამ დიპლომატიის აღფად და ომეგად იქცა. აღებული საგარეო პოლიტიკური კურსის შესაბამისად გერმანიის იმპერია მილიტარიზმის მთავარი კერა გახდა ევროპაში.

„შეიარაღებული მშვიდობიანობის“ ვითარება, რომელიც დიდი ხნით დამკვიდრდა ევროპის კონტინენტზე, დიდ სახელმწიფოთა მზარდი ანტაგონიზმი და ომის რეალური საფრთხე ევროპის და მთელი მსოფლიოს საზოგადოებრიობის ფართო ფენების აქტიური

10. გ. დონაძე

დაინტერესების საგანი გახდა. ამ დაქიმული ვითარების აღმოცენების მიზეზები, მისი ხასიათი და განვითარების პერსპექტივები პარტიათა შრძოლის, საპარლამენტო ტრიბუნის დებატებისა და პერიოდული ორგანოების პოლემიკის ცენტრში მოექცა. მის გარშემო შეიქმნა საზოგადოებრივი მიმდინარეობანი; დაგროვდა მრავალფეროვანი ლიტერატურა. დიდ კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა მმართველები, კლერიკალურ-მემამულური წრეები, მსხვილი ბურჟუაზია და მათი იდეური აპოლოგეტები მილიტარიზმის შემდგომ გაძლიერებას მოითხოვდნენ და ომების გარდუვალობას ქადაგებდნენ. მათი ვიწრო ეგოისტური ინტერესები ხალხთა სასიცოცხლო ინტერესებისადმი დიამეტრალურ წინააღმდეგობაში იმყოფებოდა. სულ სხვაგვარად აფასებდნენ აღნიშნულ სიტუაციას პროგრესული წრეები, მშვიდობისა და დემოკრატიის ყველა ჯომაგი. ისინი სამარცხვინო ბოძზე აკრავდნენ მილიტარიზმის სულსჩამდგმელებს და მკაცრად გმობდნენ მილიტარიზმისა და ომების პოლიტიკას. მხარს უჭერდნენ რა ხანგრძლივი მშვიდობის შენარჩუნებას, აღნიშნული საზოგადოებრივი წრეები დაჟინებით მოითხოვდნენ მუდმივი არმიის შემცირებას და პროპაგანდას ეწეოდნენ განიარაღების სასარგებლოდ.

ი. ჭავჭავაძე მთელი სერიოზულობით მოეკიდა აღნიშნულ საკითხთა კომპლექსს. მან „ივერიის“ ფურცლებზე თანმიმდევრობით მოუთხრო ქართველ მკითხველ საზოგადოებას საფრანგეთ-პრუსიის ომის შედეგად ევროპაში შექმნილი ვითარების შესახებ. ამასთან დაკავშირებით მან, როგორც მოსალოდნელი იყო, წინა პლანზე წამოსწია მილიტარიზმის საფრთხე და მისი ნამდვილი სურათი დახატა.

ევროპაში მილიტარიზმისა და ომის საფრთხის საკითხი ი. ჭავჭავაძემ ალძრა წერილებში: „საპოლიტიკო მიმოხილვა“¹, „ევროპა 1896“², „წელს“³, „ომის საფრთხის წინ“⁴, „მილიტარიზმი ევროპაში“⁵, „ისევ ევროპის მილიტარობის შესახებ“⁶, „ევროპის მილიტარობა და ამე-

1 „ივერია“, 1882 წ., №№ 1—2.

2 იქვე, 1886 წ., №№ 35—46.

3 იქვე, №№ 157—158.

4 იქვე, 1889 წ., № 11.

5 იქვე, № 33.

რაკის მერმისი¹, „ევროპის დიდი და პატარა ონაერები“² და სხვ. გავრით ამ საკითხებს ი. ჭავჭავაძე ეხება სხვა წერალებშიაც.

ილია მისთვის დამახასიათებელი პასუხისმგებლობის მაღალი შეგნებით და მეცნიერული კეთილსინდისიერებით ეკიდება იმ ისტორიული ფონის გაშუქებას, რომელმაც ევროპაში აღმოაჩენა დაქიმული ეთარება და შექმნა ნიადაგი მილიტარიზმის ბატონობისათვის. 1871 წლიდან ევროპის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მომხდარი ძირეული ცვლილებების ნათელსაყოფად ილია საფუძვლიანად მოიხილავს საფრანგეთ-პრუსიის ომს და მის შედეგებს. იგი განსაკუთრებით ხაზს უსვამს ბისმარკის მუხანათურ როლს, როგორც აღნიშნული ომის წარმოშობაში, ისე ძალთა იმ ახალ განწყობაში, რომელიც მის შედეგად დამყარდა ევროპაში.

ი. ჭავჭავაძე ისტორიულ ჭეშმარიტებას ასახავს, როცა აღნიშნავს საფრანგეთის სიძლიერეს და მის განსაკუთრებულ როლს ევროპის კონტინენტზე საფრანგეთ-პრუსიის ომის წინ. ეს სახელმწიფო, მისი თქმით, „...1870 წლამდე სათავეში ედგა ყველაფერს ევროპაში და მის სიტყვას ყველა მოწიწებით და რიდით ისმენდა“³. ეს ძლიერება, უპირატესი როლი ევროპის კონტინენტზე საფრანგეთს ხელიდან გაშოცალა, გამოეცალა პრუსიისა და მისი ვერაგი პოლიტიკოსის მეოხებით.

მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა 1870 წლიდან, როდესაც საფრანგეთმა სასტიკი მარცხი განიცადა პრუსიასთან ომში. „ბისმარკის ოსტატურმა პოლიტიკამ და მოლტკეს გაწყობილმა ჯარმა უკან მიაყენა ეს ქვეყანა“⁴, დამთავრდა გერმანიის ზემოდან გაერთიანების პროცესი. პრუსიის მეფე ვილჰელმ I გერმანიის იმპერატორი გახდა, მან საიმპერატორო გვირგვინი თავზე დაიდგა ვერსალში, ბურბონთა სასახლის დიდ სარკეებიან დარბაზში, იქ, სადაც საფრანგეთის მეფეთა სათანადო ცერემონიები ტარდებოდა. მას აქეთია პირველობა და უპირატესობა გერმანიამ დაიჭირა ევროპაში.

ი. ჭავჭავაძე ძალიან კარგად ერკვევა ძალის იმ პოლიტიკაში,

¹ „ივერია“, 1882 წ., № 43.

² იქვე. 1890 წ., № 16.

³ ი. ჭავჭავაძე, ევროპა 1886 წელს, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 75.

⁴ იქვე.

მუხანათურ ხერხებსა და ოინებში, რომელთა მეშვეობითაც მიმდინარეობდა გერმანიის გაერთიანების პროცესი, ე. ი. გერმანიის გაპრუსიელება და მისი ქცევა ჰოჰენცოლერნთა მამულად. იგი ისტორიული თანმიმდევრობის ზუსტი დაცვით და სათანადო ამბების ჯეროვანი აღნუსხვით განიხილავს პრუსიის თანდათანობითი გაძლიერების იმ პროცესს, რომლის ფინალსაც გერმანიის გაერთიანების დამთავრება წარმოადგენდა.

„დანიზედ რომ გაილაშქრა, — წერს ილია ბისმარკის მისამართით, — თავისი მტერ-მოყვარე ავსტრია მოიშველა, ჩამოართვა დანიას. შლეზვიგ-გოლშტინია და ავსტრიას პირში ჩალა გამოავლო“¹. ამის შემდეგ ბისმარკმა პრუსიის დარტყმა ყოფილი „მოკავშირის“ ავსტრიის წინააღმდეგ მიმართა, რათა იგი გერმანიიდან გამოეძეებინა და იქ ბუთი და მოედანი ხელთ ეგდო. მაგრამ ავსტრიასთან წარმატებული ომისათვის პრუსიას ესაჭიროებოდა საფრანგეთის ნეიტრალიტეტი. ბისმარკმა საფრანგეთის ნეიტრალიტეტი იმით მოიპოვა, რომ ნაპოლეონ III სათანადო ჯილდო და კომპენსაცია აღუთქვა. როგორც სამართლიანად შენიშნავს ი. ჭავჭავაძე, პრუსიის დიპლომატიის მეთაურმა ასეთივე ვერაგობა მოიმარჯვა სხვა ქვეყნების მიმართ, რათა უზრუნველყო მათი ნეიტრალიტეტი საფრანგეთთან ომის დროს². რუსეთს მან შესთავაზა პარიზის 1856 წლის ტრაქტატის გაუქმება, იტალიას — ქალაქი რომი და მეგობრობა. ამრიგად, ბისმარკმა „...ყველანი ასე მოითათბირა, თითონ საფრანგეთი ცალკე გაიგდო და მიწასთან გაასწორა...“³

„ამ სახით, — წერს ილია ბისმარკის შესახებ, — ავსტრიის შემწეობით დანია დაამარცხა, საფრანგეთის მოთათბირებით ავსტრიას ტყავი გააძრო, ავსტრიის დაუძლურებით და რუსეთ-იტალიის მომხრეობით საფრანგეთზედ გაიმარჯვა და ამ გზით თითო-თითოდ გაინაპირა თავისი მეტოქენი, თითო-თითოდ და ცალ-ცალკე დაჰლახა“⁴.

აი, სწორედ 1871 წლისათვის შექმნილი ეს ვითარება მიაჩნია ილიას ევროპაში დამკვიდრებული მილიტარიზმის მტკიცე ბაზად.

¹ ი. ჭავჭავაძე, ევროპა 1886 წელს, თბზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 99.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 99—100.

⁴ იქვე, გვ. 100.

ი. ჭავჭავაძე დამაჯერებლად გვიჩვენებს იმ შეურიგებლობასა და დაპირისპირებას, რომელიც აღმოცენდა საფრანგეთ-გერმანიის ურთიერთობაში 1871 წლიდან. იგი ამასთან ასევე სწორ შეფასებას აძლევს იმ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა ამ ორი ქვეყნის ცხოვრებასა და საერთაშორისო პოზიციებში მოცემული ცვლილებების შედეგად. როლების შეცვლამ სხვადასხვა სატკივარი და საზრუნავი გაუჩინა გერმანიის იმპერიას და საფრანგეთს, სხვადასხვაგვარად წარმართა მათი საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია.

ილია სამართლიანად შენიშნავს, რომ საფრანგეთ-პრუსიის ომმა უდიდესი მორალურ-პოლიტიკური, მატერიალური და სამხედრო-სტრატეგიული დარტყმა მიაყენა საფრანგეთს. იგი უდიდესი ტრავმა იყო თავმოყვარე, მაღალი ჰუმანური კულტურის მქონე ფრანგი ხალხისათვის. „...საფრანგეთი დიდის გულისტკივილით გაიყურება რენისაკენ და გერმანიისაგან წართმეულს ელზას-ლოტარინგიას გასტერის. ჯერ ეს ზარალი ნივთიერი და მერე თავმოწონებული სითამამე საფრანგეთის ერისა, შეგინებული, დამარცხებული და დამცირებული ქვეყნის წინაშე სიამაყე ამაყის საფრანგეთისა, — წერს ილია, — ორივე ერთად წყლულსავეთ ჩაჰსდგომია გულში საფრანგეთს და მოსვენებას არ აძლევს“¹.

განსაკუთრებული მგრძნობიარობით და ღრმა გულისტკივილით აღიქვა ფრანგმა ხალხმა ტერიტორიული ამჟუტაცია — მისთვის ორი პროვინციის — ელზასისა და ლორენის დიდი ნაწილის ჩამოჰრა. მან დიდი მატერიალური ზარალი მიაყენა საფრანგეთს, შეამცირა მისი ტერიტორია და მკვეთრად გააუარესა მისი თავდაცვისუნარიანობა. „საფრანგეთი, — წერს ილია, — დღეს-აქამომდე გასტირის მშვენიერს ელზას-ლოტარინგიას, რომელიც წაართვა მას გამარჯვებულმა მტერმა“².

ფრანგი ხალხის ღრმა გულისტკივილს, ელზასისა და ლორენის დაკარგვის გამო, უერთდებოდა თვით ამ პროვინციების მოსახლეობის ასეთივე განწყობილება, რასაც მხატვრულ ფორმებში გადმოსცემს ი. ჭავჭავაძე. „...თითონ ელზას-ლოტარინგიაც შემოჰპლავის და შესტირის თავის ადრინდელს მამულს — საფრანგეთსა, — წერს

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ. ტ. 9, გვ. 75—76.

² ი. ჭავჭავაძე, ომის საფრთხის წინ, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 217.

ილია, — რომელსაც იგი ძალმომრეობით მოაშორეს და რომლისათვისაც ელზას-ლოტარინგიას ბევრი ჰყარი და ლხინი გაუზიარებია და თავისი უკეთესნი შვილნი შეუწირავს საფრანგეთის დიდებულ დღეებისათვის. არა ერთი და ორი ბრწყინვალე ფურცელია საფრანგეთის ისტორიისა შემკული და შარავანდელით მოსილი ელზას-ლოტარინგიის შვილთა სახელითა, დეაწლითა და თავგანწირულობითა¹.

ელზასი და ლორენი, რომლის მკიდრო კავშირს დედასამშობლოსთან ააე მკაფიოდ გახაზავს ი. ჰავკვაძე, არცთუ ისე დიდი ხნით ადრე შევიდა საფრანგეთის ფარგლებში. მისი მოსახლეობის უმრავლესობა გერმანელი იყო და გერმანულ ენაზე ლაპარაკობდა. საფრანგეთმა ნამდვილი დედობა გაუწია ამ პროვინციების მოსახლეობას. მისცა მას ფართო თვითმმართველობა და აზიარა საფრანგეთის დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციის მოწინავე იდეებით განაყოფიერებულ ჰუმანურ ფრანგულ კულტურას. ყოველივე ამით საფრანგეთმა სრულიად გარდაქმნა ამ ტერიტორიების მოსახლეობა, შეცვალა მისი განწყობილება და მისწრაფებები. იგი შეეზარდა, შეესისხლბორცა ფრანგ ხალხს, მისი განუყოფელი ნაწილი გახდა. ამიტომ იყო, რომ მისმა მოსახლეობამ დადებითი წვლილი შეიტანა საფრანგეთის ისტორიულ პროცესში და ბრწყინვალე ფურცლები ჩაწერა მისი თავდაცვის ისტორიაში. ბუნებრივია, რომ ასე მწვავედ განიცადეს გათიშვა საფრანგეთის მოსახლეობამ და მისგან ძალით ჩამოშორებულმა, გაპრუსიელების ობიექტად ქცეულმა ელზას-ლოტარინგიის მოსახლეობამ.

ღრმა გულსიტკივლისა და შეურაცხყოფის გრძნობა საფრანგეთში, ყოველ შემთხვევაში მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილში, გადაიზარდა შურისძიების, სამაგიეროს გადახდის — რევანშის მისწრაფებაში. ელზას-ლორენის უკან დაბრუნება, შეურაცხყოფელი და დამამცირებელი მტრისათვის სამაგიეროს ზღვევა, დამოკლეს მახვილივით მის თავზე ამართული გერმანიის ახალი თავდასხმის შესაძლებლობის ჩაშლა, — აი რა იქცა გაბატონებულ განწყობილებად საფრანგეთში. ამ განწყობილებამ ფართო გასაქანი მისცა შოვინისტური წრეების „პატრიოტულ“ დემაგოგიას და განაპირობა ბუ-

¹ ი. ჰავკვაძე, ომის საფრთხის წინ, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 217.

ლანქესა და დერულეტის ტაძის ავანტიურისტთა დროებითი წარმატება. საფრანგეთში კარგად იცოდნენ, რომ გერმანია ძლიერი იყო და ორთა ბრძოლის შემთხვევაში დამარცხება ისევ საფრანგეთს მოელოდა. ამიტომ სათანადო წრეები ასე მსჯელობდნენ: ჯერ ჩვენს გეგმებზე საჭაროდ არ უნდა ვილაპარაკოთ, თუმცა გულში მუდამ შურისძიების ცეცხლს უნდა კავშივებდეთ, უნდა გავძლიერდეთ, მოკავშირე შევიძინოთ და მხოლოდ ამის შემდეგ დავსვათ ჩვენი „ეროვნული ჩანაფიქრის“ რეალიზაციის საკითხი.

საფრანგეთში ფეხმოკიდებულ ამ განწყობილების ყველა ნიჟანსს შესანიშნავად გამოხატავს ი. ჰაევკაძე. როდესაც წერს: საფრანგეთში მასობრივად ნატრულობენ ხელახლად გამკლავებას, ფრანგები ბევრ რაიმეს დასთმობენ, ოღონდხელახლად გამკლავებას დღე მოიმარჯვოს“¹. საფრანგეთში ყველა თოფქვეშ დადგება, ყველაფერს გაიმეტებს, არც ქონებას და არც სიცოცხლეს არ დაზოგავს, „.....ოღონდ-კი დიდის ხნის ჯავრი როგორმე ამოიყაროს. დიდის ხნის წყლული როგორმე გაიმრთელოს. მ-ს აქეთ თექვსმეტა წელიწადია და საფრანგეთს ერთი დღეც ისე არ გაუტარებია, რომ ჯავრის ამოყრისათვის არ ეზრუნოს და შურისძიების დღისათვის მზადებაში არ ყოფილიყოს“². ამის შემდეგ ილიას მოაქვს საფრანგეთის ცნობილი ბურჟუაზიული რესპუბლიკელის ლეონ გამბეტას საყოველთაოდ ცნობილი თქმა: „ჯავრის ამოყრა ყოველთვის გულში უნდა ვიქონიოთ და ენით კი არასდროს არ უნდა წარმოვსთქვათო“³.

საფრანგეთის ისტორიის ამ ფურცლების გაშუქებისას ი. ჰაევკაძე არ გამოდის ობიექტური მკვრეტელისა და დამკვირვებლის როლში. პირიქით, იგი ნათლად ავლენს თავის სიშმათიასა და ანტუპათიას და გარკვეული მიმართულებით განაწყობს ქართველ მკითხველს. მას უყვარს საფრანგეთი, მისი საკაცობრიო იდეალები, მისი წარმატები ისტორია, მისი ამაყი, მებრძოლი და ნიჭიერი ხალხი, ამიტომ თანაუგრძნობს იგი ფრანგ ზალხს განცდილი ეროვნული უბედურების გამო, მკაცრად გმობს ყველას, ვინც თავს დაატეხა მას ეს განსაცდელი, და კანონზომიერად მიიჩნევს მის რიგებში და-

1 ი. ჰაევკაძე, ევროპა 1886 წელს, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 76.

2 ი. ჰაევკაძე, ომის საფრთხის წინ, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 217.

3 იქვე, გვ. 218.

მკვიდრებულ სამაგიეროს ზღვევის განწყობილებასა და მისწრაფებას.

სულ სხვა სულისკვეთებით და მიდგომით აშუქებს იგი გერმანიის იმპერიის პოლიტიკას, მის საგარეო პოლიტიკურ მიმართულებას და დიპლომატიურ საქმიანობას, რომელსაც „რკინის კანცლერი“ ბისმარკი წარმართავდა. იგი არ ერიდება მუქ საღებავს იმისათვის, რომ უფრო რელიეფურად წარმოაჩინოს გაერთიანებული გერმანიის საგარეო პოლიტიკის აგრესიული ხასიათი, მისი დიპლმატიის ვერაგული ხერხები და მეთოდები, ბისმარკისა და მილიტარისტული ხროვის ანტიხალხური მისია.

გაერთიანებულ, გაპრუსიელებულ გერმანიაში, როგორც მიუთითებდნენ მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები, დიდი ხნით დამკვიდრდა სამხედრო დესპოტიზმი და რეაქციული პრუსიულობა. იგი გახდა მილიტარისტული სახელმწიფო, მეზობლების რისხვა და ევროპული მშვიდობიანობის სასტიკი მტერი. მოპოვებული ჰეგემონობის შენარჩუნება და განმტკიცება, ახალი „გერმანული მიწების“ შემოერთება და გავლენის სფეროების გაფართოება ამ ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის მაგისტრალური ხაზი გახდა.

ყოველივე ეს ნათლად აქვს წარმოდგენილი ი. ჰავკაჟაძეს. „ყველას, ვისაც ასეთი საქმეები დააწია ბისმარკმა, რასაკვირველია, გულში ხვანჭი ჩაჰყვებოდათ და, თქმა არ უნდა, უთვალთვალბდნენ, ერთი როგორმე განსაცდელში თავი გაიბას გერმანიამ, რომ ჩვენ ჩვენი ჯავრი ამოვიყაროთ“¹, — წერს ილია. რითაც რელიეფურად მოხაზავს იმ არანორმალური ურთიერთობის კონტურებს, რომელიც დამყარდა ძლიერ გერმანიასა და მისგან დამარცხებულ და შეურაცხყოფილ მეზობლებს შორის. გერმანიაში კარგად ერკვევიან მეზობლების განწყობილებაში, განაგრძობს ილია, და სათანადო ღონისძიებებს ახორციელებენ, „...ამიტომაც მთელი გერმანია ერთს უშველებელ კაზარმადაა გადაქცეული“². „ძვირად უზის ევროპასა ბისმარკის, ანუ უკეთ ვსთქვათ, გერმანიის ასეთი ყოფა, — წერს ილია, — გერმანიამ ასე მოაწყო თავისი საქმე, რომ, როგორც ამბობენ, ორ კვირაზედ თუნდა ერთ მილიონ ჯარს გამოიყვანსო, კარგად გაწურთენილს, კარგად შეთოფ-იარაღებულს და ასეთს სამხედრო

¹ ი. ჰავკაჟაძე, ევროპა 1886 წელს, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 100.

² იქვე.

შტაბს და გენერლობას, თუ აფიცრობას წარმოადგენსო, რომ ევროპაში მისი ბადალი არსად მოიპოვებო¹!

ილიას მხედველობიდან არ რჩება ბისმარკის დიპლომატიის მუხანათური მიმართულების არც ერთი მხარე და ნიუანსი. იგი სამართლიანად აკუთვნებს მას წამყვან როლს, როგორც გერმანიის საგარეო პოლიტიკისა და დიპლომატიის მიმართულების გამომუშავებაში, ისე იმ დიპლომატიურ ჭიდილში, რომელიც ევროპაში იყო გაჩაღებული. „ბისმარკი მეტად მოხერხებული კაცია, — წერს ილია, — საქმეს ისე მიიყვანს ხოლმე, რომ როცა ერთის მტრის, თუ მოპირდაპირის გათახსირება უნდა, მეორე მტერს, თუ მოპირდაპირეს, გაიმეგობრებს ხოლმე, და პირველს რომ ანდერძს აუგებს, ეხლა გამეგობრებულს დაეჯახება და ტყავს აძრობს“².

ბისმარკისეული გერმანიის დიპლომატიის მთელი სისაძაგლე და მზაკვრული არსი ძალიან კარგად აქვს ნაჩვენები ი. ჭავჭავაძეს საფრანგეთისადმი მისი დამოკიდებულების მაგალითზე. გერმანიის იმპერიის მესვეურები შესანიშნავად ერკვეოდნენ საფრანგეთში გაბატონებული განწყობილების ხასიათში და ნათელი წარმოდგენა ჰქონდათ საფრანგეთის მომავალი გეგმების შესახებ. მათთვის უცხადესს წარმოადგენდა ის ჭეშმარიტება, რომ საფრანგეთი არასოდეს შეურიგდებოდა თავის დამცირებას და შეურაცხყოფას და ხელსაყრელ პირობებში მზად იქნებოდა რევანში აეღო. ამიტომ გერმანიის საგარეო პოლიტიკისა და დიპლომატიის ამოცანა საფრანგეთის მიმართ შემაკავებელი ხასიათის იყო. როგორც მართებულად აღნიშნავს ი. ჭავჭავაძე, ბისმარკი ამასთან დაკავშირებით ორგვარ მეთოდს მიმართავდა: 1) დაშინების, შანტაჟის, სამხედრო მუქარის, დიპლომატიური ინტრიგებისა და 2) დაყვავების, დემაგოგიისა და მეგობრობის ჟესტის გამოყენებას.

ბისმარკის დიპლომატია ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რომ არ მიეცა საფრანგეთისათვის წელში გასწორების, მოკავშირეების შეძენის, იზოლაციის ვითარებებიდან გამოსვლის შესაძლებლობა. ბისმარკი იმას კი არ ცდილობს, წერს ილია, „...აუცილებელი აიცილოს,

¹ ი. ჭავჭავაძე, ევროპა 1886 წელს. თბ. კრებ., ტ. 9. გვ. 98—99.

² იქვე, გვ. 99.

არამედ იმას, რომ იმ დღემ ან მარტოდმარტო შეახვედროს საფრანგეთს ან მაშინ, როცა საფრანგეთს სხვა მტერიც აუჩნდება“¹.

მეორე მეთოდი შედარებით უფრო მოქნილი იყო და ფორმალურად დიპლომატიური საშუალებებით ხორციელდებოდა. ბისმარკი დროდადრო საფრანგეთის მეგობრისა და მრჩეველის სამოსელით ინიღბებოდა. იგი მის მესვეურებს აქტიური კოლონიური ექსპანსიისაკენ აძლევდა ბიძგს და მიუთითებდა ცალკეულ ობიექტებზე, რომელთა ხელში ჩაგდება საფრანგეთს, თითქოს, შეეძლო უმტკივნეულოდ. მაგრამ ყოველი ასეთი „მეგობრული რჩევა“, როგორც კარგად ხედავს თვით ი. ჰავეჟაძე, ვერაგული აქტი იყო და წინასწარშემუშავებული მუხანათური გეგმის ნაწილს წარმოადგენდა. მოქიშპეების შეძენა, რაინის საზღვრისადმი სიფხიზლის მიძინება, კოლონიური საქმიანობით „დაკავება“, აი მისი მიზანი და დანიშნულება.

ეს მეთოდი გერმანიის დიპლომატიამ და მისმა მებაირასტრემ ბისმარკმა ოსტატურად მოიმარჯვეს ტუნისის საკითხში. მოვუსმინოთ ადითონ ილიას, რომელიც შესანიშნავად ერკვევა მის არსში. „...ბისმარკი ძალიან ხელს უწყობდა საფრანგეთსა, ოღონდ მე-კი თვალი მომამოშორეო და საცა გინდა ფეხი გაიდგო. საფრანგეთმა... ტუნისს წაავლო ხელი, პატრონობა დაიჩემა, და ამით ძალიან მოიმდურა თავისი თითქმის მუდამ მოყვარე იტალია, რომელსაც თავისი საბუთი ჰქონდა ტუნისის დაქერისა... ბისმარკს ჯერ ეს მტრების აჩენა უხაროდა და მერე საფრანგეთის ასე შორს გატყუება და გაბმა“².

სხვა ადგილას იგი უფრო აშიშვლებს საფრანგეთის მიმართ ბისმარკის „მეგობრული“ ეესტის ვერაგულ ჩანაფიქრს“ და წერს: ბისმარკმა საფრანგეთს შეატოპინა ტუნისის საქმეში და იქ გააბა. მან „ერთი სროლით ორი კურდღელი მოჰკლა. ერთი რომ თვითონ საფრანგეთი სულ სხვა საქმეს გადაჰკიდა, მეორე რომ იტალია, რომელიც ყოველთვის თანამგერმანობი და გულშემატკივარი ყოფილა საფრანგეთისა, საფრანგეთს ტუნისის გამო მოამდურა“³.

ილია ზუსტად გადმოსცემს იმ ცნობილ ამბავს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1878—1881 წლებში. როგორც ცნობილია, ბერლინის

1 ი. ჰავეჟაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ. ტ. 9, გვ. 76.

2 იქვე.

3 ი. ჰავეჟაძე, საპოლიტიკო მიმოხილვა, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 66.

კონგრესის ექლასებში ბისმარკმა, რომელიც კონგრესის თავმჯდომარეობას ასრულებდა. „მეგობრულად“ შესთავაზა საფრანგეთის დელეგაციის ხელმძღვანელს თურქეთის სამფლობელო აფრიკაში — ტუნისი. საფრანგეთის დიპლომატთან საუბარში ტუნისი მან შეაღარა მწიფე ვაშლს, რომელიც თავისი სიმწიფის გამო მალე ჩამოვარდებოდა ძირს. გერმანიას არავითარი პრეტენზიები არა აქვს ამ მწიფე ვაშლის მიმართ, უთხრა მან საფრანგეთის წარმომადგენელს, თუ თქვენ გიზიდავთ იგი, მოწყვიტეთ და შეირგეთ, გერმანიისაგან თქვენ არავითარ წინააღმდეგობას არ წააწყდებითო. საფრანგეთმა მალე ყურადილო ეს „მეგობრული“ რჩევა და 1881 წელს ტუნისის ოკუპაცია მოახდინა. ამ აქტს სულ მალე მოჰყვა ის შედეგები, რასაც ვარაუდობდა ონბაზი ბისმარკი: საფრანგეთი თავიდან ფეხებამდე ჩაეფლო კოლონიურ ავანტიურებში აფრიკასა და აზიაში, რამაც დროებით შეანელა მისი ყურადღება ევროპული პრობლემებისადმი. იტალია, რომელიც აფრიკაში ფეხმოკიდებასა და ტუნისში დამკვიდრებაზე ოცნებობდა, ღრმად შეურაცხყოფილი და გაბოროტებული დარჩა. ამის პასუხს წარმოადგენდა იტალიის მმართველი წრეებისა და პრუსიის გაათფრებული ანტიფრანგული გამოსვლები და საგარეო პოლიტიკური მიმართულების შეცვლა, რაც 1882 წელს დამთავრდა იტალიის გერმანიასთან და ავსტრია-უნგრეთთან დაკავშირებით, ე. ი. სამთა კავშირის ბლოკში მისი შესვლით. ინგლისმაც ხმა ამოიღო და ანტიფრანგული გამოხდომებით შეეგება ტუნისში საფრანგეთის დამკვიდრებას. მოკლედ, ბისმარკმა აღნიშნულით დროებით შეძლო საფრანგეთის საერთაშორისო პოზიციების შერყევა, ინგლისსა და იტალიაში მისი საწინააღმდეგო განწყობილების შექმნა და იტალიის თავისი პოლიტიკის იარაღად ქცევა ერთსა და იმავე დროს.

გერმანია-საფრანგეთის აღნიშნული დაპირისპირება, როგორც საფრანგეთ-პრუსიის ომის მთავარი პროდუქტი, ამ ომის შემდეგდროინდელი ევროპულ წინააღმდეგობათა ჯაჭვის ძირითადი რგოლი იყო. როგორც სამართლიანად ძიუთითებს ი. ჭავჭავაძე, იგი ევროპაში აღმოცენებული „შეიარაღებული მშვიდობიანობისა“ და მილიტარიზმის განმსაზღვრელი ფონი იყო. ამდენად იგი ისტორიული განვითარების იმ ეტაპზე ევროპის პოლიტიკური ცხოვრების მთავარ ფიქს მასალასა და „სატკივარს“ წარმოადგენდა. მაგრამ ამის გვერდით

ევროპაში წინააღმდეგობათა სხვა რგოლებიც არსებობდნენ, რომლებიც ქმნიდნენ ევროპის ერთიან „სატკივარს“.

ილია კარგად ერკვევა ამ რთულ ვითარებაში და ჯეროვან შეფასებას აძლევს ევროპის წინააღმდეგობათა მთლიან კომპლექსსაც.

„ევროპის სატკივარს“ იგი შემდეგი სიტყვებით გადმოსცემს: „გაძლიერებულს პრუსიას ჯერ ვერ შეუგროვებია თავის სკიპტრას ქვეშ ყველა ნემეცები, რომელთაგანიც ზოგნი ავსტრიასა ჰყავს; ზოგნი რუსეთსა; იტალიას — იტალიელები, რომელთაგანიც ზოგნი ავსტრიასა ჰყავს, ზოგნი — თუმცა კი ძალიან ბევრი არა — საფრანგეთსა. საფრანგეთს გული ასკდება ელზას-ლოტარინგიაზედ, რომელიც პრუსიამ ძალად ჩამოართვა... ავსტრია ცდილობს ნემეცები სე-ლიდან არ გამოაცალოს პრუსიამ, და თუ გამოაცალოს, სამაგიეროდ სლავიანებში მაინც ფეხი მოაქიდებინოს. რუსეთს ჯერ კიდევ ვერ დაუბინავებია სლავიანები ისე, როგორც მისი საპოლიტიკო საჭიროება მოითხოვს და აღმაცერად თვალს ადევნებს ავსტრიასა, რომელიც როგორღაც ფეხაკრედით და ჭურღულად სლავიანებისაჲნ მიიპარება. ინგლისი კიდევ იმის ცდაშია, რომ თავისი, თითქმის მაცხოვრებელი ინდოეთი შიშ-გარედ ამყოფოს, ერთის მხრით რუსეთი ინდოეთის საზღვრებზედ ახლო არ მიუშვას და მეორეს მხრით ევროპამ ინდოეთისაჲნ გზა არ გაიხსნას ეგვიპტით“¹.

მოტანილი ვრცელი ამონაწერი იმაზე მიგვითითებს, რომ ი. ჭავჭავაძე კარგად ერკვევა ევროპის სახელმწიფოთა მოცემული პერიოდის პოლიტიკურ ურთიერთობათა სისტემაში. აღწერილი ვითარება სწორედ ის „შეიარაღებული მშვიდობიანობაა“, რომელიც აღმოაცენა ევროპაში საფრანგეთ-პრუსიის ომის შედეგებმა და გერმანიის იმპერიის შექმნამ. ევროპა გათიშულია და დაპირისპირებული. ევროპის ყოველ დიდ სახელმწიფოს ისეთი საგარეო პოლიტიკური გეგმები და მისწრაფებები აქვს, რომლებიც ეწინააღმდეგება მეორეთა ინტერესებს და შეუთავსებელია მტკიცე მშვიდობის შენარჩუნების მისწრაფებასთან. გერმანიის იმპერიის, დიდი ბრიტანეთის და მეფის რუსეთის საგარეო პოლიტიკური გეგმების რეალიზაცია, სხვა ქვეყნებს რომ თავი დაეანებოთ, შეუძლებელი იყო მორიგებით, მშვიდობიანი „დიპლომატური არხებით“ მომხდარიყო. ყველა გერმანე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, საპოლიტიკო მიმოხილვა, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 64.

ლის შემოკლება პოპენცოლერნთა სკიპტრის ქვეშ. ან სლავების გაერთიანება რომანოვების „მფარველობის“ ქვეშ, პანგერმანიზმისა და პანსლავიზმის რეაქციულ-იმპერიალისტურ მისწრაფებებიდან გამომდინარეობდა. ასეთივე ანტიხალხური მოსაზრებები ედო ინგლისის განსაკუთრებულ „ზრუნვას“ კოლონიური ინდოეთისადმი. ილია კარგად შენიშნავს, რომ ინგლისი შიშით შეპყურებს მთელ ევროპას, კერძოდ კი რუსეთს, ინდოეთზე მათი თავდასხმის შესაძლებლობა მოსვენებას არ აძლევს, საფრანგეთს ვერ აუტანია ელზას-ლორენის დაკარგვა, გერმანია კი მოპოვებული ძლიერებით არ კმაყოფილდება და ახალი აგრესიული გეგმებით მეზობლებს აშინებს. აი, სწორედ ამ დაძაბულ ვითარებას, დიდ სახელმწიფოთა ურთიერთშუღლსა და დაპირისპირებას უკავშირებს ი. ჭავჭავაძე მილიტარიზმის წარმოშობას ევროპაში.

გერმანიის ზევიდან გაერთიანებას მოჰყვა ქვეყნის გაპრუსიელება. სამხედრო ბანაკად ქცევა, ყოველგვარი თვითმმართველობის ჩახშობა და არქიცენტრალიზაცია. ყველა ეს ნიუანსი მკაფიოდ აქვს ხაზგასმული ი. ჭავჭავაძეს, როდესაც წერს: „თუმცა გერმანია დღეს გაერთიანებულია, მაგრამ სამხრეთის გერმანიას ჯერ-აქამომდე ეხამუშება უპირატესობა პრუსიისა გერმანიაში. ჩრდილო გერმანიის უძლიერესი წარმომადგენელი — პრუსია — დღეს თითქმის მარტოა განაგებს გერმანიის საქმეს და მისი ბატონობა და მძლავრობა ბევრს უმძიმს. ბევრგან გერმანიაში, და განსაკუთრებით ბავარიასა და პანოვერში ჯერ-აქამომდე არა აქვთ დავიწყებული, რომ ერთ დროს თვითმყოფელნი სახელმწიფოთი ყოფილან“¹.

აი ასეთმა ისტორიულმა წანამძღვრებმა აღმოაცენა ევროპაში მერყევი მშვიდობიანობა და იგი მილიტარიზმის მთავარ პლაცდარმად აქცია. ი. ჭავჭავაძეს ევროპის უდიდეს უბედურებად მიაჩნია მილიტარიზმი, რომლის მძიმე ღრუბლები გადაეფარა ევროპის ცას, დააბნელა იგი და ქარიშხლისათვის მოამზადა მისი ატმოსფერო. ომის საფრთხის საშინელება შავი კოშმარივით დააწვა მილიონთა თავებს და მათ გრძნობასა და გონებას ბუნებრივი მიმართულება შეუცვალა. ი. ჭავჭავაძე მუქ ფერებში გადმოგვცემს მის არსს და არაერთხელ უბრუნდება მას. იმ ორი ათეული წერილის ძირითადი ლერძი, რომე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, ევროპა 1886 წელს, თბზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 104.

ლიც ილიამ ევროპის 80—90-იანი წლების პოლიტიკური ცხოვრების მიმოხილვას მიუძღვნა, მილიტარიზმისა და ომის საფრთხის ზრდის საკითხია.

წერილში „საპოლიტიკო მიმოხილვა“, რომელიც 1882 წელს არის დაწერილი, ილია მკითხველს მოუთხრობს ომის საფრთხის ზრდის შესახებ ევროპაში და წერს: „...დღეს თუ ევროპაში ლაპარაკია რა-ზედმე, სალაპარაკო საგანთა შორის ომის... მოლოდინს უკანასკნელი ადგილი არ უჭირავს. არ არის ევროპაში არცერთი თვალსაჩინო სახელმწიფო — ომის ფიქრში არ იყოს და იმის ცდაში, თუ მხედრობა როგორ ისე მოაწყოს — კაცით. ტყვია-წამლით, თუ თოფ-იარაღით, რომ ყოველ შემთხვევისათვის მზად იყოს“¹.

გამაღებული შეიარაღების საქმეში იგი პირველ ადგილს, როგორც მოსალოდნელი იყო, სამართლიანად აკუთვნებს გერმანიას, რომელმაც, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „...საფრანგეთის დამარცხების შემდეგ ბატონობა დაიჩემა ევროპის საქმეებში...“² მაგრამ გერმანიის გვერდით იგი ასახელებს საფრანგეთს და იტალიას, სადაც მთავრობები აგრეთვე ენერგიულ ზომებს იღებდნენ ჯარის გასაძლიერებლად და იარაღის ახალი მარაგის დასაგროვებლად.

ომის საფრთხის ზრდისა და დაძაბულობისათვის ევროპაში ილია მთავარ პასუხისმგებლობას აკისრებს ბისმარკს, რომლის საგარეო დიპლომატია, როგორც არაერთხელ მიუთითებს იგი, ეერაგობაზე, შანტაჟზე. დაშინებასა და ძალაზე იყო დამყარებული. „ეხლანდელის პოლიტიკის მავნებელი ხელთ უპყრია ამ რკინის კაცსა“, წერს ილია ბისმარკის მისამართით და ასახელებს ამ პოლიტიკის კონკრეტულ მაჩვენებლებს. ბისმარკმა ავსტრია-უნგრეთი წააქეზა ბალკანეთზე აქტიური მოქმედებისაკენ, „...ღრმად შეატოპინა სლავიანების საქმეში“, შეაძლებინა ბოსნია-ჰერცეგოვინის დაჭერა და ეს გააკეთა იმით, რომ გაეუარესებინა მისი ურთიერთობა რუსეთთან და ამ გზით უფრო მაგრად მიეჭაჭვა თავისაზე.

რაც დრო მიდის, ევროპაში უფრო და უფრო ძლიერდება ერთა შორის დაუნდობლობა და მძულვარება, — წერს ილია 1889 წელს და ამით რელიეფურად გადმოგვცემს ევროპაში შექმნილი ვითარე-

¹ ი. ჯავახიშვილი, თბ., კრებ., ტ. 9, გვ. 68.

² იქვე.

ბის მთავარ კონტურებს. მაგრამ იგი აქ არ სვამს წერტილს და განაგრძობს:

„დღევანდელი ევროპა ჰგავს იმ კაცსა, რომელიც გარედამ მტერს უყენებს თვალსა და შიგნიდამ მოყვარესა. მართლა-და მთელი ევროპა რომ მოიაროთ, ერთ სახელმწიფოს ვერა ჰნახავთ, რომ გული გულის ადგილას ჰქონდეს, ყველას მუშტი მოღერებული უჭირავს მტრის დასაყენებლად...“¹

ი. ჰევკეაძეს ნათელი წარმოდგენა აქვს იმ მძიმე ეკონომიური შედეგების შესახებ, რომელიც მოუტანა ევროპის სახელმწიფოების ხალხებს გამალებულმა შეიარაღებამ და ომის საფრთხის სისტემატურმა ზრდამ. ომის ბოროტმა ღმერთმა მარსმა შთანთქა ეროვნული შემოსავლის დიდი ნაწილი, მან არნახულად გაზარდა მოსახლეობის საგადასახადო ტვირთი. „გაუჭირდა ევროპის ხალხსა ცხოვრება, უკეთესი ნაწილი ერისა და მოზრდილი ლუკმა ერის ქონებისა იღუპება დღეყოველ და ამ ნაწილს ერისას და ერის დიდძალს ქონებას ჰყლაპავს იგი გაუმაძღარი ვეშაპი, რომელსაც შეთოფიარალებულს მშვიდობიანობას ეძახიან“².

მილიტარიზმისა და მარინიზმის მასშტაბი 90-იანი წლების დასაწყისისათვის მეტად გადიდდა: ევროპის დიდი სახელმწიფოების მთავრობები ერთიმეორეს ეჯიბრებიან ჯარის რიცხვის გადიდებისა და ახალი სამხედრო ტექნიკის დანერგვის საქმეში. „...რაზმი რაზმზედ ეწყობა, — წერს ილია, — ჯარებს, რაც ძალა და ღონე აქვთ, უმატებენ. თოფსა და ზარბაზანს და ტყვია-წამალს ამზადებენ და მაინც გვეფიცებიან, რომ მშვიდობიანობის მეტი გულში არა გვაქვს-რაო. ვერ წარმოიდგენთ, რა აუარებელი ფული ამოდის ევროპის მკვიდრთა ჯიბისაგან და რა აუარებელი იხარჯება ამ შეთოფიარალებული მშვიდობიანობისათვის. ვერაფერი მშვიდობიანობაა, თუკი კაცი იძულებულია ხელი ხმალზედ ევლოს დღემუდამ და ისე ჰკატრონოდეს თავის-თავსა“³.

ი. ჰევკეაძისათვის სერიოზული დავის ობიექტს არ წარმოადგენს ის ჰეშმარიტება, რომ გამალებული შეიარაღება ხალხის ფართო

¹ ი. ჰევკეაძე, მილიტარიზმი ევროპაში, თბ. კრებ., 9, გვ. 49.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 49—50.

მასებისა და ქვეყნების სასიცოცხლო ინტერესების წინააღმდეგ იყო მიმართული და ერთი მუქა ექსპლოატატორების ინტერესებს ემსახურებოდა. მილიტარიზმის საკითხში, ისე როგორც სხვა სასიცოცხლო საკითხებში, ხალხები და მთავრობები გათიშული და დაპირისპირებული არიან, ისინი. ილიას შეხედულებით, სხვადასხვა ბანაკში იმყოფებიან და სხვადასხვაგვარად აზროვნებენ.

„...გამგებელნი ევროპისა ისე ნათლად ვერა ჰხედავენ, როგორც თითონ მკვიდრნი თავის თავზე გრძნობენ, — წერს ილია, — ევროპის მკვიდრთ მუხლი ეკეცებათ დღევანდელის დღის სიმძიმის ქვეშ. სული შეეხუთათ, არაქათი აღარ აქვთ. აი ის შიგნითი მხარე დღევანდელის ევროპისა, რომელიც მოყვარუს თვალს უყენებს“¹.

ევროპაში საომარი ხარჯების განუწყვეტელი ზრდის ნათელსაყოფად ილია კვლავ ციფრობრივ მონაცემებს მიმართავს. მისი მონაცემებით, საფრანგეთს ოთხ მილიონამდე ჯარისკაცი ჰყავდა თოფ-ქვეშ. ამ არმიისა და ფლოტის შესანახად იგი ყოველწლიურად 900 მილიონ ფრანკზე მეტს ხარჯავს. მაშინ როცა აშშ ყოველ მცხოვრებზე 4 $\frac{1}{2}$ ფრანკი მოდიოდა არმიისა და ფლოტის შენახვაზე, ევროპაში ეს ხარჯები უდრიდა: საფრანგეთში — 21 $\frac{1}{2}$ ფრანკს, ინგლისში—21 ფრანკს და გერმანიაში—12 $\frac{1}{2}$ ფრანკს².

თუ ასე გაგრძელდა ევროპაში საქმე, წერს ილია, მაშინ იგი დაკარგავს სავაჭრო-სამრეწველო პირველობას და ამერიკას დაუთმობს მას. მოსალოდნელია ევროპა სავსებით გაკოტრდეს და იგი დასავლეთის ქვეყანას ჩაუვარდეს ხელშიო³.

რამდენადაც დრო გადიოდა, მილიტარიზმი იმდენად უფრო საშიშ ხასიათს ღებულობდა ევროპაში. ატმოსფერო უფრო დაძაბული ხდებოდა, ომის მოსალოდნელობა იზრდებოდა და კატასტროფულად დიდდებოდა ის საგადასახადო ტვირთი, რასაც გამალებული შეიარაღება მშრომელ მასებს აკისრებდა. უკანასკნელ წერილებში, რომლებიც 1889 წელს ეკუთვნის და ევროპაში დამკვიდრებული მილიტარიზმის გაშუქებას ისახავს მიზნად, ილია უფრო მუქ საღებავებს იყენებს ამ ვითარების ნათელსაყოფად. ილიას მახვილ თვალს მხედ-

1 ი. კ ა ვ ქ ა ე ა ძ ე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 50.

2 ი. კ ა ვ ქ ა ე ა ძ ე, ევროპის მილიტარიზმი და ამერიკის მერმისი, დასახ. ტომი, გვ. 55—56.

3 იქვე, გვ. 56.

ველობიდან არ რჩება მილიტარიზმის შემდგომი სტიმულის მიმცემა ახალ ფაქტორები, რომლებიც სწორედ 80-იან წლებში ამოტივტივდნენ ასპარეზზე. ევროპულ ნიადაგზე აღმოცენებულ წინააღმდეგობებს (ელზას-ლოტარინგიის, ბალკანეთის და სხვ.) დაერთო ახალი წინააღმდეგობები კოლონიური დაპყრობების ასპარეზზე, რამაც, ილიას მართებული შესედულებით, ხელი შეუწყო მილიტარიზმის შემდგომ ზ. დას.

„...მთელი ევროპა... იმასა ცდილობს, — წერს ამ ვითარებას შესახებ ილია, — რომ საომრად მოემზადოს, ამ განზრახვით ევროპას სახელმწიფოთი არავითარს ხარჯსა და საშუალებას არ ჰზოგავენ მხოლოდ იმიტომ, რომ აუარებელი ჯარი იყოლიონ.... დღეს ევროპის სახელმწიფოთი თოფ-იარაღში სხედან და მზად არიან ერთმანეთი სისხლის მორევში დაარჩონ. ევროპის ამგვარ ყოფა-მდგომარეობას ერის გაღარიბება, გაღატაკება მოსდევს. ამჟამად ევროპას თექვსმეტ მილიონამდე ჯარისკაცი ჰყავს... ერთის სიტყვით, მთელ ევროპას თოფ-იარაღის ქვეშ ჰყავს ერთი მერვედი მთელი მუშა, მწარმოებელის ხალხისა. ეს ერთი მერვედი წლიდან წლამდე არაფერს აკეთებს, მხოლოდ სამწედრო ხელობაში ვარჯიშობს და თავის თანამოძმეთა ნაშრომითა და ნაღვაწით იკვებება“¹.

ი. ჭავჭავაძე მილიტარიზმის წინააღმდეგ ფაქტუალურად მებრძოლ მოწინავე მოაზროვნეთა რიცხვში დგას და მათთან ერთად ააშკარავებს მის მთელ დამღუპველობას და კატასტროფულ შედეგებს როგორც საერთოდ ევროპისათვის, ისე ცალკეული ქვეყნებისა და მისი მშრომელი ნაწილისათვის.

მილიტარიზმისა და მისი მხარდამჭერი ძალების გვერდით, რომლებიც მმართველი ზედაფენით, გამყვლეფელი წრეებით და მილიტარისტული ჯგუფებით შემოიფარგლებოდა, ილია კარგად ხედავს მილიტარიზმის მოწინააღმდეგე ძალების მოქმედებასაც. ეს ძალები მუდამ ილაშქრებდნენ ომებისა და შეიარაღების წინააღმდეგ და მშვიდობის თავგამოდებული დამცველები იყვნენ. პროგრესისა და მოწინავე იდეების გამოჩენილი წარმომადგენლები, განურჩევლად

¹ ი. ჭ ა ვ ჭ ა ძ ე, ევროპის მილიტარიზმი და ამერიკის მერმისი, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 55.

იმისა, თუ რომელ სახელმწიფოში მოღვაწეობდნენ, ილიას თქმით, მუდამ მილიტარიზმის შეურიგებელი მოწინააღმდეგენი იყვნენ.

„ერთაშორისი დაუნდობლობა, ომი და სისხლის ღვრა რომ კაცობრიობის ბედნიერებისა და კეთილდღეობის სულის შემხუთავი და დამლუპავია, ეს დიდი ხანია შეგნებული აქვთ მეცნიერებისა და მწერლობის წარმომადგენელთ“¹, წერს ილია და ამით მკაფიოდ ავლენს თავის მეგრძოლ პოზიციას მოცემულ საკითხში. იგი, ცხადია, იმ ბანაკის აქტიური წარმომადგენელია, რომლებიც ომს, შეიარაღებას და ურთიერთწინააღმდეგობას ხალხთა უდიდეს უბედურებად თვლიდნენ.

ევროპის ყველა დიდ ქვეყანაში, ილიას მართებული შეხედულებით, იზრდებოდა აშკარა დრტვინვა და უემაყოფილება გამაღებული შეიარაღების წინააღმდეგ. „სარჩო-საბადებელს მოკლებული უმრავლესობა ჰჩივის და ჰდრტვინავს“, წერს ი. ჭავჭავაძე იმათ მისამართით, რომლებიც შრომობდნენ, ოფლს ღვრიდნენ, ქმნიდნენ საზოგადოებრივ დოვლათს, რასაც ასე უმოწყალოდ ნთქავდა „მილიტარობა“².

საზოგადოებრივი აზრი უფრო და უფრო ენერგიულად იმაღლებდა პროტესტის ხმას გამაღებული შეიარაღების წინააღმდეგ და მთავრობებს კეთილზომიერებისაკენ, შეიარაღების ტემპების შენელებისა და სადავო საკითხების მშვიდობიანი გზით მოგვარებისაკენ მოუწოდებდა. ი. ჭავჭავაძე მიუთითებს, რომ მოძრაობამ მილიტარიზმის წინააღმდეგ გერმანიაშიც მოიკიდა ფეხი და ბისმარკის მთავრობას სერიოზულად გაუერთულა მდგომარეობა.

„ბევრი კაცია დღეს ევროპაში, — წერს ილია, — რომ მაგ მილიტარობას ებრძვის. სახელოვანი მეცნიერი და ორატორი კასტელიანი, საცა კი შეხვდება, არც სიტყვას და არც თავის შესანიშნავ ნიჭს არ ჰზოგავს ამ გერმანიისაგან შემოტანილს მილიტარობის დასამხობად, თითონ გერმანიაშიც უკეთესნი გერმანელები ამ მილიტარობის ბოლოს მოღებას დაუცხრომლად ჰყდილობენ“³. იმათ შორის, რომლებიც მკაცრად გმობდნენ ბისმარკის მილიტარისტულ

1 ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 55.

2 ი. ჭავჭავაძე, ევროპა 1886 წელს, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 101.

3 იქვე, გვ. 100—101.

პოლიტიკას პარლამენტსა და პრესაში, ილია პირველ რიგში ასახელებს ე. წ. „თავისუფლად მსჯელთა“ დასს, რომელიც, მართლაც, დროდადრო ოპოზიციურად იყო განწყობილი მთავრობის მიმართ.

ი. ჭავჭავაძე ფიქრობს, რომ მილიტარიზმის მომხრე და მოწინააღმდეგე ძალებს შორის წარმოებული ბრძოლა, რომელიც მთელ ევროპაშია გაშლილი, ორი, ურთიერთისაღმე დიამეტრალურად დაპირისპირებული მოძღვრების ანარეკლს წარმოადგენს. ერთ მოძღვრებას, მისი შეხედულებათ, იცავენ „გამგებელნი სახელმწიფო ბედისაღმე“. მათი აზრით, ერი პოლიტიკისათვის არის ქვეყანაზე გაჩენილი. მეორე მოძღვრებას ავითარებენ სახელმწიფოს გულშემატკივარნი — ერის მოყვარენი. პოლიტიკაა ერისათვის გაჩენილი და არა ერი პოლიტიკისათვის. „მთელი პოლიტიკური ისტორია ევროპისა ამ ორთა მოძღვრებათა ერთმანეთთან ბრძოლაა და სხვა არაფერი“, — წერს ილია და დასძენს: დღეს ევროპაში ბისმარკის წყალობით ის მოძღვრებაა გაბატონებული, რომელიც ჰქადაგებს: ჯერ პოლიტიკა და მერე ერიო¹.

„შეიხედეთ ერთი გერმანიაში, — წერს ილია, — რა ყოფა აქვთ პარლამენტში ერთის მხრიდან ბისმარკსა და მის დამქაშებსა და მეორის მხრით გერმანიის ერის გულშემატკივართა. ტყუილად ეძებენ თ. ბისმარკი და მისი ავანჩავანები ამის მიზეზს იმაში, ვითომც პირადი შური და მტრობა აგეშებდეს მის მოპირისპირებს, როცა ეგრე მიესევინან ზოლმე თ. ბისმარკსა“².

ამ მისევისა და შეხლა-შემოხლის მთავარ ობიექტს, როგორც არაერთხელ მიუთითებს ილია, საგარეო პოლიტიკისა და გამალებული შეიარაღების საკითხები წარმოადგენდა. ჩვენ აქ, რასაკვირველია, არ გამოვუდგებით იმის გარკვევას, თუ როგორ ესმოდა ილიას ეს ბრძოლა და ან რა საზოგადოებრივ ძალებს გულისხმობდა გერმანიის ერის გულშემატკივართა ცნების ქვეშ. ეს საკითხი ცალკე განხილვის საგანს წარმოადგენს.

ომის საფრთხის შეუჩერებელ ზრდას, გერმანია-საფრანგეთის ღრმა ანტაგონიზმს, გამალებული შეიარაღების ტვირთის დამძიმებას და ფეხმოკიდებულ რევანშის იდეას — აი რას უკავშირებს ილია

¹ ი. ჭავჭავაძე, მილიტარიზმი ევროპაში, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 51.

² იქვე, გვ. 50.

ე. წ. „ბულანჯიზმის“ აღმოცენებას საფრანგეთში. მილიტარიზმიო სულშეხუთული ფრანგი ხალხი ხან ტოკავს და ხანაც „...იმისთანა პამპულას მოეჭიდება ხოლმე კალთაზედ, როგორიც ბულანჯეა და სხვა ამისთანა ცრუპენტელა და ჩიტირეკია გენერალი“¹, წერს ილია და ამ ორიოდე შტრიხით ხატავს ავანტიურისტის ფრანგი გენერლის ბულანჯეს სქემატურ სურათს.

ილია დარწმუნებულია, რომ ბულანჯეს ტიპის პოლიტიკური მედროვეს ასპარეზზე გამოსვლისა და ხალხში დროებითი ავტორიტეტის მოპოვებისათვის სწორედ ისეთი პირობებია საჭირო, როგორიც წარმოიშვა საფრანგეთ-პრუსიის ომის შემდეგ. ომის საფრთხის ზრდა და გამაღებელი შეიარაღება მთავარი იყო ამ პირობათა შორის. განა შესაძლებელია ისეთ ქვეყანაში, როგორიც საფრანგეთია, წერს ბულანჯიზმის შესახებ ი. ჭავჭავაძე, „ერთ ვიღაცა პამპულა გენერალი გამოტყვრეს და იძახოდეს: მე ვარ მხსნელი საფრანგეთისა ჭირთაგან და ვაივაგლახისაგანაო. მოდიოთ და, მე განგისვენებთ თქვენო, და ერიც იჯერებდეს და სახსნელად კალთაზედ ხელსა სკიდებდეს! განა დასაჯერებელია ყოველივე ეს, თუ ერი იმ ყოფაში არა გრძნობდეს თავსა, როცა კაცს სხვა გზა არა აქვს, ხავსს ეჭიდება დარჩობისაგან თავის დასახწევად“². ბულანჯობამ თავი იჩინა საფრანგეთში, აურ-ზაური ატეხა და „...ქვეყნის შვილნი ერთმანეთს დაატაკა“ იმიტომ, განაგრძობს ილია სხვა ადგილას, რომ ფრანგ ხალხს „...ველარ აუტანია დღევანდელი ყოფა. სიმძიმემ დღევანდელის ღღისამ შეპხუთა ქვეყანა, არაქათი გამოაცალა და... პირველ ჩხავანა კატას... ჩაველო ხელი, აბა თავეს ის დაგვიჭერსო. აქ მთელს დღევანდელს აშლილობაში... მარტო ერთი თავიდათავი მიზეზია. ერი თოფ-იარაღის ჭერით ხელფენშეკრული, ველარ იტანს დღევანდელს ყოფას...“³

ბულანჯიზმი, რომლის აღმოცენებასაც საფრანგეთში ილია ზეშუალოდ უკავშირებს ფრანგი ერის აწაქათის გამოცლას მილიტარიზმის მძიმე ტვირთის გამო, შოვინისტური მოძრაობა იყო საფრანგეთში XIX საუკუნის 80—90-იანი წლების მიჯნაზე. იგი იყო სერიო-

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხ. კრებ., ტ. 9, გვ. 51.

² იქვე, გვ. 50.

³ ი. ჭავჭავაძე, ისევ მილიტარიზმის შესახებ, თხ. კრებ., ტ. 9, გვ. 52.

ზული პოლიტიკური კრიზისი, რომელიც გამოიწვია წვრილბურჟუაზიული მასის გაჩანაგებამ (კაპიტალიზმის მზარდი აღმავლობისა და სამრეწველო-აგრარული კრიზისის შედეგად, — ვ. დ.), ბურჟუაზიულ რესპუბლიკელთა, რეაქციული პოლიტიკით მოსახლეობის უმრავლესობის სერიოზულმა უკმაყოფილებამ, რევანშისტული განწყობილების გაძლიერებამ და აქტიურმა კოლონიურმა ავანტიურებმა, რაც მძიმე ტვირთად დააწვა მოსახლეობას. ამ პოლიტიკური კრიზისის ცენტრში იყო ავანტიურისტი გენერალი ბულანჟე, რომელსაც მხარი დაუჭირეს უმთავრესად წვრილმა ბურჟუაზიამ, საშუალო ბურჟუაზიამ და ბურჟუაზიულმა ინტელიგენციამ. ბულანჟეს მხარი დაუჭირეს აგრეთვე ყველა ჯურის მონარქისტებმა, რომელთაც განიზრახნენ გამოეყენებინათ ბულანჟისტური მოძრაობა რესპუბლიკის დასამხობად და მონარქიის რესტავრაციისათვის.

ძველი მოტივებისათვის ყურადღების შეუწებებლად¹ ი. ჰავკ-ვაძემ მკვეთრად გახაზა და წარმოაჩინა წინააღმდეგობათა ის ახალი მოტივები, რომლებიც რელიეფურად გამოვლინდა 80-იანი წლებიდან, როცა ევროპის დიდი და პატარა იმპერიალისტური სახელმწიფოები შეიპყრო კოლონიური დაპყრობების ციებ-ცხელებამ. კოლონიური დაპყრობების ასპარეზს წარმოადგენდა აზიის მატერიკა, აფრიკა და ოკეანის კუნძულები. მეფის რუსეთი, ინგლისი, საფრანგეთი და იტალია—აი კოლონიური დაპყრობების მთავარი მოქმედი გმირები; მათ გვერდით ილია ასახელებს ესპანეთს, პორტუგალიას, იაპონიას და იტალიას. დიდ სახელმწიფოებს, რომლებიც ფართო მასშტაბის კოლონიურ დაპყრობებს და ძარცვა-გლეჯას ეწეოდნენ, ილაი დიდ ონავრებს უწოდებს, პორტუგალიის ტიპის კოლონიზატორებს კი — პატარა ონავრებს².

ეგვიპტის საკითხი, შორეული აღმოსავლეთის პრობლემა, რომლის ღერძს და ობიექტს ჩინეთი წარმოადგენდა, ავღანეთის საკითხი, ტუნისის, მაროკოს თუ აფრიკის სხვა ტერიტორიის საკითხები სწორედ გამაღებელი კოლონიური დაპყრობების პროცესში აღმოცენ-

¹ თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ილიამ სავსებით მართებულად აღნიშნა ევროპული „ტივილების“ რამდენადმე მიუხედავად, მათ შორის ელზას-ლოტარინგიის პრობლემისა, რაც წინათ გერმანია-საფრანგეთის შეუჩივებლობის მთავარი მოტივი იყო.

² ი. ჰავკ-ვაძე, ევროპის დიდი და პატარა ონავრები, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 57—60.

და. კოლონიურმა დაპყრობებმა წარმოშვა მძაფრი ბრძოლა და ქიშპობა დიდ და პატარა ონავრებს შორის, რაც საფუძვლიანად, ისტორიული სინამდვილის შესატყვისად აქვს გაშუქებული ი. ჰავეჰავადეს. მას კარგად ესმის, რომ ეს არის ბრძოლა ბაზრებისათვის, გავლენის სფეროებისათვის, ბაზებისა, სავაჭრო უპირატესობისა და სათანადო სახმელეთო თუ საზღვაო კომუნიკაციებზე მონოპოლიისათვის. მისი შეხედულებით, ამ ნიადაგზე აღმოცენდა წინააღმდეგობათა ახალი ხლართები. ახალი ფიციბი მასალები, უმთავრესად არაევროპული ხასიათისა, რომლებმაც უკიდურესად გააძლიერა „ცივი ომის“ საფრთხე და რამდენიმე ლოკალური შეტაკებაც კი წარმოშვა. „...შიგ ევროპაში საქმე ისე არსად არ არის ჭერ-ხანად გამწვავებული, — წერდა ილია 1898 წელს, — რომ ხაზი და ლარი დღევანდელის პოლიტიკისა ამ საქმეების მიხედვით გაიბას. სულ სხვაა ევროპის გარეთ, რაც უკანასკნელ ხანებამდე დიდთა სახელმწიფოთათვის ოსმალეთი იყო ევროპაში, ეხლა აფრიკაა და ჩინეთი...“¹

ილია ცალ-ცალკე ასახელებს წინააღმდეგობათა ახალ, არაევროპულ ხლართებს და აშუქებს მათ ნიადაგზე გაშლილ ბრძოლას გარკვეულ სახელმწიფოებს შორის. ჩინეთი, ტუნისი, აბისინია, ავღანეთი, სუდანი და ა. შ. — აი ინგლისის, რუსეთის, საფრანგეთის, გერმანიის და სხვა კოლონიზატორების მძაფრი ბრძოლის ობიექტები. ინგლისმა, წერს ილია, დაიჭირა დიდი ადგილი აფრიკაში და ჩრდილოეთიდან სამხრეთამდე „...ჰლამის ხელთ იგდოს ეს ქვეყანა. საფრანგეთი იჭერს აღმოსავლეთიდან თითქმის დასავლეთამდე. გერმანიამაც დაიღო წილი, იტალიამაც...“² ეხება რა ფაშოდის კონფლიქტს, რომელმაც სუდანის ნიადაგზე უკიდურესად გაამწვავა ინგლის-საფრანგეთის ურთიერთობა, ილია დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს აფრიკის მატერიალისათვის ბრძოლას და წერს: „...აფრიკაც შესაძლოა გახდეს მიზეზად შუღლისა და ჩხუბისა, რადგანაც ნიადაგი ამისათვის უკვე აშლილია და მომზადებული... აფრიკის საქმეც დღეს ისეთი განსაცდელიანი საქმეა, რომ შეუძლიან სულ ახალი მტერ-მოყვრობა ჩამოაგდოს ევროპის დიდთა სახელმწიფოთა შორის“³.

¹ ი. ჰ ა ვ ე ჰ ა ვ ა დ ე, ახლო და შორი აღმოსავლეთის პოლიტიკის საკითხები, თბ. კრებ., ტ. 9, გვ. 175.

² ი ქ ვ ე.

³ იქვე, გვ. 176.

ასევე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ილია რუსეთ-ინგლისის წინააღმდეგობას ავღანეთისა და ჩინეთის ნიადაგზე, იგლის-საფრანგეთისა — ეგვიპტის ნიადაგზე, გერმანია-ინგლისისა — ჩინეთის ნიადაგზე და ა. შ.

ჯერ კიდევ 1882 წელს, ევროპაში ფეხმოკიდებული მილიტარიზმის შესახებ რომ ამახვილებდა ქართველი მკითხველი მასის უურადლებას, ილია მისთვის ჩვეული ალღოთი მიუთითებდა: გათიშული და დაპირისპირებული ევროპა, სადაც მრავალი ფიცხი მასალა დაგროვილი, რომელიც ომის საშიშროებას ქმნის, სამხედრო-პოლიტიკურ ბლოკებად ირავმება და ასე ემზადება მომავალი ომისათვის. „...ესლა თვითოეული სახელმწიფო ევროპაში, — წერს ილია ამასთან დაკავშირებით, — იმის იდუმალ ცდაშია, რომ მომხრენი და მოზავენი იშოვოს და ომმა ისე არ მოასწროს, რომ განმარტოებული დარჩეს და უამხანაგოდ იძულებული იქნას საომრად გავიდეს“¹

ამას წერდა ილია მაშინ, როდესაც არსებობდა გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის სამხედრო-პოლიტიკური ბლოკი, რომლის მახვილი ერთდროულად მიმართული იყო რუსეთისა და საფრანგეთის წინააღმდეგ და მოხაზული იყო ამ ბლოკთან იტალიის დაკავშირების კონტურები. ითვალისწინებდა რა ცალკეული ქვეყნის „სატკივარს“ და საგარეო პოლიტიკურ გეგმებს, ისე როგორც ძალთა მაშინდელ განწყობას, ილია ცდილობდა გაეთვალისწინებინა უახლოესი მომავლის პერსპექტივები და ევარაუდა ბლოკებად დაპირისპირების საერთო მიმართულება.

აღნიშნავს რა გერმანია-ავსტრია-უნგრეთის დაკავშირების ფაქტს, ილია ამ კავშირის აღმოცენებას ბისმარკის ვერაგული დიპლომატიის ნაყოფად მიიჩნევს. მართალია, ავსტრიას პრუსიასთან განცდილი დამარცხების გამო დაკოდილი გული არ გამთელებია, წერს ილია, მაგრამ იგი, მიუხედავად ამისა, მაინც დაუკავშირდა გერმანიას. თვით ბისმარკმა შორს შეატოპინა მას სლავიანების საქმეში ბალკანეთზე და ამიტომ გერმანიის გარეშე, მისი დახმარების გარეშე ავსტრიას ერთი ნაბიჯის გადადგმაც არ შეუძლიაო².

ესებოდა რა იტალიის პოზიციას, ილია მაშინ ვარაუდობდა, ეს

¹ ი. ჯ ა ვ ქ ა ვ ა ძ ე. საპოლიტიკო მიმოხილვა. თბზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 71.

² ი. ჯ ა ვ.

ქვეყანა მალე მონახავს მოკავშირეს და განმარტოებაზე ხელს აიღებს. თუმცა მისთვის ცნობილი იყო იტალია-ავსტრიას შორის არსებული ტერიტორიული დავა და იტალია-გერმანიის წინააღმდეგობა რელიგიურ და სხვა ნიადაგზე, იგი მაინც ფიქრობდა, რომ იტალია ავსტრიას და საფრანგეთს მიუდგებაო. როგორც ცნობილია, ეს ვარაუდი მალე გამართლდა და იტალია სამთა კავშირის მონაწილე გახდა.

იმავე 1882 წელს დაწერილ წერილში ილია ჭავჭავაძე აყენებდა თავის მოსაზრებას საფრანგეთ-რუსეთის ურთიერთობის მომავლის შესახებ. იგი აღნიშნავდა ამ ორი ქვეყნის დაახლოების შესაძლებლობას და სასურველობას ორივე ქვეყნისათვის, თანაც მიუთითებდა ამ დაახლოების პირველ სიმპტომებსაც. „რუსეთისა და საფრანგეთის შორის ზავის ჩამოგდება, — წერს იგი, — გერმანიის წინააღმდეგ, თუ გერმანია რუსეთზედ გამოილაშქრებს, ხომ ყველაზედ უფრო შესაძლებელია და კეთაში მოსასვლელი“¹.

საფრანგეთი უკვე ცდილობს რუსეთის მთავრობის გული მოიგოსო, წერს ილია და ასეთ ფაქტს ასახელებს: წინათ საფრანგეთის ხელისუფალნი მფარველობდნენ რუს ემიგრანტებს ვერა ზასულიჩსა. პეტრე ლავროვს და სხვებს და ხელს არ უშლიდნენ მათ თავიანთ საქმიანობაში. ამჟამად კი „...ლავროვი და ზასულიჩი გამოჰრეკა საფრანგეთიდან, თქვენი ფეხი ჩვენს ქვეყანაში აღარ იყოსო“².

გავიდა დაახლოებით ათი წელი და რუსეთ-საფრანგეთის დაახლოების სიმპტომები და შესაძლებლობა, რაც ასე მკაფიოდ გახაზა ი. ჭავჭავაძემ, ისტორიულ სინამდვილედ იქცა. პოლიტიკურ წყობათა სხვადასხვაობამ ხელი ვერ შეუშალა ამ ორი ქვეყნის დაახლოებას.

თუ წინააღმდეგობათა ევროპულმა კვანძებმა და მილიტარობამ საფუძველი მოუშადა ევროპის დაყოფას მოპირდაპირე სამხედრო პოლიტიკურ ბანაკებად, ახალმა მძაფრმა არაევროპულმა ფიცხმა მასალებმა ძირითადად დაამთავრა ეს პროცესი და ევროპა, როგორც კარგად ხედავს ი. ჭავჭავაძე, ორ ურთიერთმოწინააღმდეგე ბანაკად დაყო.

ი. ჭავჭავაძემ ნათლად დაინახა ძალთა ის ახალი განწყობა, რომე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, საპოლიტიკო მიმოხილვა, თბზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 73.

² იქვე. გვ. 74.

ლიც შეიქმნა მილიტარისტულ ევროპაში 90-იანი წლების შუალედი-სათვის. ამ განწყობის ძირითად მიზნად მას წარმოდგენილი აქვს ევროპის გაყოფა ორ ბანაკად და ანტაგონისტური ბლოკების აღმოცენება. ამ ცვლილებებმა ევროპის სახელმწიფოთა ურთიერთობაში, მისი მართებული შეხედულებით, უშუალო გავლენა მოახდინა სახელმწიფოთა პოზიციებზე როგორც საკუთრივ ევროპაში, ისე მის მიღმა, კერძოდ, აღმოსავლეთის საკითხსა და შორეული აღმოსავლეთის პრობლემაზე. მაგალითად, როგორც ილია მიუთითებს, სახელმწიფოთა როლები და პოლიტიკა თურქეთის მიმართ შეიცვალა, მან ახალი მიმართულება და ნიუანსები მიიღო. მაგალითად, იგი აღნიშნავს, რომ თურქეთის „მეგობარმა“ ინგლისმა ზურგი შეაქცია მას და ევროპიდან მისი განდევნა მოითხოვა. ამის სანაცვლოდ ინგლისის მეტოქემ მეფის რუსეთმა აგრეთვე შეცვალა პოლიტიკური კურსი და თურქეთის მემკვიდრეობის განაწილების ნაცვლად მისი მთლიანობისა და უშიშროების დამცველის როლში გამოვიდა.

ამ ორი ბანაკის შესახებ ი. ჭავჭავაძე წერს:

ორი ბანაკი დღეს „...მთელს ევროპას თითქმის ორადა ჰყოფს და რომელიც აღარავისათვის საეჭვოა მას შემდეგ, რაც რუსეთმა და საფრანგეთმა კრონშტადში და ტულონში დაანახვეს ქვეყანას, და რაც უფრო უეჭველი შეიქმნა შემდეგ ჩვენი ხელმწიფე იმპერატორის საფრანგეთში მიბრძანებისა და პეტერბურგში საფრანგეთის პრეზიდენტის სტუმრობისა“¹.

„...ორად გაყოფამ ძალდონე ორის ბანაკისა გაათანასწორა, გაატოლა. პირველი შეხედვით ეს გაათანასწორება ერთმანეთისათვის იმისთანა მუქარას აღარ წარმოადგენს, რომ ამის მიხედვით შესულიყო რამ ევროპაში, მაგრამ სიფრთხილეს თავი არ სტყევია, ნათქვამია. ეს ორი მხარე, რამოდენაც უფრო ტოლ-თანასწორნი არიან, იმოდენად უფრო ადვილად მოსალოდნელია განსაცდელი ერთისა და მეორისათვის... საკმაოა ევროპის აწეწილობამ ან დიპლომატურ ოსტატობამ ერთი რომელიმე ორ ბანაკ გარეთ დარჩენილი სახელმწიფო, თუნდ მეორეხარისხოვანი, ან ერთს ბანაკს მიუყენოს, ან

¹ ჭავჭავაძე, აღმოსავლეთი და ხმელთაშუა ზღვის გზების საკითხი. თბზ კრებ., ტ. 9, გვ. 155.

მეორეს, და მით ერთი მეორეზე საბრძანებლად გააღონიეროს, გააძლიეროს ყოველ შემთხვევისათვის“¹.

თუ შეეჯამებთ ზემოაღნიშნულს, შემდეგ დასკვნებამდე მივალთ:

ევროპის პოლიტიკური ცხოვრების მრავალ თავსატეხ საკითხს შორის ილია ჭავჭავაძემ საგანგებოდ გამოყო მილიტარიზმისა და ომის საფრთხის საკითხი და საფუძვლიანად გააშუქა იგი. ამით მან მკაფიოდ გაუსვა ხაზი მის დიდმნიშვნელოვან როლს ევროპის ხალხთა ცხოვრებაში.

მან ეს პრობლემა განიხილა როგორც ზოგადად ევროპის მასშტაბით, ისე ცალკეული ქვეყნების მიხედვით; კარგად მოიმარჯვა ჩაისტორიებული ასპექტი; მან ამ პრობლემის რთული კომპლექსი განიხილა ისტორიული თანმიმდევრობით საფრანგეთ-პრუსიის ომიდან 90-იანი წლების მიწურულამდე.

ი. ჭავჭავაძემ მრავალრიცხოვანი კონკრეტული ფაქტების მოტანით და მათი ანალიზით ნათელყო მილიტარიზმის უაღრესად მავნე გავლენა ევროპის ცხოვრებაზე; განსაკუთრებით ხაზი გაუსვა მის დამლუპველობას ქვეყნების ეკონომიკისა და მშრომელი მასების საარსებო ინტერესებისათვის და მთელი პასუხისმგებლობა ამისათვის დიდ სახელმწიფოთა მმართველ წრეებს დააკისრა.

მან ძირითადად სწორად მიუთითა იმ მოტივებზე. — ევროპული და მსოფლიო პოლიტიკის წინააღმდეგობათა ზღარბებსა და ფიცხ მასალებზე, რომლებმაც განაპირობეს ევროპაში „შეიარაღებული მშვიდობიანობის“ დამკვიდრება, გამაღებელი შეიარაღების ზრდა და ომის საფრთხის აღმოცენება. მან წინა პლანზე წამოსწია გერმანიის რეაქციული გაერთიანება, საფრანგეთის დამარცხება პრუსიასთან ომში და გაერთიანებული გერმანიის აგრესიული საგარეო პოლიტიკა როგორც ევროპაში მილიტარიზმის დამკვიდრების მთავარი მოტივები და ფაქტორები.

ი. ჭავჭავაძე კარგად ჩასწვდა საერთაშორისო დაძაბულობისა და ომის საფრთხის შეუჩერებელი ზრდის მიზეზებს, სწორად შეაფასა მსოფლიო პოლიტიკის ახალი ფიცხი მასალების მნიშვნელობა ამ მიმართულებით და თვით ახალი ფიცხი მასალებისა და წინააღმდეგობათა ახალი კვანძების წარმოშობა უშუალოდ დაუკავშირა დიდ იმპე-

¹ ი. ჭავჭავაძე, დასახ. წერილი, თხზ. კრებ., ტ. 9, გვ. 155.

რიალისტურ სახელმწიფოებს შორის გაჩაღებულ ბრძოლას აზიისა და აფრიკის განაწილებისათვის. ევროპის გათიშვა ორ მტრულ სამხედრო-პოლიტიკურ ბანაკად, რაც ძირითადად დამთავრდა XIX საუკუნის 90-იანი წლების მიწურულისათვის, მან აღნიშნული ვითარების ლოგიკურ შედეგად და მომავალი ომის პრელუდიად მიიჩნია.

ი. ჰევკავაძემ აღძრული საკითხის მთელი კომპლექსი გააშუქა თანმიმდევრული ანტიმილიტარისტული. პოზიციიდან. მან თავისი პროტესტის ხმა შეუერთა ევროპის იმ მოწინავე მოაზროვნეების ხმას, რომლებიც ხალხის ინტერესებიდან გამოდიოდნენ და მკაცრად ებრძოდნენ როგორც მილიტარობასა და მის შედეგებს, ისე იმ მთავრობებს და საზოგადოებრივ ჯგუფებს, რომლებიც წარმართავდნენ ამ პოლიტიკას.

ნიკო ნიკოლაძე

1. ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა კოლონიური პოლიტიკა

საერთაშორისო ურთიერთობის სხვა საკითხებთან ერთად ნიკო ნიკოლაძემ სერიოზული ყურადღება მიაქცია ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკის საკითხს და მეტად საინტერესო მოსაზრება გამოთქვა მის შესახებ.

1894 წელს ჟურნალ „მომავლის“ მე-12 ნომერში უცხოეთის მიმოხილვის განყოფილებაში ნ. ნიკოლაძემ სპეციალური ადგილი დაუთმო კუნძულ მადაგასკარის ამბების გაშუქებას.

შემთხვევითი არ იყო ნ. ნიკოლაძის მიერ მადაგასკარის ამბებზე ყურადღების გამახვილება და მის შესახებ ქართველი მკითხველი საზოგადოებისათვის სათანადო ცნობების მიწოდება. კუნძული მადაგასკარი მაშინ ბრძოლის ასპარეზს წარმოადგენდა. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა ფრანგ კოლონიზატორებსა და კუნძულის მკვიდრ მოსახლეობას შორის. საფრანგეთის საექსპედიციო კორპუსი, რომელიც ფრანგ კოლონიზატორთა ნება-სურვილს ასრულებდა, ცეცხლითა და მახვილით ახშობდა კუნძულის მკვიდრთა გააფთვებულ წინააღმდეგობას. ერთნი ლამობდნენ კუნძულის დაპყრობა-დამონებას, მეორენი კი იცავდნენ თავისუფლებას, დამოუკიდებლობას და საკუთარ მმართველობას.

აი, ასეთ ვითარებაში ნ. ნიკოლაძემ საჭიროდ მიიჩნია თვითონაც გამომხაურებოდა მადაგასკარის ამბებს და მის შესახებ მოეხსრო ქართველი მკითხველისათვის.

ნ. ნიკოლაძის აღნიშნული წერილი საინტერესოა არა მარტო იმიტომ, რომ იქ მადაგასკარის ამბებზეა მოთხრობილი, არამედ იმიტომაც, რომ მასში ავტორმა გამოავლინა თავისი თვალსაზრისი და

პოზიცია საერთოდ ევროპის სახელმწიფოთა კოლონიური პოლიტიკის შესახებ.

ნ. ნიკოლაძეს მიზნად დაუსახავს ნათელყოს კოლონიური პოლიტიკის არსი, დახატოს, როგორც თვითონ წერს, ნამდვილი ხასიათი „...ევროპელების მოქმედებისა ჩამოქვეითებულ და უკან ჩამორჩენილ ქვეყნებში“¹. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ამოცანა მას მართებულად აქვს გადაწყვეტილი. ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა „მოღვაწეობას“ აზიისა და აფრიკის ჩამორჩენილ ქვეყნებში მან ნიღაბი ჩამოხადა, მზის სინათლეზე გამოიტანა და გააშუქა ანტიკოლონიალიზმის პროგრესულ-დემოკრატიული პოზიციებიდან.

თავდაპირველად, აშუქებს რა მადაგასკარზე მიმდინარე ამბებს, ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს იმ მოტივებს, რომლებმაც ფრანგი კოლონიზატორები შეაგულიანა ატლანტიკის ოკეანის უსაზღვრო სივრცე გადაელახათ, ათასეული კილომეტრით მოშორებოდნენ საკუთარ ქვეყანას და ინდოეთის ოკეანეში აფრიკის სამხრეთ ნაწილის აღმოსავლეთ ნაპირებთან მდებარე დიდ კუნძულ მადაგასკარს შესეოდნენ. ეს მოტივები იყო არა ევროპული კულტურისა და განათლების მიტანა მკვიდრი მოსახლეობისათვის, არამედ ამ კუნძულის დაპყრობა, მკვიდრი ტომების დამონება და კუნძულის ბუნებრივი სიმდიდრეების ხელში ჩაგდება. მას მხედველობიდან არ არჩება მადაგასკარით დაინტერესების სამხედრო-სტრატეგიული მოტივიც. ინგლისის მიერ ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ, წერს იგი, „... საფრანგეთმა გადაწყვიტა არავითარი ხარჯი და ღონე არ უნდა დაეზოგოთ ამ სტრატეგიულის აღგების მოსაპოვებლად და ხელში ჩასაგდებადო“².

მოკლედ აღწერს რა ფრანგ აგრესორებსა და მადაგასკარის მკვიდრ მოსახლეობას შორის ომის მიმდინარეობას, ნ. ნიკოლაძე მას ორ სოციალურ სამყაროს შორის წარმოებულ ომს უწოდებს. იგი ხაზს უსვამს ფრანგ კოლონიზატორთა უდიდეს უპირატესობას საბრძოლო ტექნიკის მხრივ მადაგასკარის მკვიდრ მოსახლეობასთან შედარებით, რომელიც თითქმის შეუიარაღებელი იყო. იგი თუმცა ჭეროვან შეფასებას აძლევს მკვიდრი მოსახლეობის გამირობა-ვაჟაკობას,

¹ ნ. ნიკოლაძე, უცხოეთის მიმოხილვა — მადაგასკარი, ეურნ. „მოამბე“, 1894 წ., № 12, გვ. 157.

² იქვე, გვ. 158.

მათ მეზობლად, თავისუფლებისმოყვარე ბუნებას, მაგრამ იღებს რა მხედველობაში ძალთა არსებულ შეფარდებას, ვარაუდობს მაღაგას-
კარის მოსახლეობის დამარცხებას ახლო მომავალში.

ნ. ნიკოლაძე სამარცხვინო ბოძზე აკრავს ევროპელ კოლონიზატორებს, ფრანგებს, ინგლისელებს და სხვებს, იმისათვის, რომ ისინი აბუჩად იგდებენ ჰუმანიზმის პრინციპებს და თანამედროვე იარაღით მუსრს ავლებენ უიარაღო ხალხს აზიასა და აფრიკაში, იმ ხალხს, რომელსაც ისინი ზიზღით და ათვალისწინებით უცქერიან.

„ევროპელი. ხალხი, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — სწორედ იმ თვალთ უყურებს ყოველ სხვა უკან-ჩამორჩენილს, უძლურს და უმეცარ ხალხს, როგორითაც ჩვენ თვითონ ცხერის ფარას დავცქერით. როდღი ჰგონია, რომ ეს აზიელი, გინდა აფრიკელი ადამიანი ღვთისაგან დანაბადია, გრძნობის პატრონია, ტვინის მქონეა. რომ ბუნებას მისთვისაც ცხოვრების მაღა გადაუყოლებია“¹

ევროპაშიც და ამერიკაშიც, განაგრძობს ავტორი, ბევრი მეცნიერი, მწერალი, პოეტი, ფილოსოფოსი ქადაგებს კაცთმოყვარეობაზე, სამართლიანობაზე, სუსტისადმი დახმარებაზე, ჰუმანიზმზე, მაგრამ საქმით, პირიქით, ამის საწინააღმდეგოს აკეთებენ ამ ქვეყანაში. კაცთმოყვარეობის მორალი აღნიშნულ ქვეყნებში არსად არ მოქმედებს, იქ გაბატონებულია ძალის, დაჩაგვრის, სუსტის აბუჩად აგდების პრაქტიკა².

ეს შეხედულება ცხადყოფს, რომ ნიკოლაძეს სწორი წარმოდგენა აქვს კაპიტალიზმისათვის დამახასიათებელ ურთიერთობებისა და კონკურენციის შესახებ; მისთვის ნათელია, რომ იქ ჯუნგლების კანონია გაბატონებული; ყველა ყველას ებრძვის, ძლიერი სუსტს ამარცხებს, მის სარჩოს ითვისებს, მას არსებობას უსპობს და აცამტვერებს. ამავ დროს, მთელ ამ საზიზღრობას კაპიტალისტური სისტემის დიპლომათი და უდიპლომო დამცველები ყოველმხრივ ჩქმა-
ლავენ და შეგნებულად აფუჩეჩებენ.

ნ. ნიკოლაძე კაპიტალისტური სახელმწიფოების გაბატონებული წრეების პოლიტიკას — ძალადობის, სხვების დამონებისა და მათი

¹ ნ. ნიკოლაძე, დსახ. წერილი, ჟურნ. „მოამბე“, 1894 წ., № 12, გვ. 159—160.

² იქვე, გვ. 161.

მიწა-წყლის მითვისების პოლიტიკას ველური ადამიანის ლოგიკას უწოდებს. დღემდე ამ ლოგიკას ემორჩილება კანონი და სამართალი. მაგრამ, მისი თქმით, მეცნიერებამ უკვე შეიმუშავა სხვა, ახალი, ნათელი და სწორი სიმაართლის საფუძველი და სათანადო შენობაც კი ააგო მის ბაზაზე, თუმცა ამ მოძღვრების ერთგულ მსახურთა რიცხვი ჯერჯერობით ერთობ მცირეა...

მეცნიერების მიერ გამოგონილი ახალი, ნათელი და სწორი სიმაართლის საფუძვლისა და მასზე აგებულ სათანადო შენობის ცნების ქვეშ ნ. ნიკოლაძე გულისხმობს მოძღვრებას ჰარმონიული საზოგადოების შესახებ, რომლის უტოპიური კონტურები დიდმა უტოპისტმა სოციალისტებმა მოხაზეს, ხოლო მისი აუცილებლობა მარქსმა და ენგელსმა მეცნიერულად დაასაბუთეს.

კიდევ უფრო ამაზრზენია კაპიტალისტური სახელმწიფოების გაბატონებული კლასების საქმიანობა თავიანთი ქვეყნების მიღმა — ჩამორჩენილ და სუსტ ქვეყნებში. ისინი, როგორც მართებულად შენიშნავს ნ. ნიკოლაძე, თავისთვის დამოუკიდებლობას უაღრეს ბედნიერებად მიიჩნევენ. მაგრამ ამაზე მეტ ბედნიერებად ისინი იმას თვლიან, როცა რომელიმე დაქვეითებული ხალხის... „...დამოუკიდებელ მდგომარეობას მოსპობენ, მის თავისუფლებას დაამხობენ, და მასთან ძმურ განწყობილების მაგიერ, თავის სრულ მონობაში ჩაადგდებენ“¹.

ეს ხომ ევროპელ კოლონიზატორთა „ცივილიზატორული მისიის“ ნამდვილი არსის მხილება და იმ საშინელებათა მზის სინათლეზე გამოტანაა, რომელსაც ეწოდნენ „თეთრი რასის ბატონები“ აფრიკაში, აზიაში, ოკეანესა და სხვაგან ე. წ. ფერადკანიან ხალხთა მიმართ. ნ. ნიკოლაძე ამ შეხედულებით სამარცხვინო ბოძზე აკრავს დიდ და პატარა კოლონიზატორებს, რომლებსაც „სანაქებო ცივილიზაციით“ მოაქვთ თავი, სინამდვილეში კი სუსტ და ჩამორჩენილ ხალხებს მსუნაგი ვეფხვის თვალვით შესცქერიან, იპყრობენ მათ და მონურ ხვედრს განუშვადებენ.

XIX საუკუნის სამოცდაათიანი წლების დასასრულს ნ. ნიკოლაძე სამართლიანად მიიჩნევს ევროპის სახელმწიფოთა კოლონიური პოლიტიკის დიდი გაქანების პერიოდად. მართლაც, მაშინ იყო, რომ

1 ნ. ნიკოლაძე, „მრამბე“, 1894, № 12, გვ. 162.

ევროპის დიდმა და პატარა სახელმწიფოებმა — ინგლისმა, საფრანგეთმა, გერმანიამ, მეფის რუსეთმა, ესპანეთმა, ბელგიამ, პორტუგალიამ და სხვ. ტერიტორიული გაფართოება და აზიისა და აფრიკის კონტინენტების „უკულტურო“ ხალხების დამონება თავიანთი საქმიანობისა და საგარეო პოლიტიკის ყურადღების ცენტრში დააყენეს. სწორედ XIX საუკუნის 80—90-იან წლებზე მოდის, როგორც ხაზგასმით აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი თავის ნაშრომში იმპერიალიზმის შესახებ, მსოფლიოს ჯერ კიდევ გაუნაწილებელი, „უბატონოდ და უპატრონოდ“ არსებული ტერიტორიების განაწილება.

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან იყო, რომ ინგლისელი, ფრანგი, გერმანელი, ბელგიელი და სხვა ევროპელი კოლონიზატორები, ნ. ნიკოლაძის ხატოვანი თქმისა არ იყოს, „...მგლებივით დაესიენენ აფრიკას და ბერლინში საერთო კონფერენცია გამართეს, რომელზედაც გადაწყვიტეს, თუ რა სახით უნდა ვიყოფდეთ ერთმანეთში აფრიკის უპატრონო ქვეყნებს და სახელმწიფოებს...“¹

ბერლინის კონფერენცია, რომელზეც მიუთითებს ნ. ნიკოლაძე, კოლონიზატორთა კონფერენცია იყო. იგი 1884 წელს დაიწყო და 1885 წელს დამთავრდა. მასში ევროპის დიდი და პატარა კოლონიზატორული სახელმწიფოები იღებდნენ მონაწილეობას. კონფერენციის ამოცანა იყო აფრიკის ვრცელი ტერიტორიების გაყოფის თაობაზე წამოჭრილი დავის „მშვიდობიანი გზით“ მოგვარება და ყაჩაღურ გარიგების დადება ჯერ კიდევ გაუნაწილებელი ტერიტორიების თაობაზე. კონფერენციამ ცხადყო მტაცებელ-კოლონიზატორთა ღრმა წინააღმდეგობა „საკოლონიზაციო პოლიტიკის“ საკითხში, კერძოდ, ცენტრალური და სამხრეთ აფრიკის ტერიტორიების განაწილების თაობაზე. მან, ცხადია, ბოლო ვერ მოუღო ამ წინააღმდეგობას.

ნ. ნიკოლაძე კარგად ერკვევა ბერლინის კონფერენციის მიზანდასახულობაში. მან იცის, რომ ამ კონფერენციამ აღიარა „თეთრი რასის“ კოლონიზატორების განსაკუთრებული მისია ჩამორჩენილი ქვეყნების მიმართ და იურიდიული დასტური მისცა მათ ყაჩაღურ აქტებს ევროპის მიღმა.

„ამ კონფერენციამ, — წერს იგი, — საფუძვლად ის დედაარსი დაამყარა და სამუდამოდ დაამყარა, რომ საცა კი სადმე განათლებუ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, „მოამბე“, 1894, № 12, გვ. 163.

ლი ქვეყნები და ერნი იპოვება, დედამიწის ზურგზე, ყველა ევროპიელების სვედრია, იმათი წერაო. ევროპელ სახელმწიფოებს უფლება აქვთ დაიპყრონ და გაანათლონ ისინი, რა სასიოაც კი მოუხერხდებათ“¹.

ბერლინის იმპერიალისტურმა კონფერენციამ ჯუნგლების კანონის შესაბამისად დღის წესრიგში დასვა აფრიკის მატერიკის ხალხებისა და სახელმწიფოების „მეგობრული“ განაწილება ევროპელ იმპერიალისტ-კოლონიზატორებს შორის, რითაც აბუჩად აიგდო მათი ნება-სურვილი და მისწრაფებები. ამიტომ იყო, აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, რომ ამ კონფერენციაზე იმ ხალხებს, რომელთა სუვერენიტეტს სპობდა ეს კრება, წარმოუდგენლავი არ ჰყოლიათ იქ².

ევროპელი კოლონიზატორები ყოველმხრივ ცდილობდნენ შეენიღბათ თავიანთი ყაჩაღური პოლიტიკა ჩამორჩენილი ხალხების მიმართ და ამ ძალადობისათვის სათანადო დასაბუთება მოენახათ. ეიულ ფერები, სესილ როდსები, პეტერსები, ჩემბერლენები და სხვა დიდი კოლონიზატორები კოლონიურ პოლიტიკას „კემშარიტ, ბრძნულ და მომჭირნე პოლიტიკას“ უწოდებდნენ. მასში ისინი ხედავდნენ სოციალური საკითხის რადიკალურად გადაწყვეტის საშუალებას. მას უნდა განეტვირთა ჰარბი მოსახლეობა, გაედიდებინა საქონლის გასაღება, შეემციკებინა უმუშევრობა და ამით შეენელებინა კლასობრივი ბრძოლა.

„ჩვენ, კოლონიურმა პოლიტიკოსებმა, — ამბობდა სესილ როდსი, — უნდა დავიპყროთ ახალი მიწები ჰარბი მოსახლეობის მოსათავსებლად, ფაბრიკებსა და მაღაროებში წარმოებული საქონლის გასაღებისათვის ახალი ოლქების შესაძენად. იმპერია, ამას მე მუდამ ვამბობდი, კუქის საკითხია“³. „დასაშვებია თუ არა თქმა, რომ... კოლონიური პოლიტიკა — თანამედროვე ხალხთათვის ფუფუნების საგანია? — სვამს კითხვას ეიულ ფერი ერთ-ერთ თავის საპარლამენტო სიტყვაში და პასუხობს, — არა ბატონებო! ეს პოლიტიკა

¹ ნ. ნიკოლაძე. დ. ს. წერილი, „მომბე“, 1894, № 12, გვ. 163.

² იქვე.

³ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 22, გვ. 322—323.

მათთვის აუცილებელია, ისე როგორც აუცილებელია საქონლის გასაღების ბაზარი“¹.

ნ. ნიკოლაძეს მართებულად აქვს წარმოდგენილი „თეთრი რასის ტვირთი“ ჩამორჩენილი ხალხების მიმართ, კარგად ხედავს მის საზიზღარ ხასიათს და მას საკადრისს მიუზღავს. მაგრამ იგი, ამასთან ერთად, იმ ადამიანებსაც ხდის ნიღბს, რომელნიც შეგნებულად ფარავენ კოლონიური დაპყრობებისა და ჩაგვრის პოლიტიკის საზიზღრობას, მას მორალურ გამართლებას უძებნიან, თვით დაპყრობის ობიექტად ქცეულ სიკეთედ და წყალობად ასაღებენ.

„...ევროპის მწერლობამ, — წერს იგი, — ერთიანად ის აზრი და შეხედულება შეიწყნარა, ცივილიზაციის სახელით და თვით ამ უბედურ ერთა სიკეთისათვის, რომ ევროპამ ძალით უნდა შეიტანოს იმათს ქვეყანაში განათლება და წესიერება“².

აქედან ნათელია, რამდენად პროგრესული პოზიცია უკავია ნ. ნიკოლაძეს მეორე ინტერნაციონალის იდეოლოგებთან შედარებით, რომლებიც სწორედ იმ დროს, როდესაც ნ. ნიკოლაძემ გამოთქვა თავისი მოსაზრება, ქადაგებდნენ „თეთრი რასის“ უზღაურებულ ცივილიზატორულ მისიას და შენიღბულად ამართლებდნენ ევროპის დიდი და პატარა კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიურ პოლიტიკას ფერადკანიან ხალხთა ქვეყნებში.

ნ. ნიკოლაძე მოცემული პერიოდის ევროპის დიდი სახელმწიფოებიდან „საკოლონო პოლიტიკაში“ მოწინავედ საფრანგეთს მიიჩნევს. ამ ქვეყნის აქტიურ გამოსვლას კოლონიური პოლიტიკის ასპარეზზე იგი იმით ხსნის, რომ მას ევროპაში დაეხშო გაფართოებას გზა, თანაც დაკარგა ელზასი და ლორენი³.

ნ. ნიკოლაძის შეხედულებაში ჩვენ ორი კორექტივი უნდა შევეტანოთ: 1) საფრანგეთის აქტიუზაცია კოლონიურ ასპარეზზე 80—90-იან წლებში მარტო ნ. ნიკოლაძის მიერ მოტანილი მოტივებით როდი შეიძლება აიხსნას. ამას საერთაშორისო და შინაგანი ხასიათის სხვა ფაქტორებიც ედო საფუძვლად. ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ აღინიშნოს თვით გერმანიის იმპერიის დიპლომატიის რო-

1 В. Ц. Дармштер, История раздела Африки, гл. 18.

2 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, „მოამბე“, 1894, № 12, გვ. 163.

3 იქვე.

ლი ამ საქმეში. ბისმარკი და მისი დამკავშირებული ყოველმხრივ აქეზებდნენ საფრანგეთის კოლონიურ ავანტიურებს, რასაც აკეთებდნენ შეგნებულად. ისინი ფიქრობდნენ, რომ ამას მოჰყვებოდა საფრანგეთის ურთიერთობის გაუარესება ინგლისთან, მათი დაჯახება კოლონიურ ასპარეზზე, რომ მის შედეგად ეს ქვეყანა შეანელებდა თავის ყურადღებას ევროპაში, რაც ხელსაყრელი იქნებოდა გერმანიისათვის; 2) „საკოლონიო პოლიტიკის“ ავანგარდში ამ ეტაპზედაც ძველებურად, იყო ინგლისი და არა საფრანგეთი, თუმცა ეს უკანასკნელი ტოლს არ უდებდა მას, ცდილობდა გამოესწორებინა ჩამორჩენა, დასწეოდა და გასწორებოდა ამ ქვეყანას. ჰობსონის მონაცემებით, რომლებიც მოტანილი აქვს ვ. ი. ლენინს ჩვენს მიერ აღნიშნულ წინაშრომში იმპერიალიზმის შესახებ, 1884—1900 წლებში ინგლისმა შეიძინა 3,7 მილიონი კვ. მილი 57 მლიონიანი მოსახლეობით; საფრანგეთმა — 3,6 მილიონი კვ. მილი 36 1/2 მილიონი მოსახლეობით და ასე შემდეგ¹.

ნ. ნიკოლაძე მხედველობიდან არ ტოვებს იმ მიზეზებს, რომელთაც გამოიწვიეს აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ჩამორჩენა, რაც ასე კარგად გამოიყენეს დიდმა და პატარა კოლონიზატორებმა თავიანთი მტაცებლური მიზნებისათვის. ამ ჩამორჩენის მიზეზებად იგი ასახელებს რიგ შინაგან ფაქტორებს, ისტორიის მსვლელობის გავლენას და გეოგრაფიულ სახელმწიფოების ჩარევას².

აღნიშნული ჩამორჩენილობიდან გამოსვლა და ევროპის განათლების, ტექნიკისა და კულტურის ათვისება მაღაგასკარის ხალხის მიერ ნ. ნიკოლაძეს ამ ქვეყნის კოლონიური მონობიდან თავის დაღწევის პირველ და გადამწყვეტ პირობად მიაჩნია. „...თუ თავისი ნებით, ხალხით არ შეიძინა ამისთანა ხალხმა ევროპის სწავლა და იარაღი, — წერდა იგი, — და ამ სწავლისა და იარაღის მეშვეობით თუ არ გაუსწორდა, არ გაუმაგრდა ევროპას, სხვა შეეღა არა აქვს, ევროპა დაიმონებს, შთანთქმავს, ადრე თუ გვიან, ნებით თუ ძალით, — ეს ქვეყნის ზრდის კანონია“³.

ნ. ნიკოლაძე ისტორიულ მაგალითს და შედარებას მიმართავს,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 22, გვ. 321.

² ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, „მომამე“, 1894, № 12, გვ. 164.

³ იქვე, გვ. 165.

რათა დაამტკიცოს თავისი შეხედულებები სიმართლე. მისი აზრით, ამ გზას თავის დროზე დაადგენენ რუსეთი და იაპონია. რუსეთი პეტრე პირველის მეფობაში და იაპონია „მეიძის რევოლუციის“ შედეგად რომ არ გარდაქმნილიყვნენ, მაშინ ეს ქვეყნებიც თურქეთისა და სხვა ჩამორჩენილი ქვეყნების ხვედრს გაიზიარებდნენ და განაწილების ობიექტი გახდებოდნენ. ცივილიზაციას, ნ. ნიკოლაძის აზრით, მარტო ცივილიზაცია მოერევა, სხვა ვერაფერი!

ნ. ნიკოლაძე რატომღაც ფიქრობს, რომ მადაგასკარის ხალხმა ეს პეშმარიტება ვერ დააფასა, თავის სოციალურ ქერქში, „საკუთარ ნა-
ჭუქში ჩაიკეტა, ევროპული განათლების ათვისება უგულებელყო და ამით თავის თავს თვითონ გამოუტანა სასიკვდილო განაჩენი.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, აფრიკის მატერიკზე მცხოვრებმა ლიბე-
რიის ხალხმა, პირიქით, ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ცივილიზა-
ციის, ევროპული კულტურისა და ტექნიკის მიღწევების ათვისებას,
რითაც ისინა თავისი თავი კოლონიური მონობისაგან და დამოუკი-
დებლობა მოიპოვა. ლიბერიის რესპუბლიკას იგი მიიჩნევს თავისუ-
ფალ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ, რომელსაც „...საპოლიტიკო
უზრუნველყოფა გააჩნიაო“. ლიბერიას, რუსეთთან და იაპონიასთან
ერთად, ნ. ნიკოლაძე 'იმ სახელმწიფოთა რიცხვს აკუთვნებს, რომლე-
ბიც მოწინავეთა კულტურის ათვისების კანონის ძალით გადაურჩნენ
მონობასა და „...უცხოელთაგან შთანთქმას“². ლიბერიის რუსეთთან
და იაპონიასთან შედარება საერთოდ, კერძოდ კი კულტურის ათე-
რების ნიშნით, არცთუ სავსებით სწორია.

ადარებს რა ერთმანეთს საფრანგეთსა და მადაგასკარს, ითვალის-
წინებს რა მათ შორის არსებულ უდიდეს განსხვავებას ეკონომიურ-
კულტურული დონის მხრივ, ნ. ნიკოლაძე წინასწარ ჰვრეტს ამ ორი
ქვეყნის დაჯახების შედეგს — მადაგასკარის დამარცხებას და კოლო-
ნიურ დამონებას.

მიუთითებს რა მადაგასკარელი ხალხის აღშფოთებაზე ფრანგ
კოლონიზატორთა ძალმომრეობის პასუხად, ნ. ნიკოლაძე გულისტკი-
ვლით აღნიშნავს, რომ მარტო ეს არ არის საკმარისი თავისუფლების
მოსაპოვებლად. „დრტყინვა და ჩივილი, — წერს იგი, — რა გინდ

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, „მომამე“, 1894, № 12, გვ. 165.

2 იქვე.

სამართლიანიც არ უნდა იყოს, ხალხს ვერ უშველის და შემწეობას ვერ აღმოუჩენს, განსაკუთრებით, როცა მოწინააღმდეგეს იმის თქმა შეუძლიან, რომ „ცივილიზაციის წესიერების დასამყარებლად“ ძალას ვატან, მაგ ველურ ხალხის თავისუფლებას კი არა, ურჩობასა და ჭიუტობასაო“¹.

მაგრამ იგი, ამასთან ერთად, ოპტიმისტურად არის განწყობილი მადაგასკარელი ხალხის მომავლისადმი და იმედოვნებს, რომ ოდესმე ეს ქვეყანა ფეხზე წამოდგება და ისევ მოიპოვებს თავისუფლებასა და დამოუკიდებლობას. მიმართავს რა ისტორიულ პარალელებს, იგი დასძენს: საბერძნეთი, ბულგარეთი, სერბია, ბოჰემია და სხვა ქვეყნები, რომელთაც ასეული წლების მონობა განიცადეს, არ დაღუპულან.

ჩვენთვის საკვებით ნათელია, რომ ნ. ნიკოლაძე კოლონიური ჩაგვრის შეურიგებელი მტერია და მხარს უჭერს ჩამორჩენილი ხალხების ბრძოლას დიდი და პატარა კოლონიზატორების წინააღმდეგ. იგი კოლონიურ ჩაგვრა-მონობას დროებით, წარმავალ მოვლენად მიიჩნევს და წინასწარ ხედავს ჩამორჩენილ და კოლონიურ ხალხთა ფეხზე წამოდგომისა და ეროვნული აღორძინების ისტორიული პროცესის გაშლის გარდუვალობას მომავალში.

მაგრამ, ამასთან ერთად, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ზოგიერთი ხარვეზი და ისტორიული სინამდვილის შეუსაბამობა, რასაც ადგილი აქვს ნიკოლაძის შეხედულებებში მადაგასკარელი ხალხის ბრძოლის აწმყოსა და მომავლის შესახებ.

პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ნიკოლაძის შეხედულებას ევროპული კულტურისა და ცივილიზაციის შესახებ რამდენადმე მეტაფიზიკური და იდეალისტური ელფერი აქვს. იდეების სფერო და მატერიალური სამყარო, გონებრივისა და ეკონომიური ცხოვრების კუთვნილი საგნები მას ერთ სიბრტყეზე აქვს მოთავსებული. ეკონომიური ცხოვრების წესი, საწარმოო ძალები და გარკვეული წარმოებითი ურთიერთობანი, როგორც უდიდესი ფაქტორები საზოგადოებრივი განვითარების პროცესში, ნიკოლაძეს აქ ხაზგასმული არა აქვს. ამიტომ ჩვენთვის ბუნდოვანია, თუ რას გულისხმობს ნ. ნიკოლაძე ევროპულ სწავლასა და იარაღში, რის ათვისებას და

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, „მოამბე“, 1894, № 12, გვ. 165.

გამოყენებასაც ურჩევს იგი მადაგასკარის ხალხს თავისუფლების მოსაპოვებლად.

მართებულად არ მიგვაჩნია ნ. ნიკოლაძის საყვედური მადაგასკარის ხალხის მიმართ იმის გამო, რომ მან, თითქოს, ვერ დააფასა ცივილიზაციის უდიდესი როლი, ჩაიკეტა თავის ჩარჩოებში და ევროპული განათლება უგულებელყო. სინამდვილეში მადაგასკარის ხალხმა როდი უგულებელყო ცივილიზაცია და ევროპული კულტურა; მას მხოლოდ დრო და საშუალება არ ჰქონდა ეგემა მისი ნაყოფი, სანამ იგი ამ ვზას დაადგებოდა, თავიდან მოიშორებდა სოციალ-ეკონომიური ყოფის უღრმეს ჩამორჩენილობას და განთავისუფლებოდა ფეოდალურ-რეაქციული მმართველობისაგან, იგი უკვე გახდა ევროპელ „ცივილიზატორთა“ დაინტერესების ერთ-ერთი ობიექტურ; ფრანგმა და ინგლისელმა კოლონიზატორებმა მიზნად დაისახეს ამ კუნძულის დაპყრობა, მისი ბუნებრივი სიმდიდრეების ხელში ჩაგდება და მისი მოსახლეობის დამონება.

ჩვენ არცთუ სავსებით სწორად ვთვლით რუსეთისა და იაპონიას ერთ სიბრტყეზე დასმას და მათი მაგალითის მოტანას. იაპონიას განვითარების სხვა გზა ჰქონდა, ვიდრე რუსეთს. ამიტომ გარდაქმნის პროცესიც მათ სხვადასხვა დროს და სხვადასხვაგვარად განიცადეს¹.

თავის ვრცელ წერილში „იაპონია“, რომელიც თავის დროზე დაიბეჭდა „მოამბეში“ (№ 9, 1894 წელი) და 1905 წელს კი ცალკე ბროშურის სახით გამოქვეყნდა, ნ. ნიკოლაძე, სხვა საკითხებთან ერთად, ერთხელ კიდევ შეიხო დიდი სახელმწიფოების კოლონიურ პოლიტიკას.

ნ. ნიკოლაძემ ეს წერილი 1894 წელს დაწებულ ჩინეთ-იაპონიის ომთან დაკავშირებით დაწერა, და ბუნებრივია, რომ მთავარი ადგილი მასში ჩინეთის მდგომარეობის მიმოხილვას და მისდამი დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების დამოკიდებულების ხასიათის გარკვევას უჭირავს.

ნ. ნიკოლაძე მიუდგომელი და პირუთვნელი დამკვირვებლის პოზიციიდან აშუქებს „ცათაქვეშა“ იმპერიის ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს, აღნიშნავს ჩინელთა ბევრ კარგ თვისებას, ჩინური

¹ თუმცა იმპერიალიზმის ეპოქაში ორივე სახელმწიფოში სამხედრო-ფეოდალური იმპერიალიზმი დამკვიდრდა.

კულტურის მაღალ დონეს თავის დროზე. ამავე დროს იგი კარგად ხედავს იმ ჩრდილოვან მხარეებსაც, რაც ამ ქვეყანას გააჩნდა. იგი სინანულით და გულისტკივილით აღნიშნავს ჩინეთის დიდ ჩამორჩენილობას, მის სოციალ-ეკონომიურ ყოფაში 'შუასაუკუნეობრივი ურთიერთობის დიდ ხვედრით წონას, მის სამხედრო სისუსტეს, ქაოსს მმართველობაში, მეფისნაცვალთა სეპარატიზმს. მმართველი რეაქციული ხროვის ანტიხალხურ და ანტინაციონალურ პოლიტიკას და სხვ.

ჩინელი ხალხის შინაგანი ცხოვრების ამ სავალალო მდგომარეობას ნ. ნიკოლაძე სავსებით სამართლიანად უყავშირებს მის ასეთსავე სავალალო საერთაშორისო მდგომარეობას. ამან განაპირობა, მისი შეხედულებით, ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების, აშშ-ისა და იაპონიის მტაცებლური მადის გაღვივება ამ ქვეყნის მიმართ. მის შედეგად იქცა ჩინეთი ამ სახელმწიფოთა დაპყრობისა და ქიშპობის ობიექტად. ნ. ნიკოლაძე ჩინეთს, ოტომანის იმპერიის მსგავსად, „ავადმყოფ ადამიანს“ უწოდებს¹ და სავსებით სამართლიანადაც. ჩინეთი ხომ მე-19 საუკუნის დასასრულისათვის ახლო აღმოსავლეთის პრობლემის ღერძად ქცეულ თურქეთს დაემსგავსა და ისიც წყნარი ოკეანის პრობლემის საკვანძო ობიექტი გახდა.

„...ნელ-ნელა ის აზრი დაიბადა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — და გავრცელდა მეზობლებში, რომ ეს სამეფო მკვდარი ან მოძაკვდავი ყოფილაო და მისი ნაშთებიდან ჩვენთვის აბა რომელია უმჯობესი და რომელი გვერგებო? ამგვარად, ჩინეთი აზიაში სწორედ იმნაირსავე „ავადმყოფს წარმოგვიდგენს და იმნაირსავე „აღმოსავლეთის კითხვას“ შეადგენს, როგორც ევროპაში — 'ოსმალეთი'“².

„დაწინაურებული“ ერების „საპატიო მისიას“ ჩინეთის მიმართ ნ. ნიკოლაძე მტაცებლობაში, ყაჩაღობაში, ამ ქვეყნის ჩამორჩენილობის გამოყენებასა და მისი გაძარცვის მისწრაფებაში ხედავს. არაერთარი სხვა მიზანი და დანიშნულება მათ დაუპატიჟებელ სტუმრობას ჩინეთის მიწა-წყალზე არასოდეს არ ჰქონია. ისინი მუდამ ჩინელი ხალხის მტრები იყვნენ და არა მეგობრები.

იმ მოძღვრებას, რომლითაც დიდი კოლონიზატორი სახელმწი-

¹ ნ. ნიკოლაძე, იაპონია, თბ., 1905, გვ. 7—10.

² იქვე, გვ. 10.

ფოები „მოღვაწეობდნენ“ ჩინეთში, ნ. ნიკოლაძე უსინდისო და ველურ მოძღვრებას უწოდებს. იგი წერს: „...დაწინაურებული ერები იმ მოძღვრებას დასდგომიან, რომ დაწინაურებულმა უკან ჩამორჩენილი უნდა დაიმონოს და ზრასო... დრონი მეფობენ. ცუდი მოძღვრებაა ეს მოძღვრება, უსინდისო, ველური“¹.

ნ. ნიკოლაძე, რომელიც კარგად ერკვევა კოლონიური პოლიტიკის მგლური კანონების არსში, რომლისთვისაც ცხადია, რომ ყველა მოძალადე და კოლონიზატორი, პირველ ყოვლისა, ამა თუ იმ ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ჩამორჩენილობას იყენებდა მასზე გასაბატონებლად, ჩინელ ხალხს მეგობრულად ურჩევს, იბრძოლე ჩამორჩენილობის წინააღმდეგ და ამით თავიდან მოიცილე უცხოელი მოძალადეები.

ეხება რა ჩინეთ-იაპონიის ომში ჩინეთის დამარცხების ფაქტს, ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს მის მეტად მძიმე შედეგებს ამ ქვეყნისათვის, მით უფრო, რომ მან საფუძველი ჩაუყარა ჩინეთის გავლენის სფეროებად განაწილებას იმ სახელმწიფოების მიერ, რომელთაც იგი უკვე აქციეს ნახევარკოლონიად. როგორც თვითონ წერს, „...იაპონიის ომმა ჩინეთთან გაუმაძღარი მაღა აღუძრა დედა-მიწის უმთავრესს სახელმწიფოებს. მიბაძვით სხვებსაც საღერღილი აეშალა“².

აქაც ნ. ნიკოლაძე აშიშვლებს დიდ კოლონიზატორ სახელმწიფოთა მტაცებლურ პოლიტიკას ჩამორჩენილი ქვეყნის მიმართ. სამარცხვინო ბოძზე აკრავს მათ ამ ძალადობისათვის და მხარს უჭერს, თანაუგრძნობს მტაცებელთა დაპყრობის ობიექტად ქცეულ ხალხს.

ჩინეთის მდგომარეობა ჩინეთ-იაპონიის ომის შემდეგ მართლაც მკვეთრად გაუარესდა. მოხდა ის, რასაც ნ. ნიკოლაძე ვარაუდობდა: XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე, ე. ი. „თავისუფალი კონკურენციის კაპიტალიზმის“ იმპერიალიზმში გადაზრდის მომენტისათვის, ეს ქვეყანა იმპერიალისტ კოლონიზატორთა მორიგი კოლონიური ძალადობისა და გავლენის სფეროებად განაწილების ობიექტი გახდა.

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 19.

² იქვე, გვ. 51.

რამდენიმე წლის შემდეგ აღნიშნულმა იმპერიალისტურმა სახელმწიფოებმა სისრულეში მოიყვანეს თავიანთი მტაცებლური გულისნადები ჩინეთის მიმართ, წაგლიჯეს მას აშკარად თუ მალულად საუკეთესო ნაქრები, ხელთ იგდეს მისი მნიშვნელოვანი ბაზრები და ამგვარად იგი გავლენის სფეროებად გაინაწილეს.

იმპერიალისტი მტაცებლების მიერ ჩინეთის დაყოფა და მისი გავლენის სფეროებად განაწილება გახდა ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იმ მძლავრი სახალხო ანტიიმპერიალისტური აჯანყებისა, რომელმაც იფეთქა ჩინეთში XIX.—XX საუკუნეების მიჯნაზე.

სულ სხვა ასპექტით უდგება ნ. ნიკოლაძე ინგლისელთაგან კოლონიზებულ ზღვისიქითა ტერიტორიების, ე. წ. თვითმმართველი კოლონიების (დომინიონების) ურთიერთობას მეტროპოლიასთან, — საკუთრივ ინგლისთან.

„ჩემის აზრით, საკუთრივ კოლონიები, — წერდა ფ. ენგელსი, — ე. ი. ევროპული მოსახლეობის მიერ დაქვერილი მიწები — კანადა, კაპის მიწა, ავსტრალია — ყველანი გახდებიან დამოუკიდებელნი“.

ნ. ნიკოლაძეს, ენგელსის მსგავსად, მხედველობაში ჰყავს კანადა, ავსტრალია, კაპისა და ნატალის მიწები სამხრეთ აფრიკაში და ახალი ზელანდია, სადაც XIX საუკუნის დასასრულისათვის მოსახლეობის გაბატონებულ უმრავლესობას სწორედ ევროპელები, პირველ რიგში კი ინგლისელები შეადგენდნენ. ეს მოხდა ინგლისელი მოსახლეობის მასობრივი ემიგრაციისა და მათ მიერ მკვიდრი ხალხების მასობრივად გაჟლეტის შედეგად (ინდიელებისა და ესკიმოსებისა — კანადაში, ავსტრალიელი და ტასმანიელი „ველურებისა“ — ავსტრალიასა და ტასმანიაზე, მორისკებისა — ახალ ზელანდიაში, კაფრების, კოიკონისა და საანის — კაპისა და ნატალის კოლონიებში).

ამ კოლონიების განვითარება, მათი ურთიერთობა მეტროპოლიასთან, მართლაც, როგორც ენგელსი ვარაუდობდა, სულ სხვაგვარად წარიმართა, ვიდრე, მაგალითად, ინდოეთის, ინდონეზიის, აფრიკის კოლონიების დიდი ნაწილის და იმ სხვა კოლონიებისა, სადაც მკვიდრი მოსახლეობა გაბატონებულ უმრავლესობას წარმოადგენდა,

დამპყრობლები კი — უმნიშვნელო უმცირესობას. ამ თავისებურების შედეგი იყო, რომ აღნიშნულმა კოლონიებმა მალე მოიპოვეს თვითმმართველი კოლონიების უფლებები და დომინიონებად გადაიქცნენ. მაგრამ ამ კოლონიების შიგნით დარჩა ეროვნული ჩაგვრა და რასობრივი დისკრიმინაცია, რასაც იყენებდნენ ინგლისელი კოლონისტები და საერთოდ თეთრკანიანი მოსახლეობა მკვიდრი მოსახლეობის წაშთების მიმართ.

ასეთი ტიპის კოლონიების ურთიერთობას ინგლისთან ნ. ნიკოლაძე პატრიარქალურ ურთიერთობად თვლის. მისი შეხედულებით, ინგლისი ამ კოლონიებს მხოლოდ და მხოლოდ გარეშე მტრების მოსალოდნელი თავდასხმისაგან იცავს, მფარველობას უწევს, მაგრამ არ ერევა მათ საშინაო საქმეებში.

თვითეულ ამ კოლონიას, წერს იგი, თითქმის საკუთარი ცხოვრების წესი, კანონი და მმართველობა აქვს. ინგლისი არ ერევა მათ შინაგან საქმეებში, მხოლოდ მფლობელია და მათგან ხარკს იღებს საერთო ჯარისა და ფლოტის¹ შესანახად. „საერთო პრესტიჟის“ დასაცავად. მისი აზრით, ასეთი ხარჯის გაღება ამ კოლონიებისათვის ხელსაყრელიც კი არის, რადგან ამით იგი თავისუფლდება საკუთარი ჯარისა და ფლოტის საჭიროებისაგან².

მაგრამ ნ. ნიკოლაძეს გამორიცხულად არ მიაჩნია მათი პატრიარქალური ურთიერთობის შეცვლა და კოლონიების ამხედრება ინგლისის მფარველობის წინააღმდეგ. მისი თქმით, ინგლისის მფარველი ხელი ამ კოლონიებს მანამ, სჭირდება, სანამ ინგლისი ძლიერია, მისი დროშა მართლაც ახორციელებს მფარველობის ფუნქციებს და იგი არ ერევა მათს საშინაო საქმეებში. როგორც კი ყოველივე ეს შეიცვლება და კოლონიები თავს შევიწროებულად იგრძნობენ, მაშინ ისინი ამერიკის მსგავსად ჩამოშორდებიან ინგლისსო³.

ამგვარად, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებანი ბრიტანეთის თვითმმართველი კოლონიებისა და ინგლისის ურთიერთობის, ისე როგორც ამ ურთიერთობის მოსალოდნელი ცვლილებების შესახებ, ძირითადად სწორია. ოღონდ არ შეიძლება ნ. ნიკოლაძეს არ ეუსაყვედუროთ

¹ ნ. ნიკოლაძე, მოსალოდნელი ცვლილება, ჟურნ. „მომავლ.“. 1894, № 10. გვ. 168.

² იქვე, გვ. 169.

ერთ რამეში: მას არაფერი უთქვამს თვით ამ კოლონიების შიგნით არსებული მდგომარეობის, კერძოდ, „თეთრკანიან ბატონთა“ ძალადობისა და რასობრივი დისკრიმინაციის შესახებ.

(ჯანადაში ხომ დარჩნენ ინდიელ ტომთა ნაშთები და ესკიმოსები, ავსტრალიაში — ავსტრალიელ-ტასმანიელები, ახალ ზელანდიაში — მორისკები, სამხრეთ აფრიკის ტერიტორიაზე კი აფრიკის აბორიგენი მოსახლეობა და სხვ.).

ამგვარად, ნიკო ნიკოლაძე თავისი რადიკალურ-დემოკრატიული და პროგრესული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური პრინციპების შესაბამისად, კოლონიური ჩაგვრისა და ეროვნული დისკრიმინაციის ყოველგვარი ფორმების შეუირიგებელი მტერი იყო. იგი მხარს უჭერდა დამონებული ხალხების ეროვნულ-განმათავისუფლებელ ბრძოლას და ყველა ხალხის თავისუფლებისა და ეროვნული სუვერენიტეტის ენერგიული ქომაგი იყო. იგი არ აცალკევებდა ერთმანეთისაგან თეთრკანიან და ფერადკანიან ხალხებს და მარტო ევროპის დამონებულ ხალხებს (ირლანდიელებს, პოლონელებს და ა. შ.) როდი მთავრებლობდა. მისთვის არ არსებობდა ე. წ. ცივილიზებული და არაცივილიზებული სფერო. აზიისა და აფრიკის ჩამორჩენილი ხალხების ბრძოლას თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის იგი ისევე სამართლიან აქტად მიიჩნევდა, როგორც ირლანდიის ან პოლონელი ხალხების ბრძოლას მათი დამპყრობელი და დამმონებელი ქვეყნების წინააღმდეგ. ნ. ნიკოლაძემ გაბედულად უარყო „თეთრი რასის“ მორალური ვალდებულება ფერადკანიან ხალხთა წინაშე, ნიღაბი ჩამოხსნა ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების „ცივილიზაციულ“ მისიას აზიისა და აფრიკის კონტინენტებზე და მზის სინათლეზე გამოიტანა მისი ნამდვილი დანიშნულება. მართალია, ნ. ნიკოლაძე მარქსისტი არ ყოფილა, მაგრამ ნ. ნიკოლაძის ზოგიერთი მოსაზრება კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკის ხასიათის, აღმოსავლეთის ხალხთა ჩამორჩენილობის მიზეზებისა და მისი დაძლევის გზების შესახებ ალლოთი უახლოვდება ამავე საკითხებზე მარქსისა და ენგელსის მიერ გამოთქმულ შეხედულებებს. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებები ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების კოლონიური პოლიტიკის არსის შესახებ აზიასა და აფრიკაში XIX საუკუნის 80—90-იან წლებში ერთ-ერთი ყველაზე სწორი და პრო-

გრესული შეხედულება იყო (ილია ჭავჭავაძის მოსაზრებათა გვერდით) ქართულ პუბლიცისტიკაში.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თავისი მოსაზრებები ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა კოლონიური პოლიტიკის არსისა და აღმოსავლეთის ქვეყნების ჩაგრულ ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლის შესახებ ნ. ნიკოლაძემ ყველაზე მკაფიოდ ჩამოაყალიბა XIX საუკუნის მიწურულში, 1894—1895 წლებში. როდესაც მისმა მსოფლმხედველობამ საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ყოფაში მომხდარი ცვლილებების შესატყვისად განიცადა გარკვეული მობრუნება მარჯვნივ, რის შედეგადაც მან ზოგიერთი ძველი შეხედულების ნაწილობრივი რევიზია მოახდინა. ზოგიერთი ჩვენი მკვლევრის აზრით, ამ დროისათვის ნ. ნიკოლაძემ ხელი აიღო პირვანდელ რადიკალურ „მოსოციალისტო“ შეხედულებებზე და ქართველი ლიბერალური ბურჟუაზიის იდეოლოგი გახდა. ჩვენ კი ვფიქრობთ, რომ ნ. ნიკოლაძის ზემოაღნიშნული რადიკალური შეხედულებები შეუთავსებელია ლიბერალური ბურჟუაზიის იდეოლოგიურ მრწამსთან. ჩვენი შეხედულებით, ნ. ნიკოლაძე არც XIX საუკუნის დასასრულისათვის და არც უფრო გვიან არ მისულა ლიბერალური ბურჟუაზიის ბანაკში. მის ამდროინდელ მსოფლმხედველობაშიც (რაც ყველაზე მკაფიოდ აისახა ახალი დროის მსოფლიო ისტორიის აქტუალური საკითხების გაშუქების პროცესში) კვლავინდებურად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკირა რადიკალურ-დემოკრატიულ და პროგრესულ შეხედულებებს.

2. სერბიისა და ბულგარეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა

აღმოსავლეთის საკითხის რთული კომპლექსის სხვა საკითხებთან ერთად ნ. ნიკოლაძემ საგანგებოდ გააშუქა ბალკანეთის ორი სლავური სახელმწიფოს — სერბიისა და ბულგარეთის ისტორიული განვითარების პროცესი, კერძოდ, მათი განმათავისუფლებელი ბრძოლა თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ და მისი შედეგები.

სერბიის ისტორიული განვითარების პროცესის შემოხილვას ნ. ნიკოლაძე იწყებს იმ პერიოდიდან, როცა ეს ქვეყანა თურქ დამპყრობთა უღელქვეშ გმინავდა. იგი თანმიმდევრობით განიხილავს ამ

ქვეყნის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ცალკეულ ეტაპებს მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისიდან 1878 წლამდე, როცა მან ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებით დამოუკიდებლობა მოიპოვა.

ნ. ნიკოლაძე ერთგვარ საყვედურს გამოთქვამს სერბიის მისამართით იმის გამო, რომ მან ბალკანეთზე სლავ ხალხთა მიმართ ვერ ითამაშა ის როლი, რაც შეასრულა პიემონტის სამეფომ იტალიაში. იგი სათავეში ვერ ჩაუდგა თურქებისა და ავსტრიელ-გერმანელთა უღლის ქვეშ მგმინავი სლავი ხალხების განთავისუფლების საქმეს და ვერ შექმნა მძლავრი სამხრეთ სლავური სახელმწიფო¹.

1875—1878 წლების ამბების გაშუქებისას ნ. ნიკოლაძე ბრალს სდებს სერბიის მთავარს (მეფეს) მილან ობრენოვიჩს იმაში, რომ მან არათუ ვერ შეძლო სერბი ხალხის ღარაზმვა და ვერ აქცია იგი ერთმორწმუნე მოძმე ხალხების განთავისუფლების ხელმძღვანელ ძალად ბალკანეთში, არამედ თავდაპირველად ავსტრიაზე აიღო ორიენტაცია და დიდხანს არ აპირებდა ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის მოახლეობისათვის მხარის დაქერას.

სერბიის მთავრისა და საერთოდ მმართველი ზედაფენის მიმართ გამოთქმული ეს საყვედური ბუნებრივია და სიმართლესთან ახლოა. მილან ობრენოვიჩის მთავრობა შემდეგშია არ აპირებდა თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმას, მაგრამ ხალხის დაეინებითი მოთხოვნით იძულებული გახდა ეს ნაბიჯი გადაედგა 1876 წელს.

ნ. ნიკოლაძესთან ერთად, უნდა ვაღიაროთ ისიც, რომ სერბიის ჯარი სრულიად მოუმზადებელი აღმოჩნდა ომისათვის. ეს კი მილანის მთავრობის დანაშაულებრივი უყურადღებობისა და ხალხის პასივობის შედეგი იყო. იტალიელ გარიზალდელთა და რუს მოხალისეთა რაზმები კი ვერ აღმოჩნდნენ მოწოდების სიმაღლეზე და ჯეროვანი წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს თურქეთის არმიას. აღნიშნულის გამო სერბია სასტიკად დამარცხდა ამ ომში და მას ნგრევა და განადგურება, სისხლიანი ანგარიშსწორება ერგო წილად. სერბიის საქმე, ალბათ, კიდევ უფრო ცუდად წავიდოდა, რომ რუსეთის გამარჯვებას თურქეთზე 1878 წლის დასაწყისში არ ეხსნა იგი. სერბიის მთავრობის აღნიშნული პასიურობა, როგორც სამართლიანად

¹ ნ. ნიკოლაძე, საბრალო სერბია, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 5. გვ. 158.

აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, მხედველობიდან არ გამოჩენია რუსეთს, რომელიც არ დაეხმარა მას ბერლინის კონგრესის წინ და არც თვით ამ კონგრესზე ახალი ტერიტორიის შეძენაში¹. მაგრამ აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ ავსტრიის პოზიციამაც ცოტა როლი როდი შეასრულა ამ საქმეში.

ნ. ნიკოლაძე სწორად მიუთითებს, რომ, შართალია, რუსეთის გამარჯვებამ თურქეთზე გადაარჩინა სერბია ხიფათს და გადამწყვეტი როლი შეასრულა მისი დამოუკიდებლობის მოპოვებაში, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ბერლინის კონგრესის შემდეგ რუსეთის მეფის მთავრობის ავტორიტეტი საგრძნობლად დაეცა. ეს იმიტომ მოხდა, რომ რუსეთის მთავრობამ ავსტრია-უნგრეთთან დადებული გარიგებით საშუალება მისცა ბალკანეთის სლავ ხალხთა ამ ბოროტ მტერს ხელთ ეგდო თურქეთის ყოფილი ორი პროვინცია — ბოსნია და ჰერცეგოვინა — „ძველი სერბია“, „დიდი სერბიის ნახევარი“, ნ. ნიკოლაძის გამოთქმით, აღნიშნული პროვინციები კი დასახლებული იყო სერბებით და სერბების მონათესავე სხვა სლავი ხალხებით, რომელთა შეერთებაზედაც ოცნებობდა თვით სერბია². რუსეთის ცარიზმის მიერ ბალკანეთის სლავების მიმართ ჩადენილ ამ მტრულ აქტს, რომელიც უშუალოდ სერბიის ინტერესებს ლახავდა, არ შეიძლება სერბიაში არ გამოეწვია სამართლიანი გულისწყრომა.

ნ. ნიკოლაძე სულით და გულით მიესალმა სერბიის განთავისუფლებას და მის დადგომას ეროვნული აღორძინების გზაზე. ხაზგასმით აღნიშნავს რა იმ ეკონომიურ და კულტურულ ძვრებს, რომელიც მოხდა ამ ქვეყნის ცხოვრებაში დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ. იგი დადებით შეფასებას აძლევს მას და სერბიის განახლების უტყუარ სიმპტომად მიაჩნია. მაგრამ ნ. ნიკოლაძეს მხედველობიდან არ რჩება ის ჩრდილოვანი მხარეებიც, რაც ამ აღმავლობასთან იყო დაკავშირებული. ეს ჩრდილოვანი მხარეები იყო: მონარქიული რეჟიმის შენარჩუნება, მეფე მილანის ანტინაციონალური პოლიტიკა, ავსტრია-უნგრეთის ეკონომიურ-პოლიტიკური ექსპანსია, შინაპოლიტიკური კინკლაობა და სხვ. კერძოდ, ნ. ნიკოლაძე მიუთითებს, რომ სერბიაში შეიქრა ავსტრიის კაპიტალი და გაბატონდა მის

¹ ნ. ნიკოლაძე, საბრალო სერბია, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 5, გვ. 158.

² იქვე გვ. 169.

ეკონომიკაზე. ავსტრიული კაპიტალის მფლობელ მაგნატებს ნ. ნიკოლაძე ვენელ „ურბებს“ უწოდებს და ამაში იგი, რასაც ვერც კი არ ცდებოდა. მართლაც, როტშილდის და ვენის სხვა მსხვილი საბანკო სახლის მფლობელები უპირატესად მსხვილი ებრაელი მლიონერები იყვნენ. ისტორიულ სინამდვილეს აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე მაშინაც, როცა წერს, რომ ავსტრიული კაპიტალის მაგნატების პარპაშმა სერბიაში, ამ ქვეყნის დიდძალი სიმდიდრის ამოქაჩვამ და სავაჭრო ოპერაციებმა ზიანი მიაყენა სერბიის ეკონომიურ ცხოვრებას და მკვეთრად გააუარესა მშრომელი მასის მდგომარეობა¹.

მილანის მთავრობის ამ პროავსტრიულ პოლიტიკას, რომელსაც ქვეყნის ეროვნული ინტერესებისათვის უდიდესი ზიანი მოჰქონდა, ბრძოლა გამოუცხადეს ანტიავსტრიული დაჯგუფებების წარმომადგენლებმა, ე. წ. „ახალი თაობის“ წარმომადგენლებმა, რადიკალებმა. ისინი ეროვნული ბურჟუაზიის, წვრილბურჟუაზიული მოსახლეობის (მათ შორის სოფლის კულაკობის) და პატრიოტულად განწყობილი ინტელიგენციის სულისკვეთებას გამოსატყუდნენ. მართალია, ნ. ნიკოლაძე რადიკალებსაც არ აძლევს ყოველმხრივ დადებით შეფასებას. მაგრამ იგი მაინც აღნიშნავს იმ პროგრესულ და პატრიოტულ მოთხოვნებს, რასაც ისინი მმართველებისა და ვენის წინააღმდეგ ბრძოლის პროცესში აყენებდნენ. ეს მოთხოვნები იყო: ავსტრიის ეკონომიური კაბალისაგან თავის დახსნა, სერბი ვაჭრებისა და მრეწველების ინტერესების შესაბამისი სავაჭრო-სამრეწველო პოლიტიკის გატარება, კონსტიტუციური წესების დაცვა და სხვ.

აშუქებს რა რადიკალებსა და სასახლის მმართველი ხროვის ბრძოლისა და კინკლაობის ამბებს, ნ. ნიკოლაძე სწორად მიუთითებს იმაზე, რომ ხალხის ფართო მასა უშუალო მონაწილეობას არ იღებდა ამ ბრძოლაში. იგი ძლივს იტანდა ძალის, დიქტატურის, თვითნებობის პოლიტიკას, რომელსაც სამეფო ხელისუფლება ატარებდა². ამიტომ მას ასეთ ამბებში მონაწილეობის არც სურვილი ჰქონდა და არც შესაძლებლობა.

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 5, გვ. 169.

2 იქვე, გვ. 176—177.

თავის მიმოხილვას ბულგარეთის შესახებ ნ. ნიკოლაძე იძით იწყებს, რომ აღნიშნავს უცხოელი ავტორების მიერ ამ ქვეყნის ისტორიის ტენდენციურ გაშუქებას. ისინი კი უმართებულოდ ბრალს სდებდნენ ბულგარელ ხალხს პასივობაში, მონური მდგომარეობისადმი შემარიგებლობასა და განმათავისუფლებელ ბრძოლაში პასიურ მონაწილეობაში¹. მიმოხილვის ასეთი პროლოგი იმაზე მიგვითითებს, რომ ნ. ნიკოლაძეს მიზნად დაუსახავს გააბათილოს ეს ტენდენციური შეხედულება, აღადგინოს ისტორიული ქეშმარიტება და ქართველ ხალხს, რომელიც ეგზომ დიდ დაინტერესებას იჩენდა ბალკანელი ხალხის სვე-ბედისადმი მიაწოდოს სწორი ცნობები ბულგარელი ხალხის წარსულის, აწმყოსა და მომავლის პერსპექტივების შესახებ, მით უფრო, რომ, როგორც თვითონ აღნიშნავს, ოდესღაც თითქმის მივიწყებული ბულგარეთი 1876 წლიდან ყველას ყურადღების ცენტრში იქნა დაყენებული უაღრესად მოხერხებული და ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობით (იგი ხომ ერთადერთი სახმელეთო გზა იყო რუსეთისათვის ბალკანეთიდან თურქეთში შეჭრისათვის). ბულგარეთმა, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, მალე მიიზიდა მეფის რუსეთის ყურადღება და იგი თურქეთზე შერტყვის პლაცდარმად და სახმელეთო გზად აქცია. ამდენად იგი XIX საუკუნეში რუსეთ-თურქეთის და თვით დასავლეთ ევროპის დიდი სახელმწიფოების ქიშპობის ობიექტი გახდა².

ნ. ნიკოლაძე, ჩვენი აზრით, როდი ცდება, როდესაც ბულგარეთის მდებარეობას მდინარე დუნაისა და ბალკანეთის ქედს შორის, და, საერთოდ, მის მოხერხებულ სამხედრო-სტრატეგიულ პირობებს, მნიშვნელოვან როლს ანიჭებს ამ ქვეყნის ახალი ისტორიის პროცესში. სწორედ ეს იყო ერთ-ერთი მთავარი გარემოება, რამაც ბულგარეთი რუსეთ-თურქეთის ბრძოლის ობიექტად და მათ შორის პერიოდულად აღმოცენებული ომის პლაცდარმად აქცია და დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოთა „ზრუნვისა“ და დაინტერესების საგანი გახადა.

¹ ნ. ნიკოლაძე, ბულგარია, ჟურნ. მოამბე, № 6, 1894, გვ. 175—176.

² იქვე, გვ. 176—178.

სტრატეგიულ მნიშვნელობასთან ერთად, ბულგარეთის ცხოვრებაში ნ. ნიკოლაძე მნიშვნელოვან როლს ანიჭებს მისი მოსახლეობის კომპაქტურ ეროვნულ შემადგენლობას, რელიგიის ხასიათისა და ადათ-ჩვეულებების ერთიანობას.

„უეჭველია, ამ ბუნებით სტრატეგიულ მნიშვნელობას, — წერს იგი. — მარტო ის გავლენა ექნებოდა ბულგარიის ბედზე, რომ ოსმალეთი და რუსეთი უადრეს ხარისხამდე მოწადინებული იქნებოდნენ ეს ქვეყანა თავიანთ ხელში ჩაეგდოთ, ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ ის ან ერთს სახელმწიფოს ერგებოდა, ან მეორეს. ან ერთისაგან ჩაინთქმებოდა ან მეორისაგან. მაგრამ ამ კვდარ ბუნებას, თავისთავად შესანიშნავი მნიშვნელობის მქონეს, ის გარემოებაც დაერთო, რომ მთელი ეს მაღალ-მნიშვნელოვანი ქვეყანა მარტო ერთი მოდგმის, ერთი სჯულის ხალხით არის დასახლებული...“¹

თურქი ასიმილატორები ერთ-ერთი ყველაზე ბოროტი ასიმილატორები იყვნენ მსოფლიოში. ისინი ძალის, რელიგიური ფანატიზმის და მუხანათობის ყველა საშუალებას იყენებდნენ იმისათვის, რომ წაეშალათ თურქეთში მცხოვრები ყველა არათურქი ხალხების ენა, რელიგია, ისტორიულად გამომუშავებული კულტურა და ცხოვრების წესი. მიუხედავად ამისა, ამ ხალხებმა, კერძოდ კი ბალკანეთის ხალხებმა, გაუძლეს ამ საუკუნოვან დაწოლას და შეინარჩუნეს თავისი ეროვნული სახე, ენა, კულტურა, ადათ-წესი.

ბულგარელმა ხალხმაც, რომელიც ხუთი საუკუნის განმავლობაში იმყოფებოდა თურქ დამპყრობთა მძიმე უღელქვეშ, უდიდესი გამძლეობა გამოიჩინა. მან გაუძლო ყველა გასაჭირს; ველურ ძალას და თურქულ ფანატიზმს და შეინარჩუნა თავისი მაღალი თვითმყოფადი კულტურა, ენა.

ნ. ნიკოლაძე უთუოდ მართალია, როცა ბულგარელი ხალხის მიერ თავისი სახის შენარჩუნების საქმეში დიდ როლს ანიჭებს ზემოთ აღნიშნულ ფაქტორს: მისი მოსახლეობის კომპაქტურ შემადგენლობას („...ერთ მოდგმას“), რელიგიის, ადათისა და ხასიათის ერთიანობას. „ყოვლად უეჭველია, — წერს იგი, — რომ მთელი ხუთი საუკუნის მონება ვერ მოერეოდა მარტო ისეთ ხალხს, რომელსაც

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, ეურნ. „მოამბე“, 1894, № 6, გვ. 178.

საქმად ზნეობრივი ღონე სდგომია სისხლში და თესლში. მართლაც, ხუთასი წლის გაძლება ოსმალის ხელში, და თან ენისა და სჯულის ასე მტკიცედ შერჩენა შეეძლო მართო მტკიცე, უდრეკ, საფუძვლიანს, ღონიერს ხალხს. იმ ერს, რომელსაც ოსმალის უღელს ქვეშ თავისი ენა, ერთობა, მიწა-წყალი და სჯული შეუნახავს ისე, რომ არც შემოსევის, არც შემოპარვის კრელი დალი არ დასჩნევია¹.

ამ თვისებებმა შეადუღა ბულგარელი ხალხი, გამოუმუშავა მას წინააღმდეგობის უშრეტო ძალა, მისცა საშუალება მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევრამდე, ე. ი. განთავისუფლებამდე მოეტანა თავისი ეროვნული სახე ყველა მისი ატრიბუტებით.

ნ. ნიკოლაძე ხაზგასმით აღნიშნავს ბულგარეთის ყოველმხრივ ჩამორჩენას თურქ დამპყრობთა ბატონობის პერიოდში და ამას, როგორც მოსალოდნელი იყო, პირველ ყოვლისა, სწორედ უცხოელთა ბატონობას და მის მძიმე შედეგებს უკავშირებს. თუმცა დასძენს: ბიზანტიის იმპერიასთან ხანგრძლივმა ბრძოლამაც მცირე როლი როდი შეასრულა ამ საქმეში. ამასთან დაკავშირებით, ნ. ნიკოლაძე აყენებს ზოგად კითხვას იმის შესახებ, თუ რამ გამოიწვია აღმოსავლეთის ქვეყნების ჩამორჩენა, რა ძირითადი ნიშნებით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან აღმოსავლეთი და დასავლეთი?

იგი არ იზიარებს სლავურ და რუსულ მწერლობაში გავრცელებულ აზრს იმის შესახებ, თითქოს ბიზანტია, რომლის ფარგლებში თავის დროზე შედიოდა ბულგარეთიც და მისი მმართველობა აგრეთვე ამ მმართველობისადმი მიმბაძველობა, იყო მთავარი მიზეზი, რომელმაც გამოიწვია ბალკანეთისა და ბიზანტიის გავლენის ქვეშ მყოფი სხვა ხალხების ჩამორჩენა (თუმცა ბიზანტიას იგი აღმოსავლეთის „თვითმნებლობის“ მქონე სახელმწიფოს ტიპს აკუთვნებს)². მიმართავს რა ისტორიულ მაგალითებს, ნ. ნიკოლაძე წერს, რომ ცუდი მეფე და მმართველობა ევროპაშიც იყო (მაგალითად, საფრანგეთის მეფე ლუი XIII), მაგრამ ამას არ გამოუწვევია ამ ქვეყნის ჩამორჩენა. მისი აზრით, ეს იმიტომ მოხდა, რომ დესპოტიზმა და დესპოტიის გარდა ევროპაში, კერძოდ, საფრანგეთში, სხვა ძალაც იყო. ამ ძალას იგი უწოდებს სიმართლეს, წესწყობილებას,

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 6, გვ. 179.

2 იქვე, გვ. 182—183.

კანონს, ტრადიციას, პოლიტიკას, სისტემას¹. დესპოტიის ოცდაათწლიანი ომისა და ბევრი სხვა უბედურების მიუხედავად, რომელსაც ლუი XIII მეფობის დროს ჰქონდა ადგილი საფრანგეთში, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, ქვეყანა აღმავლობას განიცდიდა და ის პერიოდი საფრანგეთის ისტორიის ერთ-ერთ ბრწყინვალე ეტაპს წარმოადგენს. მაშინ შეიქმნა, მისი სიტყვით, საფრანგეთის ხალხის ერთობა და ძლიერი „მმართველობის უფლება“².

ნ. ნიკოლაძე სამართლიანად უარყოფს იმ შეხედულებასაც, რომელიც აღმოსავლეთის ხალხების ჩამორჩენილობას ხსნის რელიგიის, კერძოდ კი მუსლიმანური რელიგიის გავლენით. მისი მსჯელობიდან ჩანს, რომ იგი სავსებით როდი უარყოფს ამ ფაქტორის როლს აღმოსავლეთის ჩამორჩენილობაში, მაგრამ არ მიაჩნია იგი გადამწყვეტ ფაქტორად და ამ მოსაზრებას ორი ანგარიშგასაწევი არგუმენტით ასაბუთებს: 1) აღმოსავლეთის ხალხთა ნაწილი განვითარების დონით, ისლამის გავრცელების შემდეგაც კი ევროპის ხალხებზე მაღლა იდგა; 2) აღმოსავლეთის ზოგიერთი ხალხი (ქართველები, სომხები და სხვ.), რომელთაც ძველად მაღალი კულტურა ჰქონდათ და მუსლიმანები არ იყვნენ, მაინც ჩამორჩნენ გარკვეული დროოდან³.

აღმოსავლეთის ჩამორჩენის გასაღებს ნ. ნიკოლაძე იქ გაბატონებული სახელმწიფოებრივი მმართველობის სისტემის, სამოქალაქო წესწყობილების ხასიათის თავისებურებაში ხედავს. საქართველო, სომხეთი, ბულგარეთი, მისი აზრით, იმიტომ ჩამორჩნენ, რომ ახლო იდგნენ აზიასთან, ერთობ ემონებოდნენ მის მაგალითს, მის მომხიბვლელ და გამრყენელ ხასიათს“, ეს ხასიათი კი „...ერთიანად, უპირატესად დესპოტის პირად შეხედულებაში, პირად სურვილში, ნებაში, თვითმნებლობაში მდგომარეობდა“⁴.

ერთიმეორეს ადარებს რა ევროპული მმართველობისა და აზიური მმართველობის წესებს, ნ. ნიკოლაძე მათ შორის შემდეგ არსებით განსხვავებას ხედავს: ევროპული მმართველობის წესის დამა-

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 6, გვ. 182—183.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 184.

4 იქვე.

ზასიათებელ თვისებად მას მიაჩნია სტაბილობის არსებობა. „...ყოველი ახალი თაობა, — წერს იგი, — განძად სთვლის წინაპრებისაგან გადმოცემულ სიმართლეს და საუნჯეს და ზედ თვითონაც ბევრს ამატებს. ართავს, აშენებს“ ისე, რომ დღევანდელ თაობას, მაგალითად, მარტო თავისი ნაშრომი და შენაძენი კი არ უკავია ხელში, მთელი ათი თუ ოცი საუკუნის სიკეთით და საუნჯით მდიდარი“¹

სულ სხვა რამეს ხედავს იგი ამ მხრივ აღმოსავლეთში. მისი აზრით, აღმოსავლეთში დესპოტის ნების გარდა სხვა ძალა, კანონი, წესი, ტრადიცია არ არსებობდა. იქ ადგილი არ აქვს სტაბილობას, მემკვიდრეობით მიღებული მმართველობის ფორმების შენარჩუნებას. იქ ყოველი ახალი თაობა, ყოვლად უაზრო, აუზრდელი, უტრადიციო, უეცრად სპობს და ლეწს წინანდელი თაობის ნაშრომს, ყველაფერი არა მარტო ერთ კაცზე ტრიალებს, და არა დაწესებულებაზე... აქ ქვეყნის, ერის, იდეალის ხსენება თანდათან ქრება დიდში და პატარაში“². აღმოსავლეთში დესპოტისადმი მონური ერთგულება, მლიქვნელობა, მონური სული, პირფერობა ბრჭყვიალებისადმი გატაცება, ამით ყიდულობენ დესპოტები თავიანთ ერთგულებას³.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, ასეთივე წესი და სისტემა იყო გაბატონებული ბიზანტიის იმპერიაში, რის გამო ისიც და მასში შემავალი, მისი გავლენის ქვეშ მყოფი ბალკანეთის ქვეყნები (მათ შორის ბულგარეთიც, ვ. დ.) ჩამორჩნენ ევროპის ქვეყნებს, სადაც საერთო წესი, კანონი, ქვეყნის ინტერესი არსებობდა.

ნ. ნიკოლაძის მოტანილი შეხედულება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის დაპირისპირების, აღმოსავლეთის ჩამორჩენილობის გასაძღების შესახებ, თუმც მეტად გონებამახვილურია, ორიგინალურია და ქეშმარიტების მნიშვნელოვან ელემენტებს შეიცავს, მაინც არ შეიძლება გავიზიაროთ არსებითი შენიშვნების გარეშე.

პირველ ყოვლისა, უნდა აღინიშნოს, რომ ევროპის წესწყობილებასა და მმართველობაში არც ისეთ სტაბილობას, კანონებისადმი ერთგულებას ჰქონდა ადგილი, როგორც ფიქრობს ნ. ნიკოლაძე. დესპოტიზმის, თვითნებობის, მემკვიდრეობით მიღებული წესების ხელის

¹ ნ. ნიკოლაძე, ბულგარია, თურნ. „მომბე“, 1894, № 6, გვ. 184.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 185.

ერთი მოსმით ლიკვიდაციას იქაც ჰქონდა ადგილი. რუსეთის, პრუსიის ან საფრანგეთის ისტორია ამის ბევრ მაგალითს იძლევა: ავიღოთ თუგინდ ჰოჰენცოლერნთა მმართველობა პრუსიაში, ბურბონებისა — საფრანგეთში, სასახლის გადატრიალებები რუსეთში და ა. შ. რამდენი დესპოტი იყო ევროპაში, რომელიც პირად ინტერესებს სახელმწიფოზე მალა აყენებდა, სახელმწიფოდ თავისი თავი წარმოედგინა (იგივე ლუი XIII და ლუი XIV), არაბად მიიჩნევდა წარსულის ტრადიციებს და ქვეყნის მომავლის ინტერესებს. „ჩემს შემდეგ თუგინდ წარღვნა იყოსო“, — აცხადებდნენ ისინი. ასე, რომ ამ მხრივ ხშირად განსხვავება დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის მინიმუმამდე მცირდებოდა.

მართალია, აღმოსავლეთის ქვეყნებში დესპოტებისა და ტირანების თვითნებობას უფრო უხეში და ყოვლისმომცველი ხასიათი ჰქონდა, მაგრამ იქაც არსებობდა ერთგვარი შემაკავებელი ძალა, გემკვიდრეობით მიღებული ტრადიცია და წესი. მუსლიმანურ ქვეყნებში ასეთ როლს ასრულებდა შარიათი. რაც შეეხება დესპოტიზმში მონურ ერთგულებას, მლიქვნელობას, მონურ სულს, პირფერობას, ბრჭყვიალებისადმი გატაცებას, რაც, თითქოს, აღმოსავლეთის ნიშანს წარმოადგენდა, არც ევროპის ქვეყნებში იყო ბევრით ნაკლები. რუსეთის, ვერსალის, მადრიდის, ბერლინის სამეფო კარზე ათასობით იყვნენ ასეთი ადამიანები.

აღმოსავლეთის ქვეყნების ჩამორჩენა, ისიც ახალი ისტორიის საწყის სტადიაზე, რიგ შინაგან და საგარეო ფაქტორთა ზემოქმედების შედეგს წარმოადგენდა: ამ ფაქტორთა კომპლექსმა გამოიწვია აღმოსავლეთის ქვეყნების სოციალ-ეკონომიური განვითარების ტემპების შენელება და კულტურული ჩამორჩენილობა იმ დროისათვის, როდესაც ევროპის ქვეყნების განვითარების ტემპები, პირიქით, დაჩქარდა.

აღმოსავლეთის ქვეყნების სოციალ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების ჩამორჩენის მთავარი მიზეზი იყო: 1) ფეოდალიზმის განვითარების თავისებურებანი, ალაგ-ალაგ კასტური დაყოფისა და პატრიარქალური სასოფლო თემის არსებობა; 2) ნატურალურ-კარჩაკეტილი სამეურნეო ფორმების დიდი ხვედრითი წონა სახალხო მეურნეობაში; 3) ფეოდალური პარტიკულარიზმისა და შინაომის დიდი მასშტაბი; 4) მომთაბარე ურდოების ხშირი თავდა-

სამების გამანადგურებელი შედეგები. კერძოდ, მონღოლთა თავდასხმებისა; 5) დამპყრობ ურდოთაგან საწარმოო ძალთა და კულტურულ ღირებულებათა გაცემტვერება და ძველი სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის ფორმების ხელუხლებლად დატოვება; 6) აღმოსავლეთის რელიგიების (ისლამის, ბუდიზმის, ინდუიზმის, ლამაიზმის, კონფუციანობის) ღრმა კონსერვატიზმი და სხვ.

ასე რომ აღმოსავლეთის ქვეყნების ჩამორჩენილობის მიზეზები, ევროპასთან შედარებით, უფრო რთული იყო, ვიდრე ეს ნ. ნიკოლაძეს აქვს წარმოდგენილი. მისი საფუძვლები მატერიალური ცხოვრების პირობებში იყო, ხოლო წესწყობილების განსხვავება მის გამოვლენას წარმოადგენდა.

ნ. ნიკოლაძე მხედველობის გარეშე არ ტოვებს ბულგარელი ხალხის ბრძოლას ჯერ ბიზანტიის წინააღმდეგ, შემდეგ კი თურქი დამპყრობლების მძიმე უღლის ქვეშ მოქცევას. აღნიშნულ მძიმე შედეგებს და აღმოსავლეთის წესწყობილების თავისებურებას უკავშირებს იგი, როგორც უკვე იყო აღნიშნული, ამ ქვეყნის ჩამორჩენას ევროპის სხვა ქვეყნებთან შედარებით. მაგრამ ჩვენ არ შეგვიძლია დავეთანხმოთ მას ამ ჩამორჩენილობის ხასიათის შეფასებაში.

ნ. ნიკოლაძე ცდება, როცა ფიქრობს, რომ ბულგარელებს ხუთი საუკუნის განმავლობაში, რაც მათ „...ოსმალთა მონობაში გაატარეს“, არაფერი არ გაუყეუებიათ გარდა იმისა, რომ განუწყვეტელ დავასა და შუღლში იყვნენ ბერძნებთან საეკლესიო-რელიგიურ ნიადაგზე, რომ ისინი არ გამოხმაურებიან კაცობრიობის ახალ ამბებს და თავიანთი ნიჭი არ გამოუვლენიათ არც მწერლობასა და მეცნიერებაში, არც სხვა „...საქვეყნო ასპარეზზე“, ყურიც არ გაუბერტყიათ ამ საუკუნის დასაწყისის დიდი ამბების გამო¹.

ბულგარელებსა და ბერძნებს შორის რომ რელიგიურ ნიადაგზე შეხლა-შემოხლას და ხშირ დაჯახებას ჰქონდა ადგილი, ეს ფაქტია და მისი უარყოფა არ შეიძლება. მაგრამ განა მართო ბერძნებთან ქიშპობა შეადგენდა ბულგარელთა ცხოვრების ერთადერთ შინაარსს? ბულგარელი ხალხი, უკუღმართი ხვედრის მიუხედავად, როდი წყვეტდა შემოქმედებით საქმიანობას. მისი ეროვნული ლიტერატურა, ხელოვნება, მეცნიერების დარგები როდი იდგა ერთ წერტილ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დახაზ. წერილი. ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 6, გვ. 189.

ზე, ბულგარელი ხალხის საუკეთესო წარმომადგენლები შეძლების-
დაგვარად ეხმაურებოდნენ „კაცობრიობის ახალ ამბებს“. ბულგარე-
ლი პროგრესული მწერლები ხალხს პატრიოტული სულისკვეთებით
ზრდიდნენ და მას თურქი დამპყრობლების წინააღმდეგ საბრძოლ-
ველად მოუწოდებდნენ — 1875 წლამდე, როცა დაჰყრა ბულგარელი
ხალხის განთავისუფლების სანეტარო საათმა. ბულგარელმა ხალხმა
თავისი. არცთუ ისე უმნიშვნელო წვლილი შეიტანა მსოფლიო კულ-
ტურის განვითარების საქმეში.

ამას უნდა დავმატოვო ისიც, რომ მთელი ამ შავბნელი ეპოქის
მანძილზე ბულგარელი ხალხი პერიოდულად იარაღს ჰკიდებდა ხელს
და სახალხო-განმათავისუფლებელ ბრძოლას აჩაღებდა თურქ დამ-
პყრობელთა წინააღმდეგ. ამ ბრძოლას ბულგარელ პატრიოტთა
ათეული ათასი საუკეთესო წარმომადგენელი შეეწირა (რაც თვით
ნ. ნიკოლაძესაც კარგად მოეხსენება).

1875 წლის კრიზისისა და ბულგარელი ხალხის 1876 წლის სა-
ყოველთაო ანტითურქული აჯანყების ამბების მიმოხილვისას ნ. ნი-
კოლაძე თანმიმდევრობით და ისტორიული ფაქტების სიზუსტის და-
ცვით აშუქებს ამ ამბების მთელ კომპლექსს.

აღნიშნავს რა თურქ დამპყრობთაგან ბულგარელი ხალხის სა-
ყოველთაო აჯანყების ჩაქრობის ფაქტს და იმ უსაშინელეს სისხლიან
ტერორს, რომელიც თავს დაატყდა მაშინ ბულგარელ ხალხს, ნ. ნი-
კოლაძეს სათანადო კონკრეტული მაგალითები მოაქვს ამ საშინელე-
ბათა ნათელსაყოფად და აღწერითებით ლაპარაკობს მათ შესახებ.

ბულგარეთის ერთ-ერთ პატარა ქალაქში, — წერს ნ. ნიკოლა-
ძე, — სადაც უწინ 6500 მცხოვრები იყო, თურქთა დამსჯელი ბან-
დების მიერ მოხდენილი ზოცვა-ჟლეტის შემდეგ მხოლოდ 1500 კაცი
დარჩა ცოცხალი. „...ბავშვებს ჩეხდნენ, ზებრებს ახრჩობდნენ, ქა-
ლებს აუპატიურებდნენ და კლავდნენ ან გასაყიდად ტყვედ მიჰყავ-
დათ. ერთი სიტყვით, ოსმალის ჯარმა, და უფრო ჩერქეზებმა და
ბაშბუზიკებმა ისეთი საცოდაობა დაატრიალეს მთელს ბულგარეთ-
ში, რომ მთელი განათლებული კაცობრიობა შეიძრა და შეძრწუნდა
ამგვარი ბარბაროსობისაგან“¹.

ბულგარელი ხალხის განმათავისუფლებელი აჯანყების სისხლ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, ჟურნ. „მოამბე“, 1894, № 6, გვ. 191—192.

ში ჩახშობის მიუხედავად, „...დღელი მაინც, — ნ. ნიკოლაძის სიტყვით რომ ვთქვათ, — მათი მამულის განთავისუფლებით გათავდა“. 1877—1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომში რუსეთის გამარჯვებამ ბულგარელი ხალხის სანატრელი ოცნება სასიხარულო სინამდვილედ აქცია: ბულგარეთმა მოიხსნა თურქ ასიმილაციით მიძიმებული, იგი თავისუფალი და დამოუკიდებელი ქვეყანა გახდა.

ხაზს უსვამს რა ბულგარელი ხალხის ცხოვრებაში მომხდარ ამ დიდ ისტორიულ მობრუნებას, ნ. ნიკოლაძე ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით განიხილავს ბულგარეთის ისტორიულ პროცესს დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან 1894 წლამდე. იგი აშუქებს ბერლინის კონგრესის გადაწყვეტილებებს ამ ქვეყნის შესახებ, შინაპარტიულ ბრძოლას, ალექსანდრე ბატენბერგის მთავრად არჩევას, ტირნოვის კონსტიტუციის მიღებას, 1885 წლის ამბებსა და რუმელიის შემოერთებას, რუსეთის აგენტების საქმიანობას, რუსეთ-ბულგარეთის ურთიერთობის გაუარესებას, ალექსანდრე ბატენბერგის მეფობიდან გადადგომას, დიდი სახელმწიფოების მძაფრ ბრძოლას ბულგარეთში უპირატესი გავლენისათვის, ფერდინანდ კობურგელის მეფედ არჩევას და სხვ.

ერთი სიტყვით, ბულგარეთის ისტორიის ეს შედარებით ხანმოკლე, მაგრამ მოვლენების მიხედვით უაღრესად რთული და საინტერესო პერიოდი ნ. ნიკოლაძეს გაშუქებული აქვს საკმაო სისრულით, განხილული საკითხის საფუძვლიანი ცოდნით.

ჩვენ არ განგვიზარხავს თანმიმდევრულად განვიხილოთ დასახელებული საკითხების შესახებ ნ. ნიკოლაძის მიერ გამოთქმული შეხედულებანი, მაგრამ მაინც საჭიროდ მიგვაჩნია მკითხველის ყურადღება მივაქციოთ ზოგიერთ მათგანზე, რომელიც ყველაზე უფრო დამახასიათებელია მისი თვალსაზრისისათვის.

1. ნ. ნიკოლაძე ფიქრობს, რომ რუსეთ-ბულგარეთის ურთიერთობის გაუარესებაში, რასაც ადგილი ჰქონდა 80-იანი წლებიდან, თვით რუსეთის მეფის მთავრობა და ამ ქვეყნის შიშარტ შის შიერ გატარებული პოლიტიკა იყო დამნაშავე. მეფის რუსეთს, აღნიშნავს იგი, კარგად არ ესმოდა თავისი რეალური ინტერესები ამ ქვეყანაში და აგენტების მეშვეობით ისე მოქმედებდა, რომ ხელოვნურად ამწვავებდა საქმეს, თავს აძულებდა ბულგარელ ხალხს. რუსეთი არ უნდა ჩარეულიყო ბულგარეთის შინაგან საქმეებში, მონაწილეობა

არ უნდა მიეღო პოლიტიკურ პარტიათა ქიშპობაში და მარტო სამხედრო ბაზების გაფართოებაზე, სამხედრო ძალის თავისი გავლენისათვის დაქვემდებარებაზე ეფიქრა¹.

5. ნიკოლაძის მოტანილი შეხედულება სწორია; ოლონდ საკიროა აღინიშნოს გერმანია-ავსტრიისა და ინგლის-საფრანგეთის დიპლომატიის აქტიური როლი რუსეთ-ბულგარეთის ურთიერთობის გამწვავებაში, რასაც ისინი ატარებდნენ როგორც გარედან, ისე შიგნით სასახლის რეაქციული წრეებისა და სხვა ანტინაციონალურ დაჯგუფებათა მეშვეობით. თუმცა 1885—1887 წლების ამბების გაშუქებისას ნ. ნიკოლაძე მხედველობის გარეშე არ ტოვებს ამასაც.

2. ნ. ნიკოლაძე სწორად აღნიშნავს, რომ ბულგარეთის მთავრობა და სამეფო კარი, როგორც ბატენბერგის, ისე კობურგელის მეფობის პერიოდში, და თვით დასახელებული მეფეები ყოველმხრივ ანტინაციონალურ და ანტიხალხურ პოლიტიკას ატარებდნენ, აბუჩად იგდებდნენ კონსტიტუციას, უცხოელი სახელმწიფოების გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ და ქვეყნის სიმდიდრეს კონცესიების სახით ავსტრიას, რუსეთს და სხვა დიდ ქვეყნებს ურიგებდნენ².

3. ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, რუსეთმა ბალკანეთის პატარა ხალხებს ბევრი სიკეთე გაუკეთა, მან თავისი სისხლით, იარაღით, მატერიალური სახსრებით გაათავისუფლა მოლდავია, ვალახია, სერბია, საბერძნეთი, ბულგარეთი. მაგრამ მას ეს სიკეთე და უდიდესი წყალობა არავინ არ დაუმადლა. „მისი წყალობით, მკვდრებით აღდგენილნი, განთავისუფლები შემდეგ მის სისხლისმსმელ მტრებად გადაიქცნენ! უეჭვოა, ამაში უმთავრესი ადგილი ადამიანის თვისებას უკავია: უმადურობას“³, — ასეცნის იგი.

6. ნიკოლაძე. რასაკვირველია, მართალია, როცა აღნიშნავს რუსეთის შემწეობით ბალკანეთის ხალხთა განთავისუფლების ფაქტს, ისიც მართალია, რომ რუსეთმა ვერ შეძლო ეს სახელმწიფოები თავის მეგობრად და მოკავშირედ გაეხადა. მაგრამ, ჯერ ერთი, რუსეთის ცარიზმმა ბალკანეთის ხალხთა მიმართ ობიექტურად შეასრულა განმათავისუფლებელი როლი, სუბიექტურად კი მას ისეთივე

1 ნ. ნიკოლაძე. დასახ. წერილი, ქურნ. „მოამბე“, 1894. № 7, გვ. 129.

2 იქვე, გვ. 130.

3 იქვე, გვ. 144.

დაპყრობით-აგრესიული ზრახვები ამოქმედებდა თურქეთთან ომების ღროს, როგორც ავსტრიას, ინგლისს ან საფრანგეთს.

8. საფრანგეთის ახალი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი

ა) პარიზის კომუნა

პარიზის კომუნამ, იმპერიალიზმამდელი ეპოქის მსოფლიო მუშათა და რევოლუციური მოძრაობის ამ უდიდესმა აქტმა, როგორც ცნობილია, დიდი გამოძახილი პოვა მთელ მსოფლიოში. აქტიურად გამოეხმაურნენ მას საქართველოშიაც. მისი მიმდინარეობა, ხასიათი, შედეგები და ისტორიული მნიშვნელობა ქართული პრესისა და მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის წარმომადგენელთა მსჯელობისა და შეფასების საგანი გახდა. მიუხედავად იმისა, რომ მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრი არასაკმაოდ იყო ინფორმირებული პარიზის კომუნის შესახებ, ზოგჯერ კი ცნობებს მის შესახებ ტენდენციური, ამ მოვლენისადმი მტრულად განწყობილი წყაროებიდან იღებდა, იგი ძირითადად მაინც მოწოდების სიმაღლეზე აღმოჩნდა. პარიზის კომუნაში მან ალღოთი დიდი განმათავისუფლებელი, რევოლუციური, პროგრესული აქტი დაინახა. მოწინავე ქართულმა პრესამ მის შესახებ ქართველ მკითხველთა ფართო ფენებს მეგობრისა და პატივისცემლის პოზიციიდან მოუთხრო. იგი მიესალმა პარიზის კომუნის პირველ წარმატებებს, სიხარული გამოთქვა მისი პირველი სოციალ-ეკონომიური ღონისძიებების გამო და სამარცხვინო ბოძზე გააკრა ვერსალის ხროვა და პრუსიელი მილიტარისტები მის წინააღმდეგ შეთქმულებისათვის. მან ღრმა გულისტკივილით აღიქვა პარიზის კომუნის განადგურება, ვერსალის კონტრრევოლუციის გამარჯვება და ამ აქტს, დიდი ილიას სიტყვით რომ ვთქვათ, განახლების ძალთა შედრეკა, ისტორიის შეფერხება უწოდა.

ნ. ნიკოლაძემ, რომელიც იმ პერიოდის მოწინავე ქართული საზოგადოებრივი აზრის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელი და მედროშე იყო, ს. მესხთან და სხვებთან ერთად თავისი სიტყვა თქვა პარიზის კომუნის შესახებ.

თავისი მოსაზრება პარიზის კომუნის შესახებ ნ. ნიკოლაძემ

პირველად გამოთქვა 1871 წლის დამდეგს დაწერილ წერილებში „ჩემი სამახსოვრო წიგნიდან“ და „რა არის კომუნა?“ პირველ წერილში მან ჰიმნი უძღვნა ამ დიად რევოლუციურ აქტს, მეორეში კი იგი შეეხო მხოლოდ ერთ საკითხს: კომუნის არსს, მის სოციალურ-პოლიტიკურ რაობას. წერილების სერიაში — „საფრანგეთი და საფრანგეთის საშინაო მდგომარეობა“, სადაც ნ. ნიკოლაძემ საფრანგეთ-პრუსიის ომთან დაკავშირებულ საკითხთა კომპლექსს გასცა პასუხი, გაკვრით იგი კვლავ დაუბრუნდა ამ საკითხს. ამჯერად მან მოკლედ გააშუქა პარიზის კომუნის აღმოცენების მიზეზები და ბრძოლა ვერსალელებთან და პრუსიელებთან. 1871 წელსავე დაწერილ წერილებში „ერთი ტელეგრამის წაკითხვაზე (როსელის დახვერტის გამო)“ და „პოლიტიკური მიმოხილვა“, ნ. ნიკოლაძე მკაცრად გამოეხმაურა ვერსალელთა მხეცობას, მფუთიათა კომუნართა დამარცხების ზოგიერთ მიზეზზე და კომუნის საქმიანობის სხვა მხარეებიც გააშუქა. 1872 წელს, პარიზში ყოფნის დროს, მან შესანიშნავად აღწერა ორი ომგადახდილი (სამოქალაქო ომი და საფრანგეთ-პრუსიის ომი) პარიზი, თავისი თვალთ ნახა ვერსალელებსა და კომუნარებს შორის მომხდარი ბრძოლების ადგილები და ამასთან დაკავშირებით ქართველ მკითხველს შორიდან ისევ მოუთხრო პარიზის კომუნის შესახებ. დასასრულ, ამ საკითხს იგი ერთხელ კიდევ დაუბრუნდა ცოტა უფრო გვიან, როდესაც თავის წერილში „თანამედროვე მწერლობა“, სადაც ანრი რომფორზეა ძირითადად საუბარი, მან პარალელურად ამისა, გააშუქა პარიზის კომუნასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

პარიზის კომუნის გამოცხადებას ნ. ნიკოლაძე დაუფარავი სიხარულით და აღტაცებით შეეგება, დაინახა რა მასში დიდი პროგრესული, სახალხო-განმათავისუფლებელი მოვლენა. სასტიკი ცენზურული პირობები, რომელიც გამოყენებული იყო მაშინდელი პროგრესული ქართული პრესის მიმართ, საშუალებას არ აძლევდა ნ. ნიკოლაძეს ამკარად გამოხმაურობოდა მას და თავისი აღტაცება გამოეხატა ამ აქტის გამო. ამიტომ მან ალეგორიას მიმართა და ისე გადაუშალა თავისი გული ქართველ მკითხველ საზოგადოებას. დიდი ილიას მსგავსად, რომელიც იტალიელი ხალხის სახალხო-განმათავისუფლებელ ბრძოლას ავსტრიელ დამპყრობელთა და დესპოტ იტალიელ მეფე-მთავართა წინააღმდეგ ლეგენდარული სახალხო გმირის

ჯუზეპე გარიბალდის ხელმძღვანელობით გამოეხმაურა თავისი ცნობილი ლექსით „მესმის მესმის“, ისე ნ. ნიკოლაძემაც ჰიმნი უძღვნა გაზაფხულის გამოღვიძებულ ბუნებას, რომელშიაც მან გამოხატა თავისი დაფარული გულისნადები პარიზის კომუნის მიმართ.

„...მშვენიერათ იღვიძებს მიძინებული ბუნება, — წერდა იგი გაზეთ „დროებაში“, — დღეს რომ ამ გამოღვიძებას დაეკვირიდი, მართალი უნდა ვსთქვა, რომ ბუნება მშვენიერათ იღვიძებს. მისი ველი ზურმუხტის ფერად ამწვანებულა. აქა-იქ ხეებზე თოვლივით გასპეტაკებულ კვირტებს თვალი გამოუქყეტიათ, და ჰაერი... ზამთრისაზე უფრო ხმიანი, ელვარე და სუნელოვანია. წყალი აჩქარებით, ქაფიანათ, ღრიალით, მუსკრით მიხტის, და თავის სისწრაფით ცხოველებს და ადამიანსაც ფეხს აჩქარებინებს. — საზოგადოება... საზოგადოებასაც უგრძენია ბუნების გაღვიძება, ისიც აპყოლია მის ფეხის-ხმას, იმასაც მონდომებია განახლება და გამშვენიერება“¹.

წერილში „რა არის კომუნა?“ ნ. ნიკოლაძე არ შეხება ამ დიდი ისტორიული მოვლენის ფაქტიურ მხარეს. აქ მან, როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, მიზნად დაისახა გაერკვია პარიზის კომუნის სოციალ-კლასობრივი არსი. რა მიზანს ისახავდნენ პარიზის კომუნარები, რა მოძღვრება ედო საფუძვლად მათ ბრძოლას. რა საერთო ჰქონდათ „კომუნისმის სწავლის მოაზრებებთან?“ აი რა საკითხები დააყენა მან ამ წერილში და გასცა მას თავისებური პასუხი.

წინასწარ უნდა აღინიშნოს, ნ. ნიკოლაძემ ეს წერილი დაწერა მაშინ, როდესაც პარიზის კომუნა ჯერ კიდევ არ იყო ჩახშობილი. როდესაც მის შესახებ ცნობების მიღება მხოლოდ მისდამი მტრულად განწყობილი პრესის მეშვეობით შეიძლებოდა. მარქსის კლასიკური ნაშრომი პარიზის კომუნის შესახებ ჯერ კიდევ არ იყო გამოქვეყნებული, არც ერთი ავტორისაგან აღგილი არ ჰქონია ამ მოვლენის აღმოცენებისა და ხასიათის მეცნიერულ ახსნას. ასეთ ვითარებაში მოსალოდნელი არ იყო, რომ ნ. ნიკოლაძის ცდა ამ მმართველობით წარმატებული იქნებოდა. ობიექტური ვითარება საშუალებას არ აძლევდა მას სწორი მეცნიერული ახსნა მიეცა მისთვის. თვით მარქსისათა შორისაც, სხვა მიმართულებებზე რომ არა

¹ ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), ჩემი სამახსოვრო წიგნიდან, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 302.

ვთქვით რა. პარველებმა ხომ მარქსმა და ენგელსმა ამოხსნეს პარიზის კომუნის „სტრუქტურის საიდუმლოება“.

როგორ შეეძლო ნ. ნიკოლაძეს კომუნარტა ბრძოლის დღეებში დაწერილ წერილში სწორი წარმოდგენა მიეცა ქართველი მკითხველისათვის პარიზის კომუნის შესახებ და ჯეროვნად შეეფასებინა მისი სოციალურ-კლასობრივი არსი მაშინ, როდესაც თვით კომუნარებსაც კი არ ჰქონდათ ნათელი წარმოდგენა იმ დიადი საქმის შესახებ, რომელსაც ისინი აკეთებდნენ. „კომუნა არ ესმოდათ იმათ. ვინც მას ქმნიდა, — წერდა ლენინი, — ისინი ქმნიდნენ გამოუხიზლებული მასების გენიალური ალლოს მეოხებით, და საფრანგეთის სოციალისტების არც ერთ ფრაქციას შეგნებულა არ ჰქონდა, თუ რას აკეთებდა იგი“¹.

ნ. ნიკოლაძეს ჰგონია, რომ პარიზელი კომუნარები, რომელთაც მთელა ძველი სამყაროს ძალების წინააღმდეგ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლა გააჩაღეს, ერთ მთავარ მიზანს ისახავდნენ: დანარჩენი საფრანგეთიდან გამოთიშვას, თვითმმართველობის მოპოვებას, ე. ი. კომუნალური, მუნიციპალური ხელისუფლების შექმნას.

„ეს კომუნა, — წერს იგი, — მარტო მთელი ქალაქის, პარიზის, მმართველობის სახელია, როგორც ჩვენში ამბობენ: სოფელი. დაბა, ქალაქი, ისეთი მმართველობის, რომელსაც სახეში აქვს მარტო სოფლის, ქალაქის ინტერესები“² (მუნიციპალიტეტი ფრანგული პრაქტიკის მიხედვით, ე. დ.).

პარიზის კომუნა ფორმით მართლაც მუნიციპალურ ხელისუფლებას წარმოადგენდა და ამაში ნ. ნიკოლაძე არ ცდება. იგი იყო პარიზის თვითმმართველობა, კომუნალური ორგანო, რომელიც თავის ხელისუფლებას მაშინ მარტო პარიზზე განაწერებდა. თვით სახელწოდება — პარიზის კომუნა ხომ აქედან წარმოიშვა: პარიზის თვითმმართველობითი ორგანო, კომუნალური ხელისუფლება. კომუნარები მართლაც ოცნებობდნენ მუნიციპალური ორგანოების შექმნაზე (გამარჯვების შემთხვევაში) მთელ საფრანგეთში. მათ, როგორც ხაზგასმით აღნიშნავდნენ მარქსი და ენგელსი, განზრახვა ჰქონდათ „ბოლო მოედოთ სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების არსებული

¹ ე. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 27, გვ. 145.

² ნ. ნიკოლაძე, რა არის კომუნა? თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 469.

ბიუროკრატიული ცენტრალიზმისათვის, რაც მეორე იმპერიამ შექმნა და ფედერალიზმზე აეღოთ გეზი, ე. ი. სოფლებისა და ქალაქების აქონიკიპალურ ხელისუფლებათა ერთგვარი ფედერაცია შეექმნათ.

მაგრამ პარიზის კომუნის სიდიადე იმაში კი არ მდგომარეობდა, რომ მან კომუნალური ხელისუფლება შექმნა, არამედ იმაში, რომ მან ანგარიში გაუსწორა ძველ სახელმწიფოებრივ-მანქანას, მშრომელთა ინტერესებისათვის ბრძოლა გააჩაღა და თავისი სოციალ-ეკონომიური ღონისძიებებით ნათელყო თავისი კლასობრივ-პროლეტარულ-მეშუერი ხასიათი. პარიზის კომუნა ხომ სრულიად ახალი ტიპის სახელმწიფოებრივი ხელისუფლება იყო, რომელმაც ბურჟუაზიული საზოგადოების მოსპობისა და უკლასო სოციალისტური საზოგადოების აგების დიადი ამოცანა დაისახა მიზნად.

ამ დიადი მიზნისა და იმ პრაქტიკული საქმიანობის გამო, რომელიც მან ამ მიზნის მისაღწევად განახორციელა, პარიზის კომუნამ კემშარიტად დაიმსახურა პირველი პროლეტარული სახელმწიფოს, კომუნისტური ხელისუფლების სახელი. მან ხომ თავის უკვდავ დროშას უკლასო კომუნისტური საზოგადოების აგების დიადი ამოცანები წააწერა.

ნ. ნიკოლაძე, რომელსაც მაშინ პარიზის კომუნის შესახებ ძალიან მცირე ცნობები ჰქონდა, ფიქრობს, რომ პარიზის კომუნარებმა არ იყვნენ კომუნიზმის მომხრეები, რომ ისინი მიზნად არ ისახავდნენ უკლასო საზოგადოების აგებას. „...ის პირები,—წერს იგი, — რომელნიც შარშან, პარიზის შემოკერის დროს კომუნის დაარსებას თხოულობდნენ, ან რომლებმაც წელს კიდევ გამოაცხადეს კომუნა, სრულებით არ არიან იმ სწავლის მოაზრეები, რომელსაც კომუნიზმს ეძახიან“¹.

თვით მოძღვრებას კომუნიზმის შესახებ ნ. ნიკოლაძე უტოპიურ მოძღვრებას უწოდებს („უტოპიური სწავლა“, როგორც თვითონ წერს). იგი ძირითადად სწორად გადმოსცემს ამ მოძღვრების არსს, როდესაც ხაზს უსვამს კომუნიზმის ორ მთავარ მხარეს: საწარმოო საშუალებებზე კოლექტიურ (საზოგადოებრივ) პრინციპს და მთელი საზოგადოების ზრუნვას მის წევრთა ინტერესებზე („მთელი სა-

¹ ნ. ნიკოლაძე, რა არის კომუნა? თბილისი, ტ. 2, გვ. 469.

ზოგადობა ერთად, თავისი წარმომადგენელი მართველობის ხელით“¹).

პარიზის რევოლუციური კომუნის პროტოტაპად და პირველ სახელ ნ. ნიკოლაძეს საფრანგეთის პირველი რევოლუციის დროინდელი პარიზის კომუნა მიაჩნია. ფიქრობს რა, რომ თავისი ხასიათით ეს ორი კომუნა იდენტურია იყო, იგი წერს: „აი, ამ კომუნ-ს მიმბაძაობით თხოულბდნენ შარშან პარიზელები კომუნის დაარსებას და ამ მიმბაძაობით დაარსეს იმათ კომუნა წლეულს“². ნ. ნიკოლაძეს მხედველობიდან არ გამოპარვია ის უსუსურობა, „სიმორცხვე“, გაუბედაობა და არათანმიმდევრობა, რომელიც კომუნარებმა გამოავლინეს ბურჟუაზიული კერძო საკუთრებისადმი. მაგრამ ამ სწორი დაკვირვებიდან იგი აკეთებს აშკარად მცდარ დასკვნას. მისი აზრით კომუნა სრულიად არ ფიქრობდა სიმდიდრის და ქონებას შეგროვებას სახელმწიფოს ხელში, სახელმწიფოს არ ავალებდა კერძო პირების რჩენას, აღზრდას და წინამძღოლობას.

პარიზის კომუნის შედარება საფრანგეთის პირველი ბურჟუაზიული რევოლუციის პერიოდის კომუნასთან, პარიზის კომუნის პროტოტაპად მაშინდელი კომუნის მიჩნევა არ არის გამართლებული და ისტორიულ ჭეშმარიტებას ეწინააღმდეგება. ამ ორ, სხვადასხვა ისტორიული პერიოდის კომუნათა შორის, მართალია, არის ზოგი რამ საერთო, მაგრამ მათ შორის არსებითი განსხვავებაც არსებობს. საერთოა მათ შორის ის, რომ ორივე მუნიციპალურ ხელისუფლებას წარმოადგენდა, რევოლუციური მეთოდებით მოქმედებდა და რევოლუციური ძალების ერთიან ფრონტს ემყარებოდა. საფრანგეთის პირველმა რევოლუციურმა კომუნამ, მართლაც, ბრწყინვალე ფურცლები ჩაწერა საფრანგეთის პირველი ბურჟუაზიული რევოლუციის ისტორიაში. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით განხორციელდა რამდენიმე აღმავალი რევოლუციური აქტი (1792 წლის 10 აგვისტოს რევოლუცია, 1793 წლის 31 მაისისა და ივნისის გადატრიალებები).

მაგრამ სულ სხვადასხვა ისტორიულ ვითარებაში უხდებოდათ მოქმედება პირველ კომუნას და პარიზის კომუნას. საფრანგეთის

¹ ნ. ნიკოლაძე, რა არის კომუნა? თბილისი, ტ. 2, გვ. 469.

² იქვე, გვ. 470.

პირველი დიდი რევოლუცია ბურჟუაზიული რევოლუცია იყო, რომელმაც საფრანგეთში ბოლო მოუღო ფეოდალურ წარმოებით ურთიერთობას და გზა გაუთავა ბურჟუაზიულ წარმოებით ურთიერთობას. კაპიტალისტურ საზოგადოებას. პარიზის რევოლუციური კომუნა, რომელიც პარიზის პლებეურ მასებს, წვრილ ბურჟუაზიას და რევოლუციურ საეპრო-სამრეწველო ბურჟუაზიას რაზმავდა და მძლავრ რევოლუციურ ზეგავლენას ახდენდა საკანონმდებლო ორგანოებზე (საკანონმდებლო კრებასა და კონვენტზე), არსებითად ერთ მიზანს ემსახურებოდა: პლებეური მეთოდებით წინ სწევდა რევოლუციის საქმეს და ბურჟუაზიული საზოგადოების აღმოცენებას აჩქარებდა. იგი ებრძოდა კერძო საკუთრებით ერთ ფორმას, მეორის გულისათვის. რაც შეეხება 1871 წლის პარიზის კომუნას, მისი მიზანი სწორედ ბურჟუაზიული საზოგადოების დამხობა, ბურჟუაზიული კერძო საკუთრების მოსპობა, შრომის ეკონომიური განთავისუფლება და წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივი საკუთრების დამყარება იყო. ამ პრინციპული განსხვავებისათვის ნიკოლაძეს ხაზი არ გაუხვია, მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული ორი ისტორიული ეპოქის თავისებურებათა შესახებ მას საკმაოდ ნათელი წარმოდგენა აქვს.

ასევე სწორი არ იყო პარიზის კომუნის შედარება საფრანგეთში საშუალო საუკუნეებში არსებულ საქალაქო კომუნებთან და მისი ამ კომუნების გამოცოცხლებად მიჩნევა. მათ შორისაც მხოლოდ ტერმინობრივი, ფორმალური მსგავსება იყო, სხვაობა კი არსებითი და პრინციპული.

კ. მარქსი, ეხებოდა რა საფრანგეთსა და საზღვარგარეთ ზოგიერთთა რიგებში გავრცელებულ შეხედულებას იმის შესახებ, თითქოს პარიზის კომუნა საფრანგეთის ძველი კომუნების სახესხვაობას წარმოადგენდო, წერს შემდეგს:

„ყოველ ახალ ისტორიულ ფორმას ჩვეულებრივ თვლიან საზოგადოებრივი ცხოვრების იმ ძველ და თვით დრომოკმულ ფორმების ორეულად, რომელსაც იგი რამდენადმე ემსგავსება. ეს ახალი კომუნა, რომელმაც თანამედროვე სახელმწიფოებრივი ხელისუფლება დაამხსვრია, მიიჩნის საშუალო საუკუნეების კომუნების გამოცოცხლებად...“¹

გმირი პარიზელი კომუნარები, მიუხედავად დაშვებული შეცდომებისა, მიუხედავად იმისა, რომ ძალიან ცოტა დრო ჰქონდათ თავიანთი იდეალების განსახორციელებლად და იძულებული იყვნენ მთავარი ყურადღება ვერსალის ხროვისა და პრუსიელების წინააღმდეგ ბრძოლისათვის მიექციათ, ალლოთი, სტიქიურად, კლასობრივი ინსტინქტით მაინც სწორედ აღთქმული საზოგადოებისაკენ მიისწრაფოდნენ; მათ სწორედ ჰარმონიული საზოგადოების აგება, კერძო საკუთრების მოსპობა და საზოგადოებრივი საკუთრების დამკვიდრება ჰქონდათ მიზნად დასახული. ობიექტური და სუბიექტური ფაქტორების კომპლექსმა საშუალება არ მისცა პარიზის კომუნარებს აუცილებლობის სამყაროდან თავისუფლების სამყაროსაკენ გაეგებებინათ ნაბტომი და სინამდვილედ ექციათ თავიანთი კომუნისტური, პროლეტარული პრინციპები. აი, ამას ვერ მიაქცია ყურადღება ნ. ნიკოლაძემ და ამიტომ გააკეთა მცდარი დასკვნა პარიზის კომუნის მიზნებისა და ამოცანების შესახებ.

„კომუნის“ მომხრეებსა და „კომუნისტებს“ შორის ნ. ნიკოლაძე სხვა მხრივაც ხედავს განსხვავებას. მას ჰგონია, რომ პარიზის კომუნარები მხოლოდ და მხოლოდ „ფედერალისტები“ არიან და იმისათვის იბრძვიან, რომ ყველგან ბოლო მოუღონ ცენტრალური ხელისუფლების ძალა-გავლენას და მის ნაცვლად თვითმმართველობები, მუნიციპალური ორგანოები შექმნან. ამავე დროს, კომუნარებს, ე. ი. კომუნიზმის მომხრეებს, იგი მიაწერს მისწრაფებას თვითმმართველი ორგანოების მოსპობისაკენ.

„კომუნისტების აზრით კი, — წერს იგი, — რასაკვირველია, კერძო სოფელს და მაზრას, როგორც კერძო პირს, თვითარსებობა და თავისი საკუთარი ქონება, ცხოვრება არ უნდა ჰქონდეს; ის უნდა დამოკიდებული იყოს თვით აღმზრდელ და დამცველ საზოგადო მამულზე — მთელ სახელმწიფოზე“¹.

ნ. ნიკოლაძის მოტანილი შეხედულება არ შეესაბამება სინამდვილეს. მარქს-ენგელსის მოძღვრება კომუნისტური საზოგადოების შესახებ როდი უპირისპირებს ერთმეორეს სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების დემოკრატიულ ცენტრალიზმსა და თვითმმართველობის ორგანიზაციას. პირიქით, მას სურს სრული ჰარმონია დაამყაროს

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბილეთი, ტ. 2, გვ. 471.

მათ შორის და პროლეტარული სახელმწიფოს უდიდესი მათგანი-
ზებელი ფუნქციის გვერდით ამოცანად ისახავს ხალხის თვითმმარ-
თველობის, მუნიციპალური ორგანოების ფუნქციების ყოველმხრივ
გაფართოებას. მართალია, პარიზის კომუნის რიგებში ახალი სა-
ხელმწიფოებრივი ხელისუფლების არსისა და ფუნქციების შესახებ
უმრავლესობასა და უმცარესობას შორის სერიოზულ შეხლა-შემოხ-
ლას ჰქონდა ადგილი, მაგრამ იგი ოდნავადაც არ უარყოფს იმ
ფაქტს, რომ კომუნარები გამარჯვების შემთხვევაში ისეთ სახელ-
მწიფოებრივ ხელისუფლებას შექმნიდნენ მთელ საფრანგეთში, რო-
მელიც არც ბიუროკრატიული ცენტრალიზმის მსგავსი იქნებოდა და
არც ავტორიტარულ ხელისუფლებას მოკლებულ თვითმმართველურ
ორგანოთა „ნებაყოფლობითი კავშირის“ მსგავსი რამ.

წერილში „პოლიტიკური მიმოხილვა“ ნ. ნიკოლაძე ხაზს უსვამს
იმ ფაქტს, რომ საფრანგეთის რეაქციის კაპიტულაციამ პრუსიელ
ოკუპანტთა წინაშე და ბორდოს რეაქციული კრების მიერ სამარც-
ხვინო ზავზე ხელმოწერამ დიდად აღაშფოთა პარიზის მშრომელი
მოსახლეობა. პარიზის კომუნის წარმოშობის ერთ-ერთ მაზეზად
იგი სწორედ საფრანგეთის გამყიდველებისადმი პარიზის მშრომელ-
თა ამ აღშფოთებას მიიჩნევს.

„როგორც კი მთელ საფრანგეთში გავარდა ამ სამარცხვინო შე-
რაგების ხმა, — წერს იგი, — ვინც პატიოსანი კაცი იყო, ყველაა
გული გადმოუბრუნდა და უფრო გონება-გახსნილმა პარიზის მცხოვ-
რებლებმა თავი გამოიდევს. იმათ უარი თქვეს ბორდოს საერთო კრე-
ბაზე, ტიერს არ დამორჩილებოდნენ და გამართეს ომი. პარიეში
ამოირჩიეს ახალი მთავრობა, რომელსაც ეძახდნენ კომმუნას“¹.

ნ. ნიკოლაძის ეს შეხედულება მართებულია. მარქსიზმ-ლენინი-
ზმის კლასიკოსთა დასკვნით, ზემოთ აღნიშნული გარემოება, მართ-
ლაც, პარიზის კომუნის წარმოშობის ერთ-ერთი მიზეზთაგანია. მოკ-
ლედ ეხება რა პარიზელ კომუნარებსა და ვერსალელებს შორის პარიზ-
ში წარმოებული ბრძოლების ფინალურ აქტს, ნ. ნიკოლაძე ხაზგას-
მით აღნიშნავს ვერსალის ხროვის მკიდრო კავშირს პრუსიულ-გერ-
მანელ ოკუპანტებთან და ამ უკანასკნელთა აქტიურ დახმარებას
პირველებისადმი პარიზის კომუნის წინააღმდეგ ბრძოლაში. იგი

¹ ნ. ნიკოლაძე, პოლიტიკური მიმოხილვა, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 556.

პირდაპირ წერს: ვერსაღელებმა პარიზის ერს სძლიეს პრუსიელთა დახმარებითო, ბისმარკმა ყოველი ღონისძიება იხმარა, რომ პარიზი მალე დაემშვიდებინათო¹.

ნ. ნიკოლაძის მახვილ გონებას მხედველობიდან არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ პარიზის კომუნა გეგმაზომიერად არ წარმოშობილა, რომ საფრანგეთში მაშინ შექმნილმა ვითარებამ სტიქიურად უზიძგა პარიზის მშრომელებს თვრამეტი მარტის რევოლუციისაკენ. ბორდოს რეაქციული კრებისა და ტიერის მთავრობის მიერ პარიზის მოსახლეობის შეგნებული გამოწვევა და გაბოროტება, ომის შეწყვეტა და გერმანელებთან საფრანგეთისათვის მძიმე პირობებში ზავზე ხელმოწერა, აი რა მიაჩნია მას კომუნის სტიქიურად აღმოცენების მთავარ მიზეზებად².

„ეს გაბრაზების, უიმედობის და მოთმინებიდან გამოსვლის შედეგი იყო, მეტი არაფრის“, — წერს ნ. ნიკოლაძე³.

მართალია, პარიზის კომუნის სტიქიურად აღმოცენების მოტივილი მიზეზები არ არის საკვებით სრული და თანაც ზუსტი, მაგრამ განა ამისათვის შეიძლება ოდნავ ეუსაყვედუროთ ნ. ნიკოლაძეს? მას ხომ ხელთ არ ჰქონდა ყველა მასალა ამ საკითხის ამომწურავად გასაშუქებლად? მთავარი და არსებითი ის არის, რომ მან, ხაზი გაუსვა პარიზის კომუნის სტიქიურად აღმოცენების ფაქტს, თანაც მიუთითა იმ ძირითად მოტივებზე, რომელმაც აიძულა პარიზის მშრომელი მოსახლეობა იარაღისათვის მოეკიდა ხელი და კომუნა გამოეცხადებინა.

ნ. ნიკოლაძის დამკვირვებელმა თვალმა კარგად შენიშნა პარიზის კომუნის სუსტი მხარეები, კერძოდ ეს გამოუწვორებელი შეცდომები, რომლებიც მან დაუშვა თავისი არსებობის პირველსავე დღეებში კონტრრევოლუციის წინააღმდეგ ბრძოლაში. იგი მიუთითებს კომუნართა ორ მთავარ შეცდომას: პარიზიდან კონტრრევოლუციური ხროვის დაუბრკოლებლივ გაშვებას და ვერსალზე გაულაშქრებლობას მაშინვე, როცა გამარჯვებულ პარიზელ მშრომელთა განკარ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 556. იხ. აგრეთვე წერილი „საფრანგეთი“, იქვე, გვ. 498.

² ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), თანამედროვე მწერლობა. ჟურნ. „კრებული“, 1873, № 8, გვ. 239.

³ იქვე.

გულებში იყო გაცილებით უფრო ძლიერი ძალა, ვიდრე ვერსალის ხროვის ხელში.

„პარიეელი მოძრაობის მოთავეებმა, — წერს იგი, — ის ვერ მოახერხეს, რომ მმართველობის გაქცევა მოეშალათ და ეს პირები და ეს მაშინა ხელში ჩაეგდოთ, თუმც ეს ძლიერ ადვილი საქმე იყო. პარიეის ჭიშკრების დაკეტის მეტი ამას არა უნდოდა რა. ეს მძიმე შეცდომა იყო; მაგრამ ამ პირველ შეცდომას დიდი ვნება არ მოჰყვებოდა, მასზედ მეორე უარესი შეცდომა რომ არ დასკვნოდა. პარიეელი მოძრაობის მოთავეებს იმ დროს მეტი ძალა და ჯარი ჰყავდათ ხელში, ვინემ ვერსალის მმართველობას და კრებას. პარიელები რომ მაშინვე ვერსალისაკენ წასულიყვნენ, ეს ქალაქი აეღოთ და კრება შეეპყროთ, მთელი საფრანგეთის ბედი მათ ხელში იქნებოდა...“¹

ამ ორ მომაკვდინებელ შეცდომასთან ერთად ნ. ნიკოლაძე მიუთითებს პარიზელ რევოლუციონერთა მესამე სერიოზულ შეცდომას: დროს დაკარგვას კომუნის არჩევისათვის, ნაციონალური გვარდიის ცკ მიერ თავისი ხელისუფლებისათვის დროებითი ხასიათის მიცემას და ხელისუფლების არჩეული კომუნისათვის გადაცემას.

კომუნარებმა ვერსალზე გალაშქრების ნაცვლად, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — „...ბაასი გამართეს იმაზე, თუ ვის უნდა ეკუთვნოდეს პარიეის გამგეობა: ნაციონალური გვარდიის წარმომადგენლებს, თუ ხალხისაგან ამორჩეულ გამგებლებს (კომუნას) და ამ ბრძოლამ რამდენიმე კვირის განმავლობაში ყველა მოთავეების დრო და ძალა შთანთქა. ვერსალელები კი, ამასობაში, ჯარს და იარაღს ამზადებდნენ...“².

ნ. ნიკოლაძე გულისტკივილით, სინანულით და კომუნარებისადმი ღრმა თანაგრძნობით არის გამსჭვალული, როდესაც იგი ქართველ მკითხველს მოუთხრობს ზემოთ მითითებული შეცდომების შესახებ. იგი მოხარული იქნებოდა, თუ ასეთ შეცდომებს კომუნარები არ დაუშვებდნენ და ვერსალელებთან ბრძოლაში მეტ ტაქტს,

¹ ნ. ნიკოლაძე, ანრი როშფორი, თხზ., ტ. 3, გვ. 432.

² იქვე.

გამებდობას და მოსაზრებულობას გამოიჩენდნენ. როდესაც ეკვირდებით ნ. ნიკოლაძის მოტანილ შეხედულებას, მაშინვე ვხედავთ მის დიდ მსგავსებას კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მსგავს შეხედულებებთან. ჩვენი აზრით, შემთხვევითი არ არის ეს მსგავსება.

ჩვენს ამ ვარაუდს ისიც ადასტურებს, რომ ნ. ნიკოლაძე არ კმაყოფილდება მარტო მოტანილი შეცდომების კონსტანტირებით: იგი სხვა, შედარებით ნაკლებმნიშვნელოვან შეცდომებსაც მიუთითებს, აღნიშნავს მის სუსტ კავშირს პროვინციებთან და საფრანგეთის სხვა ქალაქებთან, მათგან კომუნისადმი მხარის დაუჭერლობის ფაქტს და აქედან აკეთებს დასკვნას პარიზის კომუნის დამარცხების გარდუვალობის შესახებ.

„როგორც გაბრაზებიდან დაწყებულ აჯანყებას შეეფერება, — წერს იგი, — პარიზელი მოძრაობა გაბრაზებით დაეცა“, მას ვერ უშველა საარაკო გმირობამ და თავდადებამ, რომელიც კომუნარებმა ბრძოლის პროცესში გამოაქვინეს. იგი ვერ იხსნა „ვერც ამ უკანასკნელი გაჭირვების და უიმედობის ბრაზმა, რომელიც უძლურსაც ლომათ და გმირათ ხდის და ძალას ერთი ათად და ერთი ათასად უდიდებს. ყველაფერი ამოა შეიქნა და პარიზის მუშა-ხალხი დაეცა“¹.

ნ. ნიკოლაძე აღშფოთების გრძნობით, ვერსაღებებისადმი ზიზლით და კომუნარებისადმი ღრმა თანაგრძნობითაა გამსჭვალული, როდესაც მას მოაქვს იმ მხეცობისა და ბარბაროსობის მრავალი მაგალითი, რაც ვერსაღელთა გამხეცებულმა ბრბომ ჩაიდინა პარიზში კომუნართა წინააღმდეგ ბრძოლის დროს. პრუსიელ დამპყრობლებს, მისი თქმით, იმის მეათედი შეუბრალებლობაც კი არ გამოუჩენიათ საფრანგეთთან ომის დროს, რაც ჩაადინეს ვერსაღელებმა, რომლებიც გაუგონარი უმოწყალობით მოექცნენ თავის ხალხს, თავის დედაქალაქს².

პარიზის კომუნის ყველა ჯურის მტრებმა საფრანგეთის შიგნით და მის გარეთ ათასგვარი ინსინუაციები და ბოროტი ჭორები გაავრცელეს პარიზის კომუნაზე. გმირ პარიზელ კომუნარებს, რომელ-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 434.

² ნ. ნიკოლაძე, პოლიტიკური მიმოხილვა, თხზ., ტ. 2, გვ. 556.

თაც გაზედეს და აშკარა ომი გამოუცხადეს ძველი სამყაროს ძალებს, მათ ათასგვარ სისამაგლესა და ბოროტმოქმედებაში დასდეს ბრალი. „კაცის მკვლელები“, „ავაზაკები“, „მძარცველები“, „ქურდბაცაცები“ და სხვ., აი რა „საპატიო“ სახელით მონათლა საფრანგეთისა და მთელი ევროპის რეაქციულმა ხროვამ დიადი საქმისათვის მებრძოლი კომუნარები.

ნ. ნიკოლაძე ოდნავადაც არ ეჭვდება ამ ცილისწამებათა და ინსინუაციების უსამართლობაში. მან კარგად იცის, რომ ყველაფერი ეს ბოროტი მტრის მონაგონია, რომ კომუნარებს თავიანთი საქმიანობით იგი არ დაუმსახურებიათ. იგი ესარჩლება პარიზის აჯანყებულ ხალხს და მის საქციელში კარგის მეტს ცუდს არაფერს ხედავს.

„ეიჟულ ფავრისთანა და ეიჟულ სიმონისთანა პირები, — წერს იგი, — ამ მოძრაობაში მუშა ხალხის აჯანყებას ხედავდნენ და მამასა-დამე იმათ თვალში ეს მოძრაობა ავაზაკობის მსგავსი მოქმედება იყო, თუმცა პარიელები აჯანყების დროს მეტს არას თხოულობდნენ, რომ პარიესაც... საზოგადოებრივი გამგეობა და ქალაქების საქმეების მმართვეა მიეცესო...“¹

რამდენადაც სიხარულით და აღფრთოვანებით აღიქვა ნ. ნიკოლაძემ პარიზის კომუნის აღმოცენება, იმდენადვე უსაზღვრო გულისტივილით და ღრმა მწუხარებით შეეგება იგი პარიზის კომუნის ჩახშობას ვერსალის სისხლიანი ჯალათებისა და გერმანელ-პრუსიელ ინტერვენტთა მიერ.

ფელეტონში „ერთი ტელეგრამის წაკითხვაზე“, რომლითაც ნ. ნიკოლაძე გამოეხმაურა ცნობას ვერსალელთა მიერ კომუნის შეიარაღებული ძალების სარდლის როსელის დახვრეტის შესახებ, იგი ღრმა გულისტივილით აღიქვამს პარიზის კომუნართა დამარცხებას. ცენზურის შეცდომაში შესაყვანად იგი ისევ ალეგორიებს მიმართავს, თითქმის მაცხოვრის ბედზე მოთქვამს, მის ჭვარცმელებს სამარცხვინო ბოძზე აკრავს, სინამდვილეში კი გმირი პარიზელი კომუნარები და მათი საზიზღარი ჯალათები — ვერსალის ხროვა ჰყავს მხედველობაში.

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 431.

— საკმაოდ დრო გავიდა და ბევრი რამ შეიცვალა ამ დროის განმავლობაში, — მიმართავს იგი მკითხველებს და განაგრძობს: „...ბევრი იმედი ძირიანათ მოიკაფა, ბევრი საზარლობა და საძაგლობა შესრულდა — დადგა ბნელი და ჩუმი ღამე, რომელშიაც ბუს და ლამურას ტრიალის და მეჭლიშის მეტი არა სჩანს და არა ისმის რა“¹.

შემძლე საზოგადოების — ბანკირების, მეღუქნეების (ბურჟუას) დამაკმაყოფილებელმა და ნამდვილი პატრიოტებრს ამლაგმავმა ძალამ — წერდა ნ. ნიკოლაძე, — „...ვერსალის მთავრობამ პრუსიელების შემწეობით სძლია პარიზის ერი და უწყალოთ... მოექცა თავის ხალხს, თავის დედაქალაქს“². რა კარგად ედერს აქ სიტყვა „პარიზის ერი“. ამ სიტყვის ქვეშ ნ. ნიკოლაძე გულისხმობს სწორედ პარიზის კომუნარებს, რითაც ავლენს კომუნართა საქმის ხალხურ ხასიათის მართებულ ცოდნას. ნ. ნიკოლაძე არა მარტო კიხავს ვერსალის ხროვას კომუნართა წინააღმდეგ ჩადენილი საშინელი შურისძიებისათვის, არამედ სამარცხვინო ბოძზე აკრავს მათ. ისტორიისა და შთამომავლობის პირუთენელი სამსჯავროს წინაშე გამოაქვს მათი შავბნელი საქმეები. იგი პირდაპირ შურისძიებისაკენ მოუწოდებს კომუნართა შთამომავლებს იმ მხეცური ანგარიშგასწორებისათვის, რომელსაც მიმართეს ვერსალელმა ჯალათებმა კომუნართა წინააღმდეგ. „მაგრამ... დროებითი შეგინება რად უნდა დარჩეს გადუხდელი? — წერს იგი დასახელებულ ფელეტონში. — და რად უნდა მიეტევოს მხეცური ხარხარი მტანჯველსა და ჯიბრამოუყრელი რად უნდა დარჩეს გამოუთქმელი ტანჯვა წამებულისა? „ნუთუ ჩვენს სიყვარულს, ჩვენს ალტაცებას, ჩვენს რწმენას იმოდენა ძალა და ღირსება არ უნდა ჰქონდეს, რომ დაიცვას შეგინებისაგან ყოველი არსება, რომელიც ჩვენ გვიყვარს და რომელსაც ჩვენ ვუყვარვართ? ნუთუ ის, ვინც ჩვენთვის თავს სდებს, ღირსი არ არის ჩვენის მხრივ სამაგიერო თავის დადებისა და დაცვისა?“³. „...მე ხელი მიქაოდა, — წერს იგი სხვა ადგილას, — ჯინი ამომეყარა იმ უგულვებლო მდევენელებზე...“, რომლებიც ხარხარით და თავმოწონებით ერთმანეთს გამარჯვებას ულოცავდნენ“⁴.

¹ ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 2, გვ. 613.

² ნ. ნიკოლაძე, პოლიტიკური მიმოხილვა, თხზ., ტ. 2, გვ. 556.

³ ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), თხზ., ტ. 2, გვ. 616.

⁴ იქვე, გვ. 615.

არა მგონია სხვა. ვინმეს ქართულ პროგრესულ პერიოდულ ორგანოებში, ილია ჭავჭავაძის გამოცლებით, ისე აშკარად გამოეხატოს თავისი სიმულვილი კომუნის სისხლიანი ჯალათებისა და უსაზღვრო სიყვარული გმირი კომუნარებისადმი, როგორც ნ. ნიკოლაძეს. ეს არის აშკარა მოწოდება სამართლიანი, შურისმაძიებელი რევოლუციისაკენ, აშკარა მოწოდება ხალხის მტრების აღგვისაკენ. არა გვეგონია, მარქსისა და ენგელსის გარდა იმ დროისათვის ისე აშკარად აღემალლებინა ხმა პარიზის კომუნის საქმის დასაცავად, ისე საჭაროდ გამოეცხადებინა თავისი სიმპათია კომუნის საქმისათვის გმირულად დაღუპულ მშრომელებისადმი, ისე საქვეყნოდ დაეგმო ვერსალის ხროვის საზიზღარი ნამოქმედარი, როგორც ნ. ნიკოლაძეს.

მაგრამ პარიზის კომუნის ჩახშობას ნ. ნიკოლაძეში არ წარმოუშვია იმედდაკარგულობისა და ნათელი მომავლის უქონლობის გრძნობა. პირიქით, ნ. ნიკოლაძე იმედით და სასოებით, ნათელი რწმენით არის გაჟღენთილი პარიზის კომუნის საქმის მომავლისადმი. იგი ღრმად არის დარწმუნებული, რომ დროებითი დამარცხებისა და მტრის ზეიმ-ხარხარის მიუხედავად პარიზის კომუნის საქმე, მისი ნათელი იდეები მომავალში სრული გამარჯვებით დაგვირგვინდებოდა.

„მართალია, მაშინაც ვგრძნობდი, — წერდა იგი, — რომ ორისამი დღის შემდეგ ყველასათვის გამოჩნდება... იმ „სიტყვის“ (იგულისხმება კომუნართა იდეები — ვ. დ.) სიმართლე, რომელიც „კაცთათანა მოვიდა და კაცთა იგი ვერა სცნეს“¹. „მაგრამ მე ვერ მამშვიდებს, განაგრძობს იგი, ის მტკიცე რწმენა, რომ ეს შეგინება უძლურია, რომ იმას მომავალი. არ აქვს, რომ ეს პატიოსანი სწავლა უსათუოდ საბოლოოდ გაიმარჯვებს და თავის ძალას და სიკეთეს მთელ ქვეყანას მოჰფენს. ეს ფიცი ძლიერ მტკიცედ ვიცი და ეს მომავალი მჯერა და მასში ერთი ნამცეცი ეჭვიც არა მაქვს“².

მთელი არსებით სჯეროდა რა პარიზის კომუნის იდეების გამარჯვების გარდუვალობა მომავალში, ნ. ნიკოლაძე მოუწოდებდა იბღროინდელ ქართველ ახალგაზრდობას პარიზის კომუნის „...სწავ-

¹ ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), თბზ., ტ. 2, გვ. 616.

² იქვე.

ლა და მიზაძე მათი ცხოვრებისა“ თავიანთი ცხოვრების ამოცანად ექციათ, თავიანთი ენერგული საზოგადოებრივი მოღვაწეობით იმათი ღირსი გამხდარიყო, ვინც აიტანა ასეთი ტანჯვა და შეურაცხყოფა... ჩვენი გულისათვის, ჩვენს დასახსნელად“¹.

1872 წლის ივნისში. პარიზის კომუნის განადგურებიდან დაახლოებით ერთი წლის შემდეგ, ნ. ნიკოლაძე საფრანგეთში ჩადის და პარიზში მკვიდრდება. ამ, მისთვის ალტაცების მომგვრელი ქალაქის დათვალიერების დროს იგი, პირველ ყოვლისა. ნახულობს და უშუალოდ ეცნობა იმ ადგილებს (ქუჩებს, მოედნებს, კვარტალებს, პარკებს და სასაფლაოს), სადაც ერთი წლის წინათ ბოზოქრობდა სამოქალაქო ომი. მან მოინახულა ის ადგილები, სადაც ასე თავგამოდებით და გააფთრებით იბრძოდნენ, სისხლს ღვრიდნენ და უშიშრად ილუპებოდნენ გმირი კომუნარები, სადაც მძვინვარებდნენ და სიკვდილსა და განადგურებას თესდნენ გამხეცებული, ადამიანის სახედაკარგული ვერსალელი შურისმაძიებლები.

სამოქალაქო ომის ასპარეზად ქცეულ ადგილების ნახვამ ღრმა იარები დააჩნია ნ. ნიკოლაძის სულსა და გულს. აღშფოთება, მწუხარება და სისხლისგან დაცლილ კომუნარებისადმი უზომო თანაგრძნობა, აი რა გრძნობებით იმსჭვალება იმ დროს. თავს იხრის რა ფრანგ კომუნართა გმირობის, თავდადებისა და მამაცობის წინაშე, ნ. ნიკოლაძე სამარცხვინო ბოძზე აკრავს ვერსალელ ვანდალებს მათგან ჩადენილ ბარბაროსული აქტების გამო, რომელთა კვალი თვით დრომ, განვლილმა ერთმა წელმა ვერ დაფარა.

„ღიდის ყურადღებით გავსინჯე... ის ქუჩა,—წერს იგი,—სადაც მაკ-მაჰონის ჯარმა ბარიკადის ალების შემდეგ, ბარიკადის უკან სამასი კაცი ერთად დახვრიტა და იქვე ბარიკადის ორმოში ჩაფლო, თუმცა უმეტესი ნაწილი იმათგანი სანახევროთ ცოცხლები იყვნენ... ვნახე ორიოდ იმ ეზოებთაგანი, სადაც ჯარმა ხუთას-ხუთასობით პარიველი მუშები შეამწყვდია და განუსჯელად, დაუთვლელად, განუკითხავად ყველანი მიტრალიერით დახვრიტა. ის ადგილიც ვნახე, სადაც დამარცხების შემდეგ ბარიკადაზე გამოვიდა გამოჩენილი მწერალი დელეკლიუზი, გულბელი დაიკრიფა, დროშას ამოუდგა, ექვსიოდე ტყვია ირგო გულში, და ბარიკადას ქვეშ მკვდარი დაეცა. ის

¹ ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 617.

ადგილებიც გავსინჯე, სადაც თორმეტი წლის მებრძოლი მუშებრი, თექვსმეტი წლის მათი დები და მოხუცი დედ-მამა დახვრიტეს“¹.

„ერთი სიტყვით, — განაგრძობს ნ. ნიკოლაძე, გაეიარე ის გზა, რომელზედაც გამწარებულმა და სამი თვის ბრძოლით დაუღალავმა პარიზის ხალხმა უზენაესი გმირობის თვისება — მოკვდომის ცოდნა და სიადვილე გამოიჩინა“².

პარიზის კომუნარებისადმი როგორი სითბო, სიყვარული, მოწიწება და პატივისცემაა გამოხატული ნ. ნიკოლაძის მოტანილ ამონაწერში, ალტაცების რა გრძნობა გამოსჴვივის მასში უთანასწორო ბრძოლაში ძირს დაცემულ, მაგრამ გმირობისა და თავგანწირვის არნახული თვისებების გამო მარად უკვდავყოფილი პარიზელი მშრომელებისადმი! პარიზის აჯანყებული მშრომელებისადმი სიყვარულმა, მათ მიერ ბრძოლის პროცესში გამოვლენილი უზენაესი გმირობით გამოწვეულმა მოწონებამ და ალტაცებამ ათქმევინა ნ. ნიკოლაძეს ქვემოთ მოტანილი სიტყვები:

„საფრანგეთის ღროებითს მმართველობას პარიზის გერმანელებისაგან შემორტყმის ღროს ეს უშველებელი ენერგია, რომ აღედგა და ხეირიანად მოეხმარა, რომელი მოლტყე და რომელი ბისმარკი შეიძლებდა მაშინ საფრანგეთის დამარცხებას?...“³

პარიზში ჩასული ნ. ნიკოლაძე აკვირდებოდა საფრანგეთის მოსახლეობის სხვადასხვა ჯგუფების განწყობილებას; მას სურს გაიგოს, თუ როგორი დაღი დაასვა მათ სულიერ სამყაროს საფრანგეთ-პრუსიის ომმა, კერძოდ კი პარიზის კომუნის განადგურებამ. თავისი დაკვირვების მთავარ ობიექტად მას პარიზის მშრომელები ჰყავს აღებული, რაც სავსებით ბუნებრივია. მთელი მისი სიმპათია ხომ მუშა ხალხის მხარეზეა. მას სურს ქართველ მკითხველს მოუთხროს ამ დაცემული და კვლავ ფენიქსებრ განახლებული კლასის შესახებ, ამ კლასის შესახებ, რომელიც ქვეყნის ძირითადი სიამაყე და მატერიალური დოვლათის მთავარი მწარმოებელი იყო.

1 ნ. ნიკოლაძე, სხვათა შორის, თხზ., ტ. 3, გვ. 133.

2 იქვე, გვ. 133—134.

3 იქვე, გვ. 134.

პარიზის ქუჩების შემოვლის დროს ნ. ნიკოლაძე ხედება ამ ქალაქის „მუშა ხალხის“ ათეულ წარმომადგენელს. იგი, როგორც კარგი ფსიქოლოგი, აკვირდება მათ სახეს, მიხვრა-მოხვრას, მიმიკას და მის საფუძველზე აკეთებს დასკვნას მათი გრძნობებისა და განწყობილების შესახებ.

გულჩათხრობილობა, საკუთარი ბედით უკმაყოფილება, განვლილი დამარცხების გამო გაბოროტება, მოძალადეებისა და გამყვლეულების მიმართ შურისძიების გრძნობა, და ამავე დროს რევანშის აღების დროებით შეუძლებლობაში დარწმუნებულობა, აი რა ამოიკითხა მან მათ თვალებში.

მერედა როგორ მხატვრულ ფორმებში, ხატოვანი შედარებით აგვიწერს იგი პარიზის მუშების ამ განწყობილებას.

წარმოიდგინეთ მკითხველო, — წერს იგი, — რომ დიდი შრომით და გაჭირვებით ჩინებული ხილი გიშოვნია, რომლის ჩამოსატანადაც დიდ ხეზე ასულხარ, კისერი ათასჯერ კინალამ მოგიტეხია. ჩამოსულხარ ძირს, და როცა ხილის შექმნისათვის ემზადები, ვიღაცა მოვარდება და ამ ხილას წართმევას ცდილობს. შენ გრძნობ, რომ მოძალადე გერევა და ხილს გართმევს, ხილი ხელიდან გეცლება; ყოველივე ამას ხედავ და დახმარების, გამარჯვების იმედი არ გაქვს. როგორი გუნება და ხასიათი გექნება შენ მაშინ, მშოერსა და ხილის მოყვარულს მოთ უფრო, თუ ხილისათვის ბრძოლაში ორიოდ თითოც მოგიმტერიეს და მთელი მკლავიც დაგილურჯეს?¹

„აი, სწორედ ამ გუნების და პირისახის მეჩვენა მე პარიზელი მუშა ხალხი, როცა იმას გვერდი აუარე, შინ რომ მივდიოდი მოსასვენებლად“².

ის სანატრელი ხილი, რომლის შესახებაც ასე ზატოვნად მოგვითხრობს ნ. ნიკოლაძე, სხვა არა იყო რა, თუ არა პარიზის კომუნა. ნ. ნიკოლაძე შებოჭილი იყო ცენზურული პირობებით, მას არ შეეძლო საგნებისათვის თავისი სახელი შეერქმია და ამკარად დაესახელებინა პარიზის კომუნა. ამიტომაც, რომ იგი ეზოებს ენით ლაპარაკობს, ალეგორიას მიმართავს და მოტანილ შედარებას ახდენს. ნ. ნიკოლაძემ ძალიან კარგად იცოდა, რომ პარიზის მშრომელების

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი. თბ., ტ. 3, გვ. 135—136.

² იქვე, გვ. 136.

სანატრელი ხილი პარიზის კომუნა იყო. იგი მათ მოიპოვეს 1871 წლის მარტში, მაგრამ მათ არ დასცალდათ ამ სანატრელი ნაყოფით სარგებლობა. საფრანგეთის ბურჟუაზიამ საერთაშორისო რეაქციის ძალებთან მჭიდრო კავშირში სისხლიანი ანგარიშის გასწორება მოუწყო და გაანადგურა პარიზის პროლეტარიატი სანატრელი ხილის ხელში ჩაგდებისა და ამ ნაყოფით სარგებლობის „თახედური“ ცდი-სათვის. მოტანილი ერთხელ კიდევ ცხადყოფს, თუ რამდენად მაღალ შეფასებას აძლევდა ნ. ნიკოლაძე პარიზის კომუნას, ნათლად ხედავდა მის კლასობრივ და პროლეტარულ ხასიათს და ღრმად განიცდიდა მის დაცემას.

პარიზის კომუნის განადგურებიდან 12 წლის გასვლის შემდეგ, 1883 წელს, თავის ცნობილ სტატიაში «Лун Блан и Гамбетта», ნ. ნიკოლაძემ ისევ მოიგონა 1871 წლის მშფოთვარე ამბები საფრანგეთში და მკითხველ მასას გადაცერით ისევ გააცნო თავისი დამოკიდებულება ამ ამბებისადმი. „1871 წლის თეთრი ტერორი გაიფანტა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — გაიზარდნენ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩაებნენ ახალი თაობები, რომელთაც თავიანთ თავზე არ გამოუცდიათ არც ნაპოლეონის რეჟიმის ჩაგვრა, არც ვერსალის რეპლესალიათა საშინელებანი“. საფრანგეთის პოლიტიკურმა ორგანიზმმა ახალი გაზაფხულის მოსვლა იგრძნო¹.

როგორც ვხედავთ, ნ. ნიკოლაძე ზიზლით და აღშფოთებით იგონებს 1871 წლის თეთრ ტერორს, რომელიც ვერსალის კონტრრევოლუციურმა ზრთვამ გამოიყენა პარიზის კომუნის გმირ დამცველთა წინააღმდეგ. ვერსალის რეპრესალიების საშინელებათათვის ხაზის გასმით იგი ერთხელ კიდევ ექმნაგება ფრანგ კომუნარებს და ამით ცხადყოფს ამ მოვლენის მიმართ თავისი ძველი პოზიციის უცვლელობას.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ნიკოლაძე, ამასთან ერთად, აღნიშნავს რეაქციის სუსხის ხანმოკლეობას და საფრანგეთის პოლიტიკური ბრძოლის ასპარეზზე მებრძოლთა ახალი თაობის გამოსვლას, ახალი გაზაფხულის მოახლოებას და, მაშასადამე, კლასობრივი ბრძოლის ახალ ფაზაში შესვლას.

მეტად გაბედული და რადიკალური თქმა იყო ყოველივე ეს. რა

¹ Н. Никол ад з е, Лун Блан и Гамбетта, 1919, გვ. 27.

გასაკვირველია, რომ ნ. ნიკოლაძის აღნიშნული წერილის გამოქვეყნება ჟურნ. „Отечественные записки“-ს დახურვის მიზეზი გახდა.

ნიკო ნიკოლაძის მოტანილი შეხედულებების შეჯამება ნათელიყოფს, რომ ჩვენმა სასიქადულო საზოგადო მოღვაწემ XIX საუკუნის მსოფლიო მუშათა და რევოლუციური მოძრაობის ამ უდიდესი აქტის — პარიზის კომუნის ამბები გააშუქა უალრესად პროგრესული, რევოლუციურ-დემოკრატიული პოზიციიდან. პარიზის კომუნაში მან ალღოთი დიდი ისტორიული მნიშვნელობის პროგრესული მოვლენა დაინახა. იგი სიხარულით შეეგება მის აღმოცენებას, როგორც მეგობარმა და გულშემატყვიარმა სწორად მიუთითა კომუნართა მიერ ჩადენილ მთელ რიგ მიუტევებელ შეცდომებზე და მწუხარებით აღიქვა კომუნის განადგურება, თუქცა ივარაუდა მისი „სწავლების“ გარდუვალი გამარჯვება მომავალში. მან სამარცხვინო ბოძზე გააკრა ევრსაღელი ჭალათები პარიზის კომუნართა მიმართ ჩადენილ ბარბაროსობისათვის, ამხილა ამ ბარბაროსთა ამაზრზენი ფაქტები და წყევლა-კრულვა, შეჩვენება გაუგზავნა მათ ორგანიზატორებს. შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ არათუ ქართულ პრესაში, არამედ თვით რუსეთის რევოლუციონერ-დემოკრატთა შორისაც ძნელად მოინახება ისეთი ავტორი, როგორიცაა ნ. ნიკოლაძე, რომელიც იმ დროისათვის ასე საფუძვლიანად, სიყვარულით და მოწინააღმდეგეობით მოუთხრობდეს მკითხველ საზოგადოებას პარიზის კომუნისა და გმირ კომუნართა საგმირო საქმეების შესახებ.

ბ) ფრანგული და გერმანული კულტურის („სულის“) განსხვავებულობა

ნ. ნიკოლაძე, როგორც არაერთხელ იყო აღნიშნული, განსაკუთრებულ სიმპათიას ავლენს საფრანგეთის, მისი ისტორიისა და ხალხის მიმართ. ფრანგული კულტურა, ე. წ. „ფრანგული სული“, მას შიამჩნია საკაცობრიო კულტურის მებაირახტრედ და ერთ-ერთ მანათობელ შუქურად, რომელიც აღთქმული ქვეყნისაკენ გზას უჩვენებს სხვებს. ფრანგული ცხოვრების წესს, განათლებას, სამოქალაქო დაწესებულებებს ნ. ნიკოლაძე თვლის მოწინავედ, პროგრესულად, მიუხედავად იმისა, რომ არ მოსწონს საფრანგეთის პოლიტიკური სისტემა და აშკარად გმობს იქ გაბატონებულ ბურჟუაზიულ რეს-

პუბლიკას, კლასობრივ ანტაგონიზმს, ბურჟუაზიის ეგოიზმს და სხვ.

ფრანგული ცხოვრების წესის მოწინავეობის და მისი კულტურის ჰუმანურობის ნათელსაყოფად ნ. ნიკოლაძე შედარებით მეთოდს მიმართავს. იგი ერთმანეთს ადარებს საფრანგეთსა და გერმანიას. შედარების დროს იგი თავს არიდებს ზოგადობას და ცდილობს თავისი შეხედულების სისწორე კონკრეტული ისტორიული მონაცემებით — ელზასის მაგალითით დაადასტუროს.

ასეთი შედარებისათვის მას შესაძლებლობა მიეცა 1872 წელს, როდესაც საფრანგეთს გაემგზავრა და გზად ელზასის ტერიტორიაზე გაიარა.

საფრანგეთ-პრუსიის ომის დროს, მის პირველ ფაზაში, ელზასი ომის ერთ-ერთ მთავარ ასპარეზს წარმოადგენდა. იგი ჯერ კიდევ ომის დამთავრებამდე ოკუპირებულ იქნა გერმანელ-პრუსიელ დამპყრობთა მიერ, ხოლო ომის დამთავრების შემდეგ, ბორდო-ფრანკ-ფურტის საზავო პირობებით, გერმანიის იმპერიის ხელში გადავიდა.

1872 წლის მოგზაურობა ელზასის ტერიტორიაზე ნ. ნიკოლაძისათვის პირველი არ ყოფილა. როგორც თვითონ წერს, მას პირველად 1865 წელს მოუვლია და შეუხსწავლია ეს ტერიტორია, რომელიც მაშინ საფრანგეთის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

ახალი მოგზაურობის დროს ნ. ნიკოლაძე საფუძვლიანად აკვირდება ელზასის ლანდშაფტს, მკვიდრი მოსახლეობის განწყობილებას, ადარებს წარსულში და ახლად მიღებულ შთაბეჭდილებას და ქართველ მკითხველს მოუთხრობს იმის შესახებ, თუ რა ცვლილებები განიცადა ამ ყოფილმა ფრანგულმა პროვინციამ ომისა და გერმანელთა ხელში გადასვლის შემდეგ.

ახალ ელზასს, ძველთან შედარებით, ნ. ნიკოლაძემ ძირფესვიანი ცვლილება შეამჩნია. მან ღრმა გულისტკივილით აღიქვა ეს ცვლილება, ცვლილება უარესობისაკენ, სამეურნეო ნგრევა, კულტურულადეგრადაცია და მოსახლეობის ღრმა მწუხარება.

„...ეს ქვეყანა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — მე 1865-ში მიწნახავს. მაშინ ის ერთს შეუწყვეტელ ბაღს ჩამოგავდა, მხიარული და მოკირნახე ხალხით ავსებულს. გულს უხარებდა მაშინ კაცს ამ

მშვენიერი ქვეყნისა და ერის ნახვა. ამ ხალხში ყოფნა: ის გულკეთილი, გონიერი, მშრომელი, მხიარული და გულგაშლილი იყო მაშინ...¹

სულ სხვა სურათის მოწმე გახდა იგი 1872 წელს, როდესაც გერმანელთა ბატონობის ქვეშ ყველაფერი თავდაყირა შეტრიალდა.

„ეხლა კი ეს ქვეყანა მგლოვიარობას ქვეყნად გადაქცეულა, — განაგრძობს იგი, — ერთი მომღიწარე პირსახე არ შემხვედრია, ერთი უდარდელი ბავშვიც არ მინახავს ეხლა ამ საოცარ ქვეყანაში. დიღა და პატარა, მოწყენილი კი არა, მგლოვიარე და გულჩახვეულია, თითქოს, თითოეულს პირს ამ ქვეყანაში ჩამცემელ-მრჩენელი მამა მოკვდომოდეს“...²

რამ გამოაწვია ყველაფრის თავდაყირა დაყენება ელზასში, რამ დაამწუხრა და დაამგლოვიარა მისი მოსახლეობა, გერმანული — თავისი ენით და ეთნიკური წარმოშობით? ნ. ნიკოლაძის პასუხი ამ კითხვაზე შემდეგია: საფრანგეთიდან მოწყვეტამ, ფრანგ ხალხთან კავშირის გაწყვეტამ, გერმანელ დამპყრობთა ხელში მოქცევამ და გერმანულ-პრუსიული წესების დანერგვამ. ელზასის მოსახლეობა ვერ შერაგებოდა იმ აზრს, რომ იგი მოწყვეტეს მისთვის დედასამშობლოდ ქცეულ საფრანგეთს, ჩამოაშორეს მის კულტურას და გერმანელ მალიტარისტთა ბატონობას დაუმორჩილეს.

თავის დროზე (ორასი წლის წინათ) საფრანგეთმა თვით დაიპყრო ელზასი, მის მეზობლად მდებარე, ეთნიკურად და ენობრივად აგრეთვე გერმანული ტერიტორია ლორენი. ჩამოაშორა მათი მოსახლეობა გერმანიას და ხელი მიჰყო ამ პროვინციების მოსახლეობაში ფრანგული ყოფისა და კულტურის დანერგვას. მაგრამ საფრანგეთს, როგორც ამას მართებულად შენიშნავს ნ. ნიკოლაძე, დედინაცვლის როლი არ შეუსრულებია შემოერთებული ტერატორიების გერმანული მოსახლეობისათვის, იქ მას კოლონიური რეჟიმი არ დაუმყარებია. პირიქით, საფრანგეთის პირველმა ბურჟუაზიულმა რევოლუციამ და მის შემდეგად საფრანგეთის ხალხის ცხოვრებაში მომხდარმა ღრმა ცვლილებებმა კეთილნაყოფიერი გავლენა მოახდინა ელზას-ლორენის მოსახლეობაზე, დაავიწყა მას თავისი წარსული,

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 3. გვ. 123.

² იქვე, გვ. 124.

შეყვარა საფრანგეთი და ეს ქვეყანა მისი ერთადერთი სამშობლო, ღვიძლი დედა გახდა; იგი შეეჩვია, შეეზარდა ყოველგვარ ფრანგულს და მიუხედავად იმისა, რომ მან შეინარჩუნა თავისი ენა (გერმანული), მას ახლად შეძენილ სამშობლოსთან კავშირის გაწყვეტის შესახებ სიტყვის გაგონებაც არ სურდა.

თუ როგორ შეიყვარა ელზასის მოსახლეობამ საფრანგეთი, რა ღრმად იყო მასში გამჭდარი სიყვარული ფრანგული სწავლა-აღზრდისადმი, კულტურისადმი, ცხოვრების წესისა და ადათებისადმი, რამდენად სძულდა მას ყოველივე პრუსიულ-გერმანული, ამის ნათელსაყოფად ნ. ნიკოლაძეს რამდენიმე მეტად დამახასიათებელი და ამადლელებელი მაგალითი მოაქვს:

1) ელზასელი ახალგაზრდები (ქალები და ვაჟები), რომელთაც არ სურთ შეურიგდნენ გერმანელთა ბატონობას, მასობრივად ტოვებენ მამა-პაპათა ნაკვლევს, სამუდამოდ ეთხოვებიან თავიანთ მშობლებს და ამერიკაში მიემგზავრებიან, რომ იქ ახალი ცხოვრება შექმნან. ამ ახალგაზრდების მშობლებთან გამოთხოვება, მოგვიტოხრობს ნ. ნიკოლაძე, ანტიგერმანულ მანიფესტაციებად იქცევა, თანაც გულის გამაწყალებელი დრამატული მომენტებით არის აღსავსე; 2) იმ ვაგონში, რომლითაც ნ. ნიკოლაძე მგზავრობდა ელზასის ტერიტორიაზე, იყო ორი ახალგაზრდა ვაჟი და ქალი (ელზასელი გერმანელები). ისინი მიემგზავრებოდნენ საფრანგეთში, ქალაქ ბელფორში, სადაც მათ ჭვარი უნდა დაეწერათ და ისევ უკან უნდა დაბრუნებულიყვნენ. მოწინავე ფრანგულ კულტურაზე აღზრდილ ამ ორ ახალგაზრდა წყვილს არ სურდა თავიანთი ცხოვრების ეს ბედნიერების აქტი დაპყრობილ, პატივყრილ, გერმანელთაგან შეურაცხყოფილ ელზასის ტერიტორიაზე გაეფორმებინათ. და, აი, მათ გადაწყვიტეს შეუღლების საზეიმო ცერემონია დროებიდ დაკარგულ დედასამშობლო საფრანგეთში შეესრულებინათ²; 3) იმავე ვაგონით მოხუცი ელზასელი გერმანელიც მგზავრობდა. მას უგრძნია, რომ დიდხანს ვეღარ იცოცხლებდა, რისთვისაც გადაწყვიტა საფრანგეთში, ბელფორში ჩასვლა, რათა იქ, თავის ნამდვილ დედასამშობლოს

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 124.

2 იქვე.

ტერიტორიაზე მომკვდარიყო. მას სურდა უკანასკნელად ერთხელ კიდე ენახა საფრანგეთი და სიკვდილის შემდეგ თავისი ნეშტი ფრანგული მიწისათვის მიეპარებინა. აი სამშობლოს სიყვარული, აი პატრიოტიზმის ამაღელვებელი მაგალითები! 4) არ შეიძლება არ მივუთითოთ კიდეც ერთ მაგალითზე, რომელიც მოტანილი აქვს ნ. ნიკოლაძეს დასახელებულ წერილში. ეს მაგალითი ერთხელ კიდეც ნათელყოფს იმ მკვეთრ ცვლილებას, რომელიც მოხდა ელზასისა და ლორენას მოსახლეობის ცხოვრებასა და განწყობილებაში იქ პრუსიელ-გერმანელ მილიტარისტთა გაბატონების შემდეგ. იმ ვაგონში, რომლითაც ნ. ნიკოლაძე მიემგზავრებოდა, იმყოფებოდა ერთი ელზასელი გლეხიც (გერმანელი, რასაკვირველია). ეს გლეხი ძალზე აღაშფოთა იმ თავხედურმა და გამომწვევმა ტონმა, რომლითაც მას მიმართა ვაგონის გამყოლმა. მან უხეში, სალდაფონური ტონით ბილეთი მოსთხოვა ამ გლეხს. გლეხმა პასუხი არ გასცა გამყოლის გამომწვევს შეკითხვაზე — „რა უფლებით ხარ ამ ვაგონში?“. როცა გამცილებელმა არაერთხელ გაიმეორა თავისი მოთხოვნა, მოთმინებიდან გამოსული ელზასელი გლეხი მატარებლიდან ვადაგდებით დაემუქრა მას, თუ იგი არ შეცვლიდა თავის ბრიყვეულ ტონს. „მე არ მიყვარს ასეთი კილოთი ლაპარაკი“, იყო გლეხის პასუხი. როდესაც მატარებელი ბელფორის სადგურში გაჩერდა და გლეხი მატარებლიდან ძირს ჩავიდა, მისგან ნ. ნიკოლაძემ ერთადერთი სიტყვა გაიგონა „საფრანგეთი!“. ამ ერთი სიტყვით ელზასელმა გლეხმა გამოხატა თავისი გულისნადები, ზიზღი და აღშფოთება ელზასში გაბატონებული გერმანულ-პრუსიული დესპოტიზმისადმი, იმ პრუსიელი სალდაფონებისადმი, რომლებიც გაბატონდნენ ელზასსა და ლოტარინგიაში და სიყვარული ყოფილი სამშობლოსადმი — საფრანგეთისადმი, სადაც ელზასის და ლოტარინგიის მოსახლეობა სულ სხვა ვითარებაში ცხოვრობდა?.

ერთხელ კიდეც უბრუნდება ჯა საფრანგეთისა და ელზასის გერმანული მოსახლეობის ურთიერთობის საკითხს, ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს: თავის დროზე საფრანგეთმა „ჩინებული პოლიტიკური უფლებები მისცა, თვითმმართველობა მიანიჭა“ ელზასელებს. ამ პოლიტი-

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 3, გვ. 124.

2 იქვე, გვ. 124—125.

კური თავისუფლებით და მოქალაქეობრივი ამაღლებით მან ელზასელების გული მოიგო. ამის შედეგად „ელზასელი ხალხი სულით და გულით გაფრანცუზდა, თუმცა გერმანული ენა დღემდინაც შეინახა... ელზასელმა საფრანგეთი შეიყვარა, როგორც კეთილის მყოფელი, გამათავისუფლებელი, ამმაღლებელი დედა, და გერმანია დაივიწყა, როგორც ის დედინაცვალი, რომელმაც ის მთელი საუკუნოების განმავლობაში გაჭირვებით და დამდაბლებით აცხოვრა“¹.

წერილში «Присоединение Батума» ნ. ნიკოლაძე ისევ უბრუნდება ელზასის წარსულსა და აწმყოს საკითხს და კვლავ გახაზავს ელზასის მოსახლეობის მიმართ საფრანგეთისა და გერმანიის მთავრობათა პოლიტიკის დიამეტრალურ წინააღმდეგობას. თავის მოსაზრებას იგი მოწინავე გერმანელი მოაზროვნეების შეხედულებათა მოტანით ამტკიცებს.

როცა საფრანგეთმა დაიპყრო ელზასი და იგი თავის პროვინციად გახადა, ელზასის მოსახლეობა ამ ფაქტის სასტიკი წინააღმდეგი იყო. «прошел лишь один век, и из эльзасцев вышла наиболее патристическая часть французского народа»².

თავისი მოსაზრების საარგუმენტაციოდ ნ. ნიკოლაძე გერმანელ პატრიოტებსა და მოაზროვნეებს ჰაინესა და ბერნს იშველიებს. ისინი კარგად ხედავდნენ იმ კეთილნაყოფიერ გავლენას, რაც რევოლუციური იდეებით განაყოფიერებულმა ფრანგულმა ჰუმანურმა კულტურამ იქონია. საფრანგეთის ხელში გადასულ ელზასის მოსახლეობაზე, ამიტომ მიმართავდნენ ისინი ელზასში მცხოვრებ გერმანელ თანამემამულეებს შემდეგი სიტყვებით: თქვენ უფლები იყავით, თქვენ ნამდვილ ტირანიას განიცდიდით. ამავე დროს ელზასელებმა მოიპოვეს ყველა ის სამოქალაქო და პოლიტიკური უფლებები, რომელიც მონებს მოქალაქეებად გადაქცევენ: თანასწორუფლებიანობა, ნაფიცთა სასამართლო, ფეოდალურ პრივილეგიათა მოსპობა, ხალხისათვის მიწებით სარგებლობის უფლების მიცემა, თვითმმართველობა და სხვ. ყოველივე ამან ელზასელებს დაანახვა, რომ ისინი აღამიანებად იქცნენ — გიჟები ხომ არ არიან ისინი, რომ ასე-

¹ ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თბ., ტ. 3, გვ. 125—126.

² «Обзор», 1878, № 214.

თი მდგომარეობა გაცელონ თქვენს მონობასა და უუფლებობაზე¹.

ზემოთ მოტანილი შეხედულებების საფუძველზე ნ. ნიკოლაძე აკეთებს დასკვნას: ჩვენ საქმე გვაქვს ორ კულტურასთან, ცხოვრების და სწავლა-აღზრდის ორ წესთან — გერმანულთან და ფრანგულთან. ამავე დროს, მეორე — ფრანგული, ყოველმხრივ სრულყოფილია და მაღლა დგას, ვიდრე პირველი — გერმანული.

„ჩემს თვალში, — წერს იგი, — ელზასი ყველაზე უფრო ცხადი დამტკიცებაა იმ ქეშმარიტებისა, რომ საფრანგეთის ხასიათი, განათლება, ცხოვრება და მდგომარეობა ყველაფერში უფრო მაღლა დგას გერმანულ ხასიათზე, განათლებაზე, ცხოვრებაზე, მდგომარეობაზე“².

საფრანგეთმა, განაგრძობს ნ. ნიკოლაძე, იმიტომ შეძლო ამოეხოცა გერმანია ელზასელთა გულიდან, რომ მისი პოლიტიკური ცხოვრება, გონებრივი კულტურა, საზოგადოებრივი განწყობილება და ზნეობრივი ხასიათი გერმანულს ნამდვილად სჭობიაო³

რაში ხედავს ნ. ნიკოლაძე განსხვავებას გერმანულსა და ფრანგულ „სულს“ შორის, მათი გონებისა და ხასიათის წყობის რა დაპირისპირებას უსვამს ხაზს?

გერმანელის გონებას ნ. ნიკოლაძე უწოდებს მძიმეს და უმოძრაოს. ამ გონებას, მისი აზრით, ძალზე ეხერხება მძიმებლობა, აბსტრაქტული წვრილმანის კვლევა და მისი განზოგადება, სინამდვილისაგან მოწყვეტა, პრაქტიკასთან სუსტი კავშირი ზოგადმკვრეტელობა და „განუსაზღვრელ სივრცეში“ ნაევარდი მას მიაჩნია გერმანული გონების ერთ-ერთ მთავარ ნიშანდობლივ თვისებად⁴.

სულ სხვა ნიშან-თვისებას ხედავს ნ. ნიკოლაძე ფრანგების გონებასა და აზროვნების სამყაროში.

„...დღეა აზრების პოვნა“, — აი რა მიაჩნია მას ფრანგების გონების არსებით თვისებად. ფრანგული გონება, მისი თქმით, ადვილად პოულობს ახალ, უცნობ აზრს, თეორიას და მაშინვე გამოთქვამს მის

¹ «*Обзор*», 1878, № 214.

² ნ. ნიკოლაძე, დასხ. წერილი, თბზ., ტ. 3, გვ. 126.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 127.

შესახებ თავის მოსაზრებას, ხან ჰიპოთეზის, ხანაც სუსტად დამტკიცებული დებულების სახით. „ეს ჰიპოთეზა, თეორია ან დედა-არსი ელვასავით გაჰყრავს მაშინ ცოდნის ნისლიან ცაზე, ბნელ მხარეებს გაანათებს, გზას ამოაჩენს, მიზანს უჩვენებს...“¹

ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, დედაარსის და ნამდვილი გამოგონებების უდიდესი ნაწილი ფრანგების მიერაა აღმოჩენილი, მცირე ნაწილი კი გერმანელების მიერ. ამიტომ არის, რომ საფრანგეთის მეცნიერებას უდიდესი გავლენა აქვს გერმანელებზე, გერმანულს კი მცირე — ფრანგებზე².

ფრანგული და გერმანული გონებისა და აზროვნების მეორე განსხვავებას ნ. ნიკოლაძე იმაში ხედავს, რომ ფრანგები თითქოს ყველაფერს გონებას უკავშირებენ „კაცობრიული ცხოვრების“ გაუმჯობესების, ცხოვრების წინ წაწევის საჭიროებებს. „...საფრანგეთის გონებას, თითქოს, მტკიცედ სწამს, რომ დაპირებული სამოთხე ქვეყანაზედვე გაიმართებაო და ის მართლა ცდილობს ეს სამოთხე გამართოს“³. გერმანელის გონება კი უფრო მძიმეა. მას უყვარს სინამდვილიდან მოწყვეტა, ქვეყნიერების დაეწეება, „აბსტრაქტიულ სივრცეში ხეტიალი. გერმანული გონება „...უმიზნო, უნაყოფო მოაზრებაში Fur und as sich ბოდილობს, სანამ არ დაიღუპება და ისევ შურდულივით უწინდელ სიმდაბლემდი არ დაეშვება ან უწინდელ ჭაობში არ დახვესიანდება“⁴.

რა შეიძლება ითქვას ნ. ნიკოლაძის მოტანილი შეხედულებების შესახებ, რამდენად მართალია იგი და შეესაბამება რეალურ სინამდვილეს, არსებობს თუ არა მართლაც ნ. ნიკოლაძის მიერ ხაზგასმული დაპირისპირება ფრანგულ და გერმანულ სტულსა და გონებას შორის? ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ერთგვარ მეტაფიზიკურ მსჯელობასთან, იდეების სფეროს საზოგადოებრივ ბაზისაგან მოწყვეტის მაგალითთან.

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 127.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 128.

4 იქვე.

მარქსიზმ-ლენინიზმი, როგორც ცნობილია, უარყოფს ამა თუ იმ ქვეყნის კულტურის, გონებისა და სულის მეორე ქვეყნის კულტურის, გონებისა და სულისადმი დაპირისპირების აზრს და მას მეტაფიზიკურ შეხედულებად თვლის. მარქსიზმ-ლენინიზმი ადამიანთა სულიერ სამყაროს, იდეოლოგიურ სფეროს ისტორიულ ასპექტში განიხილავს. მას იგი მიაჩნია ზედნაშენად, რომელიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ბაზისთან, გარკვეულ ისტორიულ ვითარებასთან და კლასობრივია თავისი ხასიათით. არ არსებობს ყველა დროის შესაბამისი, ერთხელ და სამუდამოდ ჩამოყალიბებული გონებრივი და სულიერი სფერო, იგი იცვლება საზოგადოებრივი ცხოვრების განვითარებასთან ერთად.

ყოველი ერის კულტურა, გონებრივი და სულიერი სამყარო ევოლუციას განიცდის და ამ ერის მატერიალური ცხოვრების პირობებისა და პოლიტიკურ დაწესებულებათა ცვლილებების შესატყვისად ახალი შინაარსით და კოლორიტით იცვლინება. მასში არაფერია სტაბილური და ერთხელ და სამუდამოდ ჩამოყალიბებული. თვით მისი ნაციონალური ფორმაც კი ვითარდება და იცვლება. რაკი ერის იდეოლოგიური ცხოვრება, მისი სულიერი სამყარო მრავალ ფაქტორთა ზეგავლენას ექვემდებარება და მის შედეგად მეტამორფოზას განიცდის, ამდენად პრინციპულად მცდარია აზრი გერმანული, ან ფრანგული სულის და გონებრივი სამყაროს დაპირისპირებათა შესახებ. მით უფრო არასწორია შეხედულება მათი, თითქოს, ურთიერთდაპირისპირებისა და გამომთიშველობის შესახებ.

ყოველი ერის კულტურაში, მის გონებრივ და სულიერ სამყაროში არის ისეთი „რაციონალური მარცვალი“, განუმეორებელი ეროვნული ნიშნები, რომლებიც არ მოეპოვება სხვა ერს. სწორედ ამ ნიშნებით შედის იგი მსოფლიო კულტურის საგანძურში, ამდიდრება მას და აძლევს ჭეშმარიტად მსოფლიო ხასიათს.

გერმანელმა და ფრანგმა ერებმა ხანგრძლივი ისტორიული პრაქტიკის შედეგად გამოიმუშავეს უაღრესად მდიდარი და მრავალფეროვანი, ღრმა ეროვნული კოლორიტის შემცველი და ამავდროულად მსოფლიო მნიშვნელობის მქონე კულტურა — სულიერი და გონებრივი სამყარო. იმ დროისათვის, რომელსაც ნ. ნიკოლაძე ეხება, ფრანგებს და გერმანელებს მსოფლიო კულტურის საგანძურში შეტანილი ჰქონდათ მეტად მნიშვნელოვანი წვლილი. ამით მათ დიდი

ამაგი დასდეს მთელ საეკობრიო კულტურას. თუ ფრანგმა ერმა ეკობრიობას მისცა ბოძარზე, მოლიერი, ვოლტერი, დიდრო, სტენ-დალი, ბალზაკი, ჰიუგო, ფრანსი, ჰუნო, ბერლიოზი; ბიზე, დელაკრუა, დავიდი, როდენი, რომენ როლანი, პასტერი, მეცნიერებისა და კულტურის სხვა დიდი კორიფეები, „ციემა გერმანულმა გონებაში“ თავისი წიაღიდან წარმოშვა ჰაინე, შილერი, შელინგი, გოთე, შუმანი, შუბერტი, ბახი, ვაგნერი, ბეთჰოვენი, კანტი, ჰუმბოლტი, კოხი და სხვები.

ამ აზრით ფრანგული და გერმანული „სული“ და გონება მართლაც განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან და შეიცავდა განუმეორებელ ეროვნულ ნიშნებს. მაგრამ, პირველ ყოვლისა, ეს ნიშნები ხანგრძლივი ევოლუციის შედეგს წარმოადგენდა. აქედან როდი შეიძლება გამოვიყვანოთ დასკვნა მათი სრული დაპირისპირების შესახებ. სწორედ ეს განუმეორებელი ინდივიდუალობა აძლევს ყოველი ერის კულტურას შესაძლებლობას შევიდეს მსოფლიო კულტურის საგანძურში და ჰემარაიტად მსოფლიო ხასიათი მიიღოს.

ერთგვარი აბსტრაქცია, სინამდვილიდან მოწყვეტა და უსასრულო სივრცეში „ხეტიალი“, მარქსისა და ენგელსის აზრით, მართლაც ახასიათებდა გერმანულ გონებას. გერმანელი ფილოსოფოსები და მოაზროვნეები ხშირად შორდებოდნენ ცხოვრების სინამდვილეს და თავიანთ ტრაქტატებს განყენებულ თემებს უძღვნიდნენ. მაგრამ ეს იყო არა რაღაც განსაკუთრებული გერმანული სულის ნაყოფი, არამედ იმ მაზინჯი სოციალ-ეკონომიური სისტემის შედეგი, რომელშიც მათ უხდებოდათ ცხოვრება. ფრიდრიხების და ვილჰელმების პრუსია, სადაც პრუსიული მილიტარიზმი, დესპოტია და სალდაფონის სული იყო გაბატონებული, არ აძლევდა მათ შესაძლებლობას ცხოვრების კონკრეტული სინამდვილე გაეხადათ თავიანთი შემოქმედების საგნად. 1848—1849 წლების რევოლუციის მომზადებამ პრუსიასა და გერმანიის სხვა სახელმწიფოებშიაც ხომ შეამზადა ნიადაგი რევოლუციისათვის იდეოლოგიურ სფეროში, იქაც ხომ ადგილი ჰქონდა „შეტევისა და იერიშის“ პერიოდს სულისა და გონების სამყაროში?

უსასრულო სივრცეში მოხეტიალე გერმანულმა „სულმა“ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში უდიდესი აღმოჩენებით და გამოგონებებით გაამდიდრა მეცნიერებისა და ტექნიკის დარგები. მან შექმნა

უაღრესად ეროვნული, განუმეორებელი გერმანული კოლორიტის მქონე, ამავე დროს ჰუმანიტად საკაცობრიო მოტივებით გაუღენთილი, მარად უქცნობი მუსიკალური ჰანგები.

ელზასის შესახებ ნ. ნიკოლაძის მიერ მოტანილი ფაქტები საესებით სწორია, მაგრამ არასწორია ამ ფაქტების განზოგადების საფუძველზე გამოტანილი დასკვნა. ელზასში ერთიმეორეს დაუპირისპირდა არა ორი — ფრანგული და გერმანული კულტურა, არამედ ორი პოლიტიკური სისტემა, ორი, სახელმწიფოებრივი წყობა. ელზასის გერმანულმა მოსახლეობამ შეიყვარა საფრანგეთი, რომელმაც თავის დროზე დაიპყრო იგი და თავის დედამშობლოდ გაიხადა არა ფრანგული სულის და გონების გერმანულ სულსა და გონებაზე უპირატესობის გამო, არამედ იმიტომ, რომ საფრანგეთმა იქ მმართველობის დემოკრატიული წესი, ფართო მასშტაბის თვითმმართველობა დაამყარა. მანვე აზიარა იგი საფრანგეთის პირველი დიდი ბურჟუაზიული რევოლუციით და მომდევნო რევოლუციების მოწინავე იდეებით განაყოფიერებულ, მაღალი ჰუმანური სულით გაუღენთილ ფრანგულ კულტურას. თავის მხრივ გერმანელთა ბატონობის დამყარებას 1871 წლიდან ვერ შეეგუა გერმანულ ენაზე მოლაპარაკე და ეთნიკური ნიშნითაც გერმანული წარმოშობის ელზასელი მოსახლეობა იმიტომ, რომ დამპყრობლებმა განთავისუფლების ნაცვლად ელზასელებს მოუსპეს მათთვის სასურველი დემოკრატიული მმართველობა და იქ პრუსიული სამხედრო დიქტატურა და დესპოტური რეჟიმი დაამყარეს.

ვ. ი. ლენინი 1913 წელს სტატიაში „ცაბერნი“ მოკლედ შეეხო ელზასში შექმნილ ვითარებას იმ ინციდენტთან დაკავშირებით, რომელსაც ადგილი ჰქონდა მაშინ ელზასის პატარა ქალაქ ცაბერნში.

1872 წელს, როდესაც ნ. ნიკოლაძემ ინახულა ელზასი, მხოლოდ ახალი დაწყებული იყო მისი მოსახლეობის ძალით „გაგერმანელება“. მას თავზე ახვევდნენ მეფურ-პრუსიულ, სამხედრო, მოხელურ დისციპლინას, რომელსაც „გერმანულ კულტურას“ უწოდებდნენ ოკუპანტები. 1913 წლისათვის კი, როდესაც ცაბერნის ინციდენტს სტატიით გამოეხმაურა ვ. ი. ლენინი, ძალზე შორს იყო წასული ელზასელთა გაგერმანელებისა და მათთვის პრუსიული დესპოტიზმის თავზე მოხვევის პროცესი. მაგრამ ელზასის გერმანული მოსახლეობა ისევ საფრანგეთისაკენ ილტვოდა, მას თვლიდა დედამშობლოდ,

ხოლო ძალით გაპრუსიელების უხეშ პოლიტიკას გაათეცეცებული ძალით უწევდა წინააღმდეგობას. პრუსიული სამხედრო დესპოტიზმის ძალადობამ და ელზასელი მოსახლეობის ენერგიულმა წინააღმდეგობამ 1913 წელს დიდი გამოძახილი პოვა და იგი გერმანიის რაიხსტაგის დებატების საგანიც კი გახდა.

სწორედ ამასთან დაკავშირებით დაწერა ვ. ი. ლენინმა თავისი სტატია „ცაბერნი“. ვ. ი. ლენინმა აღნიშნა ელზასის მოსახლეობის ძალით გაგერმანელებისა და მისი სრული წარუმატებლობის ფაქტი. ხაზი გაუსვა ელზასელთა სამართლიანი აღშფოთების დიდ მასშტაბს, ამასთან გადაჭრით დაგმო ის აზრი, თითქოს ელზასში ორი კულტურა — ფრანგული და გერმანული კულტურა დაუპირისპირდა ერთმანეთს და ფრანგული კულტურა აღდგა გერმანული კულტურის წინააღმდეგ. მისი აზრით, პირიქით, ფრანგული რევოლუციებით აღზრდილი დემოკრატები აჯანყდნენ იქ პრუსიული დესპოტიზმისა და აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ.

„რაც ათეული წლების განმავლობაში ჩაგვრით, შარის მოდებითა და შეურაცხყოფით, ათეული წლების განმავლობაში ძალით გაპრუსიელებით დაგროვდა გულში,—წერდა ვ. ი. ლენინი,—ყოველივე ამან გარეთ გადმოხეთქა. საფრანგეთის კულტურა კი არ ამხედრებულა გერმანიის კულტურის წინააღმდეგ... საფრანგეთის კულტურა კი არ არის გერმანიის კულტურის წინააღმდეგი, არამედ საფრანგეთის მთელი რიგი რევოლუციებით აღზრდილი დემოკრატია აჯანყდა აბსოლუტიზმის წინააღმდეგ“¹.

გ) ლეონ გამბეტა, ლუი ბლანსი და ანრი როშფორი (მესამე რესპუბლიკის ისტორიის ფონზე)

საფრანგეთის ახალი ისტორიის საკვანძო საკითხების განხილვის დროს ნ. ნიკოლაძემ ბევრი ფრანგი პოლიტიკური საზოგადო მოღვაწის საქმიანობა გააშუქა, დაახასიათა ისინი და გვიჩვენა მათი ადვილი საფრანგეთის ცხოვრებაში. ამ მოღვაწეთა შორის ჩვენ ცალკე გამოვეყოფთ ლეონ გამბეტას, ლუი ბლანსსა და ანრი როშფორს არა იმიტომ, რომ ისინი განსაკუთრებით გამოირჩევიან სხვებისაგან,

¹ ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 19, გვ. 615.

არამედ, მიტომ, რომ თვით ნიკო ნიკოლაძე ყველაზე რელიგოზურად და ვრცლად მათ დამსახურებას წარმოაჩენს.

თავისი შეხედულება ნ. ნიკოლაძემ გამბეტასა და ლუი ბლანის შესახებ საფუძვლიანად ჩამოაყალიბა ვრცელ წერილში «Лун Блан и Гамбетта», რომელსაც მან მოათავსა ჟურნალ «Отечественные записки»-ს 1883 წლის ნომერში, ხოლო 1919 წელს გამოიცა ცალკე ბროშურად¹.

ლუი ბლანი და გამბეტა თითქმის ერთსა და იმავე დროს გარდაიცვალნენ (1882 წელს). ამან მისცა საბაბი ნ. ნიკოლაძეს კიდევ დაბრუნებოდა ამ ფრანგ პოლიტიკურ მოღვაწეებს და დაეხატა მათი საკმაოდ სრული პორტრეტი².

ნ. ნიკოლაძე ლუი ბლანის და ლეონ გამბეტას საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ საქმიანობას აშუქებს საფრანგეთის ისტორიის იმ მოვლენებთან მჭიდრო კავშირში, რომლებთანაც უშუალოდ იყვნენ ისინი დაკავშირებული. იგი აღნიშნავს, რომ ლუი ბლანმა და გამბეტამ მნიშვნელოვანი ისტორიული როლი შეასრულეს საფრანგეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ისინი გამოხატავენ იმ დროს გაბატონებულ განწყობილებას და სათავეში ედგნენ საფრანგეთის მოსახლეობის უკეთეს ნაწილს. მისი შეხედულებით, ისინი გონების, ტალანტის და ენერგიის დიქტატურას ახორციელებდნენ, რომ «... достигали наиболее смутные времена жизни своей родины, всеобщего послушания и повиновения...»³.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, ამას ისინი აღწევდნენ ერთადერთი იარაღით — მორალური და გონებრივი იარაღით, რომელსაც იყენებდნენ თანამემამულეებზე ზემოქმედებისა და მათი დარწმუნებისათვის. ეს იარაღი მათ არასოდეს არ გაუშვიათ ხელიდან. სიდიადისა და დაცემის დროს მათი ჭკუა და ტალანტი მათთან იყო განუყრელად⁴.

ლეონ გამბეტას პოლიტიკურ-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის

1 უფრო ადრე გამბეტას შესახებ თავისი მოსაზრებები გამოთქვა საუბარში ლუი ბლანთან (იხ. ჟურნ. „კრებული“, № 4, 1873, გვ. 221).

2 მით უფრო, რომ მას არ მოსწონს იმ მრავალრიცხოვან ნეკროლოგთა ტონი და შინაარსი, რომელიც მიუძღვნეს მათ ხსოვნას საფრანგეთსა და საზღვარგარეთ.

3 И. Николладзе, *დასახ. ნაშრომი* გვ. 6.

4 იქვე, გვ. 7.

შეფასებას ნ. ნიკოლაძე იწყებს მისი დამსახურებისა და დადებითი საქმიანობის აღნუსხვით.

რას მიიჩნევს ნ. ნიკოლაძე გამბეტას დამსახურებად, რა მიაჩნია მისი მოღვაწეობის აქტივად?

დადებითი თვისებებიდან, რომლითაც, მისი აზრით, დაჯილდოებული იყო გამბეტა, იგი აღნიშნავს შემდეგს: კარგ ორატორულ ნიჭს, რაც საშუალებას აძლევდა მას მოეხდინა მასების დაელექტროება, მოქნილ გონებას, რითაც იგი ითვისებდა ყოველივე ახალს, მოხერხებულ პოლემიკურ უნარს, რომლითაც იგი ახერხებდა მოწინააღმდეგეთათვის გამანადგურებელი დარტყმის მიყენებას, სიმზიარულე-მიმზიდველობას, რომლითაც სიმპათიას იმსახურებდა, გამბედაობას, რომელიც ზოგჯერ კადნიერებამდე მიდიოდა, უფრთხილეს ანგარიშთანობას, თავშეკავება-გადამჭრელობას და სხვ. ერთი სიტყვით, — განაგრძობს ნ. ნიკოლაძე, — «... все способностей политического вождя точно напорочно сошлись в этом человеке...»¹.

ერთი სიტყვით, ნ. ნიკოლაძეს გამბეტა გამოჰყავს ბევრი დადებითი თვისების მქონე, ბედისაგან განებივრებულ პიროვნებად, რომლის შესახებ ლეგენდებიც კი შეთხზეს საფრანგეთში; იგი რესპუბლიკის მხსნელადაც კი მიაჩნდათ.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, აღნიშნულმა თვისებებმა განაპირობა გამბეტას თავბრუდამხვევი წარმატება თავდაპირველად. ამან წარმოშვა მასში ყოვლისშემძლეობის ყალბი რწმენა და გააყოყნა იგი. ყოველივე ამის შედეგი იყო მისი პოლიტიკური კრაზი და დიდების ზენიტიდან დანარცხება უკანასკნელ წლებში².

მაგრამ ნ. ნიკოლაძე აქ როდი სვამს წერტილს. იგი მარტო გამბეტას პირად თვისებებში როდი ხედავს მისი წარმატების საიდუმლოების გასაღებს. მთავარ როლს ამ საქმეში იგი იმ ისტორიულ ვითარებას მიაწერს, რომელშიც გამბეტას უხდებოდა მოღვაწეობა და იმ საქმისადმი ერთგულებას, რომელიც სამართლიანი და პროგრესული იყო თავის დროზე. იგი მანამდე იყო ძლიერი პოლიტიკური ფიგურა, მართებულად აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, სანამ პროგრესის ძა-

¹ Н. Николодзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9.

² იქვე, გვ. 10.

ლებს ემყარებოდა, აღმავალი, პროგრესული საქმისათვის იბრძოდა, ისტორიულ პროგრესს ხელს უწყობდა¹.

ნ. ნიკოლაძე გამბეტას დამსახურებას საფრანგეთის წინაშე და მის მიერ ისტორიული პროგრესისათვის ხელის შეწყობას შემდეგში ხედავს: გამბეტამ, მისი აზრით, რესპუბლიკას პრესტიჟი და ღირს-ტერესება მოუპოვა საშუალო წოდების, არმიისა და ბურჟუაზიის რიგებში, ბევრი პოლიტიკური ფიგურა, მანამდე მტრულად გან-წყობილი რესპუბლიკისადმი, მის სასარგებლოდ განაწყო; მან წერი-ლი მესაკუთრეები დაარწმუნა იმაში, რომ რესპუბლიკას შეუძლია დაიცვას მათი ინტერესები, დაამყაროს ქვეყანაში ქვეშაირი წეს-რიგი. მან გააბათილა რესპუბლიკის მტრების ცილისწამებები და დაამყარა წესრიგი თვით რესპუბლიკელთა შორის, რესპუბლიკელთა მტკიცე პარტიულ ორგანიზაციაში გაერთიანების გზით.

გამბეტას სხვა დამსახურებიდან ნ. ნიკოლაძე ცალკე გამოყოფს თავდაცვის ენერგიულ ორგანიზაციას სედანის კატასტროფის შემ-დეგ, რესპუბლიკის შექმნაში აქტიური მონაწილეობის მიღებას და 1875 წლის კონსტიტუციის შემუშავებას; თუმცა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მინუსადაც უთვლის მას 1875 წლის კონსტიტუ-ციის მიღებას².

გამბეტას ბევრი დამსახურება ნ. ნიკოლაძის მიერ, ჩასაკვირ-ველია, გაზვიადებულად არის წარმოდგენილი. კერძოდ, ეს ითქმის საფრანგეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის თითქოსდა რესპუბლიკის სასარგებლოდ განწყობის შესახებ. რესპუბლიკურ, მმართველობისადმი სიმპათიას და თანაგრძნობას საფრანგეთის მო-სახლეობის უმრავლესობაში ღრმა ისტორიული ფესვები ჰქონდა. ამის გარეშე რესპუბლიკა, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს სხვა ადგილას ნ. ნიკოლაძე, ვერ გაუძლებდა მონარქიის ძალების შემო-ტევას და ვერ დამკვიდრდებოდა რაგინდ ენერგიულად არ დაეცვა იგი გამბეტას, ან სხვა ვისმე. მაგრამ ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით ნ. ნიკოლაძეს გამბეტას იმ დამსახურების ხაზგასმაში, რომელიც მიუძღვის მას პრუსიელ აგრესორთათვის წინააღმდეგობის გაწევის საქმეში სედანის კატასტროფის შემდეგ. მართლაც, გამბეტა ერთად-

¹ Н. Николодзе, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 11.

² იქვე, გვ. 15 და შემდგ.

ერთი მინისტრი იყო დროებითი „ეროვნული ღალატის მთავრობა-ში“, რომელსაც პატრიოტული სულისკვეთება ამოქმედებდა, მტრისთვის ენერგიული წინააღმდეგობის გაწევას მოითხოვდა და თავისი უშუალო ინიციატივით და პრაქტიკული მონაწილეობით ბევრი რამ გააკეთა ამ მიმართულებით¹. მან დაგმო ტიერ-ფავრის გამცემლურა გარიგება პრუსიის მილიტარისტულ ხროვასთან და გაბედულად აღი-მალლა ხმა ბორდო-ფრანკფურტის მძიმე საზავო პირობების წინა-აღმდეგ. მაგრამ ეს იყო მაშინ, როდესაც გამბეტა ჯერ კიდევ მე-მარცხენე რესპუბლიკელად ითვლებოდა და რესპუბლიკის ყველა ამტერს მოწინავე პოზიციებიდან ებრძოდა.

დადებით თვისებებსა და დამსახურებებთან ერთად გამბეტას პიროვნებასა და მის საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში ნ. ნიკოლაძე ბევრ უარყოფით მხარეს და შეცდომებსაც ხედავს.

ერთ-ერთ ასეთ დიდ შეცდომად იგი მიიჩნევს 1871 წლის თე-ბერვლის არჩევნების დროს ომის გაგრძელების ლოზუნგით გა-მოსვლას. მისი აზრით, გამბეტას ამ არჩევნებში ძლიერა მოწინააღ-მდეგე ჰყავდა ტიერის სახით, რომელიც პირადი პრესტიჟით, უნარით, მოხერხებულობით, სახელმწიფოებრივ საქმეებსა და მაქინაციებში ხანგრძლივი გამოცდილებით გამბეტაზე მალლა იდგა. ნ. ნიკოლაძე

¹ თუმცა აქაც არ იყო გამბეტა საესებით თანამიმდევარი. მან, როგორც თვით ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს, ვერ უზრუნველყო თავისი ინიციატივით შექმნილი ახალგაზრდა არმიის ჯეროვანი გაწვრთნა, ვერ განამტკიცა მის რიგებში დისციპ-ლინა და ვერ მისცა მას წესიერი სარდლები, გონივრული საოპერაციო გეგმა.

სამხედრო-თავდაცვით საქმეში გამბეტა, ნ. ნიკოლაძის აზრით, 1793 წლის ია-კობინელებს ბაძავდა, მაგრამ გარეგნულად, არასოდეს არ გამოსულა რუტინიდან. არ ამაღლებულა კარნოს დონემდე. ნ. ნიკოლაძე, რასაკვირველია, მართალია, როცა აღნიშნავს, რომ გაზვიადებულია გამბეტას როლი საფრანგეთის რესპუბლიკის შექ-მნის საქმეში, როგორც ფიქრობს ბევრი მისი პანეგირიკოსი. ნ. ნიკოლაძე კონ-კრეტული მონაცემებით ამტკიცებს, რომ რესპუბლიკის „გადარჩენა“ ობიექტუ-რი ცხოვრების შედეგი იყო და არა გამბეტას დამსახურება. „თუ რესპუბლიკა გადარჩა 1871 წელს, თუ ის არ დაეცა არც 1873 და არც 1874 წლებში, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — ამას თანამედროვე ისტორიის ყველა მცოდნე ხსნის მონარქისტ-თა ფატალური უძლურებით, რომელთაც არ ჰქონდათ არც საყრდენი ქვეყანაში, არც მიზნის ერთიანობა და საფრანგეთის მთავარი ქალაქების მოსახლეობის. — სახელმწიფოს მთავარი ძალის რესპუბლიკისადმი უზადო ერთგულებით“ (ნ. ნი-კოლაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17).

შენიშნავს, რომ 1871 წლის არჩევნების დროს მთავარი ლოზუნგი იყო არა მომავალი მმართველობის საკითხი, არამედ მიმდინარე ომთან დამოკიდებულების საკითხი. არჩევნებში, მისი თქმით, ის პარტია გაიმარჯვებდა, რომელიც ქანცაწყვეტილ ხალხს აღუთქვამდა ომის შეწყვეტას და ზავის დადებას¹.

ტიერმა კარგად გაიგო ფრანგი მოსახლეობის განწყობილება და წამოაყენა ლოზუნგი — „მშვიდობა, მშვიდობა, რაც არ უნდა მოხდეს“. გამბეტამ კი რესპუბლიკური პარტიის ლოზუნგად წამოაყენა საწინააღმდეგო ლოზუნგი: „ომი რაც არ უნდა მოხდეს“. ტიერის მომხრეებმა გაიმარჯვეს, გამბეტას მომხრეები კი დამარცხდნენ².

ნ. ნიკოლაძის მოტანილი აზრი იმის შესახებ, რომ 1871 წლის არჩევნების დროს მთავარი საარჩევნო ლოზუნგი იყო ომთან დამოკიდებულების საკითხი, სავსებით სწორია. სწორია ისიც, რომ ფრანგი მოსახლეობის დიდი ნაწილის განწყობილებამ ომის დასრულების სასარგებლოდ გადამწყვეტი როლი შეასრულა რეაქციის გამარჯვების საქმეში. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ნ. ნიკოლაძეს აქ არ უნდა დაესვა წერტილი და მკითხველისათვის მოეთხრო, რატომ განწყუო საფრანგეთის მოსახლეობის უმრავლესობა მშვიდობის სასარგებლოდ, მოსახლეობის რომელ ფენებში ჭარბობდა ასეთი განწყობილება, ან რა როლი ითამაშა ამ საქმეში რეაქციისა და კლერიკალური ძალების მიერ მოსახლეობის „იდეოლოგიურმა დამუშავებამ“. დასასრულ, მას ცალკე უნდა აღენიშნა მუშათა კლასის პატრიოტული სულისკვეთება, ერვენებინა პატრიოტიზმის ფესვები და მასაზრდოებელი წყაროები.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, გამბეტამ იმიტომ ვერ გაითვალისწინა კარგად პოლიტიკური ვითარება და დამარცხება განიცადა, რომ ბოშებისათვის დამახასიათებელი უდარდელობა ძვალსა და რბილში ჰქონდა გამჭდარი და ხვალინდელ დღეზე არ ფიქრობდა, რადგან წვრილმანი სადღეისო მიზნებისათვის ივიწყებდა მომავლის ინტერესებს³.

ნ. ნიკოლაძე გამბეტას სამართლიანად უწოდებს მოხერხებულ დემაგოგს, რომელიც ბევრ რამეს ჰპირდებოდა ხალხს, რათა მისი

¹ Н. Николдзэ, დასახ. ნაშრ., გვ. 21.

² იქვე, გვ. 21—22.

³ იქვე, გვ. 22.

მხარდაჭერა ჰქონოდა, მაგრამ ამ დაპირების უდიდეს ნაწილს განუხორციელებელს ტოვებდა. ასე მოიქცა იგი სამოცდაათიანი წლების შუალებში, როცა „სოციალური საკითხის“ არსებობის ფაქტიც კი უარყო¹.

ლეონ გამბეტა 1875 წლის კონსტიტუციის მიღებისა და მონარქისტთა პირველი იერიშების მოგერიების შემდეგ, როგორც ცნობილია, მარჯვნივ გადაიხარა. რესპუბლიკის დამკვიდრებით მან მთავარი ამოცანა მიღწეულად ჩათვალა და ზოგიერთი რადიკალურ-დემოკრატიული რეფორმების (ზემო პალატის ლიკვიდაცია, პრეზიდენტის პოსტის გაუქმება, ანდა მისი პრეროგატივების შეკვეცა, ეკლესიის სახელმწიფოსაგან გამოყოფა და სხვ.) გატარებაზე უარი თქვა. ქვეყნის შემდგომი დემოკრატიზაციის საჭიროების უარყოფით გამბეტა მემარჯვენე რესპუბლიკელამდე დაქვეითდა და ე. წ. ოპორტუნიზტების ლიდერი და მსხვილი ბურჟუაზიის (სამრეწველო და საფინანსო) ინტერესების გამომხატველი გახდა. ამის შემდეგ გამბეტა უკვე აღარ ეხმაურება ქვეყნის წინაშე მდგარ პროგრესულ ამოცანებს, პირიქით, იგი ცდილობს ხელი შეუშალოს ამ ამოცანების გადაწყვეტას, რითაც პროგრესის მომხრე ძალების მედროშის ნაცვლად, საზოგადოების განვითარების ხელშემშლელი ძალების მედროშე გახდა. ამაში უნდა ვეძიოთ იმ პოლიტიკური კარიერის კრახის გასაღები, რომელიც მან 70-იანი წლების დასასრულს განიცადა.

ყოველივე ეს სწორად ესმის ნ. ნიკოლაძეს. იგი მართებულად აღნიშნავს, რომ გამბეტამ ზედმეტად მიიჩნია შეემუშავებინა საჭირო რეფორმების პროგრამა.

მთავრობის მეთაურის პოსტზე ლეონ გამბეტას არსებითად არაფერი გაუყეუებია მის მიერ წინათ წამოყენებული სარეფორმო მოთხოვნების გასატარებლად. „მთამ თაგვი შვა“, ასეთ შეფასებას აძლევს ნ. ნიკოლაძე გამბეტას საქმიანობას. კერძოდ, ეს ითქმის 1882 წლის იანვარში მესამე რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს თავმჯდომარის პოსტზე ყოფნისას წამოყენებული სარეფორმო პროექტის შესახებ. სოციალური რეფორმების საჭიროების აბუჩად აგდება, ნ. ნიკოლაძის აზრით, განაპირობა გამბეტას გავლენისა და ავტორიტეტის დაცემა. ამიტომ იყო, რომ როდესაც გამბეტა გარდა-

¹ Н. Николодзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 23.

იცვალა, მის ხსოვნას პატივი სცეს მისი წარსული დამკახულების მიხედვით და არა როგორც მთავრობის მეთაურს. არავის კრინტიც არ დაუძრავს გამბეტას, როგორც დიდი კანონმდებელი ძალის, გარდამქმნელის და ნოვატორის დაკარგვის გამო, ყველა კარგად ხედავდა, ყველამ იცოდა, რომ ამ მხრივ იგი უნაყოფო, არარაობა იყო¹.

გამბეტას, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, აკლდა პოლიტიკური შორსმჭერეტელობა. ამიტომ იყო, რომ მან ალღო ვერ აუღო შეცვლილ ვითარებას, ვერ გაითვალისწინა კლასობრივ ურთიერთობაში მომხდარი ცვლილებები, ვერ შეიცნო ის ახალი ამოცანები, რომელიც თვით ცხოვრებამ წამოაყენა.

რა ახალ ვითარებაზე მიუთითებს ნ. ნიკოლაძე?

სამოცდაათიანი წლების დასასრულისათვის, აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, საფრანგეთმა მოასწრო დასვენება, მისი მოსახლეობა განმტკიცდა რეაქციის ძალებთან ბრძოლაში, 1871 წლის თეთრი ტერორი გაიფანტა, პოლიტიკური ცხოვრების ასპარეზზე გამოვიდა მოსახლეობის ახალი თაობა, რომელსაც არ განეცადა არც ნაპოლეონის რეჟიმის ჩაგვრა, არც გერსალის ხროვის რეპრესიების საშიშროებანი; საფრანგეთის პოლიტიკური ორგანიზმი ახალმა ციებ-ციხელებამ შეიპყრო; იგრძნობოდა გაზაფხულის ჟამის დადგომა; მონარქისტული რეაქციის მოთავენი — გაბლენძილი „ბაბუები და ბებოები“ პარლამენტის წარსულმა არჩევნებმა დავიწყების არქივს ჩააბარა².

ამ ახალმა ვითარებამ, მოსახლეობის ახალმა თაობამ, რომელიც გამოვიდა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრების ასპარეზზე, მოითხოვა არა კუს ნაბიჯით წინსვლა პროგრესის გზაზე, არამედ გაბედული წინსვლა, დაპირებული რეფორმების გატარება³.

ნ. ნიკოლაძე ისტორიულ ჭეშმარიტებას გამოხატავს, როდესაც აღნიშნავს, რომ გამბეტა ვერ აღმოჩნდა მოწოდების სიმაღლეზე, ვერ შეიცნო „ახალი სული“ და ახალი ამოცანების შესაბამისი პასუხი ვერ გასცა მას. რადიკალური გარდაქმნების ნაცვლად, რასაც თვით ცხოვრება, ახალი პოლიტიკური ვითარება მოითხოვდა, გამბე-

1 Н. Николодзе, *დასახ. ნაშ.*, გვ. 25—26.

2 იქვე, გვ. 27.

3 იქვე, გვ. 28.

ტამ საფრანგეთის დაკარგული ღირებების აღსადგენად საგარეო ომი-სათვის მომზადების პროგრამა წამოაყენა და ნაპოლეონ III მსგავსად განიზრახა ომში ენახა დამცველი კლასანი ხალხში დაგროვილი ენერგიის წინააღმდეგ, ე. ო. მან სცადა პროგრესული მოძრაობა ქვეყნის შიგნით დაეძლია საგარეო ამბებზე მასების ყურადღების გადატანის გზით¹.

ნ. ნიკოლაძე ფიქრობს, რომ ლეონ გამბეტას აღნიშნული საგარეო პოლიტიკური კურსი გაუმართლებელი იყო, არ გამოხატავდა ქვეყნის მოსახლეობის უმრავლესობის განწყობილებას და ამდენად წარუმატებლობისათვის იყო განწირული. იგი აღნიშნავს საფრანგეთის მოსახლეობის მტრულ განწყობილებას ომის გეგმებისადმი. ტუენისის, ეგვიპტის და ტონკინის კოლონიური ექსპედიციების მიმართ მოსახლეობამ აშკარად გამოხატა თავისი მტრული განწყობილება. ამ ექსპედიციებმა, მისივე თქმით, გამოააშკარავე საფრანგეთის არმიისა და სამხედრო საქმის დეზორგანიზაცია და სრული უმწეობა. საფრანგეთის სამხედრო და საერთაშორისო მნიშვნელობის აღდგენის ამოცანა, ნ. ნიკოლაძის მართებული თქმით, ძნელად გადასაწყვეტი იყო. იგი ნიშნავდა გერმანიასთან ომს. გერმანიასთან ომი კი საფრანგეთს მხოლოდ მაშინ შეეძლო, თუ მას ეყოლებოდა ძლიერი მოკავშირე ქვეყანა, თანაც ქვეყნის შიგნით მოხდებოდა ძირეული ცვლილება და რადიკალური სამხედრო რეფორმა. ლეონ გამბეტას-კი ამ მიმართულებით არავითარი ნათელი გეგმა არ გააჩნდა. მას ხან რუსეთთან სურდა კავშირი, ხან ავსტრიასთან, ან ინგლისთან. ოცნებობდა იგი ლათინურ ხალხებთან კავშირზეც და ა. შ. საბოლოოდ ამ მიმართულებით მას არაფერი გამოუვიდა. ნ. ნიკოლაძის აზრით, გამბეტა ოცნებობდა დიდ დიპლომატიურ წარმატებაზე, ბისმარკის ღაჯახანაზე, მაგრამ მისი ოცნება ფუჭ ოცნებად დარჩა. იგი არ იღგა თავისი როლისა და მოწოდების სიმაღლეზე, მას არ შეეძლო დიპლომატიურ ფრონტზე დაემარცხებინა ბისმარკი. პირიქით, თავისი არათანამიმდევარი საგარეო პოლიტიკით მან ბისმარკისა და სხვა მოწინააღმდეგეების წისქვილზე დაასხა წყალი².

აქედან გამომდინარე, ნ. ნიკოლაძე მართებულად შენიშნავს,

¹ Н. Николадзе, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 26.

² იქვე, გვ. 29.

რომ გამბეტას როლი ამ დროისათვის ძირეულად შეიცვალა. თუ 1870.—1871 წლებში მისი როლი შეესაბამებოდა ისტორიული პროგრესის მსვლელობას, 1880 წელს, პირიქით, გამბეტა წინაღუდგა მას. რისთვისაც ხალხმა ზურგი შეაქცია¹.

ყველაფერი, ეს, რასაც ნ. ნიკოლაძე მოგვითხრობს გამბეტას პოლიტიკური მოღვაწეობის მეორე პერიოდის შესახებ, არსებითად სწორია. ისიც სწორია, რომ გამბეტამ ვერც ერთი მნიშვნელოვანი საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ამოცანა ვერ გადაწყვიტა და დიპლომატიის დარგში ბევრი მარცხი განიცადა. მაგრამ ნ. ნიკოლაძეს კარგად მოეხსენება, რომ გამბეტა თავისი კლასის — ბურჟუაზიის შვილი იყო და მისი ინტერესების შესაბამისად მოქმედებდა. გამბეტას და მისი დაჯგუფების რესპუბლიკელთა ევოლუცია მარჯვნივ თვით ბურჟუაზიის რაგებში მომხდარი ევოლუციის ანარეკლს წარმოადგენდა. კლასობრივი ბრძოლის განწვევების ვითარებაში, როდესაც საფრანგეთის მუშათა კლასი დროებითი დამარცხების შემდეგ ისევ ძლიერ ძალად იქცა და თავისი კლასობრივი ინტერესებას დასაცავად ენერგიული ბრძოლა გააჩაღა გაბატონებული ბურჟუაზიის წინააღმდეგ, ეს უკანასკნელი და მისი მედროშეები კლასობრივი ბრძოლის ლოგიკის ძალით მარჯვნივ უნდა გადახრილიყვნენ და არსებულს ჩაბლაუჭებოდნენ. სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების შემდგომ ევოლუციაში, რადიკალურ ძვრებში, თვით სოციალურ რეფორმებშიც კი ისინი ზედავენ სერიოზულ საფრთხეს თავიანთი კლასობრივი ბატონობისათვის. გამბეტას პოლიტიკური ევოლუცია მარჯვნივ, რასაც მოყვა მისი, როგორც პოლიტიკური ლიდერის, სრული კრახი, ასეთ პირობებში სავსებით კანონზომიერი იყო.

ნ. ნიკოლაძე თითქოს გრძნობს თავის არათანმიმდევრობას გამბეტას პოლიტიკური მოღვაწეობის შეფასებაში და ცდილობს გამოასწოროს იგი თავისი ანალიზის დასკვნით ნაწილში, სადაც უფრო მკაფიოდ უსვამს ხაზს ჩვენ მიერ აღნიშნულ გარემოებას.

ეხება რა გამბეტასა და ანრი როშფორის ურთიერთბრძოლას რეფორმების თაობაზე, იგი მიუთითებს „წითელ საფრთხეზე“, რომელიც გამბეტამ ამოქექა მეორე იმპერიის არქივიდან და ამით განიზრახა საფრანგეთის მოსახლეობის დაშინება. მაგრამ „წითელმა სა-

¹ Н. Николоадзе, დას. ნაშრ., გვ. 30—32.

ფრთხემ“ ვერ უშველა მას, ხალხმა ეს საფრთხე არ დაიჭერა და მან გამბეტას ავტორიტეტი ვერ განამტკიცა¹.

ნ. ნიკოლაძე, მიუთითებს რა გამბეტას მიერ მოწინააღმდეგეებთან ბრძოლის დროს „წითელი საფრთხის“ მომარჯვებაზე, უკვე აჩვენებს მკითხველ მასას ამ მოღვაწის პოლიტიკურ ფიზიონომიას, მის ბურჟუაზიულ მრწამსს, მის სიძულვილს მუშათა კლასისა და მისი ინტერესებისადმი. გამბეტას „წითელი საფრთხის“ მომარჯვების საქმეში ჰყავდა თავისი წინამორბედები. ესენი იყვნენ მეტერნიზი, გიზო, ნაპოლეონ ბონაპარტი, ნიკოლოზ პირველი, ბისმარკი და ოფიციალური სამყაროს სხვა „ბურჯები“. განა მარქსი და ენგელსი არ წერდნენ „კომუნისტურ მანიფესტში“ მუშათა კლასისა, სოციალიზმის და დემოკრატიის მტრების მიერ „წითელი საფრთხით“ ხალხის ფართო ფენების დაშინების შესახებ.

გამბეტამ, როცა თავისი კლასისათვის აშკარა საფრთხე დაინახა მარცხნიდან, როცა მისი კარიერა შეირყა, სწორედ „წითელ საფრთხეს“ ჩასჭიდა ხელი. „წყალწაღებული ხავსს ეკიდებოდაო“, სწორედ ასე მოუვიდა გამბეტასაც.

80-იან წლებში გამბეტას მარცხნიდან ესხმოდნენ თავს, რადგანაც იგი უკვე რეაქციულ ელემენტებს, პროგრესის მოწინააღმდეგე ძალებს უჭერდა მხარს და, ამდენად, ქვეყნის შემდგომი განვითარების მუხრუჭი ხდებოდა. ეს ფაქტი მხედველობიდან არ დარჩენია ნ. ნიკოლაძეს. მისთვის ნათელი იყო, რომ ცხოვრებამ გამბეტას პოლიტიკურ კარიერას უკვე გამოუტანა სასიკვდილო განაჩენი და მისი ფიზიკური სიკვდილი ასეთ ვითარებაში დროულიც იყო და აუცილებელიც. გამბეტა, — წერს ნ. ნიკოლაძე, — აუცილებლად უნდა გამხდარიყო რევრესიის საყრდენი, განვითარების მუხრუჭი, ომის საფრთხე².

ამგვარად, ნ. ნიკოლაძის მახვილ გონებას და დამკვირვებელ თვალს მხედველობიდან არ გამოპარვია ლეონ გამბეტას პიროვნებისა და მისი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობის წინააღმდეგობრივი ხასიათი. მან მისი პოლიტიკური ბიოგრაფია გააშუქა მესამე

¹ Н. Николодзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 34—35.

² ნ. სკანდელი (ნ. ნიკოლაძე), საუბარი ლუი ბლანთან, ჟურნ. „კრებული“, 1873, № 4, გვ. 221.

რესპუბლიკაში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების ფონზე, მოვლენათა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაცვით. მან ხაზგასმით აღნიშნა გამბეტას პოლიტიკური ევოლუცია მარჯვნივ და იგი გარკვეულ ვითარებას დაუქვემდებარა. ნ. ნიკოლაძემ გამბეტაში დაინახა ბურჟუაზიული რესპუბლიკელი, რომელიც სერიოზული ავტორიტეტით სარგებლობდა მანამ, სანამ იცავდა რესპუბლიკას მონარქისტული საფრთხისაგან და სოციალური რეფორმების საჭიროების დემოგოგიური მოთხოვნებით პროგრესის მომხრედ აცხადებდა თავს. იგი იცავდა ბურჟუაზიულ რესპუბლიკას და მთელ კაპიტალისტურ ურთიერთობას ყველა მისი სიმახინჯით, აბუჩად იგდებდა მშრომელ მასებს და მათ „შიშშლით სიკვდილის უფლებას“ აძლევდა. იგი მტრულად ეყიდებოდა მუშათა მოძრაობის წარმატებას და „წითელი საფრთხით“ ცდილობდა დაერაზმა მთელი შეძლებული კლასები მიჭწინააღმდეგ.

ეს იყო ერთ-ერთი უადრესად პროგრესული და დემოკრატიული შეხედულება, რომელიც თავის დროზე გამოითქვა გამბეტას შესახებ.

* * *

ცნობილ ფრანგ უტოპისტ-სოციალისტს, პუბლიცისტსა და ისტორიკოსს ლუი ბლანს ნ. ნიკოლაძე უწოდებს მოაზროვნეს და უტოპისტს, რომელიც თავის თავში შეიცავდა ყველა იმ მანკიერებას, რაც დამახასიათებელია უტოპისტ-სოციალისტებისათვის. უტოპისტ-სოციალისტებისათვის კი, ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, დამახასიათებელია იდეალიზმი, მათ მიერ შემუშავებული იდეებისათვის გადამწყვეტი როლის მიკუთვნება. ისინი დარწმუნებული არიან, რომ, როდესაც მათი იდეები მომწიფდება და ადამიანთა თავებს დაეუფლება, მაშინ თვით გამოჩნდებიან ის ადამიანები, რომლებიც ამ იდეებს გამოიყენებენ და მისი ნაყოფით დასტკებებიან¹.

ლუი ბლანი, როგორც მართებულად აღნიშნავენ იგი, სხვა უტოპისტების მსგავსად დარწმუნებულია, რომ ქვეყანას, მსოფლიოს მართავს მხოლოდ და მხოლოდ აზრი, რომ დედამიწის ჰემსფეროში მბრძანებლები არიან ის მოაზროვნეები, რომელთა აზრი ქმნის მო-

¹ Н. Николоадзе, Луи Блан и Гамбетта, გვ. 6.

მავლის საქმეებს, რომელთა სულიც წინასწარ აგებს მომავალ თაობათა ცხოვრებას, რომელთა სიტყვა და მაგალითი ამაღლებს ადამიანთა სულის დონეს¹.

ნ. ნიკოლაძის აზრით, ლუი ბლანი მოკლებული იყო გამბედაობის დამახასიათებელ ბრწყინვალე მხარეებს — მის ნიჭსა და მშფოთვარე, ცეცხლოვან ტემპერამენტს, თუმცა მასთან შედარებით უფრო ღრმა და გამჭირაბი იყო, თანაც ყოველგვარი თეატრალიზის მტერი².

ნ. ნიკოლაძე ლუი ბლანის ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებად იმას, რომ მან, თითქოს, რესპუბლიკას უფრო მეტი გაუყვია, ვიდრე გამბედავ, მოუპოვა რა მას მტკიცე ავტორიტეტი მუშათა შორის («...ради своего сознания»). მუშათა რიგებში კი რესპუბლიკისათვის ნდობისა და ავტორიტეტის მოპოვება ძნელი საქმე იყო, მით უფრო, რომ უტოპისტ-სოციალისტები — სენ-სიმონისტები და ფურიერისტები აშკარად აღიარებდნენ: სოციალიზმი არ საჭიროებს რესპუბლიკას და იგი შეიძლება მონარქიასაც შეეგუოს, თუ ეს უკანასკნელი საჭირო სოციალურ რეფორმებს გაატარებს³. ლუი ბლანი, ნ. ნიკოლაძის თქმით, მთელი თავისი დიდი ტალანტი იმას მოაწოდებდა, რომ მუშები დაერწმუნებინა: მხოლოდ რესპუბლიკაა იმდენად ძლიერი, რომ ხალხის ცხოვრებაში მიღწეულ იქნეს „ეკონომიური სიმართლე“⁴.

ნ. ნიკოლაძე, ცხადია, ამ ფაქტის კონსტანტაციით კმაყოფილდება. იგი არაფერს ამბობს იმის შესახებ, როგორი იყო თვით ის რესპუბლიკა, ან რა იყო მისი კლასობრივი დანიშნულება, რომლის განმტკიცებისათვის იბრძოდა იგი; რომლის ავტორიტეტი სურდა განემტკიცებინა მას მუშათა კლასის რიგებში. არაფერს ამბობს ნ. ნიკოლაძე იმის შესახებაც, თუ როგორი სახის რესპუბლიკა იყო ლუი ბლანის იდეალი, ან რა სახით წარმოედგინა მას „ეკონომიური სიმართლის“ განხორციელება ამ რესპუბლიკის მიერ.

ჩვენთვის კი ცნობილია, რომ ლუი ბლანი, მართალია, იბრძოდა სახელმწიფოებრივი წყობილების დემოკრატიზაციისათვის და აყე-

¹ Н. Николაძე, Луи Блан и Гамбетта, გვ. 38.

² იქვე, გვ. 39.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 40.

ნებდა მუშებისათვის სახელმწიფოს დახმარების მოთხოვნას, მაგრამ არ ესმოდა თვით სახელმწიფოს კლასობრივი ბუნება და დანიშნულება. იგი ბურჟუაზიულ რესპუბლიკაში ხედავდა „მუშათა. ასოციაციის“ ბაზაზე აგებული „შრომის სუფევის“ იარაღს. მას ეგონა, რომ თუ საყოველთაო-საარჩევნო უფლება გატარდებოდა და რესპუბლიკა დამყარდებოდა, ასეთი რესპუბლიკა (მისი წარმოდგენით დემოკრატიული) მუშების ეკონომიურ განთავისუფლებას მოახდენდა. ლუი ბლანს არ ესმოდა, რომ ყოველგვარი რესპუბლიკა კაპიტალიზმის არსებობის პირობებში ბურჟუაზიის ბატონობის იარაღს წარმოადგენს, კლასობრივია თავისი ხასიათით, მუშათა კლასის ექსპლოატაციას ეწევა და მას არ შეუძლია შრომის ეკონომიური განთავისუფლება მოახდინოს. ლუი ბლანი ხომ არ ცნობდა კლასობრივ ბრძოლას, არ აყენებდა მუშათა კლასის მიერ ძალაუფლების ხელში აღების მოთხოვნას და ფიქრობდა რა, რომ „ადამიანები ყველანი ძმები არიან“, თვით ბურჟუაზიის „კეთილშობილებაზე“ ამყარებდა დიდ იმედს. ლუი ბლანი, სენ-სიმონის, ფურიეს და სხვა უტოპისტ-სოციალისტების მსგავსად, ფიქრობდა, რომ „საკმაოა მხოლოდ დავარწმუნოთ მმართველნი და გაბატონებული კლასები თანამედროვე წესების უსამართლობაში, და მაშინ ადვილად დამყარდება... საყოველთაო კეთილდღეობა“. მისი იდეალი იყო „სოციალიზმი ბრძოლის გარეშე“ (ვ. ი. ლენინი).

ნ. ნიკოლაძის შეხედულებით, ლუი ბლანმა წამოაყენა სახელმწიფო სოციალიზმის დოქტრინა, რომელიც დამყარებული იყო მთელი სახელმწიფოს სოციალურ გარდაქმნაზე¹. ამასთან ერთად, ის საჭიროდ მიიჩნევს ზაზგასმით აღნიშნოს, რომ ლუი ბლანი ძალდატანებითი მეთოდების მტერი იყო, რეფორმების გზით ცდილობდა დასახული მიზნების განხორციელებას და ამისათვის მუშებში „გაუბედავისა და ღუენეს სახელი დაიმსახურა“².

ამის შემდეგ უცნაურად გვეჩვენება ნ. ნიკოლაძის აზრი იმის შესახებ, თითქოს ლუი ბლანის სახელმწიფო სოციალიზმის დოქტრინამ ისეთი მიმდევრები და მომხრეები პოვა, როგორიც იყვნენ ლასალი და მარქსი³.

¹ Н. Николадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 40.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 40.

ლუი ბლანის სოციალიზმი წვრილბურჟუაზიული, უტოპიური სოციალიზმია. თავია „შრომის ორგანიზაციით“ ლუი ბლანი წვრილი დაქსაქსული ხელოსნების, მუშების და სხვა წვრილბურჟუაზიული ფენების სულისკვეთებას და მისწრაფებას გამოხატავს. მის, სოციალიზმს და ბრძოლის მეთოდებს არაფერი საერთო არ აქვს ორგანიზებულ, ინდუსტრიულ მუშათა კლასთან, რომელიც მომავლისაკენ იხედება და წარსულის რესტავრაციაზე არ ოცნებობს. გარდა გარეგნული სახელწოდებისა, ლუი ბლანის სოციალიზმსა და მეცნიერულ სოციალიზმს შორის, რომელიც მარქსისა და ენგელსის გენიამ შექმნა, არაფერი საერთო არ არსებობს. მარქსიზმი მეცნიერული სოციალიზმია, მუშათა კლასის მეცნიერული და რევოლუციური მსოფლმხედველობაა. მარქსიზმს გონებიდან კი არ გამოუყვანია კაპიტალისტური საზოგადოების შეცვლისა და სოციალისტური საზოგადოების შექმნის აუცილებლობა, არამედ საზოგადოების ეკონომიურ ფორმაციათა და თვით კაპიტალისტური სისტემის ანატომიის ღრმა მეცნიერული შესწავლიდან. მარქსიზმი ხომ ყოველგვარი რეფორმიზმის მტერია, იგი ცნობს მუშათა კლასის დიდ ისტორიულ მისიას, აღიარებს კლასობრივ ბრძოლას და კაპიტალისტური წყობილების უკლასო სოციალისტური საზოგადოებით შეცვლის დიდ მისიას სწორედ მუშათა კლასს აკისრებს. ლუი ბლანის „შრომის ორგანიზაციასა“ და მეცნიერული სოციალიზმის იმ ეკონომიურ პრინციპებს შორის, რომელიც მარქსმა და ენგელსმა შეიმუშავეს, უდიდესი განსხვავება და დაპირისპირებაა. დაბოლოს, იგივე უნდა ითქვას ნ. ნიკოლაძის მიერ ლასალისა და მარქსის ერთად დასახელების შესახებაც. ლასალსა და მარქსს და მათ მსოფლმხედველობას შორის ისეთივე დიდი განსხვავება იყო, როგორიც ლუი ბლანსა და მარქსს შორის. ნ. ნიკოლაძეს კარგად მოეხსენება ეს. აქ კი ხაზგაუსმელად ტოვებს მას.

ეხება რა ლუი ბლანის როლს 1848 წლის რევოლუციაში, ნ. ნიკოლაძე წერს: ლუი ბლანი მუშათა მასის კერპი იყო; მას შეეძლო ერთი სიტყვა ეთქვა პარიზის მშრომელებისათვის და დროებითი მთავრობისაგან არაფერი არ დარჩებოდა. მაგრამ ლუი ბლანი არ წავიდა ამ გაბედული და სახიფათო გზით. მან არ ისარგებლა შექმნილი ვითარებით, ვერ გამოიყენა ბურჟუაზიის პანიკა, რათა გაეტარებინა

ცხოვრებაში (თუნდაც დროებით) ისეთი რეფორმები, რომელთა კვალის წაშლა მომავალში არავითარ რეაქციას არ შეეძლო¹.

ნ. ნიკოლაძეს თვითონ უკვირს, თუ რატომ მოიქცა ასე ლუი ბლანი, რამ შეუშალა მას ხელი, გაუბედაობამ, პრაქტიკული როლისათვის მოუზნადებლობამ, თუ დარწმუნებამ, რომ მასები ჯერ კიდევ არ არიან მზად ამ გაბედული და საშიში ჩანაფიქრის შესასრულებლად?².

ნ. ნიკოლაძე კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებს საკითხს და ვარაუდის სახით რამდენიმე მოტივს ასახელებს. ჩვენ კი შეიძლება გარკვევით ეუპასუხოთ მის მიერ დასმულ კითხვაზე: მსოფლმხედველობითმა შეზღუდულობამ, დოქტრინიორობამ და წვრილბურჟუაზიულ-რეფორმისტულმა ტაქტიკამ საშუალება არ მისცა ლუი ბლანს მშრომელი მასების ჭეშმარიტი ხელმძღვანელის როლი ეთამაშა და მათი ინტერესებისათვის ენერგიული ბრძოლა გაეშალა.

ნ. ნიკოლაძეს მხედველობიდან არ გამოპარვია ლუი ბლანის უნაყოფო საქმიანობა ლუქსემბურგის კომისიაში, რომელსაც მშრომელთა მდგომარეობის საკითხის შესწავლა და სათანადო ღონისძიებების გამომუშავება ევალებოდა.

როგორც ცნობილია, ბურჟუაზიულმა დროებითმა მთავრობამ ლუქსემბურგის კომისიის ხელმძღვანელებად ლუი ბლანი და მუშა ალბერი დანიშნა, რათა ამით საშუალება მისცემოდა მას გამოეყენა ისინი მთავრობის შემადგენლობიდან, ჩაება უნაყოფო საქმეში და შეეღახა მათი ავტორიტეტი მშრომელთა თვალში. ლუი ბლანმა თავისი რეფორმისტული ტაქტიკით, ბურჟუაზიასთან შემარიგებლობით თვითონ შეუწყო ხელი, რომ ლუქსემბურგის სასახლეში მომუშავე კომისიას არაფერი არ გაეკეთებინა, არ გაეტარებინა კლასობრივი ხაზი. მუშებისა და მეწარმეთა მორიგების ცდით მუშათა თვალში ამ კომისიის ავტორიტეტი დაეცა, თვით კი მათი უნდობლობა დაიმსახურეს. მარქსმა ტყუილად როდი უწოდა ამ კომისიას სოციალისტური სინაგოგა, „...რომლის მღვდელმთავრების, ლუი ბლანის და ალბერის, ამოცანას შეადგენდა ალტკმული ჭკეყნის აღმოჩენა, ახალი

¹ Н. Николадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

² იქვე, გვ. 43.

სახარების ქადაგება და პარიზის პროლეტარიატის უზრუნველყოფა სამუშაოთი¹.

ნ. ნიკოლაძეს მართებულად აქვს აღნიშნული, რომ ლუი ბლანს სამი თვის განმავლობაში არსებითად არაფერი არ გაუქეთებია ლუქსემბურგის კომისიაში, სადაც იგი აკადემიური დავით იყო გართული «как быть и что делать мелочными подробностями вопроса»².

ამ პასიურობამ კი ბურჟუაზიის შიშს ბოლო მოუღო და საშუალება მისცა მას შეტევაზე გადასულიყო. სამი თვის გასვლის შემდეგ, როგორც აღნიშნავს თვით ნ. ნიკოლაძე, „...პროვინციამ დამფუძნებელ კრებაში მონაწილისტული უმრავლესობა აირჩია“³.

ნ. ნიკოლაძეს ვერ უპატიებია ლუი ბლანისათვის ასეთი უმოქმედობა, ვერ უპატიებია ის, რომ მან 1848 წლის რევოლუციის დროს ვერაფერი ვერ გაუქეთა თავის პარტიას და დოქტრინას. იგი ხელახლეულებაში იყო და ვერაფერი ვერ გააკეთა, მაშასადამე, იგი ცარიელი კაცია, სიტყვის კაცია და არა საქმის⁴.

აღნიშნა რა ლუი ბლანის უუნარობა და უმოქმედობა ლუქსემბურგის კომისიაში ყოფნის დროს, ნ. ნიკოლაძემ არსებითად დაგმო მისი რეფორმიზმი, დაგმო მთელი მისი ტაქტიკა და ხაზი გაუსვა მისი საქმიანობის მავნებლობას მუშათა კლასის ინტერესებისათვის, პროგრესულ-დემოკრატიული პოზიციიდან მძაფრი კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა მთელი მისი იმდროინდელი საქმიანობა.

ლუი ბლანის, როგორც მუშათა კლასის წარმომადგენლის მოქმედება ლუქსემბურგის კომისიაში, წვრილბურჟუაზიული ოპორტუნიზმის ნიმუში და მშრომელთა ინტერესების დაღატაკის აშკარა მაგალითია. ამიტომ იყო, რომ მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსებმა სასტიკად დაგმეს ლუი ბლანის აღნიშნული ტაქტიკა, სასაცილოდ აიგდეს ბურჟუაზიასთან შერიგების ამოცანა, რომელმაც ფრანგ მუშათა „კერპი“ ბურჟუაზიის მაჩანჩალად აქცია. განაზოგადეს რა მისი მავნე გამოცდილება, მათ ყველა ქვეყნის მუშათა კლასს მიუთი-

1 კ. მარქსი, კლასთა ბრძოლა საფრანგეთში... კ. მარქსი, ფ. ენგელსი. რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1950, გვ. 147.

2 Н. Николაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 43.

3 იქვე.

4 იქვე, გვ. 44.

თეს ასეთი ტაქტიკის დაუშვებლობაზე. ვ. ი. ლენინმა ლუი ბლანის აღნიშნული ტაქტიკა „ლუიბლანოვშჩინის“ სახელით მონათლა, ხაზი გაუსვა რა, რომ „ლუიბლანოვშჩინა“ ღუპავს და სულერთიანად და-ღუპავს რევოლუციის წარმატებას, თვით თავისუფლების წარმატე-ბასაც კი, თუ მასები არ გათავისუფლდებიან წვრილბურჟუაზიულა ილუზიის ტყვეობისაგან.

* * *

ანრი როშფორი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ფიგურა იყო საფრანგეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მეორე იმპერიის წლებში და მესამე რესპუბლიკის პირველ პერიოდში. იყო რა მოწოდებით გან-თქმული ჟურნალისტი, იგი თავისი მახვილი სატირით დაუნდობელ ბრძოლას ეწეოდა ნაპოლეონ მესამის, მისი სამეფო კარის რეაქციუ-ლი ხროვის, მისი მინისტრების, მექრთამე პარლამენტარებისა და ამ რმპერიის სხვა ბურჟთა წინააღმდეგ. ამ ბრძოლას, უკიდურესი მემარ-ცხენე რესპუბლიკური მრწამსის გამო, იგი განაგრძობს რესპუბლიკის გამოცხადებისა და დროებითი თავდაცვის მთავრობის შექმნის შემ-დეგაც. მისი ბასრი კალამი ამ წლებში მიმართულია ამ მთავრობის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის წინააღმდეგ. თავისი შეურიგებე-ლი პოზიციის გამო, როშფორს სდევდა როგორც ნაპოლეონ მესამის ხელისუფლება, ისე მესამე რესპუბლიკის მთავრობაც.

იმ ენერგიულმა ბრძოლამ, რომელსაც ანრი როშფორი ეწეოდა საფრანგეთის ერის ყველა ჯურის გამყიდველთა წინააღმდეგ, იქნე-ბოდნენ ისინი მონარქისტები, თუ რესპუბლიკელთა ჯურქში გამო-ხვეული რეაქციონერები, მას დიდი ავტორიტეტი მოუპოვა საფრან-გეთის მოსახლეობის ფართო ფენებში. ამით მან მუშათა მასის ნა-წილის თანაგრძნობაც კი დაიმსახურა.

აღნიშნულის გამო, სავსებით ბუნებრივია ის სერიოზული ყურა-ღლება, რომელიც ნ. ნიკოლაძემ მიაქცია ანრი როშფორის საზოგა-დოებრივ-პოლიტიკურ მოღვაწეობას და საფრანგეთის ხელისუფალ-თა ბრძოლას მის წინააღმდეგ¹.

¹ იყო სხვა მიზეზებიც, რომელმაც განაპირობა ნ. ნიკოლაძის განსაკუთრებუ-ლი სიმაჟათა ანრი როშფორისადმი. ისინი ზომ „საბრძოლო ფრონტზე“ ძმები

თავის წერილებში ანრი როშფორის შესახებ ნ. ნიკოლაძე ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით განიხილავს ამ პოლიტიკური მოღვაწის გამოსვლას სამწერლო-პუბლიცისტურ ასპარეზზე, მისი სატირული ნიჭის გაფურჩქვნას, ამ სატირის მიმართვას ქვეყნის და რესპუბლიკის მტრების წინააღმდეგ მეორე იმპერიის წლებში, მის პოლიტიკურ საქმიანობას დროებითი მთავრობის რიგებში, პარიზის კომუნის დღეებში და პარიზის კომუნის განადგურების შემდეგ. მხედველობის გარეშე არ ჩიება მას როშფორის დევნა მეორე იმპერიისა და მესამე რესპუბლიკის წლებში, მისი გადასახლება ახალი კალედონიის კუნძულზე და სხვ.

წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ნიკოლაძეს ერთ მთლიან პიროვნებად მიაჩნია ანრი როშფორი, დიდ პატივს სცემს და მასზე ხედავს თანმიმდევარ სოციალ-რესპუბლიკელს, დემოკრატს, რესპუბლიკის ყველა ჯურის მტრების მტერს და ულმობელ მხილელებს.

როგორც ნ. ნიკოლაძე გადმოგვცემს, ანრი როშფორმა ფრანგი ხალხის დაბალი ფენების სიყვარული და ღრმა ავტორიტეტი დაიმსახურა 1868 წლიდან, როდესაც მან თავისი ნიჭი, უნარი, ჟურნალისტის და იუმორისტის დიდი ძალა მეორე იმპერიის სისტემის, პირა-

იყენენ. ორივე ცნობილი ჟურნალისტი იყო. მათი დეურად, მსოფლმხედველობით. სულისკვეთებითაც ბევრი რამ საერთო ჰქონდათ. ანრი როშფორი ნ. ნიკოლაძისათვის, როგორც ჟურნალისტისათვის, სულიერ ორეულს წარმოადგენდა. ცნობილია, რომ ნ. ნიკოლაძე არათუ პირად ურთიერთობაში იყო ანრი როშფორთან, არამედ ძალზე დაახლოებული იყო მასთან. როდესაც 1878 წელს ნ. ნიკოლაძემ გამოსცა გაზეთი «*Одзор*»-ი, მან გადწყვიტა ანრი როშფორი მის მუდმივ კორესპონდენტად გაეხადა და მისთვის ეთხოვა ახალი გაზეთის ფურცლებზე პერიოდულად გაეშუქებინა საფრანგეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება. ამასთან დაკავშირებით მას მიწერ-მოწერა ჰქონდა როშფორთან. (მიწერ-მოწერა, უფრო ზუსტად როშფორის წერილები ნ. ნიკოლაძისადმი დაცულია სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკის ნ. ნიკოლაძის პირად არქივში, ფონდი №№ 13/258, 13/260). ანრი როშფორმა მართლაც დააკმაყოფილა ქართველი „თანამეცალმის“ თხოვნა და ნ. ნიკოლაძის გაზეთში მოათავსა სამი წერილი (1878 წ., № 5, № 19 და № 53 სახელწოდებით: «*Письма о Франшии*», «*Дела и люди Франшии*» და «*Коммунация зомтиков*»). ეს წერილები მისთვის დამახასიათებელი სიმახვილით, სატირული ტონით და რადიკალური მანერით არის დაწერილი. სხვადასხვა მიზეზების გამო როშფორმა შემდგომი თანამშრომლობა «*Одзор*»-ში ვერ შეძლო.

დად ნაპოლეონ მესამის მეფობის მახინჯი მხარეების გამანადგურებელ კრიტიკას მოახმარა.

ანრი როშფორის მამხილებელ გამოსვლას მეორე იმპერიის წინააღმდეგ ნ. ნიკოლაძე დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს და იგი ერთ-ერთ იმ ფაქტორად მიაჩნია, რომელმაც მეორე იმპერიას და მის გვირგვინოსან ლუი ნაპოლეონს შეურყია ავტორიტეტი და გამოაცალა საყრდენი მოსახლეობაში. თავის მხრივ მის დიდ ძალას და წარმატებას მოსახლეობაში იგი უშუალოდ უკავშირებს რესპუბლიკისა და რესპუბლიკელთა სერიოზულ წარმატებას მეორე იმპერიის უკანასკნელ წლებში. „მე მმართველობაზე საფრანგეთი ვაციწეო“, თქვა ანრი როშფორმა და ეს მართლაც ასე იყო.

მეორე იმპერიის წინააღმდეგ აქტიური ბრძოლისათვის ციხეში ჩაგდებულმა ანრი როშფორმა ხმა აღიმალა საფრანგეთ-პრუსიის ომის წინააღმდეგ. იგი მან მიიჩნია საზარელ ომად, რომელიც ბონაპარტის და მისი სახლობის გულისათვის დაღუპავდა საფრანგეთს. რესპუბლიკის გამოცხადებისა და დროებითი მთავრობის შექმნის შემდეგ ანრი როშფორი ამ მთავრობის წევრი გახდა. ნ. ნიკოლაძის თქმით, მოლაყბე რესპუბლიკელებმა იფიქრეს: „როშფორი ჩვენთვის გარეთ უფრო საშიში იქნებოდა, ვინემ შიგნითო“¹.

მშრომელი მასები, რომელთა დაჟინებითი მოთხოვნითაც მოლაყბე ბურჟუა პოლიტიკანებმა როშფორი დროებითი მთავრობის შემადგენლობაში შეიყვანეს, ბევრ რაიმეს მოელოდნენ მისგან. მაგრამ მათი იმედები ანრი როშფორმა არ გაამართლა. იგი ვერ აღმოჩნდა მოწოდების სიმაღლეზე. მან, როგორც გულისტკივილით და საყვედურის კილოთი აღნიშნავს ნ. ნიკოლაძე, ვერ გამოიჩინა ნებისყოფის სიმტკიცე და გამბედაობა, ვერ გამოააშკარავა გამცემლები, ნილაბი ვერ ჩამოხსნა ტროშიუ-ფავრებს და არ დაეყრდნო ხალხის ფართო მასებს. ამის ნაცვლად მან სიჩუმე არჩია, თავი ანება მთავრობის წევრობას და თვით პრესის ფურცლებიც კი არ გამოიყენა დროებითი მთავრობის უხეირობისა და გამცემლური საქმეების მზის სინათლეზე გამოსატანად. ნ. ნიკოლაძის აზრით, ანრი როშფორმა ეს მოიმოქმედა „პატიოსნური“ მოსაზრებებით: არ უნდოდა მისთვის

¹ ნ. ნიკოლაძე, ანრი როშფორი, თბ., ტ. 3, გვ. 425.

გერმანელების წინააღმდეგ ბრძოლაში ხელი შეეშალა. ისტორია ამისათვის არ აპატიებს მასო,—დასძენს ნ. ნიკოლაძე¹.

სხვა წერილში „საფრანგეთის ახალი მმართველობა“ (ისტორიული ბიოგრაფია), რომელშიც „დროებითი თავდაცვითი“ მთავრობის შემადგენლობის დახასიათებას იძლევა, ნ. ნიკოლაძე, მართალია, აღნიშნავს ანრი როშფორის ბევრ დადებით თვისებას და მკვეთრად განასხვავებს მას ამ მთავრობის სხვა წევრებისაგან, მაგრამ, ამასთან ერთად, მიუთითებს მის სუსტ მხარესაც: ქვეყნის და ხალხის საჭიროების საფუძვლიანი შეცნობის უუნარობას².

ნ. ნიკოლაძე მხედველობის გარეშე არ ტოვებს ანრი როშფორის საქმიანობას პარიზის კომუნის დღეებში. მართალია, იგი დარჩა კომუნართა ხელში გადასულ საფრანგეთის დედაქალაქში, მაგრამ არც ვერსაღეულებს და არც კომუნარებს არ ემხრობოდა და პრესის ფურცლებზე ისევ მონარქისტებს ებრძოდა. მან საჯაროდ დაგმო ვერსაღეულების მიერ პარიზისათვის ზარბაზნების დაშენა და მას ბარბაროსობა უწოდა. პარიზიდან გასული ანრი როშფორი პრუსიელებს უვარდება ხელში, რომელთაც იგი ვერსაღელ ჯალათებს გადასცეს, ვერსაღეულებმა კი ციხეში მოათავსეს ეს მათთვის საძულველი პირი³.

მესამე რესპუბლიკის მთავრობამ სასტიკად იძია შური ანრი როშფორზე და იგი ციხეში ხანგრძლივად ყოფნის შემდეგ ახალ კალედონიაზე გადაასახლა. ამასთან დაკავშირებით ნ. ნიკოლაძე „დროების“ 1873 წლის 32-ე ნომერში ათავსებს მორიგ წერილს „ანრი როშფორის დაკარგვა“, რომელშიც აღწერილია ამ მებრძოლი მემარცხენე რესპუბლიკელის ციხიდან გამოყვანისა და ახალ კალედონიაზე გაგზავნის პოლიციური აქტი. წერილში აღნიშნულია ის უდიდესი აღშფოთება, რომლითაც შეეგება მშრომელი მოსახლეობა საფრანგეთის ხელისუფლების შურისძიების აქტს ანრი როშფორის მიმართ.

პირადად ნ. ნიკოლაძე მთლიანად და სავსებით უერთდება ამ სამართლიან აღშფოთებას, სასტიკად გმობს მესამე რესპუბლიკის

1 ნ. ნიკოლაძე, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. 3, გვ. 434—435.

2 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 2, გვ. 198—199.

3 ნ. ნიკოლაძე, თხზ., ტ. 3, გვ. 434—435.

მესვეურთა პოლიციურ ძალადობას გამოჩენილი ჟურნალისტისა და სახელმწიფო მოღვაწის მიმართ და სრულ თანაგრძნობას უცხადებს მას. ეხება რა ანრი როშფორისათვის გამოტანილი სასტიკი განაჩენის მოტივს, ნ. ნიკოლაძე წერს: მესამე რესპუბლიკის ანტიხალხური მმართველობა იმიტომ გზავნის ანრი როშფორს ახალ კალედონიაზე იქ ჩასაკვდომად, რომ იგი ამ მმართველობის ნიჭიერი და საშიში მტერია, რომ იგი რესპუბლიკური პარტიის გამოსადეგი და ძვირფასი წევრია, რომ იმის ერთ დაცინვას. ერთ მის სიტყვას მეტი გავლენა აქვს, ვინემ ჟიულ ფავრის და მისი ამხანაგების გაუთავებელ „რეჩებს“¹.

ახალ კალედონიაზე გადასახლებულმა ანრი როშფორმა მოახერხა გაქცევა და უშიშარ ადგილს შეაფარა თავი (აშშ-ში). ამ ამბავმა საბაბი მისცა ნ. ნიკოლაძეს ერთხელ კიდევ დაბრუნებოდა ძველ თემას. მან გონებამახვილური სატირული ფელეტონი მიუძღვნა ახალი კალედონიიდან ანრი როშფორის გაქცევის ფაქტს და იმ აურზაურს, რომელიც მან პარიზის მმართველ წრეებში გამოიწვია.

ამ წერილშიც, ზემოთ დასახელებული წერილების მსგავსად, ნ. ნიკოლაძე აშკარა სიმპათიას ამჟღავნებს ანრი როშფორის მიმართ. იგი უერთდება პარიზის წვრილი ბურჟუაზიული მასის ჭეშმარიტი რადიკალებისა და მუშათა წრეების სიხარულს ამ საზოგადო მოღვაწის გაქცევის გამო. თანაც გამანადგურებელ სატირას მიმართავს იმ რეაქციულ-მონარქისტული წრეების მიმართ, რომლებშიაც ანრი როშფორის გაქცევამ დაბნეულობა და გაბოროტება გამოიწვია².

ანრი როშფორის აქტიური საზოგადოებრივ-პოლიტიკური საქმიანობა საფრანგეთის ოპოზიციური პრესის ფურცლებზე, მისი შეურიგებელი ბრძოლა რესპუბლიკის ყველა ჯურის მტრის წინააღმდეგ, მისი პრინციპულობა და მოუსყიდველობა, რომელიც თვით მარქსისა და ენგელსისაც არა ერთხელ აღუნიშნავთ, ნ. ნიკოლაძის ერთ-ერთ საყვარელ თემას წარმოადგენდა.

შემთხვევითი არ ყოფილა ნ. ნიკოლაძის ასეთი ყურადღება ანრი

¹ ნ. ნიკოლაძე, ანრი როშფორი, თბ., ტ. 3, გვ. 435—436.

² П. Ботин (ნ. ნიკოლაძე), Письма с того света, «Ипполитский вестник», 1874 г., № 59.

როშფორისადმი. საფრანგეთის მესამე რესპუბლიკის პოლიტიკურ მოღვაწეთა და ჟურნალისტთა შორის ანრი როშფორი ნ. ნიკოლაძის განსაკუთრებული სიმპათიით სარგებლობდა. იგი იყო მისი „სათაყვანებელი გმირი“, რომელიც ახლო იდგა მის პოლიტიკურ მრწამსთან. ანრი როშფორში ნ. ნიკოლაძე ხედავდა თანმიმდევრულ სოციალ-რესპუბლიკელს, მონარქისტთა დაუძინებელ მტერს, მოლაყებ ბურჟუა პოლიტიკანთა შეურიგებელ მოწინააღმდეგეს, რადიკალური ფორმების ქომაგს, ისეთ პიროვნებას, რომელიც ისტორიული პროგრესის გზით მიდიოდა და ცხოვრების მოთხოვნილებებს ესმაურებოდა. ამიტომ არის, რომ იგი ასეთი სიმპათიით და თანაგრძნობით აშუქებს როშფორის მიერ განვლილი ცხოვრების გზას, ამიტომაც, რომ იგი აღშფოთებას გამოთქვამს მეორე იმპერიისა და მესამე რესპუბლიკის მენეჟერთა მიმართ, მისი ღვეწის გამო, ალტაცებით ეგებება მის გაქცევას ახალი კალედონიიდან და ამერიკის შეერთებულ შტატების ტერიტორიაზე თავის შეფარებას (და ახალი „ფანრის“ მეშვეობით ისევ ბრძოლის გაგრძელებას მდევნელთა წინააღმდეგ).

მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ნ. ნიკოლაძე რამდენადმე აჭარბებს ანრი როშფორის დამსახურების შეფასებაში, რითაც ისტორიულ სინამდვილეს შორდება. განა თვით მისთვისაც არ არის ცნობილი, რომ ანრი როშფორი ბურჟუაზიულ რესპუბლიკელთა უკიდურეს მემარცხენე ფრთას ეკუთვნოდა და სოციალური რეფორმების იქით არ მიდიოდა. თუ ერთი მხარით კაპიტალისტური სისტემის სერიოზულ მოდერნიზებას უჭერდა მხარს, სამაგიეროდ სოციალიზმის იდეებისადმი მტრულად იყო განწყობილი.

ანრი როშფორის ბრძოლა მოწინააღმდეგეებთან, რომლის დროსაც იგი ასე ოსტატურად იყენებდა თავის ღიდ ჟურნალისტურ ტალანტს, სატირას და იუმორს, არსებითად პოლიტიკური სფეროთი იყო შემოფარგლული. ეს ბრძოლა მიმდინარეობდა მხოლოდ ბურჟუაზიული რესპუბლიკის ჩარჩოებში. ეკონომიური პრობლემები მას არ აინტერესებდა, „შრომის სუფევის“ შექმნას არ მოითხოვდა და არც რადიკალური ეკონომიური გარდაქმნის გეგმებს აყენებდა. მისი მსოფლმხედველობა წვრილბურჟუაზიული რესპუბლიკელის პოლიტიკურ ჩარჩოებს არ შორდებოდა. ეს კი ნ. ნიკოლაძის მიერ არ არის ხაზგასმული.

მართალია, ანრი როშფორი მთლიანი პიროვნებაა, მაგრამ მის

მოღვაწეობაში მაინც შეიმჩნევა ორი პერიოდი: პირველი დაახლოებით პარიზის კომუნაჲს და მეორე მის შემდეგ. პირველ პერიოდში ანრი როშფორი უფრო თანმიმდევარი იყო, ვიდრე მეორეში, მის თავდასხმებს რესპუბლიკის მტრებზე და თვით რესპუბლიკის მემარჯვენე ბურჟუაზიულ ლიდერებზე, რომელსაც იგი პრესის ფურცლებიდან ეწეოდა, ამ პერიოდში უაღრესად მებრძოლი და რადიკალური ხასიათი ჰქონდა. ამას კი მეორე პერიოდში ზევნ უკვე ვეღარ ვხედავთ.

„სასინჯ ქვას“ ანრი როშფორის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობისა და მსოფლმხედველობისათვის პარიზის კომუნა წარმოადგენდა. 18 მარტის რევოლუციის გამარჯვების დროს ანრი როშფორი პარიზში იმყოფებოდა. პარიზში დარჩა იგი კომუნის არჩევისა და მის მიერ ხელისუფლების აღების შემდეგაც. რას აკეთებდა იგი მაშინ პარიზში? როგორც თვით ნ. ნიკოლაძე აღნიშნავს, ანრი როშფორი ისევ განაგრძობდა სატირითა და იუმორით მონარქისტების წინააღმდეგ ბრძოლას. მაგრამ მან ვერ გაიგო პარიზის კომუნა და მონაწილეობა არ მიიღო მის საქმიანობაში. მან ამჯობინა ნეიტრალიტეტი დაეცვა ორი მტრული სამყაროს სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში. ვერსალის ხროვის მიერ პარიზისათვის ზარბაზნების დაშენამ ანრი როშფორის სამართლიანი პროტესტი გამოიწვია. მან ეს აქტი აშკარა ბარბაროსობად მონათლა. მაგრამ ამ გადამწყვეტ მომენტშიც არ ცვლის იგი თავის „ჩაურევლობის“ პოლიტიკას. ცოტა გვიან ანრი როშფორი პარიზის კომუნარებს წაეჩხუბა და იძულებული გახდა პარიზიდან გაქცეულიყო. ამის შემდეგ მოხდა მისი შეპყრობა პრუსიელების მიერ, მათგან მისი ვერსალელების ხელში გადაცემა, მათი შურისძიება და ახალ კალედონიაზე გადასახლება, მისი იქიდან გაქცევა და ა. შ.

ყველაფერი ეს ხაზგასმულია ნ. ნიკოლაძის მიერ, მაგრამ კარგი იყო, რომ მას აქ არ დაესვა წერტილი. ხაზგასმით აღენიშნა მისი არათანმიმდევრობა, მინუსად ჩაეთვალა მისი ნეიტრალიტეტი პარიზის კომუნის დღეებში და ერთგვარი მობრუნება მარჯვნივ ამ დროიდან მოკიდებული. საფრანგეთის მოსახლეობის ფართო ფენების სიმპათია და პატივისცემა ანრი როშფორმა ხომ, მართლაც, 1871 წლამდე დაიმსახურა.

სერგეი მესხი

მრავალფეროვანი იყო საკითხთა ის წრე მსოფლიო ისტორიის სფეროდან, რომელსაც დროგამოშვებით აშუქებდა სერგეი მესხი. შეიძლება გადაუჭარბებლად ითქვას, რომ არ ყოფილა ახალი დროის საერთაშორისო ურთიერთობისა და ევროპის დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების საშინაო ცხოვრების არც ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომლის შესახებაც არ გამოეთქვა მას საკუთარი მოსაზრება და არ მოეწოდებინა ცნობები ქართველი მკითხველი საზოგადოებისათვის.

ი. ჭავჭავაძის, ნ. ნიკოლაძის და გ. წერეთლის მსგავსად ს. მესხიც უპირატესად ისეთ ამბებსა და მოვლენებს ეხმაურებოდა, რომლებიც ჩაგრულ ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობისა და სამართლიანი ომების სფეროს განეკუთვნებოდა. ენერგიულად იბრძოდა რა ქართველი ხალხის ეროვნული გათვითცნობიერებისა და მის რიგებში ეროვნულ-განმათავისუფლებელი იდეების გავრცელებისათვის, ს. მესხი ამ იდეური ჩანაფიქრის პრიზმაში ატარებდა სათანადო მასალებს და ჟღენთავდა მათ შესატყვისი სულისკვეთებით.

საფრანგეთის შინაპოლიტიკური ცხოვრება, აღმოსავლეთის საკითხი, თურქეთის საშინაო ვითარება და საერთაშორისო მდგომარეობა, ბერლინის კონგრესი, რუსეთ-ინგლისის ურთიერთობა ბერლინის კონგრესთან დაკავშირებით, 1877—1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად შემოერთებულ სამხრეთ საქართველოს უკეთესად მოწყობისა და საქართველოს სხვა ნაწილებთან მჭიდროდ დაკავშირების საკითხები, ევროპის პოლიტიკური ცხოვრების ზოგადი მიმოხილვა, ომისა და ზავის საკითხები, ძლიერი ერების მიერ სუსტი ერების დამონება და პატარა ერების განვითარების პერსპექტივები, დიდი ისტორიული პირების—შაჰინის, გარიბალდის, გამბეტას, ჯ. ვაშინგტონის, რობერტ ოუენის, დანიელ ოკონელის და სხვა-

თა ცხოვრება-მოღვაწეობა, აი ის საკითხები, რომლებიც აღძრულია და პასუხგაცემული ს. მესხის ნაშრომებში ჩვენთვის საინტერესო სფეროდან.

1. აღმოსავლეთის საკითხი

ერთ-ერთი საკითხი, რომელსაც მთელი სერიოზულობით მოეკიდა სერგეი მესხი და წერილების სერია უძღვნა მას, იყო „მარად თავსატეხი“ აღმოსავლეთის საკითხი.

უშუალო საბაზი, რამაც ბიძგი მისცა ს. მესხს ხელი მოეკიდა ამ თემისათვის და ვრცლად გაეშუქებინა მისი პერიპეტეიები, იყო აღმოსავლეთის მორიგი კრიზისის გაჩაღება 1875 წელს (ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის) და მის შედეგად აღმოცენებული 1877—1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი (აღმოსავლეთის ომი). აღნიშნული კრიზისიდან მოკიდებული 1872 წლის ბოლომდე „დროების“ ფურცლებზე პერიოდულად, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით იბეჭდებოდა ს. მესხის წერილები, მიძღვნილი აღნიშნული ამბებისადმი.

ასეთი წერილებია: „ომი თუ იქნება“, „ომის მოლოდინში“, „ომიანობის საქმე“, „ომიანობის მოლოდინში“, „ომის საქმე“, „კონფერენციის ბედი“, „მორიგების ნიშნები“, „ომის გამოცხადება“, „პოლიტიკური მდგომარეობა“, „მორიგების საქმე“, „მორიგება ოსმალეთთან“, „კონგრესის დასაწყისი“ და სხვ.

* * *

როგორც მოსალოდნელი იყო, ვრცელ ექსკურსს აღმოსავლეთის რთული საკითხის შესახებ ს. მესხი იწყებს ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის მოსახლეობის საყოველთაო ანტითურქული აჯანყების მიმოხილვით. იგი მთლიანად და სავსებით უჭერს მხარს თურქ ასიმილატორთა მძიმე ულლის წინააღმდეგ აჯანყებულ სლავ მოსახლეობას. ამ ბრძოლას განმათავისუფლებელ ბრძოლად თვლის და მიესალმება მის წარმატებას. აღნიშნული აჯანყების შედეგად ბალკანეთსა და მის მიღმა შექმნილ სიტუაციას იგი საშიშსა და წინასაომარს უწოდებს. ევროპის დიპლომატიის გზები დაიხლართა, წერს იგი, ინგლისის, საფრანგეთის, ავსტრიისა და რუსეთის მთავრობათა ფაციფუცი გაი-

ზარდა. გაძლიერდა საომარი მზადება და ყველაფერი ეს კი ომის შესაძლებლობაზე მიგვიითებსო¹. ჯერჯერობით, აღნიშნავს იგი. ბოსნიისა და ჰერცეგოვინის მოსახლეობა და მათი ერთმორწმუნე მოძმე სერბები და ბულგარელები ებრძვიან „ბასურმანებს“, მაგრამ გამორიცხული არ არის, რომ რუსეთმაც ხელი გამოიღოს და დახმარება აღმოუჩინოს „თავის უმცროს ძმებს“. ამის ნიშნებს იგი ხედავს რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობის გაუარესებაში, ბალკანეთში რუს მოხალისეთა და ფულადი დახმარების გაგზავნაში. მის მახვილ თვალს მხედველობიდან არ რჩება ინტერესთა სერიოზული წინააღმდეგობა რუსეთსა და ევროპის სხვა დიდ ქვეყნებს შორის ბალკანეთის ამბების ნიადაგზე. მაშინ როცა რუსეთი ცდილობს დაეხმაროს ბალკანეთის სლავებს თურქთა უღლისაგან განთავისუფლებაში, გერმანია, იტალია და საფრანგეთი ჯერჯერობით განზე დგანან, ინგლისი და ავსტრია კი „იცავენ თურქთა უფლებას სლავთა მიწებზე“ და არ უნდათ რუსეთის გაძლიერება, მათი ინტერესები არ მოითხოვს თურქეთის დასუსტებასა და ტერიტორიულ შემცირებას².

ბალკანეთში შექმნილმა საშიშმა ვითარებამ და ევროპის დიდი სახელმწიფოების მომდევნო დიპლომატიურმა ფაციფუცმა გამოიწვია „აღმოსავლეთის კითხვით“ დაინტერესებულ სახელმწიფოთა ევროპული კონფერენციის მოწვევა კონსტანტინოპოლში. ს. მესხი ყურადღების გარეშე არ ტოვებს ამ ფაქტს, მაგრამ აღნიშნავს რა მის მონაწილეთა ინტერესების სერიოზულ დაპირისპირებას, პესიმისტურად არის განწყობილი ამ კონფერენციისადმი და ბევრს არაფერს მოელის მისგან. იგი კონკრეტულად გამოყოფს რუსეთ-ინგლისის ღრმა წინააღმდეგობას და ომისა და მშვიდობის შენარჩუნების პერსპექტივებს მათ მომავალ პოზიციას უკავშირებს. თუ მათ გამონახეს საერთო ენა, შეთანხმდნენ ყველა სადავო საკითხში, მაშინ შესაძლებელია კონფერენციამ ერთგვარი ნაყოფი გამოიღოს და ომის ღრუბლები გადაიყაროს. თუ ეს არ მოხდა, „ინგლისი ვერ გაამართლებს იმედებს“, ომი, ალბათ, გარდუვალი გახდება. ეს იქნება არა მარტო რუსეთ-თურქეთის ომი, არამედ ევროპულიც — ბალკანეთისა და ევროპის დიდი სახელმწიფოების მონაწილეობით. თუ ინგლისი

1 ს. მესხი, იქნება ომი თუ არა?, თხზულებანი, ტ. II, 1963, გვ. 252.

2 ს. მესხი, ომის საქმე, თხზ., ტ. II, გვ. 288.

გაიზიარებს რუსეთის თვალსაზრისს: „ბალკანეთის მოწესრიგების თაობაზე“, წერს ს. მესხი, და მხარს დაუჭერს სლავ ხალხთა სამართლიან მოთხოვნებს, მაშინ თურქეთი უფრო დამთმობი იქნება, რუსეთთან ორთაბრძოლას თავს აარიდებს და ხელს შეუწყობს კონფერენციის წარმატებას¹.

ამბების შემდგომმა განვითარებამ ნათელი პასუხი გასცა ამ კითხვას. სტამბულის კონფერენცია ჩაიშალა და მისი მონაწილენი თავიანთ სახლებში წავიდნენ-წამოვიდნენ. ის იმოცანა, რაც დასახული იყო ამ კონფერენციის წინაშე, გადაუწყვეტელი დარჩა; ბალკანეთზე ისევ აწეწილ-დაწეწილი დარჩა ყველაფერი. თურქეთის არმია ისევ განაგრძობდა დამსჯელ ოპერაციებს სერბეთსა და ბულგარეთში, რასაც თან სდევდა ენით აუწერელი საშინელებანი, მშვიდობიანი სლავი მოსახლეობის აწიოკება, 'ოფლებისა და ქალაქების გაცამტვერება; კონფერენციის ჩაშლა, როგორც სავსებით სამართლიანად მიუთითებს ს. მესხი, გამოიწვია იმან, რომ ინგლისის დიპლომატიის მიერ ფარულად წაქეზებულმა და შეგულიანებულმა თურქეთმა ზედმეტად ჩათვალა კეთილგონიერება გამოეჩინა, დათმობაზე წასულიყო და მიეღო ბალკანეთის „დაშოშმინებისათვის“ საჭირო რეფორმების პროექტი.

„ევროპამ თავისი მოვალეობა აასრულა: უნდოდა ომი აეცილებინა თავიდან; უნდოდა ოსმალთა და რუსეთს შუა შეტაკება არ მომხდარიყო; უნდოდა და ამ ჰაზრით სტამბოლის კონფერენცია შეიკრიბა, მაგრამ... სურვილი ვერ აუსრულდა: კონფერენციამ ვერა გააწყო-რა, ის დაიშალა“², — წერს ამასთან დაკავშირებით ს. მესხი და აშკარა სინანულს გამოთქვამს ამ დიპლომატიური ღონისძიების წარუმატებლობის გამო. იგი ფიქრობს, რომ ამით მოიშალა შესაძლებელი ომის გზაზე ამართული დაბრკოლება და იგი რეალობად იქცა. თავიანთ ნებაზე მიშვებული რუსეთი და თურქეთი, ალბათ, ვერ მორიგდებიან და დაეჯახებიან ერთმანეთსო.

აშუქებს რა „აღმოსავლეთის კითხვით“ დაინტერესებული ევროპის დიდ სახელმწიფოთა პოზიციას და ეხება სტამბულის კონფერენციის შედეგებს, ს. მესხი რამდენადმე შორდება ჭეშმარიტებას, როცა

¹ ს. მესხი, ომიანობის საქმე, თბზულებანი, ტ. II, გვ. 274—275,

² ს. მესხი, ომის საქმე, თბზ., ტ. II.

„ოფიციალურ ევროპას“ მიაწერს გულწრფელ სამშვიდობო მისწრაფებას, იგი წერს: „...ყველა სახელმწიფო, რომელსაც კი რაიმე ინტერესი აქვს ამ „აღმოსავლეთის კითხვაში“, ყველა ხალხი ცდილობს, რომ მშვიდობიანად, უბრძოლველად გაათავონ ეს დახლართული, დაუბოლოვებელი საქმე“¹.

სინამდვილეში, როგორც ცნობილია, ევროპის დიდი სახელმწიფოების მთავრობები, ბურჟუაზიის, მემამულეთა და რეაქციული პოლიტიკური თავკაცობის ინტერესებს რომ იცავენენ, როდი იყვნენ მშვიდობის თავგამოდებული ქომაგები. მათი საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია თავიდან ბოლომდე ანტიხალხური და ანტინაციონალური იყო. ხელმძღვანელობდნენ რა ვიწრო კლასობრივი, ეგოისტური მოსაზრებებით, ისინი თავიანთი პოლიტიკით იწვევდნენ კონფლიქტებსა და შეჯახებებს, არღვევდნენ მშვიდობიანობას, ქმნიდნენ ომის წინა სიტუაციას და ხშირად საქმე ომამდე მიჰყავდათ. „აღმოსავლეთის კითხვით“ დაინტერესებულ დიდ ონავართა შეჯახებებს ხომ მათი უსამართლო, აგრესიული მისწრაფებები წარმოშობდა. თვით ცარიზმიც კი, რომელიც ერთმორწმუნე, მოძმე სლავ ხალხთა მფარველობის ლოზუნგით გამოდიოდა და ობიექტურად განმათავისუფლებელ მისიას ასრულებდა, სუბიექტურად ბალკანეთზე გაბატონებას ცდილობდა.

ინგლისის, საფრანგეთის და ავსტრია-უნგრეთის მთავრობათა დიპლომატიური ინტრიგების წყალობით რუსეთ-თურქეთის კონფლიქტი უკიდურესად გამწვავდა და რაკი თურქეთმა უარყო რუსეთის მოთხოვნა ბალკანეთზე საკირო რეფორმების გატარების შესახებ, საქმე ომამდე მივიდა. დიპლომატების მისია ამოიწურა და სამხედრო მანქანას დაუთმო ბურთი და მოედანი, რათა დიპლომატთა დუელი თოფ-ზარბაზნების დუელით შეცვლილიყო.

წერილებში „ომის გამოცხადება“ და „პოლიტიკური მდგომარეობა“² ს. მესხმა ჭეროვნად შეაფასა ეს ახალი ვითარება და შეეცადა განეკვერითა მისი შესაძლო შედეგებიც. როგორც მოსალოდნელი იყო, მან გულისტკივილით აღიქვა მშვიდობიანობის ომით შეცვლა, ომისა, რომელსაც მხოლოდ უბედურება მოაქვს ხალხებისათვის;

¹ ს. მესხი, კონფერენციის კუდი, თბ., ტ. II, გვ. 289.

² ს. მესხი, თბ., ტ. II, გვ. 310—313.

„ძნელი რამ არის ომი, — წერს იგი, — განსაკუთრებით იმ ქვეყნისათვის, სადაც ბრძოლა ტყდება, რომელიც ბრძოლის ველად ხდება“¹. მაგრამ რაკი რუსეთი და თურქეთი უკვე შეებნენ ერთმანეთს, ს. მესხი იძულებულია მოახდინოს ამ არასასიამოვნო ფაქტის კონსტანტირება და მის ხასიათსა და შედეგებზე გაამახვილოს ყურადღება. მას ეკადრება ეპარება იმაში, რომ დაწყებული ომი, თუ იგი რუსეთით და თურქეთით შემოიზღუდა და ევროპული მასშტაბი არ მიიღო, აუცილებლად რუსეთის გამარჯვებით დამთავრდებოდა. ამ ვარაუდს იგი ამყარებს წარსული ომების გაკვეთილებზე, რუსეთის სამხედრო-სტრატეგიულ სიძლიერეზე, მისი არმიის მაღალ საბრძოლო უნარზე, ბალკანეთის სლავ ხალხთა ენერგიულ მხარდაჭერაზე და ა. შ. მაგრამ ითვალისწინებს რა ახლო აღმოსავლეთის კვანძის სირთულეს და ბალკანეთის ბედისადმი დასავლეთ ევროპის დიდი სახელმწიფოების სერიოზულ დაინტერესებას, იგი საეჭვოდ ხდის ორთაბრძოლის ბოლომდე შენარჩუნებას. პირიქით, მას სავსებით შესაძლებელ რეალობად მიაჩნია ინგლისის, ავსტრიის და სხვა სახელმწიფოთა დიპლომატიური (და სხვა ხასიათის) ჩარევა დაწყებულ ომში და მის შედეგად ვითარების გართულება მსოფლიოს ამ ნაწილში. ერთ რამეში იგი მტკიცედაა დარწმუნებული: რა ხასიათიც არ უნდა მიიღოს რუსეთ-თურქეთის ომმა, როგორი დიპლომატიური შეხლა-შემოხლაც არ უნდა გაიშალოს მის ნიადაგზე, მისი შედეგი მაინც იქნება ბალკანეთის „... სლავიანების მდგომარეობის გაუმჯობესება“².

ეხება რა დაწყებული ომის ტერიტორიული გავრცელების საკითხს, მესხი დარწმუნებულია, რომ აზიაში ომის ერთ-ერთ ასპარეზად აუცილებლად იქცეოდა საქართველოს ტერიტორია, კერძოდ გურიისა და ოსმალეთის საქართველოს მომიჯნავე ზონა. ეს გარემოება, მისი აზრით, ვალდებულს ხდის ქართველ ხალხს მხარში ამოუდგეს რუსეთს, აქტიური მონაწილეობა მიიღოს ამ ომში და დაიცვას საკუთარი მიწა-წყალი თურქთა მოსალოდნელი შემოსევისაგან. მაგრამ აქედან არ გამომდინარეობს ს. მესხი, როცა მოუწოდებს საქართველოს მოსახლეობას თავისი წვლილი შეიტანოს ამ ომში და ამისათვის არ დაიშუროს არც მატერიალური რესურსები, არც ცოცხალი

¹ ს. მესხი, ომის გამოცხადება, თბ., ტ. II, გვ. 310.

² ს. მესხი, პოლიტიკური მდგომარეობა, თბ., ტ. II, გვ. 313.

ძალა. მისი რწმენით, რუსეთ-თურქეთის ომში თურქეთის დამარცხება, ქართველ ხალხს შეიძლება აუსრულოს საუკუნეობრივი ოცნება და უკან დაუბრუნოს თურქ დამპყრობელთაგან მიტაცებული სამხრეთ საქართველოს მიწები¹.

„აღმოსავლეთის კითხვის“ ცალკეული ასპექტის გაშუქების პროცესში სერგეი მესხი შეეხო თურქეთის საშინაო ვითარებასაც. კერძოდ, მან რამდენიმე წერილი მიუძღვნა ახალოსმალთა ერთ-ერთი გამოჩენილი ლიდერისა და იდეოლოგის მიღჰად ფაშას მმართველობა-დამხობისა და პირველი პარლამენტის საქმიანობას.

✓ ჯერ კიდევ სტამბულის კონფერენციის მიმდინარეობის დროს, თურქეთის მთავრობამ განიზრახა თვითონ გადაედგა ისეთი ნაბიჯი, რომელიც ევროპის დიდ სახელმწიფოებს წაართმევდა თურქეთის საშინაო საქმეებში ჩარევის საშუალებას. მან შეიმუშავა კონსტიტუციის პროექტი, რომელიც ითვალისწინებდა თურქეთის კონსტიტუციურ მონარქიად გადაქცევას და რიგ რეფორმებს სოციალ-ეკონომიურ და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო დარგებში. მისი ავტორი იყო მიღჰად ფაშა. ს. მესხი დადებითად აფასებს ამ მობრუნებას თურქი ხალხის ცხოვრებაში და განსაკუთრებით ჩერდება მიღჰადის დამსახურებაზე პირველი თურქული კონსტიტუციის შემუშავების საქმეში².

სულთან აბდულჰამიდ II გამეფებისა და პირველი თურქული კონსტიტუციის გამოქვეყნების შემდეგ მიღჰად ფაშა დიდი ვეზირის საპასუხისმგებლო პოსტზე იქნა დანიშნული. ამ თანამდებობაზე, როგორც სამართლიანად მიუთითებს ს. მესხი, მან დიდი ავტორიტეტი მოიპოვა და მოკლე ხნით თვით სულთანიც კი თავის ნება-სურვილს დაუმორჩილა. ყოველი იმისი ბრძანება და სიტყვა სრულდებოდა; მასზედ იყო დამოკიდებული, ს. მესხის სიტყვებით რომ ეთქვას, „...ომიანობისა და მშვიდობიანობის გადაწყვეტა, მას ხელში ეჭირა ოსმალეთის ბედი და უბედურება. იგი იყო შესანიშნავი ჭკუის, ენერგიისა და გამჭირახი გონების კაცი, კარგი დიპლომატი და სახელმწიფოს გამგებელი...“³ მაგრამ დიდხანს არ დასცალდა მას იმპერიის

¹ ს. მესხი, ბრძოლის ასპარეზი, თბუღლებანი, ტ. II, გვ. 313—317; მისი ივ, ერთი დღე მუხაესტატეში. იქვე, გვ. 320—332.

² ს. მესხი, აღმოსავლეთის კითხვა, „დროება“, 1877 წ., № 7.

³ ს. მესხი, მიტხად-ფაშის დაცემა, „დროება“, 1877 წ., № 7.

მესაჭეობა. სულთანმა თანდათანობით ჩამოიშორა ახალოსძალები, მოხსნა თვით დიდი ვეზირი და იგი ჯერ საზღვარგარეთ გააძევა, შემდეგ კი მუხანათურად ისევ თურქეთში შემოიტყუა, ყოფილი სულთნის მკვლელობა დააბრალა და არაბეთის ნახევარკუნძულის უდაბურ ადგილას გადაასახლა, სადაც მისი ბრძანებით მას ბოლო მოუღეს.

ს. მესხი გულისტკივილით აღნიშნავს მიღძად ფაშას დამხობას და მას თურქეთის დიდ უზედურებად თვლის. მისი შეხედულებით, თურქეთს, თუ მიღძადი დარჩებოდა ბოლომდე დიდი ვეზირის პოსტზე, შეეძლო გამარჯვებული მშვიდობისათვის მიეღწია. ევროპა ასე თუ ისე მოურიგდებოდა მას და ეს მორიგება „...თურქეთისათვის სასარგებლო იქნებოდა და ევროპისათვის კი არ დასაკეხნი“¹.

საინტერესოა მისი შეხედულება მიღძადის თავიდან მოცილების ნამდვილი მიზეზების შესახებ. ერთ-ერთი ასეთი შინაგანი ხასიათის მიზეზად მას დასახელებული აქვს ახალოსძალთა გავლენის მკვეთრი დაცემა და იმ რეაქციული ძალების (ძველოსძალთა) მომძლავრება, რომლებიც ყოველგვარი რეფორმისა და კონსტიტუციის შეურიგებელი მტრები იყვნენ. ამ ფეოდალურ-კლერიკალური რეაქციის თავკაცებს „...დიდი გავლენა შეუძლიათ სულთანზე, დაუჯერებიათ ის, რომ მიღძად-ფაშა შენ აინუშშიაც არ გაგდებსო, ნამდვილი მბრძანებელი და ხონთქარი ოსმალეთის ამჟამად ის არისო და სხვ.“². მეორე მიზეზად იგი ასახელებს ევროპის დიდი სახელმწიფოების ელჩების ინტრიგებს. მათ არ მოსწონდათ მიღძადი, სულთანთან დააბეზლეს. ცილი დასწამეს და თავიდან მოიშორესო³.

ჩვენ განზრახვა არ გვაქვს კრიტიკულ ასპექტში განვიხილოთ ს. მესხის შეხედულება ახალოსძალთა ლიდერის დამსახურებისა და მისი დაცემის მიზეზების შესახებ. ზოგ რამეში იგი, უეჭველია, აჭარბებს, ღრმად არ იხედება მოვლენების არსში. მაგრამ საერთოდ იგი კარგ დამკვირვებლობას ავლენს და სწორად აღნიშნავს იმ შინაგან და გარეგან ფაქტორებს, რამელთა შედეგადაც მოხდა მიღძად ფაშას დამხობა და თურქეთის მმართველობის კურსის შეცვლა.

1 ს. მესხი, დასახ. წერილი, „დროება“, 1877 წ., № 11.

2 ს. მესხი, ოსმალეთი, „დროება“, 1877 წ., № 25.

3 ს. მესხი, მიტხადა-ფაშის დაცემა, „დროება“, 1877, № 11.

ს. მესხმა რამდენიმე წერილი უძღვნა რუსეთ-თურქეთის ომის მსვლელობას, საომარ ოპერაციებს აზიურ და ევროპულ ნაწილში, მასში ქართველების მონაწილეობას, ამ ომში დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოების პოზიციას და ომის შესაძლო შედეგებს. მანვე მოუთხრო რუსეთის პირველ წარმატებებზე თურქეთთან დაწყებულ ომში, მიუთითა ამ ნიადაგზე ინგლის-რუსეთის წინააღმდეგობის გამწვავების ფაქტზე და იმ სერიოზულ დაინტერესებაზე, რასაც იჩენდნენ სათანადო წრეები ა/კავკასიით, კერძოდ, საქართველოთი. აქ დაინტერესებას, რაც აღინიშნა უცხოელ მოგზაურთა ხშირი სტუმრობებით, ნარკვევებისა და შთაბეჭდილებათა გამოქვეყნებით და ა. შ. იგი სამართლიანად ხსნის, ჯერ ერთი, იმით, რომ ომი ნაწილობრივ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა, მეორეც, მისი განსაკუთრებული სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობით და იმ მოსალოდნელი ტერიტორიული ცვლილებებით, რაც ომის შედეგად შეიძლებოდა მომხდარიყო ახლო აღმოსავლეთის ამ ნაწილში.

წერილში „ომის გათავება“ ს. მესხი მკითხველს აცნობს პირველ ოფიციალურ ცნობას თურქეთის დამარცხებისა და ომის შეწყვეტის შესახებ და თან. ცდილობს ივარაუდოს როგორც ზავის პირობები, ისე საერთოდ მის შედეგად მომხდარი ცვლილებები. პირველ ყოვლისა, მას ეჭვი არ ეპარება, რომ ომის დამთავრებას მოჰყვება ისედაც ძლიერი რუსეთის კიდევ უფრო გაძლიერება და მისი გავლენის გაფართოება ევროპაში; იგი მოიპოვებს სამხედრო ფლოტის ყოლის უფლებას შავ ზღვაზე და მიიღებს ახალ მიწებს ბათუმამდე და ყარსამდე. „ამას გარდა, — განაგრძობს იგი, — რუსეთის წყალობით სერბია, ბოლგარია, ჩერნიგორია, ბოსნია და ჰერცეგოვინა უფრო მომეტებულ თავისუფლებას შეიძენენ, ვინემ ღღემდნენ ჰქონდათ და ეს გარემოებაც გააძლიერებს რუსეთის გავლენას და ზემოქმედებას სლავიანურ ხალხებში“¹. სავსებით მისაღებია და ისტორიული პროგნოზის კარგი ნიმუშია მისი აზრი „აღმოსავლეთის კითხვის“ გადუწყვეტლობის შესახებ ამ ომის შედეგად. იგი იმდენად რთულ პრობლემად მიაჩნია მას, რომ ეჭვი არ ეპარება მის ნიადაგზე ახალი კონ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 352.

ფლიქტების აღმოცენებაში. „...ბრძოლას შემდეგშიაც კიდეც უხდა მოელოდეს ევროპა“¹.

მომდევნო წერილებში „პოლიტიკური მდგომარეობა“, „ინგლისი და რუსეთი“, „ომის შემდეგ“, და სხვ. ს. მესხი იძლევა ცნობებს ინგლის-რუსეთის წინააღმდეგობის გაძლიერების, ახალი ომის მოსალოდნელობის (რუსეთსა და ინგლისს შორის), ომის შედეგების დასადგენად ევროპული კონფერენციის მოწვევის, ევროპული დიპლომატიის გაცხარებული ფუსფუსისა და მოსალოდნელი კონფერენციისადმი დასავლეთის სახელმწიფოების პოზიციის შესახებ და ა. შ.² ომის ერთ-ერთ შედეგად როგორც თურქეთისათვის, ისე რუსეთისათვისაც, ს. მესხს მიაჩნია დიდი ნგრევა, ადამიანთა დიდძალი მსხვერპლი, საწარმოო ძალების მოშლა, გადამდებ ავადმყოფობათა გავრცელება და მოსახლეობის ცხოვრების დონის დაცემა, სიღარიბის დამკვიდრება³. მოცემული შეფასება ისტორიული სინამდვილის ზუსტი ანარეკლია და ს. მესხის კარგ დამკვირვებლობასა და ალღოს მოწმობს. ს. მესხი ვრცლად მოუთხრობს მკითხველს იმ წინააღმდეგობის ხასიათზე, რომელმაც თავი იჩინა ინგლისსა და რუსეთს შორის მომავალი ზავისა და იმ ევროპული კონფერენციის მოწვევის თაობაზე, რომელზეც უნდა დასმულიყო ბალკანეთის პრობლემის მთელი კომპლექსი. იგი მართებულად მიუთითებს ინტერესთა ღრმა წინააღმდეგობაზე, რაც ერთმანეთისაგან თიშავდა რუსეთსა და სლავურ ქვეყნებს, ერთი მხრივ, და დასავლეთის სახელმწიფოებს, მეორე მხრივ. ერთნი ცდილობდნენ რუსეთის ისე დამცირებას, რომ მას შემდეგში აღარ შეძლებოდა მათთვის ვნების მიყენება. ინგლისისა და ავსტრიის „...ეკონომიური და პოლიტიკური სარგებლობა მოითხოვს...“, რომ ოსმალეთი ერთობ არ ყოფილიყო დამცირებული და განაწილებული⁴.

მართალია, სან-სტეფანოს პრელიმინალურმა ზავმა ბოლო მოუღო რუსეთ-თურქეთის ომს და მშვიდობიანობა აღადგინა, მაგრამ იგი ძალზე მერყევი და ეფემერული აღმოჩნდა. ამის მიზეზი იყო აღმო-

1 ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 352.

2 იქვე, გვ. 352—353, 353—355.

3 იქვე, გვ. 367.

4 ს. მესხი, პოლიტიკური მდგომარეობა, „ღროება“, 1878, № 18.

საელეთის საკითხის კვლავინდებურად დახლართვა და დასაველეთის სახელმწიფოების მტრული გამოხმაურება რუსეთ-თურქეთის დაზავებასა და რუსეთის სერიოზულ წარმატებაზე. როგორც ს. მესხი მიუთითებდა, ევროპის სატახტო ქალაქებში დაიწყო ენერგიული დიპლომატიური საქმიანობა ევროპული კონფერენციის მოსაწვევად, კონფერენციისა, რომელსაც ბოლო უნდა მოეღო ბალკანეთის ნიადაგზე არსებული დავისათვის და გადაესინჯა სან-სტეფანოს დაზავების პირობები. განსაკუთრებით აქტივობდა დიდი ბრიტანეთი, რომელიც ხან ომით ემუქრებოდა რუსეთს, მოითხოვდა რა მისგან კაპიტულაციაზე წასვლას და კონფერენციის მოწვევის ინიციატივის მხარდაჭერას, ხანაც მეგობრობას აღუთქვამდა თურქეთს. საომარი ღრიანცელის მიუხედავად, საქმე ომამდე არ მივიდა და ევროპული კონფერენციის მოწვევის ინიციატივამ გაიმარჯვა. ასეთი კონფერენცია მოწვეულ იქნა ბერლინში 1878 წლის ივნისში.

წერილებში „კონგრესის შეკრება“ და „კონგრესის დასაწყისი“, სერგეი მესხი, აღნიშნავს რა შეთანხმების ფაქტს ბერლინის კონფერენციის მოწვევის თაობაზე, დიდ ოპტიმიზმს არ იჩენს მისი საქმიანობისადმი, არ მოელის მისგან ისეთ რადიკალურ გადაწყვეტილებებს, რომლებიც ბოლოს მოუღებდა დიდ სახელმწიფოთა ქიშპობას თურქეთისა და მისი სამფლობელოების გამო. კონგრესის მუშაობის დასაწყისი და იქ გამოვლენილი სერიოზული დაჯახება რუსეთსა და ინგლისს შორის სრულ საბუთს აძლევს ასეთი ვარაუდისათვის. „დაიარაღებული მშვიდობა“, რომელიც შეიქმნა სან-სტეფანოს დაზავებასა და ბერლინის კონგრესს შორის, როგორც მახვილგონივრულად შენიშნავს ს. მესხი, თანდათანობით აუტანელი ხდებოდა. იგი ძვირად უჯდებოდათ დიდ სახელმწიფოებს და გამალიზიანებლად მოქმედებდა მოსახლეობაზე. ამიტომ იყო, რომ რუსეთშიც, ისე როგორც სხვაგან, გაფაციცებით თვალყურს ადევნებდნენ კონგრესის საქმიანობას და დაჩქარებით მოელოდნენ მის გარკვეულ შედეგებს¹.

ს. მესხი ვრცლად აშუქებს ბერლინის კონგრესის მიმდინარეობას, მიუთითებს მის კულუარებში წარმოებულ დიპლომატიურ ბრძოლაზე და მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს იმ საკითხებზე, რომლებიც ყველაზე მეტ შეჯახებას იწვევდა კონგრესის მონაწილე-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 396—397, 398—399.

თა შორის. ასეთი საკითხებიდან იგი, პირველ ყოვლისა, ასახელებს ბულგარეთის ტერიტორიული მოცულობისა და ბათუმის კუთვნილების საკითხებს. რუსეთს სურდა ძლიერი და ვრცელი ბულგარეთი: თურქეთი დასავლეთ სახელმწიფოების მხარდაპირით წინააღმდეგობას უწევდა ამას. რუსეთს სურდა მიეღო ეკონომიურად და სამხედრო-სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ბათუმის ნავსადგური, თურქეთს კი არ სურდა ხელიდან გაეშვა იგი. ფელეტონში „მასლათი“ ს. მესხი, მიმართავს რა ქარაგმულ საუბარს, ამხელს ცარიზმის ნამდვილ მტაცებლურ მიზნებს თურქეთთან ომში, ქრისტიანების დაცვას მაჰმადიანებისაგან, სლავიანების მდგომარეობის გაუმჯობესებას და სხვა მსგავს ლოზუნგებს, რომლითაც გამოდიოდა მეფის რუსეთი თურქეთთან ომის წინ, არაფერი საერთო არ ჰქონდა ომის ნამდვილ მიზნებთან¹. ომის დამთავრებამ ნილაბი ჩამოხადა ცარიზმის საგარეო პოლიტიკის „სამართლიან მისწრაფებებს“ და შზის სინათლეზე გამოიტანა მისი ნამდვილი ჩანაფიქრი: ტერიტორიული გაფართოება, მცირე აზიასა და ბალკანეთზე გავლენის გაძლიერება, ახალი ბაზების მოპოვება შავ ზღვაზე და ა. შ. კრაევსკიმ, სუვორინმა, კატკოვმა და მათმა ავანაჟიანებმა ყარსის, არზრუმის, ბათუმის მოთხოვნით, ქართველებისა და სომხების „ბარბაროსებისაგან“ დახსნის მოთხოვნით, შავი ზღვის რუსეთის ზღვად ქცევის ღრძინცელით საქვეყნოდ გააშიშვლეს ცარიზმის პოლიტიკის ნამდვილი არსი აღმოსავლეთის საკითხში და ცხადყვეს მისი უსამართლო ხასიათი.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ს. მესხმა სპეციალური განხილვის საგნად გახადა ბერლინის კონგრესი და მისი გადაწყვეტილებები. სათანადო წერილი „ბერლინის ტრაქტატი“ გამოირჩევა ლაკონიურობით, კარგი დაკვირვებულობითა და ფაქტების საფუძვლიანი ანალიზით. ს. მესხმა შეძლო ბერლინში მიღებული გადაწყვეტილებების სერიოზული გააზრება. მისი დასკვნები დიპლომატიურ ხლართებში კარგი გარკვევის უნარზე მიგვიბრუნებს და დღემდე ინარჩუნებს შემეცნებით ღირებულებას.

პირველ ყოვლისა, იგი აღნიშნავს, რომ ბერლინის ტრაქტატზე ხელმოწერის მიუხედავად, კონგრესის არც ერთი მონაწილე, ინგლისისა და ავსტრიის გარდა, არ დარჩენილა კმაყოფილი მისი შედეგ-

¹ ს. მესხი, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 335—338.

ბით. ინგლისი კმაყოფილი დარჩა იმიტომ, რომ მან, ს. მესხის სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ერთი წვეთი სისხლის დაუღვრელად, დაისაჯუთრა ვრცელი და მდიდარი კუნძული კიპრი და ამის საშუალებით თითქმის მთელი მცირე აზიისა და ეგვიპტეს ბატონად გახდა“¹. ავსტრია-უნგრეთმაც ასევე მუქთაღ, სისხლის დაუღვრელად „... ჩაიგდო ხელში ორი პროვინცია ოსმალეთისა: ბოსნია და ჰერცეგოვინა“². სლავებით (სერბებით) დასახლებული ამ ორი პროვინციის ოკუპაცია ავსტრია-უნგრეთმა მოახდინა კონგრესის წინ, ამ უკანასკნელმა კი იურიდიულად დაადასტურა იგი.

კონგრესისაგან ბევრ რამეს მოელოდნენ მისი მონაწილეები. ბალკანეთის ხალხს იმედი ჰქონდა, რომ მათ ინტერესებს ანგარიში გაეწეოდა, ბოლო მოეღებოდა დიდი სახელმწიფოების ხელის ფათურს მათ საშინაო საქმეებში და დაკმაყოფილდებოდა მათი ეროვნული მისწრაფებები და ტერიტორიული პრეტენზიები. მაგრამ სინამდვილემ არ გაამართლა მათი იმედები. კონგრესს, როგორც სავსებით მართებულად მიუთითებს ს. მესხი, არც ერთი საკითხი არ გადაუწყვეტია წესიერად და რადიკალურად. „...ყველა კითხვები ისეთნაირად არის გათავებული, — წერს იგი, — რომ დღეს-ხვალ, უეჭველია, ახალ აყალ-მაყალს, ახალ არეულობას... უნდა მოველოდეთ“³. ამგების შემდგომმა განვითარებამ სავსებით გაამართლა ს. მესხის ეს ვარაუდი. აღმოსავლეთის საკითხი ისევ დარჩა თავსატეხ საკითხად, ახალი გართულებებისა და შეჯახებების წყაროდ.

ბერლინის ტრაქტატით უკმაყოფილო სახელმწიფოთა შორის ს. მესხი ასახელებს რუსეთს, რომელმაც რუს ჯარისკაცთა სისხლით მოპოვებული ტერიტორიის ნაწილი დაკარგა; სერბიას, რუმინეთსა და ჩერნიგორიას, რომლებსაც იმის ნახევარი არ მისცეს, რასაც თხოულობდნენ; საბერძნეთს, რომელსაც არაფერი არ მიუღია და საფრანგეთს, რომელიც უკმაყოფილო დარჩა კვიპროსის ინგლისის ხელში გადასვლით, აგრეთვე იმით, რომ სანაცვლოდ მას არაფერი მიუღია⁴.

სან-სტეფანოს დაზავებამ და ბერლინის მომდევნო კონგრესში

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. 111, გვ. 9.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 11.

სხვა ტერიტორიებთან ერთად რუსეთს გადასცა ყოფილი ქართული მიწა-წყალი, თურქთა მიერ მიტაცებული და გამაჰმადიანებული სამხრეთ საქართველოს დიდი ნაწილი. ეს იყო დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა ქართველი ხალხის ცხოვრებაში, რომელსაც დიდი ალტაცებით და სიხარულით შეეგება მოწინავე ქართველი საზოგადოება. მესხიც, როგორც ჰეშმარიტი მამულიშვილი, ალტაცებით შეეგება რუსეთ-თურქეთის ომის აღნიშნულ შედეგს და წერილების სერიაში—„ახალი მოვალეობა“, „ახლადშეძენილი საქართველო“, „ბათუმის მიწები“, „როგორ უნდა ბათუმში შესვლა“, „ახლად-შემოერთებული ქართველები“, „მაჰმადიან ქართველთა ბედი“ და სხვ. საფუძვლიანად გააცნო ქართველ მკითხველებს დედამამშობლო საქართველოს მიერ უკან დაბრუნებული ტერიტორიების ისტორიული წარსული. მისი თანამედროვე მდგომარეობა და მისი მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობა, ადამ-ჩვეულებები და ა. შ. მაგრამ იგი ამასაც არ დასაჯერდა და მთელი სერიოზულობით დააყენა ახლად შემოერთებული მოძმეების გაცნობის, მათთან დაახლოების, მათი ადამ-ჩვეულებების შესწავლის, მათი ჭირ-ვარამის შემსუბუქებისა და მათ შორის ქართული კულტურის გავრცელების ფრიად მნიშვნელოვანი ამოცანები¹.

„ბათუმისა და აჭარის მხრის შემოერთება ჩვენს ქვეყანასთან დიდ და მძიმე მოვალეობას სდებს ჩვენს ეგრეთწოდებულ განათლებულ საზოგადოებას“², წერს იგი და ამით ქართულ პროგრესულ საზოგადოებრივ აზრს მოუწოდებს ენერგიულად დაირაზმოს ამ დიდი პატრიოტული მოვალეობის შესასრულებლად.

ს. მესხისათვის, ისე როგორც სამოციანელთა სხვა ლიდერებისათვის, კარგად იყო ცნობილი ის სიძნელეები, რომლებიც ამართული იყო „ოსმალეთის ქართველებისა“ და საქართველოს ძირითადი მოსახლეობის მტკიცე შეკავშირებისა და ღვიძლ ძმებად მათი ქცევის გზაზე. ამ სიძნელეთაგან ძირითადი იყო ისტორიული უკუღმართობა, საუკუნეთა განმავლობაში მათი იძულებითი გათიშვა, ოსმალეთის ქართველების ძალით გამაჰმადიანება, თათრული ენის დანერგვა და ქართული ენისა და კულტურის ჩახშობა. ამას ემატებოდა ქობულეთის, ბათუმისა და სამხრეთ საქართველოს სხვა ქართველების მკვეთ-

¹ ს. მ. ე. ს. ი., დასაზ. წერილი, თბზ., ტ. III, გვ. 11—14, 23—24, 27—48. 48—50, 74—80.

² ს. მ. ე. ს. ი., ახალი მოვალეობა, თბზ., ტ. III, გვ. 11.

რი ჩამორჩენილობა სამეურნეო-კულტურულ დარგებში, მათი უმეცრება.

როგორც მესხი იუწყება, 1878 წლის 20 ნოემბერს ქართულმა პატრიოტულმა წრეებმა მეგობრული სადილი გაუმართეს თბილისში ჩამოსულ „ოსმალის საქართველოს“ ქართველი მოსახლეობის დეპუტაციას, რომლის შემადგენლობაში იყვნენ ქართული კულტურის დიდი მოტრფიალები შერიფ-ბეგი ხიმშიაშვილი, ჰუსეინ-ბეგი აბაშიძე და სხვები¹. ამ სადილზე მასპინძელთა სახელით სიტყვები წარმოთქმეს პოეტმა გრ. ორბელიანმა, ალ. ზუბალაშვილმა, დიმ. ყიფიანმა, აკაკი წერეთელმა და სხვებმა. მათ ამ შეკრებას მთელი საქართველოს ზეიში უწოდეს, ზეიმი განაწილებულ საქართველოს შვილთა შეერთებისა, სამი საუკუნის განმავლობაში ჩამოშორებული, ძალით განცალკევებული, თითქმის დაკარგული დიდი ძმების შეძენისა. თავიანთ სადღეგრძელოებში აკაკიმ, გრ. ორბელიანმა და სადილის მონაწილე სხვა დიდმა მამულიშვილებმა შესანიშნავად დაახასიათეს აღნიშნული ამბის დიდი ისტორიული მნიშვნელობა და ვრცლად ჩამოაყალიბეს ის ამოცანები, რაც მოწინავე ქართველ საზოგადოებას ეკისრებოდა ახლად შეძენილი ძმების მიმართ. გამოვზარდოთ ჩვენი შვილები ახლად ნაპოვნი ძმებისადმი სიყვარულით, დავცხმართ ამ ძმებს სწავლაში, განათლებაში, ქართული კულტურის ათვისებაში, გავუზიაროთ მათ ჩვენი გამოცდილება... აი რაზე მიუთითეს მათ თავიანთ გამოსვლებში².

ს. მესხი საკვებით იზიარებს ამ ამოცანების მთელ სერიოზულობას და დეტალურად აცნობს მკითხველს მისი უკეთ რეალიზაციის საშუალებებს, მათთან მისვლა როგორც უფროსი ძმებისა უმცროს ძმებთან, მათ ჭირ-ვარამში გარკვევა, მათი ზნე-ჩვეულებების გაცნობა, საქართველოს ისტორიული წარსულის გაცნობით მათში ქართული სულის ჩანერგვა, ეროვნული გრძნობების გაღვივება, დროგამოშვებით მათი წარმომადგენლების თბილისში მოწვევა და ძმურად დახვედრა; ახლად შემოერთებული საქართველოს ყველა მნიშვნელოვან ცენტრში ქართული სკოლების გახსნა, კარგი სახელ-

¹ ს. მესხი ამ დღეს ისტორიული მნიშვნელობის დღეს უწოდებს.

² ს. მესხი, სადილი ახლად-შემოერთებულ ქართველებისათვის, თხზულებანი, ტ. III, გვ. 74—80.

მძღვანელობის შედგენა, ენერგიული, გამოცდილი, პატრიოტული გრძნობებით აღჭურვილი მასწავლებლების მივლინება, აი რა მიაჩნია მას საჭიროდ იმისათვის, რომ უწინ გათიშულმა ძმებმა ერთმანეთი შეიყვარონ, ხელიხელს მისცენ და ერთობლივად აშენონ ახალი ცხოვრება¹.

მან ძალიან კარგად იცის, რომ ამის განხორციელება იოლი საქმე როდია, მრავალი დაბრკოლება ელოდება საუკუნეთა ავბედობით გათიშული ქართველი ძმების შეერთებას. ასეთი დაბრკოლებებია: სარწმუნოების განსხვავება, სხვადასხვა ტრადიციები და ადათები, ახალი ადმინისტრაციის მოუქნელი მუშაობა, ცალკეულ ბიუროკრატთა გამომძაღველობა და თვითნებობა, თურქ დამპყრობელთაგან „გურჯებისადმი“ დანერგილი სიძულვილი. „ახლად-შეძენილი ქართველების“ სარწმუნოებრივი განსხვავება ს. მესხს სავსებით სამართლიანად მიაჩნდა გათიშული ძმების კვლავ შეერთების გზაზე ამართულ ერთ-ერთ ყველაზე საშიშ დაბრკოლებად, მაგრამ მან ისტორიის გამოცდილებიდან კარგად იცის, რომ სიჩქარე და ძალდატანება ამ მხრივ საქმეს ვერ უშველის და გამაჰმადიანებულ ქართველებს ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე ვერ მოაქცევს. ამიტომ იგი რჩევას იძლევა უდიდესი მოთმინება და შემწყნარებლობა გამოიჩინონ და ახლადშეძენილ ძმებთან არ აღძრან რელიგიის საკითხები. „ჩვენი ჰაზრი ეს არის, — წერს იგი, — რომ არა თუ ძალდატანებით, ქადაგებითაც, ტკბილი სიტყვებითაც კი არ უნდა ვეცადოთ... მაჰმადიანი ქართველების გაქრისტიანებას, გამართლმადიდებლობას, წინააღმდეგ შემთხვევაში, უეჭველია, რომ ჩვენ თავიდანვე შევაძულებთ იმათ ჩვენს თავს, თავიდანვე განზე დაგვიწყებენ ყურებას“². სარწმუნოების განსხვავებამ არ უნდა დააბრკოლოს, ხელი არ უნდა შეუშალოს ჩვენს ძმობასა და ერთობას — დაასკვნის იგი³.

2. ზესაზე რასაუზღიანის (საფრანკეთი) ისტორიული პროცესი

1873—1874 წლებში ევროპაში მოგზაურობამ უაღრესად დადებითი როლი შეასრულა სერგეი მესხის ცხოვრებაში. ამ მოგზაურო-

¹ ს. მესხი, ახალი მოვალეობა, თბ., ტ. III, გვ. 11—12.

² იქვე, გვ. 14.

³ იქვე.

ბამ საშუალება მისცა მას ღრმად ჩასწვდომოდა დასავლეთ ევროპის ქვეყნების მიქეფარე ცხოვრების სიღრმეში, გასტრობოდა მის ეკონომიურ, პოლიტიკურ და კულტურულ მიღწევებს და ახალი დემოკრატიული იდეებით გაემდიდრებინა თავისი იდეური სალარო. დასავლეთ ევროპაში მიღებული მდიდარი შთაბეჭდილებები მან ვრცლად გაუზიარა „დროების“ მკითხველებს¹.

საზღვარგარეთიდან გამოგზავნილი კორესპონდენციების დიდი ნაწილი 1873 წლის მიწურულსა და 1874 წლის პირველ ნახევარზე მოდის. მათი უმეტესობა პარიზიდანაა გამოგზავნილი და დასათაურებულია მარტივად „პარიზი“. აღნიშნულ კორესპონდენციებში ავტორი „დროების“ მკითხველს აცნობს საფრანგეთის, შვეიცარიის, გერმანიის, ავსტრია-უნგრეთის პოლიტიკურ წყობილებას, ხალხის ხასიათს, ყველაზე საინტერესო მიმდინარე ამბებს, გამოჩენილ პიროვნებათა ცხოვრებას, პარტიათა ბრძოლას და ა. შ.

საფრანგეთში შედარებით ხანგრძლივმა ყოფნამ საშუალება მისცა მას დეტალურად გაეცნო ამ ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრება, მისი კულტურული მიღწევები და გარკვეულიყო იქ მიმდინარე ამბების არსში. ამით და ფრანგული კულტურის სიყვარულით აიხსნება ის გარემოება, რომ საფრანგეთის ყოფისა და პოლიტიკური მეტამორფოზების ამბებს წამყვანი ადგილი უჭირავს ს. მესხის აღნიშნულ კორესპონდენციებში².

საფრანგეთისადმი სიყვარული და აღტაცება მან ყველაზე ნათლად გამოხატა სტატიის — „სალამი“, რომლითაც იგი „დროების“ მკითხველებს და მთელ ქართველ ხალხს აუწყებდა, რომ ბრუნდებო-

1 კორესპონდენციებს იგი უგზავნიდა კირილე ლორთქიფანიძეს, რომელიც მაშინ „დროების“ რედაქტორის მოვალეობას ასრულებდა.

2 საესებით მართალი იყო განსვენებული მოაზროვნე გერონტი ქიქოძე, როცა მიუთითებდა, რომ ნ. ნიკოლაძისა და ს. მესხის თაობის ქართველ ახალგაზრდობაში ძალზე შლიერი იყო მაღალი, საკაცობრიო ჰუმანური კულტურის მქონე საფრანგეთის ავტორიტეტი. სოციალური და ეროვნული პრობლემებით დაინტერესებული მაშინდელი ქართველი ახალთაობა საფრანგეთში ხელაღდა ევროპული დემოკრატიის მედროშეს, პარიზში კი — ახალ მექას. მათ აინტერესებდათ დიდი რევოლუციური ტრადიციების მქონე ქვეყნის საბრძოლო რელიქვიები — 1848—1849 და 1871 წლების რევოლუციების შემორჩენილი ადგილები, ვოლტერისა და რუსოს სარკოფაგები და ა. შ. (მოგონებები, თბ., 1956, გვ. 95).

და დროებით მიტოვებულ, მაგრამ მისთვის ეგზომ საყვარელ სამშობლოში.

ფრანგ ხალხს იგი უწოდებს უსაყვარლეს და უბედნიერეს ხალხს მთელ ევროპაში (შვეიცარიელებთან ერთად), რომლის ცხოვრებასა და საზოგადოებრივ „...განწყობილებას“ იგი სამაგალითოს უწოდებს. „საფრანგეთის ხალხი ცხოველი, მოძრავი, წარმატების მოსურნე და მუდამ კაცობრიობის სიკეთისათვის მებრძოლი ხალხის მაგალითს წარმოადგენდა“¹, წერს იგი და განაგრძობს: „ყოველი ნაბიჯი საფრანგეთის ნიადაგისა ამ კეთილშობილი ხალხის თავ-განწირულობას. თავისუფლებისადმი სიყვარულს, ნამდვილ კაცობრიულ გრძნობას მ-მ-ტკიცებდა“². საფრანგეთის მიმართ თავისი სიყვარული და აღტაცება მან გამოხატა მეორე სტატიაში „სამი მოგზაურის შენიშვნები და ფიქრები“, რომელშიც წერდა: მე განსაკუთრებით მენატრებოდა საფრანგეთის ნახვა, რომელიც ევროპის ცხოვრების საუკეთესო წარმომადგენლად მქონდა წარმოდგენილი, მინდოდა დამენახა იმ ხალხის ცხოვრება, რომელსაც ბევრი შენატროდა³.

აღტაცებით ლაპარაკობს ს. მესხი საფრანგეთის დედაქალაქ რიზის შესახებ, რომელსაც რევოლუციის კერას, მთელი საფრანგეთის თავსა და გულს, მისი სოციალური და პოლიტიკური მაჯისცმის ამსახველს უწოდებს. „მე არ ვიცი რა ემართებათ და როგორი გრძნობით შედიან მაჰმადის თაყვანისმცემლები თავის წმინდა ქალაქს — ქაბაში, — წერს იგი, — მაგრამ მგონია, რომ იმათი გრძნობა ძალიან უნდა გვანდეს აღმოსავლეთიდან პარიჟში პირველად შემომავალი კაცის გრძნობას!“⁴.

საფრანგეთისა და მისი დედაქალაქის პარიზის ნახვით გამოწვეული ეს აღტაცება იმას როდი ნიშნავს, რომ ს. მესხი უკრიტიკოდ ლებულობს ფრანგული ცხოვრების ყველა მხარეს, თავისი ერის სამაგალითო ნიმუშად მიიჩნევს და ვერ ხედავს მასში უარყოფით მხარეებს. პირიქით, „...ყველაზე უფრო პარიჟში პოლიტიკური ცხოვრება მიზიდავს...“⁵, წერს იგი და უღმრთველი კრიტიკის ასპექტით

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი. აბზ. ტ.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 365.

⁴ ს. მესხი, პარიჟი. აბზ. ტ. გვ. 364.

⁵ იქვე.

ულდება რა ამ პოლიტიკურ ცხოვრებას, ააშკარავენ მის მრავალ მანკიერ მხარეს.

გაჭირვება და საზოგადოების ცუდი მდგომარეობა, აღნიშნავს იგი, წარმოშობს ევროპის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილის სამართლიან სამდურავსა და უკმაყოფილებას. სანამ არ მოისპობა პირველი, მუდამ დარჩება პირობები მასების უკმაყოფილებისათვის.

საფრანგეთში, ისე როგორც ევროპის სხვა ქვეყნებში, ს. მესხი მკაფიოდ ხედავს საზოგადოებრივ ანტაგონიზმს, მოსახლეობის დაყოფას მდიდრებად და ღარიბებად, ექსპლოატატორებად და ექსპლოატირებულებად. „თუმცა არც ინგლისში, არც საფრანგეთში და სხვა ევროპულ განათლებულ ქვეყნებში, — წერს იგი, — ბატონეობა დიდი ხანიაღარ არსებობს, მაგრამ ღარიბები და ულუკმაპურონი აქაც მრავლის უმრავლესი მოიძებნება. ამ განათლებულ ქვეყნებშიაც არიან ერთის მხრით ისეთი პირები, რომელნიც ფუფუნებითა და განცხრომით ატარებენ დროს და მეორეს მხრით ისეთები, რომელთაც არ იციან, ექნებათ დღეს რამე საქმელი და ღამე საღმე თავშესაფარი, თუ არა“¹.

ამგვარად, ს. მესხი არ ფარავს საფრანგეთში არსებულ სოციალურ უკუღმართობას. იგი აშიშვლებს მას და დასძენს: ამიტომ ხშირია საფრანგეთში პოლიტიკური შერყევები და რევოლუციები. რაკი საფრანგეთში, კაპიტალიზმის გამარჯვების შემდეგაც დარჩნენ მდიდრები და ღარიბები, დარჩა კლასობრივი ანტაგონიზმი, შეუწელებელი ბრძოლაა მათ შორის, რომლებიც შრომობენ, ქმნიან დოვლათს, მაგრამ მაინც მშვიერები არიან და ამ დოვლათის მიმთვისებელ-გამყვლეფთა ბანაკს შორის. ღარიბები და მდიდრები ვერ თავსდებიან ერთად, წერს იგი, „...რადგან მდიდარს უფრო ხშირათ ჰსურს ღარიბების შრომით როგორმე ისარგებლოს და ღარიბიც თავისი მხრით ცდილობს, თავის ოფლით მოწაგები ლუკმა-პური მასვე დარჩეს“².

ინტერესთა ეს მძაფრი დაპირისპირება, ჩაგრულთა მიერ მჩაგრელთა წინააღმდეგ გაშლილი სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა, მისი შეხედულებით, ბუნებრივად წარმოშობს რევოლუციებს, რომლი-

1 ს. მესხი, არსენა, თბზ., ტ. 1, გვ. 185.

2 იქვე.

თაც ასე მდიდარია საფრანგეთი. პარიზის კომუნა, რომლის მიმართ ს. მესხი უაღრესად სიმპათიურად არის განწყობილი, აღნიშნული კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთ დიდ აქტად მიაჩნია. ისიც, მისი თქმით, ლუქმაპურის მოპოვების სურვილმა და მტრობამ წარმოშვა¹.

მშრომელი ხალხის ინტერესების გაბედული ქომაგი ს. მესხი ღრმა გულსიტკვირით აღიქვამს ფრანგი მუშების მიმე მდგომარეობას, იმ მუშებისა, რომლებიც მთელი სიცოცხლის განმავლობაში ლუქმაპურისათვის იბრძოდნენ. ამიტომაც, რომ მას, მისივე სიტყვით რომ ვთქვათ, ახირებული აზრი მოუვიდა თავში. ფაბრიკისაკენ გამაღებით მიმავალი ერთ-ერთი ცალხელა მუშა შეადარა კუდ-ქანქარა, მარდად მხტუნავ ბელურას. ბელურა, მისი აზრით, გაცილებით ბედნიერია, ვიდრე ის მუშა. ბელურასათვის უფრო იოლია ამ ქვეყნად ცხოვრება. ვიდრე იმ ცალხელა მუშისათვის, ვისაც შეიძლება სამიხუთი სული ჰყავს სარჩენი და „...მუდამ იმის შიშშია, რომ ხეალ ჩემმა პატრონმა არ დამითხოვოს და შიმშილისაგან არ მოკვდეთ“².

მაგრამ სოციალური უკუღმართობის დაუძინებელი მტერი, ს. მესხი, აქ არ სვამს წერტილს და გაბედულად აყენებს საკითხს არსებული მოუწესრიგებელი საზოგადოებრივი ცხოვრების ძირეული შეცვლის საჭიროების შესახებ. თითქოს მოსალოდნელია, წერს იგი, რომ ადამიანი, რომელიც ბუნებისაგან უხვად არის დაჯილდოებული გონებით, ჭკუით, გაცილებით უკეთ უნდა ცხოვრობდეს, ვიდრე მზეცი და ბედნიერად უნდა გრძნობდეს თავს. მაგრამ სინამდვილეში ეს ასე არ არის. მან იცის, რომ ამის მიზეზია სოციალური უსამართლობა, საზოგადოების უმცირესი ნაწილის — გამყვლეფლების მიერ მშრომელთა დოვლათის მითვისება. ამიტომ იგი მკითხველს უსვამს ისეთ კითხვას, რომელზედაც მან უნდა გასცეს პასუხი. „მაშ რათ არის, ...კაცების მომეტებული ნაწილი მთელი თავის სიცოცხლე მშიერი, მწყურვალე: ტიტველა და დავრდომილია?...“³. ვფიქრობთ, ამის მიზეზების ახსნა და განმკურნებელი წამლის დასახელება მკითხველს არ გაუჭირდება.

ს. მესხი აღტაცებულია პარიზით და მოწიწებით ლაპარაკობს მის შესახებ, უპირველეს ყოვლისა, იმიტომ, რომ პარიზი იყო ფრან-

1 ს. მესხი, არსენა, თბზ., ტ. 1, გვ. 185.

2 ს. მესხი, ფელეტონი პარიზიდან, თბზ., ტ. 1, გვ. 414.

3 იქვე, გვ. 415.

გი ხალხის საუკეთესო იდეალების გამომხატველი, თავისუფლებისა და სამართლიანობის თავგამოდებული ქომაგი, იგი იყო ისეთი ქალაქი, „...რომელზედაც რამდენიმე რევოლუცია მომხდარა... ყოველი ნაბიჯი ამ ქალაქის მიწისა საფრანგეთის თავისუფლებისათვის დაღვრილი სისხლით არის მორწყული“, აქ უბრძოლია და თავი დაუდოა ადამიანური ცხოვრებისათვის მებრძოლ მუშა ხალხს¹.

ჯერ კიდევ პროფ. ლ. გორგილაძე აღნიშნავდა, რომ ს. მესხა საფრანგეთის რევოლუციების ეპოპეას და პარიზის მშრომელთა რევოლუციურ ბრძოლებს აშუქებდა არა ისტორიული ამბის გულცივი, ობიექტური მაცქერლის პოზიით, არა ლიბერალის პასიური თანაგრძნობით, არამედ გულწრფელი, დაუცხრომელი ბრძოლის ცეცხლით გამსჭვალული რევოლუციური დემოკრატიის პოზიციებიდან. გერცენის მსგავსად, ს. მესხიც არა მარტო თანაუგრძნობს საფრანგეთის მშრომელთა რევოლუციურ ბრძოლას, არამედ მთელი არსებით სურს იყოს ამ ბრძოლის აქტიური მონაწილე².

ფრანგი ხალხის ერთ-ერთ სანიმუშო თვისებად ს. მესხი სამართლიანად მიიჩნევს თავისუფლებისმოყვარეობასა და შეუწელებელ ბრძოლას ყოველგვარი ძალადობის წინააღმდეგ. სწორედ თავისუფლების იდეალებისადმი სიყვარული ამოქმედებდა ფრანგ ხალხს, როდესაც რამდენიმე რევოლუცია მოახდინა. მაგრამ ს. მესხი ღრმა გულსიტკივილით აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ არც ერთი ეს რევოლუცია არ დამთავრებულა სასურველი შედეგებით, მათ არაფერი მიუციათ მშრომელებისათვის და არ მოუხდენიათ საზოგადოებრივი წყობის ძირეული გარდაქმნა. მათი ნაყოფით ისარგებლეს მხოლოდ და მხოლოდ მქონებელმა კლასებმა, რომელთაც ხელთ იგდეს ძალაუფლება და ახალი ენერგიით განაგრძეს მშრომელთა ყვლეფა.

„...საფრანგეთის ისტორიაში ერთი ყურადღების ღირსი მოვლენაა შენიშნული, — წერს იგი, — ყოველთვის, რევოლუციის შემდეგ, როცა მოქანცული, დაღლილი ხალხი რომელსავე ერთ პარტიას მიენდობა და იმას ჩააბარებს თავის ბედის გამგეობას და თავისი ქვეყნის მმართველობას, ეს პარტია, ცოტა ხნის შემდეგ თითქმის იმნაირათვე

¹ ს. მესხი, პარიჟი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 383.

² ლ. გორგილაძე, მარქსიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, 1956, გვ. 94—95.

იწყებს მოქმედებას, იმნაირათვე ართმევს ხალხს თავისუფლებას, რომლისთვისაც იმან იმდენი სისხლი დაღვარა, როგორც წინანდელი, გადაგდებული მმართველობა, ერთი სიტყვით, რევოლუციის შემდეგ ყერჯერობით, თითქმის მუდამ რეაქტიის უკან დაბრუნება. ჰყელ ი წესების განახლება და ისევ ხალხის შევიწროება იწყება“¹.

ს. მესხი არ კმაყოფილდება მარტო მოტანილი ზოგადი მოსახრებებით და კონკრეტული ისტორიული მაგალითებით აღასტურებს მას. ასე მოხდა, წერს იგი, 1793 წლის დიდი რევოლუციის შემდეგ, 1830 წლის ივლისის და 1848 წლის თებერვლის რევოლუციების შემდეგ და იგივე ისტორია განმეორდა პარიზის კომუნის ჩახშობას შემდეგაც. ყველა შემთხვევაში ძალაუფლება იმ პირების ხელში მოექცა, „რომელთაგანაც განთავისუფლებას, რომლის გავლენის მოსპობას ასე სცდილობდა საფრანგეთის ხალხი“².

მესამე რესპუბლიკას, მის ინსტიტუტებსა და მმართველობას ს. მესხი, სავსებით სამართლიანად, ანტიხალხურს, მშრომელთა თავისუფლების ჩამხშობსა და მისი ინტერესების აბუჩად ამგდებს უწოდებს. იგი ღრმა დამკვირვებლობასა და საფრანგეთის პოლიტიკური ცხოვრების მშფოთვარე ამბებში გარკვევის კარგ უნარს ავლენს, როცა აშიშვლებს მესამე რესპუბლიკის სიმანხიჩეებს და მკითხველს აწვდის ცნობებს იმ ანტიხალხური აქციების შესახებ, რასაც ატარებდა იგი. ამ აქციათა შორის ასახელებს დემოკრატიული პრესისათვის ლაგამის ამოდებას, მოქალაქეთა მიმართ გამოყენებულ მასობრივ რეპრესიებს, თვითმმართველობათა უფლებების შეზღუდვას და სხვ³.

მოტანილი ერთხელ კიდევ ცხადყოფს ს. მესხის რევოლუციურ-დემოკრატიულ მრწამსს, მის აშკარა სიმპათიას მშრომელებისადმი და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ მათი სამართლიანი ბრძოლის მხარდაჭერას. მართალია, იგი გულისტკივილით აღნიშნავს საფრანგეთის მშრომელთა რევოლუციური ბრძოლების წარუმატებლობას წარსულსა და აწყმოში, მაგრამ ამ ბრძოლის მომავალს სავსებით ოპტიმისტურად შეჰყურებს და დარწმუნებულია მის გამარჯვებაში. ს. მესხს ღრმად სწამს, რომ მშრომელები თავს დააღწევენ არსებული

1 ს. მესხი, პარიზი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 385.

2 იქვე.

3 იქვე.

საზოგადოების დამამცირებელ მდგომარეობას და წარმატების გზას დაადგებიან, დადგება სანატრელი დღე, როცა ისინი კარგად გაარჩევენ მტერსა და მოყვარეს. ახალ რევოლუციას მოახლენენ, თვითონ დაეუფლებიან... თავის საქმეებს და იგრძნობენ თავიანთი „...სისხლის ღვრის ნამდვილ სარგებლობას და შედეგს“¹.

მზიავრელთა წინააღმდეგ მშრომელთა სამართლიანი ბრძოლის მხურვალე ქომაგს, ს. მესხს, არ სურს იყოს მშრომელთა ამ მომავალი რევოლუციის გარედან დამკვირვებელი. იგი ოცნებობს მასში უშუალო მონაწილეობის მიღებაზეც. მე ძალიან მსურს ვნახო რევოლუცია, ვნახო გაშმაგებული ხალხი, რომელიც რევოლუციის დროს იჩენს თავის ნამდვილ ძალას. ვინ იცის, განაგრძობს იგი, შეიძლება ნოემბერში საფრანგეთში მოხდეს რევოლუცია. „...თუ ღვთის მადლით, რევოლუცია მოხდა, იმწამსვე გამოვიქცევი მანდედამ პარიკში და ჩვენს კვარტალში საუკეთესო ბარიკადას გავმართავ“².

მესამე რესპუბლიკის საფრანგეთის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ცხოვრება ძალზე რთული და მრავალფეროვანი იყო და მართო მდიდრებსა და ღარიბებს შორის ბრძოლით არ ამოიწურებოდა. ს. მესხი, აშუქებს რა ამ ბრძოლის მეტამორფოზებს მშრომელთა უანგარო მეგობრისა და ქომაგის საბრძოლო პოზიციიდან, მხედველობიდან არ ტოვებს ბრძოლის სხვა უბნებსაც და მათ შესახებაც მოუთხრობს ქართველ მკითხველს.

მიუხედავად იმისა, რომ 1870 წლის 4 სექტემბრის რევოლუციამ საფრანგეთში დაამხო მეორე იმპერია და რესპუბლიკა დაამყარა, დიდი ხნის განმავლობაში გაურკვეველი იყო მომავალი სახელმწიფო ტორმის საკითხი. მთელი საფრანგეთი არსებითად ორ ბანაკად იყო გაყოფილი. ყველა ჯურის რეაქციონერები: მონარქისტები, კლერიკალები, გენერალიტეტი სასტიკად ილაშქრებდნენ რესპუბლიკის წინააღმდეგ და მოითხოვდნენ მონარქიის რესტავრაციას. ერის მეორე ნაწილი რესპუბლიკელთა ბანაკში იყო გაერთიანებული, სასტიკად ებრძოდა მონარქისტთა ინტრიგებს და არათუ იცავდა რესპუბლიკას, არამედ იბრძოდა მისი დემოკრატიზაციისათვის. ეს იყო ფრანგი ხალხის სოციალურ-პოლიტიკური ბრძოლის დიდმნიშვნე-

1 ს. მესხი, დასახ. სტატია. თხზულებანი, ტ. I, გვ. 385.

2 ს. მესხი, წერილები, 1950, გვ. 73.

ლოვანი უბანი, რომლის შესახებაც არანაკლებ საინტერესო ცნობებს იძლევა ს. მესხი როგორც თავის კორესპონდენციებში პარიზიდან, ისე სხვა სტატიებშიაც.

მომავალი სახელმწიფო ფორმის თაობაზე საფრანგეთში გაშლილი მძაფრი ბრძოლის გაშუქების დროსაც, ჩვენ სახელოვან მაჟულიშვილს ნათელი პოზიცია უჭირავს: იგი რესპუბლიკელთა ბანაკში იმყოფება, ეჭომაგება ფრანგ მშრომელ მოსახლეობას. რომელიც ენერგიულად იბრძოდა მონარქიის რესტავრაციის გეგმების წინააღმდეგ და მზის სინათლეზე გამოაქვს რეაქციონერ მონარქისტთა შავი გეგმები.

აღნიშნული ბრძოლა განსაკუთრებით მწვეველ მიმდინარეობდა სწორედ იმ პერიოდში, როცა ს. მესხი საფრანგეთში იმყოფებოდა. მას შესაძლებლობა ჰქონდა უშუალოდ თვალ-ყური ედევნებინა მისი მსვლელობისათვის, დაკვირვებოდა მოპირდაპირე ბანაკების საქმიანობას და პირადად გაეცნო მათი ცალკეული ლიდერები.

როგორც ცნობილია, ბორდოს რეაქციული კრება, რომელმაც თავისი არსებობის პირველი დღიდანვე ბევრი შავი საქმე გააეთა, 1875 წლამდე არსებობდა, პირველად როგორც საკანონმდებლო, შემდეგ კი—დამფუძნებელი კრება. იგი იყო მონარქისტებსა და რესპუბლიკელებს შორის წარმოებული მძაფრი ბრძოლის ერთ-ერთი მთავარი ასპარეზი. ს. მესხს კარგად აქვს გათვალისწინებული ეს გარემოება და ამიტომაც, რომ საქართველოში გამოგზავნილ კორესპონდენციებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ამ ორგანოსა და მის რიგებში მიმდინარე ბრძოლის აღწერას.

ვერსალის ნაციონალურ კრებას იგი სავსებით სამართლიანად უწოდებს რეაქციულ საკრებულოს. სადაც უმრავლესობას კონსერვატორები, ე. ი. მონარქიის მომხრეები შეადგენდნენ. სწორედ ამ კრების შესახებ წერდა იგი: ხალხს ავიწროებს, ახშობს მის თავისუფლებას და ისე ექცევა მას, როგორც დამხობილი ნაპოლეონ III მთავრობა. მისი საქმიანობა ხალხის აღშფოთებას იწვევს და მხოლოდ მონარქისტთა, კერძოდ, ბონაპარტიკული პრესა უყრავს მას ტაშსო¹.

მის მახვილ თვალს მხედველობიდან არ რჩება ის შინაგანი ქიშ-

¹ ს. მესხი, პარიზი. თბზ., ტ. 1, გვ. 385.

პოზა, რასაც ადგილი ჰქონდა მონარქისტთა რიგებში ლეგიტიმისტთა (ბურბონის მომხრეები), ორლენისტთა და ბონაპარტიისტებს შორის. ეს ჭიშპოზა ასუსტებდა მონარქისტთა ძალებს და ხელს უშლიდა მონარქიის რესტავრაციის ვერაგული გეგმების რეალიზაციას. ტიერის პრეზიდენტობის წლებში, რომელიც 1873 წლამდე გრძელდებოდა, მონარქისტებმა ვერ განახორციელეს თავიანთი საწადელი. ამაში მათ ხელი შეუშალა მოსახლეობის ფართო ფენების წინააღმდეგობამ, მონარქიისადმი მისმა ღრმა ზიზღმა, რესპუბლიკელთა აქტიურმა კონტრზომებმა და მონარქისტთა შინაგანმა წინააღმდეგობამ, რასაც კარგად ხედავს თვით ს. მესხიც.

მაგრამ ამან ჰკუთ არ ასწავლა მონარქისტებს და ხელი არ ააღებინა თავიანთ განზრახვას. პირიქით, მათ მზარდი ენერგიით გააჩაღეს შეტევა რესპუბლიკის წინააღმდეგ და ამ მიზნის მისაღწევად პრეზიდენტის პოსტზე აიყვანეს არქირეაქციონერი მილიტარისტი. მონარქისტი გენერალი მაკ-მაჰონი. ს. მესხი დაუფარავი ზიზღით არის განწყობილი მის მიმართ და მას, „...უმნიშვნელო, უნიჭო, პოლიტიკურ საქმეებში უმეცარი კაცის“ ეპითეტებით ამკობს¹.

ეს უნიჭო სალდაფონი მოწოდებული იყო მონარქისტთა რუპორი ყოფილიყო, მათი დაკვეთები შეესრულებინა. მის მმართველობაში,—წერს ს. მესხი,—მონარქისტები „...რაც უნდათ. იმას იზამენ, როგორც უნდათ, ისე იმოქმედებენ და ატრიალებენ საფრანგეთის საქმეებს“².

სტატიისში „მაკ-მაჰონი და საფრანგეთი“ ს. მესხი თანმიმდევრობით განიხილავს იმ მძაფრ ბრძოლას, რასაც ადგილი ჰქონდა მაკ-მაჰონსა, ეროვნულ კრებასა და მთავრობას შორის. მაკ-მაჰონი იყო მონარქისტების ბრმა იარაღი, რაიმე პოლიტიკურ ხაზსა და შეხედულებებს მოკლებული გენერალი, რომელმაც, ს. მესხის სიტყვით რომ ვთქვათ, ვერც საფრანგეთ-პრუსიის ომის დროს და ვერც პრეზიდენტობაში ვერ გამოიჩინა პატიოსანი და მხნე სალდათის სახელი³, ეროვნულ კრებაში მოკალათებულ და მის გარეშე მყოფ მონარქისტთა ჩაგონებით და მათ გულის საამებლად მოქმედებდა. მათი მოთ-

¹ ს. მესხი, დასახ. სტატია, თხზ., ტ. I, გვ. 386.

² იქვე.

³ ს. მესხი, მაკ-მაჰონი და საფრანგეთი, თხზ., ტ. II, გვ. 318.

ხოვნით იყო, რომ მან უხეშად დაარღვია კონსტიტუციური წესები და უხეშად გაკიცხა ჟიულ სიმონის კაბინეტი, რომელსაც მხარს უჭერდა ეროვნული კრების რესპუბლიკური უმრავლესობა. იგი არ დასჯერდა კაბინეტის სიტყვიერ კაპიტულაციას, მოითხოვა მისი დათხოვნა და მის ნაცვლად ახალი „სანდო“ მთავრობის შედგენა მონარქისტ პერცოგ დებროილის მეთაურობით. როგორც სამართლიანად მიუთითებდა ს. მესხი, ეს იყო მონარქისტთა ხროვის მორიგი შეტევის მხოლოდ დასაწყისი. მას უნდა მოჰყოლოდა ნაციონალური კრების დათხოვნაც და ახალი არჩევნების დანიშვნა. „ამ განახლებულ ნაციონალურ კრების შემწეობით მოელიან ბროპლის მსგავსი პირები, — წერს ს. მესხი. — ახლანდელ საფრანგეთის კონსტიტუციის და რესპუბლიკის მოსპობასა და თავიანთ პოლიტიკურ განზრახვათა შესრულებას, ე. ი. მონარქიულ მმართველობის¹ დაღვენას“¹.

საფრანგეთის მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის პოლიტიკურ განწყობილებაზე დაკვირვების შედეგად, ს. მესხი მიდის ერთადერთ სწორ დასკვნამდე მონარქიის რესტავრაციის შეუძლებლობის შესახებ. აქედან გამომდინარე, მას ღრმად სწამს მონარქისტთა მთელი ავანტიურისტული გეგმების გარდუვალი მარცხი ახლო მომავალში. თავის ოპტიმიზმს რესპუბლიკის სასარგებლოდ იგი ამყარებს მმართველობის ამ ფორმისადმი ფრანგი ხალხის დიდ უმრავლესობაში ფეხმოდგმულ სიმპათიაზე. თუმცა რესპუბლიკას ჯერჯერობით თავი არ გამოუჩენია ხალხის ინტერესების სამსახურშიო, — წერს იგი, — „...მაინცა-და-მაინც მაგდენი სიკეთე და კეთილდღეობა არ მოუტანია საფრანგეთისათვის, მაგრამ ხალხში მაინც მტკიცედ არის გამჭდარი რესპუბლიკური მმართველობის სიყვარული და სარგებლობა...“²

მესამე რესპუბლიკის მანკიერ მხარეებს ს. მესხი კიდევ უფრო მკაფიოდ აშიშვლებს ერთ-ერთ წერილში თავის საცოლე ეკატერინე გაბაშვილისადმი. „რა სიკეთე მოუტანა... ჯერ-ჯერობით საფრანგეთს ამ რესპუბლიკამ? — წერს იგი, — დაამშვიდა საფრანგეთი? გააცოცხლა ვაჭრობა? ერთი ხეირიანი კანონი, ან განკარგულება მაინც გამოსცა ნამდვილი ხალხის და არა ბანკირების სასარგებლოდ? მუშებისათვის რა ჰქნეს? არც ერთი და არც მეორე. მაშ რათ უნდა უყ-

¹ ს. მესხი, დასახ. სტატია, თხზ., ტ. II, გვ. 319.

² იქვე.

ვარდეს ხალხს ეს რესპუბლიკა; თუ იმისათვის არაფერი სიკეთე და სარგებლობა არ მოუტანია?"¹

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მესამე რესპუბლიკას საფრანგეთში ს. მესხი არ მიიჩნევს სრულყოფილ სახელმწიფო ფორმად. იგი მას უწოდებს ანტიხალხურ მმართველობას, რომელიც აბუჩად იგდებს მშრომელთა საარსებო ინტერესებს და მქონებელთა ეგოისტური ინტერესების შესატყვისად მოქმედებს. თავისას მიუზღავს რა ამ მმართველობას მისი მანკიერი მხარეების გამო, იგი, ამავე დროს, მაინც უჭერს მხარს მას და ფრანგი ხალხისათვის ყველაზე უკეთეს გამოსავლად მიაჩნია.

II. პატარა და დამონებული ერები

მაღალი თვითმყოფადი კულტურის მქონე პატარა ერის შვილი ს. მესხი გაბედულად ებრძოდა არა მარტო სოციალურ ჩაგვრასა და უსამართლობას, არამედ ეროვნულ დამონებასაც; უშიშრად ექომაგებოდა პატარა ერებს და ჩაგვრის ობიექტად ქცეულ ყველა ხალხს. ამ მხრივ იგი არ კმაყოფილდებოდა მარტო დეკლარაციული განცხადებებით, მიუთითებდა კონკრეტულ ისტორიულ მაგალითებზე და ახდენდა მათ განზოგადებას.

„არიან ისეთი ცრუ-მეცნიერნი, — წერს იგი საინტერესო წერილში „ძლიერი და სუსტი ერი“, — რომელნიც ამტკიცებენ, რომ ადრე თუ გვიან ყველა წვრილი ხალხები უთუოდ უნდა შთაინთქან დიდი ხალხებისაგანაო; პატარა ხალხი როდისმე. უეჭველია, ძალაუნებურათ უნდა დაემორჩილოს იმ მსხვილ ხალხს, რომელიც იმის მეზობლათ ცხოვრობსო; იმან უნდა დაივიწყოს თავისი ენა, სარწმუნოება, ხასიათი და ჩვეულება და ყველაფერი იმ თავის მეზობელ სხვილ ხალხის უნდა შეითვისოსო“².

ს. მესხი სასაცილოდ იგდებს ასეთ შეხედულებას, სიმართლის, კეშმარიტების სრულ უარყოფელ, უნუგეშო და ყოველად უაზრო სწავლას უწოდებს მას. არ შეიძლება სავსებით არ დავეთანხმოთ აღნიშნული კაცთმოძულე შეხედულების ამ შეფასებას, რომელიც

¹ ს. მესხი, წერილები, გვ. 151.

² ს. მესხი, დასახ. წერილი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 232.

დღემდე ინარჩუნებს თავის შემეცნებით ღირებულებას და ეხმაურება თანადროულობას. ამერიკის შეერთებული შტატების, დასავლეთ გერმანიის, ინგლისის, საფრანგეთისა და ზოგიერთი სხვა ქვეყნის იმპერიალისტურ წრეებსა და მათი დიპლომაიანი ლაქების რიგებში დღესაც ფართო გასაქანი აქვს წვრილი ერების უღლეობისა და მათი აუცილებელი შთანთქმის შეხედულებას. თანამედროვე რეაქციულ-აგრესიული ძალები, ძველი და ახალი ტიპის კოლონიზატორები თანთან ერთად პრაქტიკული საქმიანობით ახორციელებენ მას.

დღეს, როცა ასე ფართოდ იკიდებს ფეხს მშვიდობიანი თანაარსებობის პრინციპი, კოლონიური ჩაგვრა და ძალადობა მსოფლიოს საზოგადოებრივ სამსჯავროზეა გამოტანილი და დაჰყრა იმპერიალიზმის კოლონიური სისტემის უკანასკნელმა სათმა, რა ლამაზად ჟღერს და როგორ შესანიშნავად ეხმაურება მილიონთა უკეთაღშობილეს იდეალებს ს. მესხის შემდეგი სიტყვები: „...რათ არის საჭირო კაცობრიობისათვის, რომ ერთმა ხალხმა მაინცა და მაინც მეორე შთანთქას და მოსპოს, თუკი ორივეს ცალ-ცალკე თავისუფალი ცხოვრება და არსებობა შეუძლიათ და ამ არსებობით თუ არ შემატებენ არას დააკლებენ კაცობრიობას?“¹.

მაშინდელ საქართველოშიაც აღმოჩნდნენ ისეთი ვაჟბატონები, რომლებიც ამტკიცებდნენ: პატარა ერები უნდა გაქრნენ და დიდ ერებში გაითქვიფონ, მათ ხელი უნდა აიღონ საკუთარ მეობაზე — ენაზე, ლიტერატურაზე, ადამ-ჩვეულებებზე. 1872 წელს გაზეთ „კავკაზის“ დამატების სახით გამოვიდა ბროშურა: „О существе национальной индивидуальности и об образовательном значении крупных народных единиц...“, რომლის ავტორი იყო მეფისნაცვლის მთავარსამმართველოს უფროსი გ. კ. ბაგრატიონ-მუხრანსკი. ცარიზმის ამ ერთგული აგენტის წერილში ის აზრია გატარებული, რომ კაცობრიობის წინსვლა, მისი ბედნიერება მოითხოვს პატარა ხალხების გარდუვალ გაქრობას. მათ ხელი უნდა აიღონ საკუთარ ენაზე, ცხოვრების წესზე, ზნე-ჩვეულებებზე და დიდ ხალხებს შეუერთდნენო. ცხოვრება, ცივილიზაცია მხოლოდ დიდმა ხალხებმა უნდა წასწიონ წინ, კაცობრიობის ისტორია მრავალ მსგავს მაგალითს

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 232.

გვიჩვენებს და განვითარება სწორედ მსხვილ ერთეულთა შექმნის გზით მიემართება.

ს. მესხი აღმწოთებით შეხვდა ამ უმსგავსო ბროშურის გამოქვეყნებას და მის პასუხად „დროებაში“ (№ 35, 1872 წ.) მოათავსა ვრცელი ბიბლიოგრაფია, რომლითაც მკითხველს დაანახვა მისი სრული უსუსურობა და მისი ავტორის უმეცრება.

ქალაღლი ყველაფერს „მოითმენს“, ყველაფერს გამოხატავს თავის თეთრ ფონზე, მაგრამ თუ კაცს სასარგებლო არა აქვს რა თავში, ტყუილუბრალოდ რად უნდა ხარჯავდეს დროსა და ქალაღლსო, წერს ბროშურის ავტორის მისამართით ს. მესხი და დასძენს: რაც მისი საქმე არ იყო, იმისათვის ხელი არ უნდა მოეკიდა!

სასაცილოდ იგდებს რა ავტორის „ღრმა ფილოსოფიას“, ს. მესხი პატარა ერების არსებობას, მათი ენების თავისებურებას და მათ ორიგინალურ ხასიათს კანონზომიერ და შორეული წარსულიდან მომდინარე მოვლენად მიიჩნევს. მას შესანიშნავად ესმის ენათა სიმრავლის წარმოშობის ობიექტური მიზეზები — ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების მრავალფეროვნება და სხვადასხვა ხალხთა განვითარების თავისებურება. მან კარგად იცის, რომ ის, რაც ხანგრძლივი ისტორიული განვითარების პროცესში ჩამოყალიბდა და მკვიდრად მოიკიდა ფეხი ცალკეულ ხალხთა ცხოვრებაში, ერთი ხელის მოსმით არ მოისპობა. ი. ჭავჭავაძისა და ი. გოგებაშვილის მსგავსად, ს. მესხი ენას ხალხის უძვირფასეს საუნჯედ თვლის. ამიტომ საეცებით ბუნებრივია ის ღრმა შეშფოთება, რომელსაც ავლენს იგი ბაგრატიონ-მუხრანსკის მისამართით, რომელმაც ცარიზმის მესვეურთა გულის სამებლად მოითხოვა პატარა ერების ენების (და, მაშასადამე, ქართულისაც) ლიკვიდაცია. მშობლიური ენის წართმევა „...თითქმის სიცოცხლის წართმევას უდრის! ...მშობლიურ ენას მოკლებული ხალხი ისეთ კაცს ჰგავს, რომელსაც წაართვეს ყველაფერი, რაც ძვირფასაა და სანუგეშოთ მიაჩნდა...“².

კაცობრიობის ისტორიული-განვითარების გრძელ გზაზე ბევრი ხალხი აღგვიღა დედამიწის პირიდან, ბევრი სუსტი ერი დაუპყრია ძლიერს და მოუხსპია კიდევაც, მაგრამ ეს გარემოება პატარა ერების

1 ს. მესხი, დასახ. ბიბლიოგრაფია, თბზ., ტ. I, გვ. 254.

2 იქვე, გვ. 256.

გაქრობის სასარგებლოდ არ ლაპარაკობს, მართებულად მიუთითებს ს. მესხი. აღნიშნული პროცესი დაკავშირებული იყო ძალმომრეობასთან, დაპყრობებთან და არ გამომდინარეობდა ისტორიის კანონზომიერებიდან. მას შედეგად არ მოჰყოლია კაცობრიობის წარმატება. მისი ზნეობრივი მხარის გაუმჯობესება¹.

დაპყრობა-დამონების პროცესში დამპყრობლები მუდამ ცდილობდნენ მოესდინათ დაპყრობილი ხალხების ძალით ასიმილაცია, აღმოეთხვრათ მათი ზნე-ჩვეულება და თავისი ენა მოეხვიათ მათთვის. ასე იქცეოდა ცარიზმი რუსეთის ვრცელ იმპერიაში, გერმანელები — პოლონურ ოლქებში, ბოროტი ასიმილატორი სულთნის თურქეთი—ბალკანეთსა და კავკასიაში, სპარსელები—მეზობელი ხალხების მიმართ და ა. შ. ს. მესხს, მაგალითად, გამორიცხულად არ მაჩნია რამდენიმე საუკუნის შემდეგ ინგლისური ენის გაბატონება ინდოეთში. მაგრამ ამას არავითარ შემთხვევაში არ მოყვება ინდოელი და ინგლისელი ხალხების შერწყმა ერთ ერად, მათი ერთ სხეულად შეკავშირება. სამართლიანად მიუთითებს იგი². ისტორიის გამოცდილება გვიჩვენებს. რომ ძალით ასიმილაციის ცდები თითქმის არსად დამთავრებულა ასიმილატორთა წარმატებით. ხალხებისა და ენების უმრავლესობამ გაუძლო მძიმე განსაცდელს და შეინარჩუნა არსებობის კანონიერი უფლება.

ს. მესხს უაზრობად მიაჩნია ბაგრატიონ-მუხრანსკის შეხედულება იმის შესახებაც, თითქოს, განათლება და წარმატება ერისა, მისი წვლილი კაცობრიობის კულტურულ განვითარებაში მის სიდიდეზე იყოს დამოკიდებული. ისე გამოდიოდა, რომ რამდენადაც დიდი და ხალხმრავალი იყო ერი, იმდენად მაღალი იყო მისი განათლებისა და ცხოვრების დონე. ს. მესხს იოლად შეეძლო გაებათილებინა ეს, მართლაც; უაზრობა კონკრეტულ ფაქტებზე მითითებით. იგი ასახელებს დიდ და პატარა სახელმწიფოთა წყვილებს: ინდოეთსა და ინგლისს, ჩინეთსა და შვეიცარიას, იაპონიას და ბელგიას, ოსმალეთსა და მის ქვეშევრდომ ხალხებს. ინგლისი, შვეიცარია, ბელგია და ბულგარეთი, ან ვთქვათ სერბია პატარა სახელმწიფოები იყვნენ, მაგრამ ცხოვრების საერთო დონით და კულტურით თავის დროზე გაცილებ-

¹ ს. მესხი, დასახ. ბიბლიოგრაფია, თბზ., ტ. 1, გვ. 257.

² იქვე, გვ. 258.

ბით მაღლა იდგნენ, ვიდრე ინდოეთი, თურქეთი, ჩინეთი ან იაპონია¹. ასეთი მაგალითების მოტანა დღევანდელი ცხოვრების სინამდვილიდანაც ბევრი შეიძლება. ს. მესხის აზრი იმის შესახებ, რომ ხალხის სიმრავლე და სახელმწიფოს სიდიდე პირდაპირ პროპორციული არ არის მის წარმატებასა და კულტურასთან, საეცებით სწორია და ისტორიული სინამდვილის შესაბამისი. ყოველ ერს, ღიძსა და პატარას, თავისი წვლილი შეაქვს საკაცობრიო კულტურისა და ცივილიზაციის განვითარებაში; ასე მიდის წინ საზოგადოებრივი ცხოვრება, ასე მაღლდება ცივილიზაცია. საქართველოს, იმავე ბელგიას და შვეიცარიას, ნორვეგიას ან შვეციას და ა. შ. მათი მოსახლეობის მცირერიცხოვნობის მიუხედავად, უაღრესად მაღალი კულტურა და ცხოვრების დონე აქვთ და იმდენად ღიძია მათი წვლილი მსოფლიო კულტურისა და ცივილიზაციის საგანძურში, რომ ზოგიერთ ღიძ სახელმწიფოსაც კი შეშურდება იგი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ იმდენად მოსახლეობის რაოდენობა და ქვეყნის სიდიდე არ განსაზღვრავს კულტურის დონეს, რამდენადაც სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის ხასიათი და პოლიტიკური რეჟიმი.

ს. მესხი არა მარტო პატარა ერებს ექომაგება და იცავს მათი კანონიერი არსებობის უფლებას, არამედ ყოველი ერის თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის იდეის მქადაგებელია. იგი მკაცრად გმობს კოლონიურ ჩაგვრას და სამარცხვინო ბოძზე აკრავს იმპერიალისტურ მოქალაქეებს.

ს. მესხს ინგლისი და ამერიკის შეერთებული შტატები დასავლეთ სამყაროს ყველაზე განათლებულ ქვეყნებად მიაჩნია. ბევრ რამეში სანიმუშოდ აცხადებს მათ, მაგრამ ეს ხელს არ უშლის მოუპოვებლად ამხილოს მათი კოლონიური პოლიტიკა.

მას არ სწამს ინგლისელთა „ცივილიზატორული მისია“ დაპყრობილ ინდოეთში. მან კარგად იცის, რომ ინგლისელებმა იმიტომ კი არ გადასერეს ზღვები და ოკეანეები და ესტუმრნენ აზიის ამ ღიძ ქვეყანას, რომ კულტურა და ცივილიზაცია შეეტანათ იქ, არამედ მისი გაძარცვის მიზნით. ინგლისელები იმასაც კი არ დასჯერდნენ, რომ „ძალით დაიპყრეს ინდოეთი, წაართვეს იქაურ მცხოვრებლებს ადგილ-მამული და მიწა-წყალი, — წერს იგი, — არ სჯერდებოდა

¹ ს. მესხი, დასახ. ბიბლიოგრაფია, თბ., ტ. I, გვ. 257.

არც იმის სიმდიდრეს, რომელიც მუდამ წელს გამოაქვთ ამ პუნებზე მდიდრისა და უხვის ქვეყნიდან: ისინი თვითონ მცხოვრებლებსაც უმოწყალოდ და სწორეთ ბარბაროსულად ეპყრობიან: ხოცავენ და სტანჯავენ... განათლების გავრცელებისა და ეკონომიური მდგომარეობის ამაღლების. მაგივრათ, ინგლისელები იმნაირათ ეპყრობიან თავის უცხო ქვეყნელ კოლონიებს, თითქოს იმათი არსებობა ქვეყნისათვის მავნებელი იყოს და იმათი მოსპობა კი აუცილებლად საჭიროა¹.

მოტანილ შეფასებას კომენტარები არ ესაჭიროება. იქ ყოველი სიტყვა საფუძვლიანადაა გააზრებული და ქეშმარიტების ამსახველია. იგი ინდოეთში ინგლისელთა კოლონიური პოლიტიკის მკაცრი საბრალდებო განაჩენია. თავისი პირდაპირობით, სიმკაცრით და ღოგიკის ძალით ს. მესხის მოტანილი შეხედულება თანმიმდევრული ანტიკოლონიალისმით ხასიათდება და ძალზე უახლოვდება მარქსისა და ენგელსის ნააზრევს მოცემულ საკითხზე.

არანაკლები შეუბრალებლობით აშიშვლებს ს. მესხი ამერიკელთა უხეშ რასობრივ პოლიტიკას ქვეყნის თავდაპირველი ბატონ-პატრონის — „წითელკანიანი“ ინდიელების მიმართ. არც საჩაგალითო ამერიკელები ეპყრობიან უკეთ წითელკანიან ინდიელებს, რომელნიც „...იმათგან დაქერილი მიწების მეზობლად ცხოვრობენ ქვეყნის დასაბამიდან“².

ზოგიერთი უზუსტობის მიუხედავად, რაც, ალბათ, ამერიკის შეერთებული შტატების ცხოვრების არასაფუძვლიან ცოდნას უნდა მიეწეროს, ს. მესხი ძირითადად სწორად წარმოაჩენს იმ ვითარებას, რასაც ადგილი ჰქონდა მაშინ ამ დიდი ქვეყნის ახალ ბატონ-პატრონებსა და თავდაპირველ მკვიდრ ინდიელ მოსახლეობას შორის. „მმართველობა თავის მოქალაქეებს ეხმარება. — და ამნაირათ შეუბრალებლად აეაწროებენ, ხოცავენ და სცარცავენ საწყალ წითელკანიან ინდიელებს“³. — წერს ს. მესხი, — რითაც ამხელს წითელკანიანი ინდიელი ტომების სისტემატურ და მასობრივ აყრას თავიანთ მამაპაპეული ადგილებიდან, რომლებსაც ეუფლებოდნენ ამერიკელი კო-

1 ს. მესხი, ძლიერი და სუსტი ერი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 232.

2 იქვე, გვ. 233.

3 იქვე.

ლონისტები, ევროპელი ემიგრანტები, სარკინიგზო, სამრეწველო კომპანიები. სწორედ მაშინ, როცა ეს წერილი იწერებოდა, განსაკუთრებით ფართო ხასიათი მიიღო ამერიკის ტერიტორიის „გაწმენდამ“ ძველი ბინადრებისაგან და მათმა შერეკამ უდაბურ, ქაობიან, მაღალმთიან რეზერვაციებში. ეს ლონისტებმა ცეცხლითა და მახვილით, უმკაცრესი რეპრესიული საშუალებებით ხორციელდებოდა. წინააღმდეგობის გამწვევთ უმოწყალოდ ხოცავდნენ, თითქოს მათ უფლება არ ჰქონდათ ეცხოვრათ ადამიანურ პირობებში. ამერიკის ხელისუფლებისა და მმართველი წრეების ეს მოქმედება ჯუნგლების კანონების შესაბამისად ხორციელდებოდა და ყოველგვარ ჰუმანურობასა და მორალს ეწინააღმდეგებოდა.

ცნობები ინდიელთა აუტანელი მდგომარეობის შესახებ ს. მესნს მოაქვს ცნობილი რადიკალური რუსული ჟურნალიდან «Отечественные записки» (№ 5, 1872). ამ ცნობებიდან ვგებულობთ, რომ ინდიელთა ერთ-ერთი ტომის ბელადი, სახელად „წითელი ვაშლი“, პრეზიდენტ გრანტთან მისულა, აუხსნია მისთვის თავისი ტომის აუტანელი მდგომარეობა და უთხოვია მდგომარეობის შემსუბუქება. მიწები რაც გვქონდა, სულ წაგვართვითო, უთქვამს მას, ცოტა დახმარება და თოფის წამალი მაინც მოგვეცით, რომ ვინადიროთ და განკარგულება გაეცით „...ტყუილ-უბრალოდ ნუ ხოცავენ თქვენი სალდათები ჩემ ქვეშევრდომებსა“¹.

ვაშინგტონში წარმოთქმულ სიტყვაში გაშიშვლებულია ის არაადამიანური პოლიტიკა, რასაც ინდიელთა მიმართ ატარებდნენ ამერიკის მხედრიონი, მოხელეები და ოფიციალური თანამდებობის პირები. „თქვენი სალდათები წიწილებივით ხოცავენ ჩვენებსა და კაცი არ არის გამკითხავი, — უთქვამს მას პრეზიდენტის მიერ გამოყოფილი კომისიის სხდომაზე, — ჩვენ არ გვყავს თქვენსავით მწერლები, რომელთაც შეეძლოთ ჩვენი გულ-მოსაყლავი მდგომარეობის აწერა...“² ინდიელთა დეპუტაციის თხოვნას პრაქტიკული შედეგი არ მოჰყოლია. გრანტის მთავრობამ არც მიწები დაუბრუნა „წითელი ვაშლის“ ტომს, უარი უთხრა მას თოფის წამლის მიცემაზე და არ შეანელა შევიწროება. პირველი მისიის წარუმატებლობას მალე მოჰყო-

¹ ს. მესნის, დსახ. სტატია, თხზ., ტ. 1, გვ. 233.

² იქვე, გვ. 234.

ლია წითელკანიან ინდიელთა დეპუტაციის და მათი ბელადის ჩასვლა ნიუ-იორკში, სადაც ერთ-ერთი სკოლის შენობაში წარმოთქმულ სიტყვაში „წითელ ვაშლს“ პირდაპირ სილა გაუწვია ამერიკის შეერთებული შტატების მთავრობისათვის და მოძალადე და ცბიერ-მატყუარა უწოდებია მისთვის. „თქვენ რომ ჩვენში მოსვედით, ჩვეს ძმურად მიგიღეთ, — განუცხადებია მას, — მოგეცით მიწები და ყველაფერი. რაც საჭირო იყო. მაშინ ჩვენ ბევრი ვიყავით და თქვენ კი ცოტა; ახლა თქვენ ბევრი ხართ და ჩვენ ცოტა. ნუთუ ეს გაძლევთ უფლებას, შეგვაეწიროვით და ჩვენი ამოწყვეტა მოინდომოთ?! მე მოვედი სიმათლისათვის, მაგრამ თქვენ არ მალირსეთ... მაშ ჩვენ გატყუებდა თქვენი მმართველობა, როდესაც... მშვიდობიანობას და ყოველ სიკეთეს გვპირდებოდა!“¹

ამ საინტერესო ცნობას ს. მესხი ისეთ კომენტარს უკეთებს. რომელიც არ შეიძლება არ გაიზიაროს მკითხველმა და მასთან ერთად არ გაიმსქვალოს ამერიკელი ცივილიზატორებისადმი სიძულვილით, მათი ძალადობის მსხვერპლისადმი კი ღრმა თანაგრძნობით.

„აი, ამისთანა გულის შესაძრწუნებელ მდგომარეობაში არიან ჩავარდნილი ამერიკელებისაგან საწყალი წითელკანიანი ინდიელები. თუ ამერიკა ეპყრობა თავის სუსტს და უღონო მეზობლებს. სხვა ხალხებისაგან რაღას უნდა მოველოდეთ? დიახ, სამწუხაროა, რომ ამისთანა ამბები ხდება ამერიკაში, იმ ამერიკაში, რომლის თავისუფლებას, სიმდიდრესა და განათლებას... თითქმის ევროპის ყველა განათლებული ხალხები შენატრიან... „ბრწყინვალე მზეზედ ლაქები მოინახებო“ — ამბობენ რუსები და ეს არაა კი ამ შემთხვევაში სწორეთ ამერიკის შეერთებულ შტატებზე მართლდება“².

წერილში „გავლილი წელიწადი ევროპაში“, რომელშიც ს. მესხი მოკლედ აშუქებს აღნიშნული წლის შედეგებს და მკითხველს მოუთხრობს მის დადებით და უარყოფით ნიშნებზე, იგი უარყოფითად აფასებს მას და არაბედნიერს უწოდებს. პირველ ყოვლისა, იმით. რომ იგი მორიგი კოლონიური დაპყრობებით და განმათავისუფლებელი ბრძოლის ჩახშობით აღინიშნა. კონკრეტულად მას მხედველობაში აქვს ფრანგ კოლონიზატორთა აგრესია ტუნისში და მადაგას-

1 ს. მესხი, დასახ. სტატია, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 235.

2 იქვე.

კარზე და ეგვიპტელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლა არაბთა ფაშას მეთაურობით.

ს. მესხი მოურიდებლად ამხელს ფრანგ კოლონიზატორებს, რომლებმაც 1882 წელს უბრალო საბაბით ჯარები შეიყვანეს ტენისში, დაიმორჩილეს მისი ბედი და თავიანთ პროტექტორატს დაუმორჩილეს ეს ქვეყანა. მაგრამ ისინი ამასთან არ დასჯერდნენ და ახალი მსხვერპლის ძიება დაიწყეს. „...ახლა მადაგასკარის კუნძულს უღრპენს კბილებს საფრანგეთით, — წერს იგი, — ამ პატარა სახელმწიფოს დაპყრობაც კსურს“¹.

ლაკონიურად, მაგრამ მკაფიოდ, ზუსტი ისტორიული სინამდვილის შესაბამისად და ეგვიპტელი ხალხისადმი ღრმა თანაგრძნობით აცნობს იგი ქართველ მკითხველს 1882 წელს ეგვიპტეში მომხდარ დიდმნიშვნელოვან ამბავს.

„პირველი თოფი ეგვიპტეში გავარდა, — წერს იგი, — მაიულის შვილმა არაბი ფაშამ განიზრახა თავისი ქვეყნის დახსნა უცხო ტომის ხალხის... გავლენისა და ბატონობისაგან. ეს განზრახვა ეგვიპტის საუკეთესო ძველ ქალაქის (ალექსანდრიის) დანგრევით და თვითონ არაბის დამარცხებით და შემდეგ თავის ქვეყნიდან განდევნით გათავდა. ინგლისმა კიდევ უფრო მაგრად ჩააწყო კლანჭები ეგვიპტეს“². მოტანილ მოკლე ისტორიულ ექსკურსს არ შეეძლო ქართველ მკითხველ მასაში არ აღეძრა გულისტკივილი აღნიშნული განმათავისუფლებელი აჯანყების ჩახშობის გამო, ღრმა თანაგრძნობა დამარცხებული ხალხის მიმართ, აღშფოთება და სიძულვილი ინგლისელი დამპყრობლებისადმი.

ევროპაში მაშინ შექმნილ დაჭიმულ ვითარებას: საომარ განგაშს, ევროპის სახელმწიფოთა უნდობლობასა და ომისათვის გამალეხულ მზადებას ს. მესხი უშუალოდ უკავშირებს იქ და მის მიღმა გამეფებულ სოციალურ და ნაციონალურ უსამართლობას. მოეუხმინოთ რა ზუსტ რეალისტურ ფერებსა და მკაცრ ფორმებში გადმოსცემს იგი იმ სოციალ-ეკონომიურ ვითარებას, რაც საფუძვლად ედო „შეიარაღებულ მშვიდობას“ და ომისათვის გამალეხულ მზადებას?

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი, თხზულებანი, ტ. 111, გვ. 400.

² იქვე, გვ. 399—400.

„ეს საზოგადო მოვლენაა, ახლანდელ დაუდგრომელ დროში. ისეთი წყობილებაა ამჟამად ევროპაში, ისეთი წესები ჰსუფევს, ხალხთა შორის ისეთი უსამართლო და უსწორმასწორო დამოკიდებულებაა, რომ ათასი იუვირონ და იქადაგონ ფილანტროპებმა, რომ ომი და სისხლისღვრა — მხეცობააო, უომროთ, უბრძოლველად, სისხლის დაუღვრელად ახლანდელი ქვეყანა ვერ მოთავსდება. სანამ ერთი ერთმეორისაგან დაჩაგრულია, მანამ მშვიდობიანობას არავენ არ უნდა მოელოდეს“¹.

როგორც ვხედავთ, იმ სერიოზულ მოტივთა შორის, რომლებსაც ს. მესხი უშუალოდ უკავშირებს ევროპაში გაბატონებულ საოკარ განწყობილებას და დაჭიმულობას, განსაკუთრებით ასახელებს ერთი ერის მიერ მეორის ჩაგვრას, ე. ი. ევროპის დიდი სახელმწიფოების კოლონიურ პოლიტიკას, მათ მიერ აზიისა და აფრიკის ხალხების დამონებას. აღნიშნული შეხედულება თანმიმდევრული რადიკალური დემოკრატიზმით არის გაელენთილი.

მაგრამ ს. მესხს ღრმად სწამს მაშინდელ მსოფლიოში გაბატონებული სოციალური და ეროვნული ჩაგვრის წარმავალი ხასიათი. იგი დარწმუნებულია, რომ კაცობრიობა განიკურნება ამ „სამარცხვინო სნეულებათაგან“, ისტორიის არქივს ჩაბარებს მას და განახორციელებს ადამიანთა და ერთა თანასწორობის საუკეთესო იდეას. აღნიშნული რწმენის საფუძველად მას მიაჩნია საზოგადოებრივი ცხოვრების შეუწყვეტელი წინსვლა, ადამიანის ბუნებრივი უფლებების შესახებ აზრის ფართოდ გავრცელება... თუმცა მან ისიც კარგად იცის, რომ არც ისე ახლოა ეს დრო და კიდევ მოსალოდნელია ბევრი ომი, ჩაგვრა-დამონება, კოლონიური ბტაცებლობა და მისთანანი.

„რასაკვირველია, სამართლიანობის დრო თან-და-თან ახლოვდება, — წერს იგი, — კაცობრიობაში თან-და-თან იღვამს ფესვს ის აზრი, რომ ყველა ადამიანი ერთნაირის ბედნიერებისათვის არის გაჩენილი, ყველას ერთი უფლება უნდა ჰქონდესო: მანამ სანამ ის დრო მოაღწევს, როდესაც ამგვარი აზრი განხორციელდება და ხალხთა და კაცთა შორის სამართლიანობა დამკვიდრდება, მანამ კიდევ

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი, თბ., ტ. I, II, გვ. 400.

ბევრი წყალი ჩაივლის, ბევრს ზარბაზნის ხმას გავიგონებთ; ბევრ ტირილსა და ვაი-ვაგლახს ვნახავთ“¹.

როგორ კარგად ეხმაურება ს. მესხის მოტანილი შეხედულება თანადროულობას! რარიგ შენატროდა იგი იმ დროს, როცა კაცობრიობა თავიდან მოიშორებდა სოციალური და კოლონიური ჩაგვრის სამარცხვინო უღელს და სამართლიანობის დროშით გასწევდა წინ ახალი წარმატებების მოსაპოვებლად.

4. იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელ-გამაერთიანებელი ბრძოლა. გარიბალდი და მადინი

ს. მესხმა დიდი გაცაცებით მოუთხრო ქართველ მკითხველს იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელი და გამაერთიანებელი მოძრაობის შესახებ და მის ფონზე მკაფიოდ გამოკვეთა ამ მოძრაობის გამოჩენილი ორგანიზატორების ჯუზეპე გარიბალდისა და ჯუზეპე მადინის ნათელი ფიგურები.

იტალიელი ხალხის გმირული ბრძოლა ეროვნული განთავისუფლებისა და გაერთიანებისათვის მეტად წარმტაცი თემა იყო. მას სიყვარულით ეხმაურებოდა და ერთსულოვნად თანაუგრძნობდა ქართული საზოგადოებრივი აზრი.

აღნიშნულ ბრძოლასთან განუყრელადაა დაკავშირებული იტალიელი ხალხის საყვარელი შვილების, დიდი პატრიოტებისა და დემოკრატების, იტალიის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის გამოჩენილი ორგანიზატორებისა და ხელმძღვანელების ჯუზეპე გარიბალდისა და ჯუზეპე მადინის სახელები. ამიტომ სავსებით ბუნებრივია, რომ ს. მესხმა ევროპის გამოჩენილი ადამიანებიდან, უპირველეს ყოვლისა, მათ მიაპყრო ყურადღება და მათი საგმირო საქმეების შესახებ ვრცლად მოუთხრო დიანტერესებულ ქართველ მკითხველს.

მართალია, იტალიელი ხალხის ამ ორმა შვილმა ცხოვრების სხვადასხვა გზა განვლო, სხვადასხვა იყო მათი ხედვრი და პირადი ცხოვრება, მაგრამ ორივე ერთი მშფოთვარე ეპოქის შვილი იყო და

¹ ს. მესხი, დასახ. წერილი, თბ., ტ. I, გვ. 400.

ერთ დიდ ტაფაში იწვოდა. მათ ორივეს თითქმის ერთნაირი მიზანი ჰქონდათ და ერთი დიადი იდეალისათვის იბრძოდნენ: ეს იყო მათი მრავალჭირანხული სამშობლოს განთავისუფლება და გაერთიანება. ს. მესხს შესანიშნავად ესმის ეს კეშმარიტება და ამიტომ ორივეს მოღვაწეობას განიხილავს ერთიან ისტორიულ ფონზე.

სტატია მაძინის შესახებ ს. მესხმა „დროების“ ფურცლებზე მოათავსა 1872 წელს, მის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით. ამდენად სტატიას ნეკროლოგის დანიშნულება ჰქონდა და მაძინის წარსულ დამსახურებას აღნუსხავდა. რაც შეეხება გარიბალდის, მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ვრცელი მიმოხილვა ს. მესხმა გამოაქვეყნა 1875 წელს, როცა თავისუფალი იტალიის ეს დიდი მოქალაქე სახელისა და ღიდეების ზენიტში იმყოფებოდა.

თხრობას მაძინის შესახებ ს. მესხი იწყებს გაზეთ „ტაიმსში“ მოთავსებული ცნობით, რომელშიც აღნიშნულია გარდაცვლილი მაძინის შესანიშნავი როლი ევროპის პოლიტიკურ ცხოვრებაში, მისი გებრძოლი რესპუბლიკანიზმი და კეთილშობილური ბუნება, მისი შეუპოვებლობა ევროპის მმართველებისადმი და აქედან გამომდინარე მათი სინარული ამ პოლიტიკური მოღვაწის ემიგრაციაში გარდაცვალების გამო (პარიზში).

გარიბალდის დამსახურებას ს. მესხი შემდეგი შესავალი სიტყვებით აცნობს ქართველ მკითხველებს: „ვის არ გაუგონია გარიბალდის სახელი! ეხლანდელს დროში მეორე ისეთი კაცი არ მოიძებნება, რომელსაც იმდენს პატივს სცემდნენ, რამდენსაც გარიბალდის და რომელიც ყველას ისე უყვარდეს, როგორც უყვართ გარიბალდი. ევროპა განცვიფრებულია იმის საქმეებით, სამშობლო იტალიას ზეიდადამ გადმოვლენილ არსებად მიაჩნია და ისე უყურებს, როგორც ნახევარ ღმერთსა!“¹.

მაძინისა და გარიბალდის დიდი დამსახურების რელიეფურად წარმოდგენისათვის ს. მესხი, როგორც მოსალოდნელი იყო, საფუძვლიანად განიხილავს იტალიის ისტორიულ პროცესს XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან 60-იანი წლების დასასრულამდე, ე. ი. იმ მშფოთვარე ამბებით აღსავსე პერიოდს, რომელთანაც ორგანულად განსაკუთრებული მათი ცხოვრება და საქმიანობა.

¹ ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბ., ტ. II, გვ. 22.

XIX საუკუნის 30-იანი წლების იტალია, მისი თქმით, ძალზე წააგავდა საქართველოს. ერთ დროს ძლიერი და აყვავებული იტალია ამ დროისათვის პატარა იტალიად იყო ქცეული, დანაწილებული და დაქუცმაცებული რამდენიმე სამეფოდ, სამთავროდ და საქერცოგოდ. „ამ პატარა სახელმწიფოებში განუკითხავად და დესპოტურად მეფობდნენ სხვადასხვა ბატონები — მეფეები. ზოგიერთ სახელმწიფოებს მარჯვე კაცი ერთი საათის განმავლობაში ერთი საზღვრიდამ მეორემდინ გაივლიდა! სამნახევარი კაცი ქვეშევრდომი ჰყავდა და შვილი მცარცველი — ბატონი!“¹ — წერს ს. მესხი, რითაც ლაქონიურად, მაგრამ ისტორიული სინამდვილის შესაბამისად მზის სინათლეზე გამოაქვს მაშინდელი იტალიის სავალალო მდგომარეობა, მაგრამ ს. მესხი ამით არ ამთავრებს იტალიის ავბედობის აღწერას. იგი აღნიშნავს იმ პოლიტიკურ დესპოტიას, თეთრ ტერორს, თვითნებობას და მშრომელი მოსახლეობის აღვირახსნილ ჩაგვრას, რაც გაბატონებული იყო იტალიის ფეოდალურ ერთეულებში. ს. მესხის თქმით, მაშინდელ იტალიას სამი ბოროტი მტერი ჰყავდა, ამთგან ორი იყო შინაური, ერთი — გარეშე. საერო ფეოდალებთან და დესპოტ მეფეებთან ერთად იტალიელ ხალხს ჩაგრაედა და ძარცვაედა სასულიერო ხელისუფლება — პაპი და მისი აგენტები. იტალიის ნაწილი კი (ჩრდილო იტალია-ლომბარდია, ვენეცია) ავსტრიელ დამპყრობელთა მძიმე უღლის ქვეშ გმინაედა. „საერო და სასულიერო უფლება... ორივე ერთნაირად აწუხებდა მდაბალ, მშრომელ ხალხს, — წერს იგი და განაგრძობს, — ორივეს ერთნაირად მიჰტონდათ, რაც ხალხს თავის შრომითა და ოფლით შეეძინა. ეს ხალხი, ერთ დროს ასე მამაყი, ასე განათლებული, ეხლა უმეცრებაში და სიღარიბეში იყო ჩაეარდნილი ამ სულისა და ხორცის ბატონების წყალობით“².

აი, ამ აუტანელმა ვითარებამ იტალიაში საფუძველი ჩაუყარა ხალხის მასების დრტვინეას და მოძრაობას ელემენტარული ადამიანური უფლებებისათვის, რომელიც მალე მასობრივ გამოსელებსა და ბრძოლებში გადაიზარდა. ს. მესხის დამკვირვებელ თეალს მხედველობის არედან არ გამორჩენია „კარბონარების“ საიდუმლო საზო-

¹ ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თხზ., ტ. II, გვ. 22—23.

² იქვე. გვ. 23.

გადოებების შექმნა, რომლებმაც დაიწყეს მოსახლეობის მოწინავე ელემენტების დარაზმვა და ბრძოლა შინაგან და უცხოელ მოძალადეთა წინააღმდეგ. ახალგაზრდა მაძინი, როგორც მართებულად აღნიშნავს თვით ს. მესხი, პირველად „კარბონარების“ საზოგადოების რიგებში იწყებს თავის პატრიოტულ-რევოლუციურ მოღვაწეობას. აცნობს რა მკითხველს მისი ბიოგრაფიის ძირითად მომენტებს, ს. მესხი მკაფიოდ გამოკვეთს მაძინის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მრწამსს. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს მის თანმიმდევარ რესპუბლიკელობასა და პატრიოტობას. იტალიის განთავისუფლება საერთო და სასულიერო ფეოდალების ტირანიისაგან, ავსტრიელთა ჩავვრის მძიმე უღლისაგან, მისი გაერთიანება და იქ რესპუბლიკური მმართველობის დამყარება, აი რა ამოცანები დაისახა, ს. მესხის თქმით, მაძინიმ ჯერ კიდევ ახალგაზრდობის ემს¹.

აღნიშნული პატრიოტული და დემოკრატიული მიზანი ამოქმედებდა ჯუზეპე მაძინის, როცა მან 1831 წელს მარსელში (სადაც ემიგრაციაში იმყოფებოდა) დააარსა „ახალგაზრდა იტალიის საზოგადოება („Giovani Italia“) და ჟურნალი. საზოგადოების მიმართულება სამი სიტყვით გამოითქმოდა, წერს ს. მესხი. ეს სამი სიტყვა იყო: „თავისუფლება, თანასწორობა და კაცობა“, დევიზი — „ღმერთი და ერი“, მიზნის მიღწევის საშუალება — ხალხის აღზრდა (რესპუბლიკური სულისკვეთებით) და რევოლუცია².

ს. მესხი თანმიმდევრობით მოუთხრობს მკითხველს ფარულა განმათავისუფლებელი ორგანიზაციის — „ახალგაზრდა იტალიის“ ბრძოლას მაძინის ხელმძღვანელობით დასახული მიზნის მისაღწევად. მოხალისე პატრიოტთა რაზმების მეშვეობით მან განიზრახა დაემხო არსებული ხელისუფლება სავრიაში, პიემონტსა და სხვა ადგილებში, თუმცა უშედეგოდ. თითქმის ყველა ამ რევოლუციურ აქტში უაქტიურეს მონაწილეობას იღებდა ჯუზეპე გარიბალდი — „ახალგაზრდა იტალიის“ წევრი და მაძინის თანამებრძოლი იმ ეტაპზე. ამ ბრძოლებში დამტკიცა მან თავისი იშვიათი რევოლუციური მგზნებარება, საბრძოლო შემართება, უშიშრობა, თავგანწირულება და უშრეტეი ენერგია. ამ აქანყებათა წარუმატებლობის მიზეზთა მო-

1 ს. მესხი, მაძინი, თბ., ტ. 1, გვ. 200.

2 იქვე, გვ. 201.

რის იგი ასახელებს მათ არასათანადო მომზადებას, ამბოხებულთა სუსტ კავშირს მოსახლეობასთან, რითაც გახზავს აღნიშნული ორგანიზაციისა და მისი ხელმძღვანელის შეთქმულებით-ბლანკისტურ ტაქტიკას. ეს იყო, მისი შეხედულებით, ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი იმისა, რომ 1848 წლამდე იტალიელი ხალხის ხვედრი არ შეცვლილა და სანეტარო თავისუფლება არ დამყარებულა¹.

ევროპის კონტინენტზე მიმდინარე მშფოთვარე ამბები, როგორც მართებულად მიუთითებს ს. მესხი, უშუალო გავლენას ახდენდა იტალიაზე და ბიძგს აძლევდა მის შემდგომ საბრძოლო გამოღვიძებას. „...როდესაც ევროპაში და განსაკუთრებით საფრანგეთში რაიმე ჩიჩინი, ცოტაოდენი მოძრაობა ატყდება, იტალიის ხალხი ბანს აძლევს, სდგება და რევოლუციით ცდილობს მოიშოროს თავიდან უანგარიშო ბატონები“², წერს ს. მესხი და განსაკუთრებით აღნიშნავს საფრანგეთის 1848 წლის დიდ გავლენას იტალიაზე. „1848 წელს საფრანგეთიდან დაწყებულმა რევოლუციამ თითქმის მთელი ევროპა... მოიარა და ...იტალიამაც ბუკი დაჰკრა“...³, ისიც აქანყდა თავისუფლების მოსაპოვებლად და მტარვლების შესამუსრავად.

ამ ბრძოლის ავანგარდში ისევ ჩადგნენ დიდი იტალიელი პატრიოტები—მაძინი და გარიბალდი, ერთიც და მეორეც დაბრუნდნენ ემიგრაციიდან; მაძინი — საფრანგეთიდან, გარიბალდი — ბრაზილიიდან. „მაძინი მიეგება იმას, — წერს ს. მესხი, — როგორც იტალიის განმათავისუფლებელს და იმის ვოლონტერათ... ჩაწერა“⁴.

ს. მესხი დეტალურად აშუქებს იმ დიდ როლს, რაც მაძინიმ და გარიბალდიმ შეასრულეს 1848—1849 წლებში, როდესაც იტალიელმა ხალხმა გადაწყვიტა გამანადგურებელი დარტყმით უცხოელი მოძალადეებიც განედევნა და შინაგანი მტარვლებიც დაემხო. იგი განსაკუთრებით გამოყოფს გარიბალდის მოხალისეთა წამყვან როლს ავსტრიელ დამპყრობელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში (ლომბარდიასა და ვენეციაში) და მაძინის როლს რომის რესპუბლიკის შექმნაში. „გარიბალდი და იმის ვოლონტერები მთელ ქვეყანას აკვირვებდნენ

1 ს. მესხი, დასახ. წერილი, თბზ., ტ. II, გვ. 201.

— 2 ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბზ., ტ. I, გვ. 23.

3 იქვე.

4 იქვე, გვ. 26.

თავის მხნეობით და სიძარჯვით. გარიბალდიელები ავსტრიელების საფრთხობელნი შეიქნენ¹, წერს ს. მესხი, რითაც გარიბალდიელებს და მათ სახალხო ბელადს გადამწყვეტ როლს აკუთვნებს იმ გამარჯვებებში, რომელიც მოპოვებულ იქნა იტალიის განთავისუფლებისა და გაერთიანებისათვის წარმოებული ამ ბრძოლის პირველ ეტაპზე. მაგრამ იტალიელი ხალხის საბრძოლო აღტყინება და გარიბალდიელთა თავგანწირული ბრძოლა მთელი რიგი გარემოებების გამო, რასაც გაკვრით ეხება ს. მესხი, წარმატებით არ დაგვირგვინდა და ჩრდილო იტალიის დიდი ნაწილი ისევ ავსტრიელების ხელში დარჩა.

ასეთივე ბედი ეწია იტალიელი ხალხის ბრძოლას პაპის საერო ხელისუფლების წინააღმდეგ რომში. ს. მესხი ეხება ამ ბრძოლის ცალკეულ ეპიზოდებს, კერძოდ, პაპის გაძევებას რომიდან (იგი გაეტაში გაიქცა), რომის რესპუბლიკის გამოცხადებას მაძინის ხელმძღვანელობით (ტრიუმვირატი შეიქმნა), რესპუბლიკის პირველ დემოკრატიულ ღონისძიებებს და საფრანგეთის რესპუბლიკის ჯარების მიერ ქალაქისათვის ალყის შემორტყმას. გარიბალდი, როგორც სამართლიანად მიუთითებს ს. მესხი, რომის დაცვის დროსაც ავანგარდში იყო და რომის ჯარის უფროსის საპატიო მისიას ასრულებდა. უხეშმა ძალამ თავისი გაიტანა. გენერალ უდინოს 25 ათასიანმა არმიამ სძლია რომის გმირ დამცველებს. „...დიდი ხნის ბრძოლისა და მამაცური დაცვის შემდეგ გარიბალდი იძულებული იყო დაეთმო ეს ქალაქი. საფრანგეთის რესპუბლიკამ რომის რესპუბლიკა და თავისუფლება მოჰკლა!² — გულისტკივილით აღნიშნავს რომის რესპუბლიკის ტრაგიკული ფინალის შესახებ ს. მესხი, მიუთითებს რა საფრანგეთის რესპუბლიკის პრეზიდენტის ლუი ნაპოლეონის უშუალო პასუხისმგებლობას რომის რესპუბლიკისათვის ზურგიდან მახვილის ჩაცემის საქმეში (მან ჯარი გაგზავნა რომში პაპისათვის დახმარების გასაწევად).

1848—1849 წლების განმათავისუფლებელი ომი, რომელშიც ასე საქვეყნოდ გაითქვეს სახელი მაძინიმ და გარიბალდიმ, მარცხით დამთავრდა. „დადგა თითქმის ისევე ძველი დრო, გაჩნდა ძველი წე-

1 ს. მესხი, დასახ. წერილი, თხზ., ტ. II, გვ. 27.

2 იქვე.

სები. ხალხმა ვერა მოიგო-რა. ის ძველებურად შევიწროებული და დატუქსულია: პატრები და მეფეები ბატონობენ: იტალია ისევ დანაწილებულია“¹.

იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელი და გამაერთიანებელი ბრძოლა მხოლოდ გადაიდო, რათა იგი ახალ ხელსაყრელ ვითარებაში წარმატებით დაგვირგვინებულიყო და ერთიანი თავისუფალი იტალია ისტორიულ სინამდვილედ ქცეულიყო. ს. მესხი 1848—1849 წლების მშფოთვარე ამბებით არ ასრულებს იტალიელი ხალხის დიდი რაინდების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერას, იგი მეთოდურად მისდევს ამბების მსვლელობას და სრულ ფინალამდე მიჰყავს იგი.

ს. მესხი მკითხველს მოუთხრობს გარიბალდის გმირულ და უდიდესი განსაცდელით აღსავსე გამოსვლაზე ფრანგების რკალიდან, ავსტრიელების დევნისათვის თავის დაღწევასა და ტყვისათვის თავის შეფარებაზე, საყვარელი ცოლისა და ქირსა და ლხინში განუყრელი თანამეგობრის ანტიას სიკვდილზე (და მის დამარხვას ტყეში) და მომდევნო გამგზავრებაზე ამერიკასა და ჩინეთში. ნეკროლოგში მაძინის შესახებ მას მოაქვს ცნობები ამ დაუდეგარი და მშფოთვარე რესპუბლიკელ-დემოკრატის მძიმე ემიგრანტულ ცხოვრებაზე შვეიცარიასა და ინგლისში.

1859 წელს ავსტრია-საფრანგეთის ომით, რომლის დროსაც საფრანგეთმა შეიარაღებული დახმარება აღმოუჩინა იტალიას. იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლა ახალ ფაზაში შევიდა. ახალმა საბრძოლო აღტყინებამ თავიანთ საბრძოლო პოსტებზე მოუწოდა გარიბალდისა და მაძინის, რომლებიც მაშინვე იტალიაში დაბრუნდნენ და განმათავისუფლებელი ბრძოლის ავანგარდში ჩადგნენ. 1859 წლის იტალიის ომში, — წერს ს. მესხი, — მაძინმა დიდი მონაწილეობა მიიღო². გარიბალდმა კი ისევ იარაღს მოჰკიდა ხელი... ვოლონტერებისაგან შეადგინა თავისი საკუთარი ჯარი „ალპიის მონადირეები“³... კიდევ უფრო მრავალფეროვანი მონაწილეობა მიიღეს მათ. ს. მესხის თქმით, 1860 წლის ამბებშიც. „1860 წელს

¹ ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბზ., ტ. II, გვ. 27.

² ს. მესხი, მაძინი, თბზ., ტ. I, გვ. 202.

³ ს. მესხი, იოსებ გარიბალდი, თბზ., ტ. II, გვ. 28.

მაძინი და გარიბალდი ერთად მოქმედებდნენ იტალიის განთავისუფლებისათვის. უეჭველია, რომ თუ იტალია ახლა ერთს სახელმწიფოს შეადგენს, ამისათვის ხალხი ამ ორ კაცს უნდა ემადლიერებოდეს¹, წერს ს. მესხი, რითაც რელიეფურად გამოკვეთს ამ ორი დიდი მამულიშვილის მიზნებისა და საბრძოლო საქმიანობის ერთიანობას.

1861 წლიდან მაძინისა და გარიბალდის საბრძოლო გზები არსებითად გაიყარა. გარიბალდიმ თავისი მოხალისეებით. თავისი მრავალრიცხოვანი მიმდევრებით და საარაქო საბრძოლო ეპიზოდებით ხელახლა განაცვიფრა მთელი მსოფლიო, იტალიელ ხალხს კი სანეტარო თავისუფლება და ერთიანობა მოუტანა. მაგრამ გარიბალდის გაუგონარი გმირობის ნაყოფით, მისი პოლიტიკური მოუმწიფებლობის გამო, როგორც გადაკვრით მიუთითებს ს. მესხიც, ისარგებლა სავოის ღინასტიამ, რომლის წარმომადგენელი ვიტორიო ემანუელი მისი წყალობით გაერთიანებული იტალიის მეფე გახდა. რესპუბლიკის იდეა კი დასამარდა და მშრომელებსაც ბევრი არაფერი მიუღიათ. ქვეყნის განთავისუფლებას არ მოჰყოლია მისი დემოკრატიული გადახალისება.

წვრილბურჟუაზიულმა დემოკრატმა, შეთქმულებითი ტაქტიკის დიდოსტატმა, მაგრამ თანმიმდევარმა რესპუბლიკელმა მაძინიმ, როგორც სამართლიანად მიუთითებს ს. მესხი, არ უღალატა თავის რესპუბლიკურ პრინციპს და უარყო ვიტორიო ემანუელის ქვეშევრდომობა, მისი სამსახური. მან მონარქიის შექმნის პროტესტის ნიშნად დატოვა ის ქვეყანა, რომელიც ეგზომ უყვარდა, რომლის ბედნიერი მერმისისათვის ასე თავდავიწყებით იბრძოდა და ისევ ემიგრანტის მძიმე ხვედრი აირჩია. იტალიელმა ხალხმა მადლობის ნიშნად რამდენიმეჯერ (1865 წლის შემდეგ) აირჩია იგი პარლამენტის წევრად. მაგრამ მაძინიმ საჭიროდ არ ცნო ესარგებლა ამით და მონარქისტულ იტალიაში ჩასულიყო სამოღვაწეოდ. იტალიელ ხალხს იგი შემდეგშიაც მოუწოდებდა „... ვიქტორ ემანუელი და რომის პაპი გადააყენეთ და იტალიაში საერთო რესპუბლიკა დააწესეთო“².

1 ს. მესხი, მაძინი, თბ., ტ. I, გვ. 202—203.

2 იქვე.

ს. მესხი გულისტივილით აღნიშნავს იმ გარემოებას, რომ მაძინი ისე გარდაიცვალა, ვერ ეღირსა თავისი უგულითადესი ზრახვის ასრულებას — იტალიაში რესპუბლიკის დაფუძნებას. ეხება რა მაძინის ბიოგრაფიის ზოგიერთ მომენტს, მის პირადულ ცხოვრებას. ს. მესხი უაღრესი გულთბილობით და სიყვარულით მოუთხრობს მაძინის შესახებ ქართველ მკითხველს. „კერძო ცხოვრებაშიაც შესანიშნავი კაცი იყო მაძინიო, — წერს იგი, — ბუნებით მშვიდი, წყნარი გულისა და ყოვლად პატიოსანი ხასიათისა“. მამის მთელი ქონება და პუბლიცისტური საქმიანობიდან მიღებული შემოსავალი მან სამშობლოს გაერთიანება-განთავისუფლების საქმეს მოახმარა, თვითონ კი მუდამ ღარიბად ცხოვრობდა. როგორი ტრაგიკული ხასიათიც არ უნდა ჰქონოდა მის ცხოვრებას, დაასკვნის ჩვენი სახელოვანი მამულიშვილი, „... მის ცხოვრებას უკვალოდ არ ჩაუვლია იმის მშვენიერი სამშობლოსათვის“¹.

ჯუზეპე გარიბალდის განსაცვიფრებელი საგმირო საქმეების შესახებ თხრობინას ს. მესხი უფრო შორს მიდის. მაგალითად, იგი ეხება მის აქტიურ ბრძოლას პაპის საერთო ხელისუფლების დასამხოვად და რომის გაერთიანებულ იტალიასთან შესაერთებლად. მას მხედველობიდან არ რჩება გარიბალდისა და მისი ორი ვაჟის — ჩიჩიოტისა და ბენოტის საფრანგეთ-პრუსიის ომში საფრანგეთის მხარეზე მონაწილეობა და ამ ბრძოლაში გამოვლენილი გმირობა. მაგრამ გარიბალდის გმირობამ ვერ უშველა საფრანგეთს, რომლის სამარცხვინო თავკაცებმა „...მტირალა ჟიულ ფაერმა და ტიერმა პარიკის კარები გაუღეს გერმანიის ჯარს და სამარცხვინო მორიგების პირობა შეჰქარეს გამარჯვებულებთან“².

„ეხლა გარიბალდი ცხოვრობს კუნძულ კაპრესაზე იმ იმედით, რომ საყვარელ იმის იტალიაში მალე რესპუბლიკა დაფუძნდება“. წერს ს. მესხი, რითაც მიუთითებს იტალიელ ზალზის ამ სახალხო გმირის რესპუბლიკურ მრწამსზე და მის უკმაყოფილებაზე გაერთიანებულ იტალიაში არსებული სოციალურ-პოლიტიკური ურთიერთობით.

1 ს. მესხი, თხზ., ტ. 1, გვ. 203.

2 ს. მესხი, თხზ., ტ. 11, გვ. 29.

„სიცოცხლეშივე ამ კაცის ცხოვრება და საქმეები არაკად და ზღაპრად გადაიქცა“, წერს ს. მესხი, რითაც დროებით ეთხოვება თემას მისთვის ამ მეტად საყვარელი გმირის შესახებ. ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით მას ამ შეფასებაში და მასთან ერთად მოწიწებით თავს ეხრით ზღაპრად ქცეული მისი საგმირო საქმეების წინაშე.

ბ ი ო რ გ ი წ ე რ ე თ ე ლ ი

1. ბალკანეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა

(საბერძნეთი; სერბია)

წერილში „აწინდელი მოძრაობა კუნძულ კრეტაზე“ გ. წერეთელი თავდაპირველად ქართველ მკითხველს მოუთხრობს კრეტის მდებარეობის, მისი მოსახლეობის, ადამ-ჩვეულებების და თვით აჯანყების მიმდინარეობის შესახებ; ამის შემდეგ იგი განიხილავს იმ მიზეზებს, რომლებმაც აიძულა კუნძულის ბერძენი მოსახლეობა იარაღისათვის მოეკიდა ხელი და თურქ მოძალადეთა წინააღმდეგ სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლაში ჩაბმულიყო. გ. წერეთელმა საკმაო სისრულით გააშუქა აგრეთვე კუნძულზე გაჩაღებული ბრძოლის უაღრესი გააფთრება, თურქეთის დამსჯელი ჯარების მიერ სამოქალაქო მოსახლეობის მიმართ ჩადენილი ენით აუწერელი მხეცობა, საბერძნეთის მოსახლეობის მიერ აჯანყებულებისადმი ყოველმხრივი დახმარების აღმოჩენა¹ და საზღვაო ბრძოლების მიმდინარეობა კრეტის კუნძულის წყლებში. კუნძულის ისტორიული წარსულის შესახებ თხრობისას იგი მართებულად მიუთითებს ამ კუნძულის მოსახლეობის ისტორიული პროცესის განუყრელ კავშირზე დედასამშობლო საბერძნეთთან. „...თურქებმა დაარღვიეს ეს კავშირი, — წერს იგი, — მიმდინარე აჯანყება მიზნად ისახავს არა მართო თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მოპოვებას, არამედ დედა-სამშობლოსთან გაერთიანებას“².

კრეტის მოსახლეობის საყოველთაო ანტითურქული აჯანყების

¹ მ ა ზ ა კ ე ვ ა ლ ი (გ. წერეთელი), დასახ. წერილი, „კვალი“, 1897 წ., № 16.

² გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი, საბერძნეთი და მისი პოლიტიკა, „კვალი“, 1897 წ., № 8.

მიმდინარეობის გაშუქების დროს გ. წერეთელი ისტორიულ გეგმურსს აკეთებს და ქართველ მკითხველს მოკლედ აცნობს ბერძენი ხალხის ისტორიას დამოუკიდებლობის დაკარგვისა და თურქთა მიერ მონობის უღელქვეშ მოქცევის დროიდან თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის მოპოვებამდე. მართალია, სათანადო ცნობების მოტანისას იგი გერმანელი ისტორიკოსების ნაშრომებს ეყრდნობა, მაგრამ ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ეს ცნობები კარგად აქვს გააზრებული და პოპულარულ ფორმებში ჩამოყალიბებული. ამ მოკლე ექსკურსში მოთხრობილია ბერძენი ხალხის მითითებული ისტორიული ეპოქის თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი ამბავი და მოვლენა¹.

კრეტის მოსახლეობის განმათავისუფლებელ მოძრაობას გ. წერეთელი განიხილავს მეგობრის პოზიციიდან, დიდი სიყვარულითა და მონდომებით. იგი აღნიშნავს ამ აჯანყების არა მარტო საყოველთაო-სახალხო და სამართლიან ხასიათს, არამედ მის დიდ რეზონანსსაც მსოფლიოში. მსოფლიოს მთელმა პროგრესულმა ძალებმა მხარი დაუჭირეს და შესაძლებლობის ფარგლებში დახმარება აღმოუჩინეს აჯანყებულებს. გ. წერეთელმა სავსებით სწორად გააშუქა ევროპის დიდი კაპიტალისტური სახელმწიფოების პოზიცია კრეტის აჯანყების მიმართ. მოქმედებდნენ რა პოლიტიკური ანგარებით და სახელმწიფოებრივი ეგოიზმით, ამ სახელმწიფოთა მთავრობებმა მხარი არ დაუჭირეს ბერძენი ხალხის აჯანყებას, თურქ ასიმილაციურებს გამოექმთაგნენ და მომავალშიაც საჭიროდ მიიჩნიეს კუნძულ კრეტაზე მათი ბატონობის შენარჩუნება. გ. წერეთელი გმობს მთავრობათა აღნიშნულ ხაზს, მას აშკარა უსამართლო პოლიტიკას უწოდებს, რადგან ეს პოლიტიკა აბუჩად იგდებს დამონებული ხალხის სამართლიან მისწრაფებებს. დიდი სახელმწიფოების აღნიშნული პოზიციის მიუხედავად, გ. წერეთელი ოპტიმისტურად არის განწყობილი კრეტის მოსახლეობის საყოველთაო აჯანყებისადმი. მას ღრმად სწამს, რომ კრეტელი ხალხის სამართლიანი საქმე საბოლოოდ გაიმარჯვებს².

¹ გ. წერეთელი, საბერძნეთი და მისი პოლიტიკა, „კვალი“, 1897 წ., № 8, 9, 10.

² გ. წერეთელი, პოლიტიკური მიმოხილვა, „კვალი“, 1897 წ., № 15.

გ. წერეთელი შეუბრალებლად ამთარახებს ევროპის კაპიტალისტური სახელმწიფოების დიპლომატიის უსულგულობას. ამ დიპლომატიისათვის არ არსებობს სამართლიანი საქმე, მისთვის სულერთია „...ვინც უნდა იტანჯებოდეს, ოღონდ მის საკუთარ ინტერესებს არა მოაკლდეს რა“¹. ჩვენ სასიქადულო მოღვაწეს კარგად ესმის. რომ კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა მთავრობების თვალსაზრისი და პოლიტიკა არ ემთხვევა ამავე სახელმწიფოთა ხალხის მასების სულსკვეთებას... რომ ხალხსა და მთავრობებს შორის ღრმა უფესკრულია, ხალხი თვითონ იტანჯება საკუთარ მთავრობათაგან, რის გამოც კარგად აფასებს სხვათა ტანჯვას და ბედნიერებას. ამიტომ იგი „...ყოველთვის მზად არის სხვა ერის, როგორც მაგალითად, საბერძნეთისა, ტანჯვა-ვაებას თანაგრძნობა გამოუცხადოს და ძალა დაატანოს თავიანთ სახელმწიფოებს ბოლოს მაინც სამართლიან გზას დაადგენ“². ამასთან დაკავშირებით გ. წერეთელი მიუთითებს კონკრეტულ მაგალითებზე. იგი აღნიშნავს, რომ მაშინ, როდესაც ევროპის სახელმწიფოები ხელს უშლიან კრეტის აჯანყებულებს, კუნძულის საზღვაო ბლოკადას ახდენენ სამხედრო გემებით და აფერხებენ საბერძნეთიდან მაშველი ძალების გადასროლას, გარიბალდის ტიპის მებრძოლები, პირიქით, ყოველთვის აჯანყებულთა მხარეზე არიან³.

კრეტის მოსახლეობის საყოველთაო ანტითურქულში აჯანყებამ და აჯანყებულებისადმი საბერძნეთის მხარდაჭერამ გამოიწვია საბერძნეთ-თურქეთის ომი, რომელმაც კიდევ უფრო გააძლიერა დაჰიმულობა ახლო აღმოსავლეთში და ევროპული ომი რეალობად აქცია. გ. წერეთელი გამოეხმაურა ამ ომს, მის მომდევნო გართულებას და სწორად შეაფასა შექმნილი სიტუაცია. კერძოდ მან აღნიშნა, რომ რუსეთის დიპლომატიამ ხელი შეუშალა საბერძნეთ-თურქეთის ომის ევროპულ ომად გადაქცევას და ბულგარეთ-სერბია-ჩერნიგორიას საშუალება არ მისცა დახმარება აღმოეჩინა დამარცხებული საბერძნეთისათვის. ამას, მისი აზრით, „შეიძლება მოჰყოლოდა თურქეთის განდევნა კონსტანტინოპოლიდან და სრუტეებიდან, ხო-

¹ გ. წერეთელი, პოლიტიკური მიმოხილვა, „კვალი“, 1897 წ., № 15.

² იქვე.

³ იქვე.

ლო ამ ნიადაგზე ევროპული ომის ატეხა. დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს კი საჭიროდ მიაჩნდათ სულთნის დატოვება სრუტეების მფლობელად, ვიდრე ამ სრუტეების გამო ერთმანეთზე წაქედბა¹.

წერილში „პოლიტიკური მიმოხილვა“ გ. წერეთელი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ საბერძნეთ-თურქეთის ომმა და სომხების მოძრაობამ მკვეთრად დააჯახა ერთმანეთს სამთა კავშირი და ახლად შექმნილი რუსეთ-საფრანგეთის კავშირი². მას მხედველობიდან არ რჩება ინგლისის მიერ ბრწყინვალე იზოლაციაზე კურსის აღება, მისი მისწრაფება განზე მდგარიყო ევროპის სახელმწიფოთა ანტაგონისტური საანგდრო-პოლიტიკური ბლოკებისაგან, ღრი მოპირდაპირე ბანაკი; დაჯახების სეირის მაიქერალი ყოფილაყო და სიხარულით აღექვა მათ მიერ ერთმანეთის ბღღვნა. ევროპის კონტინენტის სახელმწიფოები სამაგიეროს უზღიდნენ ინგლისს აღნიშნული საგარეო პოლიტიკური კურსის გამო და მისდამი მტრულად იცნენ განწყობილნი. გ. წერეთლის ხატოვანი გამოთქმისა არ იყოს, მათ სურდათ „კუნძული ავაზაკი, რომელიც არც ერთ იმათ მოსვენებას არ აძლევდა და ყოველ გემრიელ ლუკმას ხელიდან აცლიდა. ჩამოეშორებიათ, ძირს დაეცათ, ხელთ ეგდოთ მისი მდიდარი სამკვიდრებელი აზიაში და აფრიკაში...“³. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ გ. წერეთელი კარგად გაერკვა იმ ახალ ვითარებაში, რომელიც შეიქმნა ახლო აღმოსავლეთში იმპერიალისტური გერმანიის ასპარეზზე გამოსვლასთან დაკავშირებით. 1897 წლისათვის მან უკვე აღნიშნა, რომ ძველ მეტოქეებს თურქეთის საკითხში ახალი საშიში მეტოქე — გერმანია მიემატა, რომელმაც მიზნად დაისახა კონკურენტების გამოძევება თურქეთიდან და მათი ადგილის დაჭერა⁴.

ბალკანეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა თურქ ასიმილატორთა წინააღმდეგ, სერბიის, ბულგარეთისა და ბალკანეთის სხვა ხალხების გამოსვლა ეროვნული აღორძინების გზაზე მუღამ

¹ გ. წერეთელი, პოლიტიკა, „კვალი“, 1898 წ., № 42.

² მაზაკვალი (გ. წერეთელი), დასახ. წერილი, „კვალი“, 1897 წ., № 43.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

წარმტაცი თემა იყო, რომლის შესახებ დიდი სიხარულით და თანაგრძნობით მოუთხრობდნენ ქართველ მკითხველ საზოგადოებას პროგრესული ქართული ჟურნალები და გაზეთები. ამ თემას გამოეხმაურა XIX საუკუნის II ნახევრის ქართული მოწინავე საზოგადოებრივი აზრის ყველა ცნობილი წარმომადგენელი და მათ შორის გიორგი წერეთელიც.

1868 წელს გ. წერეთელმა გაზეთ „დროებაში“ ორი წერილი მოათავსა სერბიის შესახებ¹. პირველ წერილში იგი მოკლედ მიმოიხილავს ამ პატარა ქვეყნის მდებარეობას, ბუნებრივი სიმდიდრეების მარაგს, მოსახლეობას, განათლების მდგომარეობას, ყოფა-ცხოვრების ფორმებს, ძალაუფლებისათვის ბრძოლას ყარა გეორგიისა და მილან ობრენოვიჩის გვარეულობათა შორის, ამ ნიადაგზე გამწვავებულ ურთიერთობას და ა. შ. მოტანილი ცნობები სწორ წარმოდგენას იძლევა განხილული საკითხების შესახებ.

მეორე წერილში განხილვის ობიექტად აღებულია სერბიის ეკონომიური მდგომარეობა, სახელმწიფო ბიუჯეტი, პოლიტიკური წყობილება, ისტორიული წარსული და სერბი ხალხის ცხოვრება თურქ დამპყრობელთა მძიმე უღლის ქვეშ. ეკონომიური მდგომარეობის გაშუქების დროს გ. წერეთელი აღნიშნავს სერბიის ეკონომიურ ჩამორჩენილობას, მრეწველობის, კერძოდ, შინამრეწველობისა და ხელოსნობის სუსტ განვითარებას, აგრარული წყობის ექსტენსიურ ხასიათს და ავსტრიაზე დიდ ეკონომიურ დამოკიდებულებას. (კერძოდ, იმპორტისა და ექსპორტის მხრივ). მოაქვს რა ცნობები ბიუჯეტის შესახებ, გ. წერეთელი სამართლიანად აღნიშნავს გასავლის ხარჯების არათანაბარ განაწილებას, დიდი ხარჯების გათვალისწინებას არმიაზე (ბიუჯეტის მეოთხედი), რაც მძიმე ტვირთად აწვებოდა მოსახლეობას, დაბლა სწევდა მისი ცხოვრების დონეს და ქვეყნის მილიტარიზტულ ხასიათს².

როდესაც გ. წერეთელი მიმოიხილავს სერბიის პოლიტიკურ წყობილებას, ცდილობს ქართველ მკითხველ მასაში აღძრას სიმპათია იქ არსებული სახელმწიფო მმართველობის — კონსტიტუციური

¹ გ. წერეთელი, საპოლიტიკო და საზოგადო მდგომარეობა სერბიისა, „დროება“, 1868 წ., № 43—44.

² გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, გაზ. „დროება“, 1868 წ., № 45.

მონარქიისადმი. „აი ოქროს საუკუნე პოლიტიკური ცხოვრებისა: უფლება და ხალხი ჯერ კიდევ ერთმანეთში არიან არეულნი“¹, წერს გ. წერეთელი და ამით ამჟღავნებს თავის სიმპათიას სერბიის პოლიტიკური ცხოვრების მიმართ. მას ჰგონია, რომ ამ ქვეყანაში, დასავლეთ ევროპის დიდი ქვეყნებისაგან განსხვავებით, უფლება ჯერ კიდევ ხალხის ხელშია და ამ უფლებას იგი სკუპჩინის მეშვეობით იყენებს. სერბიის პოლიტიკური წყობილება მას იმიტომაც მოსწონს, რომ იქ, თითქოს, ადგილი არ აქვს მოსახლეობის კლასებად დაყოფას და კლასობრივ ბრძოლას. სკუპჩინის გვერდით საკანონმდებლო პრეპოზიტივებით სარგებლობს სიფლად შემორჩენილი სასოფლო კრებები². რასაკვირველია, გ. წერეთლის ასეთი შეხედულება მისი მეთოდოლოგიური შეცდომის შედეგია. სერბიაში არც ისეთი სოციალური იდილია იყო მაშინ, როგორც ჩვენს ავტორს ჰგონია. კლასობრივი ბრძოლა სერბიაში დიდი ხნის წინათ წარმოიშვა; ხალხს რეალური უფლებები აღარ გააჩნდა. მაგრამ, თუ იქ კლასობრივი ბრძოლა ძალზე გამწვავებული არ იყო, ამის მიზეზი ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ ჩამორჩენილობასა და პოლიტიკურ მოუმწიფებლობაში უნდა ვეძიოთ.

გ. წერეთელი ძირითად ხაზებში სწორად აშუქებს სერბი ხალხის ისტორიულ წარსულს დამოუკიდებლობის დაკარგვიდან (1389 წლიდან) თავისუფლების მოპოვებამდე. ამავე დროს, ბოლომდე ვერ იცავს სრულ ჭეშმარიტებას და ზოგჯერ ისტორიული სინამდვილის შელამაზებას ეწევა. მაგალითად, მისი შეხედულებით, თურქ დამპყრობელთა ბატონობა, თუმცა იგი საერთოდ მძიმეა, მაგრამ არც ისეთი ძნელი და აუტანელი იყო, როგორც ზოგიერთი სხვა დამპყრობლების რეჟიმი სხვა ქვეყნებში. „ოსმალის უფლება სერბიაზე, — წერს იგი, — უფრო კაცობრიული იყო, ვიდრე ისპანიისა ვესტინდოეთში, და ინგლისის პოლიტიკა ირლანდიაში...“³ ავტორის მოტანილ აზრს ჩვენ, ცხადია, ვერ გავიზიარებთ. თურქი ასიმილატორები, მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსთა შეხედულებით, ერთ-ერთი ყველაზე ბოროტი ასიმილატორები იყვნენ. ამ ბოროტ ასიმილატორთა

¹ გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, გაზ. „დროება“, 1868 წ., № 45.

² იქვე.

³ იქვე.

პოლიტიკა სერბიაში არაფრით არ იყო იმაზე ლმობიერი და ნაკლებ დანაშაულობათა შემცველი, ვიდრე სხვაგან მის იმპერიაში.

გ. წერეთელმა თავისი მოსაზრება ბულგარეთის შესახებ ქართველ მკითხველ საზოგადოებას გაუზიარა 1879 წელს, როდესაც ბულგარელი ხალხი განთავისუფლდა თურქ დამპყრობთა ხანგრძლივი მძიმე უღლისაგან და ეროვნული აღორძინების გზას დაადგა¹. გ. წერეთელი მოკლედ მოუთხრობს მკითხველს ბულგარეთის განთავისუფლების ფაქტზე, დროებითი მმართველობის დამყარებაზე და დიდი სახელმწიფოების დამოკიდებულებაზე ამ ახალი სახელმწიფოს მიმართ (მაშინ იგი სამთავრო იყო). მოკლედ განიხილავს რა ბულგარეთის ისტორიულ წარსულს, გ. წერეთელი საგანგებოდ ჩერდება ბულგარელი ხალხის ხანგრძლივ განმათავისუფლებელ ბრძოლაზე თურქ დამპყრობელთა წინააღმდეგ. ბულგარელმა ხალხმა მაშინ მოაპოვა თავისუფლება, როცა ბევრს მომავლის იმედები დაკარგული ჰქონდა; წერს გ. წერეთელი და ამასთან დაკავშირებით გამოთქვამს მოსაზრებას ერის ბედის ცვალებადობის შესახებ. „ქვეყნის ცხოვრების ბრუნვა ასეთია, — წერს იგი, — როგორც კერძო კაცს, ისე მთელს ერს იქედან მოველინება მხსნელი, საიდანაც ის არ მოელის: ოღონდ რომ ხალხს თავისი სიცოცხლის იმედი არ ჰქონდეს დაკარგული“².

2. ჩეხი ხალხის ისტორიის ცალკეული საკითხები

გ. წერეთელმა თავისი მოსაზრებები გამოთქვა ჩეხი ხალხის ისტორიის საკუთრივ საკითხებზეც და მათ შესახებ მოკლე ცნობები წაიწოდა მკითხველ მასას.

წერილში „ჩეხელნი და მათი ისტორია“ გ. წერეთელი მოკლედ აშუქებს ჩეხი ერის წარმოშობის, მისი საცხოვრებელი ადგილისა და ჰაბსბურგთა მიერ ამ ხალხის დაპყრობის შესახებ. ეხება რა იან ჰუსის მოღვაწეობას, იგი ხაზს უსვამს მისი მოღვაწეობის პოლიტიკურ მხარეს. „მის ახალ სარწმუნოებას, — წერს გ. წერეთელი ჰუსის შე-

¹ გ. წერეთელი, განთავისუფლებული ერი, გაზ. „დროება“, 1879 წ., № 42.

² გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, გაზ. „დროება“, 1868 წ., № 45.

სახეზე, — მოჰყვა ჩეხი ხალხის ეროვნული განვითარება და ბრძოლა თავისუფლების გულისათვის გერმანელების წინააღმდეგ. საკვირველი ღრმა პოლიტიკური აზრი გამოსჰვივოდა იოანე ჰუსის ახალ სარწმუნოებაში, მართლაც ვერაფერი ვერ იხსნიდა ჩეხ ხალხს გადაგვარებასა და გაგერმანელებისაგან, რომ იოანე ჰუსს ჩეხი ხალხის გაერთიანების გულისათვის ახალი სარწმუნოება არ შეექმნა¹. როდესაც ეხება ჰუსის დასჯისა და, აქედან გამომდინარე, ჩეხი ხალხის საყოველთაო აღშფოთების ფაქტს, გ. წერეთელი მოკლედ მოხაზავს ამ ხალხის თერთმეტწლიან გმირულ ბრძოლას გერმანელთა წინააღმდეგ. ამ ბრძოლაში ჩეხ ხალხს შესანიშნავი ხელმძღვანელი იან ჟიჟკა ჰყავდა.

გ. წერეთელი მხედველობის გარეშე არ ტოვებს ჰუსიტების დამარცხებას ჩეხიაში, გერმანელთა ბატონობის აღდგენას ჩეხ ხალხზე, ზომიერი ჰუსიტებისა და კათოლიკური ეკლესიის მორიგებას. მის მიერ მოტანილი სათანადო ცნობები სწორად ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს.

ჩეხი ხალხის ისტორიაში XVIII საუკუნეს გ. წერეთელი სამართლიანად უწოდებს უკუნი წყვდიადით მოცულსა და კოშმარით აღსავსეს. ამ ქვეყანაში ბატონობს გერმანელ დამპყრობთა დესპოტია; გენერალი ასიმილატორები ცდილობენ ჩეხური კულტურის წაშლას, ჩეხური ენის მოსპობას და ყოველგვარი ჩეხურის აბუჩად აგდებას. ჩეხური ენა იღვენება სკოლებიდან, დაწესებულებებიდან და სასამართლოებიდან. იკრძალება ჩეხური წიგნების ბეჭდვა; ჩეხი პატრიოტები იძულებული ხდებიან საზღვარგარეთ გადაიხვეწონ და იქ განაგრძონ ბრძოლა საკუთარი ხალხის ეროვნული ინტერესებისათვის². მიუთითებს რა ჩეხური ლიტერატურული ძველი ტრადიციების აღორძინებაზე XIX საუკუნის I ნახევრიდან, გ. წერეთელი მართებულად აღნიშნავს აღორძინებული ჩეხური ლიტერატურის უდიდეს როლსა და დამსახურებას ჩეხ ხალხში ეროვნული იდეების გავრცელებისა და ჩეხური კულტურის დაცვა-განვითარების საქმეში³.

„ეროვნული მეს“ შენარჩუნებისა და გაგერმანელებისაგან თა-

1 გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, „კვალი“, 1897 წ., № 17.

2 გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, „კვალი“, 1897 წ., № 18.

3 იქვე.

ვის დაღწევის დიად სახალხო მოძრაობას, რომელიც XIX საუკუნეში ახალი ძალით გაიშალა ჩეხ ხალხს შორის, გ. წერეთლის შეხედულებით, დიდი ბიძგი მისცა როგორც ჩეხურმა პატრიოტულმა პროგრესულმა ლიტერატურამ, ისე ევროპის ახალმა პოლიტიკურმა ვითარებამ, რომელიც 1848 წლის რევოლუციით დაიწყო. ამ რევოლუციამ, როგორც სწორად შენიშნავს გ. წერეთელი, ბოლო მოუღო „საღვთო კავშირის“ ბატონობას ევროპაში და თავისუფალ აზრს, პროგრესულ-განმათავისუფლებელ იდეებს ისევ ფრთის გაშლის შესაძლებლობა მისცა. ჩეხი ხალხის ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლა გერმანელ-ავსტრიელების წინააღმდეგ ახალ სტიმულს ღებულობს 1848—1849 წლების რევოლუციის შედეგად. გ. წერეთლის შეხედულებით, ეს ბრძოლა მნიშვნელოვანი წარმატებით მხოლოდ 1897 წელს. დაგვირგვინდა, როცა ბადენის კაბინეტმა ჩეხებს უბოძა შინაგანი თვითმმართველობა და ჩეხურ ტერიტორიაზე ჩეხურ ენას გერმანულის თანაბარი უფლებები მიანიჭა¹.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ გ. წერეთელი რამდენადმე აზვიადებს 1897 წლის რეფორმის მნიშვნელობას. ამ რეფორმით ჩეხმა ხალხმა მხოლოდ ნაწილობრივი წარმატება მოიპოვა და არა არსებითი. მისი სრული ეროვნული განთავისუფლების ამოცანა კი ისევ გადაუწყვეტელი დარჩა ისტორიული განვითარების იმ ეტაპზე.

8. შორეული აღმოსავლეთის ამბავი

გ. წერეთელმა შორეული აღმოსავლეთის ამბების შესახებაც მოუთხრო ქართველ მკითხველ საზოგადოებას. ყურადღება და ინტერესი წყნარი ოკეანის პრობლემის შესახებ განსაკუთრებით გაძლიერდა 1894 წლიდან, როდესაც იაპონიის მილიტარისტულმა ხროვამ აგრესიული ომი დაიწყო ჩინეთის წინააღმდეგ და განიზრახა მისი მსუქანი ნაჰრების ხელში ჩაგდება. ვინაიდან შორეული აღმოსავლეთის საკითხის გორდიის კვანძს ჩინეთის პრობლემა წარმოადგენდა, ბუნებრივია, რომ გ. წერეთელიც მთავარ ყურადღებას ჩინეთის

¹ გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, „კვალი“, 1897 წ., № 20.

აწმყოს, მის შესაძლო მომავალს და საერთაშორისო მდგომარეობას აქტევეს.

წერილში „ჩინეთ-იაპონიის ომი“ გ. წერეთელი იაპონიის წეს ჩინეთის წინააღმდეგ მიიჩნევს დიდმნიშვნელოვან მოვლენად აზიის ხალხთა ცხოვრებაში. ამ ომმა მსოფლიო ასპარეზზე გამოიყვანა იაპონელი ხალხი, რომელსაც, გ. წერეთლის თქმით, ტაკიმასხარად მიიჩნევდნენ და აბუჩად იგდებდნენ ევროპელები¹. გ. წერეთლას აზრით, იაპონელებმა ამჟამად კარგად შეიგნეს, რომ ევროპელებმა აზიის ხალხთა გონების სიბნელით ისარგებლეს და ხელი მიჰყვეს მათ დამონებას, მათი სიმდიდრის დაუფლებას. იაპონელებმა გაიგეს, რომ ევროპელთა წინააღმდეგ ბრძოლისათვის საჭიროა მათივე იარაღის გამოყენება, ე. ი. ევროპული განათლების ათვისება².

ამასთან დაკავშირებით გ. წერეთელი აკეთებს ისტორიულ ექსკურსს და მოკლედ აშუქებს იაპონიის 1867—1868 წლების პირველი ზედაპირული ბურჟუაზიული რევოლუციის („მეიძის“) ამბებს. მაგრამ ეს გაშუქება არ ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს და არაობიექტურ წყაროებს ემყარება. იგი ვერ ახერხებს სათანადო სოციალ-ეკონომიური საფუძველი მოუხაზოს ამ რევოლუციას, ჯეროვნად ვერ ერკვევა მის მამოძრავებელ ძალებსა და შედეგებში. იგი იზიარებს ვერსიას, რომლითაც „მეიძის“ რევოლუცია, თითქოს, ევროპული განათლების შემოღების ნიადაგზე აღმოცენდა და მისი მთავარი შედეგიც ევროპული განათლებისათვის გზის გახსნა იყო. როგორია აღნიშნული რევოლუციის ეკონომიური და პოლიტიკური შედეგები, რომელი კლასების გამარჯვებით დაგვირგვინდა იგი? ამის შესახებ გ. წერეთელი ნათელ პასუხს ვერ იძლევა.

იმ მნიშვნელოვანი ცვლილებების — რადიკალური, ეკონომიური და კულტურული ძვრების ასახსნელად, რომელსაც ადგილი ჰქონდა იაპონიაში 1867—1868 წლების რევოლუციის შემდეგ, გ. წერეთელი სამ გარემოებას ასახელებს: 1. იაპონია დამოუკიდებლად, სხვების დაუხმარებლად მივიდა ამ ცვლილებების საჭიროებამდე, 2. იაპონია ძველი კულტურული ქვეყანა იყო, რომელსაც სათანადო ტრადიცია გააჩნდა, 3. ევროპის სახელმწიფოები ურთიერთქმედობა-

¹ გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, „კვალი“, 1895 წ., № 2.

² იქვე.

ში იყვნენ ჩაბმულნი, იაპონიისათვის არ ეცალათ და ამიტომ ხელა ვერ შეუშალეს მას ევროპული განათლების ათვისებაში¹

როგორც მოტანილი შეხედულებიდან ჩანს, გ. წერეთელი იდეალისტურად ხსნის იმ მოვლენებს, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა იაპონელი ხალხის ცხოვრებაში XIX საუკუნის 70-იანი წლების შემდეგ. რასაკვირველია, ევროპული განათლების, ტექნიკისა და საძუნდრო საქმის გადმოღება დიდმნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. იაპონიის ძველმა კულტურულმა ტრადიციებმაც თავისი წვლილი შეიტანეს იაპონიის გადახალისების საქმეში, მაგრამ მთავარი და გადამწყვეტი მაინც ის ცვლილებები იყო, რომლებიც მოხდა ამ ქვეყნის მატერიალური დოვლათის წარმოების წესში, წარმოებით ურთიერთობათა სფეროში. ვ. ი. ლენინი „მეიძის“ რევოლუციას ბურჟუაზიულ რევოლუციას უწოდებდა იმიტომ, რომ მან ფეოდალური წარმოებითი ურთიერთობა კაპიტალისტური წარმოებითი ურთიერთობით შეცვალა (თუმცა მას ზედაპირული და დაუმთავრებელი სახე ჰქონდა).

იაპონიასთან ომში ჩინეთის დამარცხების მიზეზად გ. წერეთელი მიიჩნევს იაპონელების მიერ ბრძოლის ახალი წესების გამოყენებას, ჩინეთის საერთო ჩამორჩენილობას, მისი არმიისა და ფლოტის დაბალ ბრძოლისუნარიანობას. მოცემული შეფასება, თუმცა იგი სრული არ არის, ძირითადადში სწორია და რეალისტურ სინამდვილეს ასახავს. ასევე სწორია გ. წერეთელი, როცა ფიქრობს, რომ ამ ომს მნიშვნელოვანი შედეგები მოჰყვება, რომ იაპონიის გამარჯვება ჩინეთზე ახალ ვითარებას შექმნის შორეულ აღმოსავლეთში და სერიოზულ საფრთხეს მოუშადებს ევროპის სახელმწიფოების პოზიციებს ჩინეთში². ევროპის სახელმწიფოთა შემფოთებას ჩინეთზე იაპონიის გამარჯვების გამო გ. წერეთელი იმით ხსნის, რომ მის შედეგად საფრთხეში ვარდებოდა მათი წარმოება და აღებ-მიცემა, ჩინეთის ბაზარზე მოპოვებული მათი მდგომარეობა³. მისი აზრით, ამ შემფოთებიდან გამომდინარეობდა აღნიშნულ სახელმწიფოთა ერთიანი ფრონტით გამოსვლა იაპონიის წინააღმდეგ⁴. დიპლომატიურ და სხვა ხასიათის

1 გ. წერეთელი, დასახ. წერილი „კვალი“, 1895 წ., № 2.

2 იქვე.

3 გ. წერეთელი, პოლიტიკა, „კვალი“, 1898 წ., № 49.

4 იქვე.

დაწოლას იაპონიაზე მართლაც ჰქონდა აღგილი და იაპონია იძულებული იყო ნაწილობრივ უკან დაეხია და შეენელებინა თავისი პრეტენზიები ჩინეთის მიმართ. მაგრამ ამ ერთიან ფრონტში მაშინ მართო რუსეთი, საფრანგეთი და გერმანია შედიოდნენ. რაც შეეხება აშშ-სა და ინგლისს, მათ არათუ თავი შეიკავეს იაპონიის მიმართ რაიმე მტრული აქციისაგან, არამედ მისდამი კეთილგანწყობილებაც კი გამოავლინეს.

გ. წერეთელს მხედველობიდან არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ იაპონიასთან ომში ჩინეთის დამარცხება და იაპონელი მოძალადეების მიერ მისთვის მძიმე საზავო პირობების თავზე მოხვევა ევროპის კოლონიზატორმა კაპიტალისტურმა სახელმწიფოებმა გამოიყენეს ამ ქვეყანაზე მორიგი მისევისათვის და ეს სახელმწიფო გავლენის სფეროებად გაინაწილეს. გ. წერეთელი პირდაპირ მიუთითებს, რომ დიდმა კაპიტალისტურმა სახელმწიფოებმა ისარგებლეს ჩინეთის დამარცხებით, ახალი ძალით მიესივნენ მას და ხელთ იგდეს მისი ბაზრები, მდინარეები, ზღვები, მისი ყველაზე მსუქანი ნაკრები. „ჩინეთ-იაპონიის ომმა, — აღნიშნავს გ. წერეთელი, — მზის სინათლეზე გამოიტანა ევროპის სახელმწიფოთა გულისნადები, იმათი განზრახვა ჩინეთის მიმართ“¹.

ჩინეთ-იაპონიის ომის შედეგებმა და დიდ იმპერიალისტურ სახელმწიფოთა მიერ ჩინეთის მომდევნო დანაწილებამ გავლენის სფეროებად ახალი ფიცი მასალა წარმოშვა ამ სახელმწიფოთა ურთიერთობაში და კიდევ უფრო დაძაბული ვითარება შექმნა შორეულ აღმოსავლეთში. გ. წერეთელს მხედველობიდან არ გამორჩენია ეს ვითარება და სათანადოდ გაუსვა ხაზი მას. იგი განსაკუთრებით აღნიშნავს ინგლისისა და იაპონიის შეშფოთებას რუსეთის წარმატების გამო, რასაც შედეგად მოჰყვა მათ მიერ რუსეთის წინააღმდეგ მტრული ნაბიჯების გადადგმა. მას აღნიშნული აქვს ინგლისის მიერ ვეიპაივის ნავსადგურში (მანდჰუნის ნ/კუნძული) ფეხის მოკიდება, გერმანიის მიერ კიოოჩაოს ყურის მითვისება (იმავე ნ/კუნძულზე) და სხვა ძალადობის აქტები, რომლებმაც კიდევ უფრო ინტენსიური

¹ გ. წერეთელი, პოლიტიკა, „კვალი“, 1898 წ., № 49, მისივე წარსული წლის პოლიტიკა, „კვალი“, 1899 წ., № 2.

გახდა ჩინელი ხალხის ავებდობა და გააღრმავა ქიშპობა დინტერესებულ დიდ სახელმწიფოთა შორის¹.

ესპანეთ-ამერიკის ომში ესპანეთის დამარცხების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან შედეგად გ. წერეთელი მიიჩნევს აშშ-ის გაძლიერებას წყნარი ოკეანის აუზში, სადაც მან ხელთ იგდო ფილიპინის კუნძულები და იგი, მისივე სიტყვებით რომ ვთქვათ, „...საღარაჯოდ გაიხდა ჩინეთის საქმეებში ჩასარევად“. კარგად ერკვევა რა ძალთა იმ ახალ განწყობაში, რომელიც ჩინეთ-იაპონიის ომისა და გავლენის სფეროებად ჩინეთის მომდევნო დანაწილების შემდეგ შეიქმნა შორეულ აღმოსავლეთში, გ. წერეთელი მართებულად ვარაუდობს აშშ-ის, ინგლისისა და იაპონიის ერთიანი ფრონტის შექმნას და ამ სახელმწიფოთა ხელიხელჩაკიდებულ მოქმედებას რუსეთის წინააღმდეგ, გ. წერეთლის ეს ვარაუდი მოვლენათა შემდგომმა მსვლელობამ საესებით გაამართლა. ინგლის-იაპონიის კავშირის შეკერა 1902 წელს და აშშ-ის მოქმედება რუსეთ-იაპონიის ომის დროს ამის დადასტურებას წარმოადგენდა².

განიხილავს რა ჩინეთის მდგომარეობას XIX საუკუნის მიწურულისათვის (რომელიც ქრონოლოგიურად ემთხვევა გავლენის სფეროებად მის განაწილებას იმპერიალისტი კოლონიზატორების მიერ), გ. წერეთელი მიუთითებს ამ ქვეყნის დაბეჩავებულ მდგომარეობასა და უხეში ძალისადმი მის დროებით დამორჩილების ფაქტზე. „ჩინეთი ჯერჯერობით ძალას ემორჩილება, — წერს გ. წერეთელი, — და წინააღმდეგობას არ უწევს ევროპის ძლიერ სახელმწიფოებს, რომლებიც ხელშეკრულებით იჭერენ მის ნავსადგურებს, გაყავთ იქ რკინიგზები, ტელეგრაფის ხაზები, აბანდებენ დიდძალ კაპიტალს და ანვითარებენ ევროპულ წარმოებას“³. საინტერესოა, რომ გ. წერეთელმა ალღოთი გაითვალისწინა იმპერიალისტურ მოძალადეთა ჩინეთში „მოღვაწეობის“ ობიექტური შედეგები — ჩინეთის გამოღვიძება, მისი გამოსვლა მორჩილების მდგომარეობიდან, მის მიერ ევრო-

¹ გ. წერეთელი, წარსული წლის პოლიტიკა, „კვალი“, 1899 წ., № 2.

² იქვე.

³ გ. წერეთელი, ომი ესპანიისა და ამერიკის შერთებულ შტატებს შორის, „კვალი“, 1898 წ., № 17.

პული იარაღის მოხმარების სწავლება და ამ იარაღით მომხდური მოძალადეებისათვის საკადრისი პასუხის გაცემა¹.

წერილში „წარსული წლის პოლიტიკა“ გ. წერეთელმა ქართველი მკითხველის ყურადღება იმ სერიოზულ ძვრებზე გაამახვილა, რომლებიც უკვე მოხდა შორეული აღმოსავლეთის ხალხთა ცხოვრებაში. ამ ძვრებს, რასაც თვით კოლონიზატორთა პარპაშმა მისცა ბიძგი, მან სამართლიანად გამოლვიძება უწოდა. გ. წერეთელმა სწორად მიუთითა გამოლვიძების პროცესის ცალკეულ ნიუანსებზე. ისტორიულ ჰუმანიტეტას არ უღალატა მან, როცა იაპონიის გამოსვლა მსოფლიო ასპარეზზე აზიის გამოლვიძების ერთ-ერთ ნიშნად მიიჩნია². მაგრამ მან არაფერი თქვა იმის შესახებ, რომ „ამომავალი მზის ქვეყანა“ ევროპელ და ამერიკელ კოლონიზატორებს თვით შოველინა საშიშ კონკურენტად. ჩადგა რა აზიის ხალხთა ბოროტი მტრების რიგებში, იაპონიის იმპერიალიზმმა თვით წაუპოტინა თავისი მტაცბლური თათები ჩინეთსა და კორეას და ახალი ბასრი მახვილი ჩასცა აღმოსავლეთ აზიის ხალხთა განთავისუფლების საქმეს. აზიის ხალხთა გამოლვიძება ყოველგვარი ჩაგვრის (შინაგანი და გარეშე) წინააღმდეგ იყო მიმართული და ამდენად — თვით იაპონიის კოლონიური ძალადობის წინააღმდეგაც.

ჩინეთის საშინაო ვითარებისა და მისი საერთაშორისო მდგომარეობის გათვალისწინების ბაზაზე გ. წერეთელმა სცადა ევარუდა ამ ქვეყნის უახლოესი მომავალი, მისი განვითარების მიმართულება და სხვა სახელმწიფოებთან მისი ურთიერთობის პერსპექტივები. მაგრამ, ვინაიდან იგი მოკლებული იყო ისტორიული მატერიალიზმის მოწინავე მეთოდოლოგიურ საყრდენს, ეს ვარაუდი ზერელე და არარეალური გამოუვიდა. ისტორიამ სულ სხვაგვარად წარმართა ჩინეთის ცხოვრება და საერთაშორისო მდგომარეობა, ვიდრე ეს ნაევარუდევი იყო გ. წერეთლის პროგნოზით. მაგალითად, იგი ფიქრობდა, რომ ჩინეთი და იაპონია მომავალში დამეგობრდებოდნენ, შეკრავდნენ მჭიდრო კავშირს წყნარი ოკეანის შორეული აღმოსავლეთის სანაპიროებიდან ევროპელთა განსაღევენად, პან მონღოლიზ-

¹ გ. წერეთელი, ომი ესპანიისა და ამერიკის შეერთებულ შტატებს შორის, „კვალი“, 1898 წ., №17.

² გ. წერეთელი, დასახ. წერილი. „კვალი“, 1897 წ., № 1.

მის გასაბატონებლად¹. მოქცეულია რა იმპერიალიზმის აპოლოგეტთა იდეოლოგიურ ტყეობაში, რომლებიც ავრცელებდნენ ყალბ ხმებს „ყვითელი საფრთხის“ შესახებ, გ. წერეთელი ევროპისა და მთელი მსოფლიოსათვის დიდ საშიშროებად მიიჩნევს ჩინელთა შეიარაღებას მათი სიმრავლის გამო (400 მილ.). მისი აზრით, მომავალში შეიძლება ჩინგისხანის დროც კი განმეორდეს და ჩინელები დაიძრნენ მეზობელი ქვეყნებისაკენ. ჩინეთი მომავალში სხვა მხრივაც იქნება საშიში. ევროპული წყობილების შემოღებას იქ მოჰყვება ბევრი ჩინელის უსაქმოდ დარჩენა, რომლებიც შეეცდებიან ემიგრირებას ევროპაში, ამერიკასა და ავსტრალიაში².

ხმებს რაღაც „ჩინური საფრთხის“ არსებობის შესახებ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, არავითარი რეალური საფუძველი არ გააჩნდა. მოვლენათა მსვლელობამ სავსებით ნათელყო ასეთი საფრთხის არსებობის სრული მითიურობა.

გიორგი წერეთლის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან ჯერონად შეაფასა აღმოსავლეთის კოლონიური და ნახევრად კოლონიური ხალხების პოლიტიკური ცხოვრებისათვის გამოღვიძების პროცესი, რომელიც XIX—XX საუკუნეების მიჯნაზე დაიწყო. მან ალღოთი იწინასწარმეტყველა აღნიშნული პროცესის უდიდესი პერსპექტივები XX საუკუნეში და ამ საუკუნეს აღმოსავლეთის გამოღვიძების საუკუნე უწოდა. გიორგი წერეთელი სულით და გულით მიესალმება „...გონების განვითარების მამლის ყივილს“ ჩინეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში და მასში ხედავს ძველი უმოძრაობისა და საუკუნეობრივი გაქვავებულობის აღსასრულის მოახლოებას. „რაც მეცხრამეტე საუკუნე იყო დასავლეთისათვის, — წერს იგი, — იგივე უნდა შეიქნეს მეოცე საუკუნე აღმოსავლეთისათვის. ბოლოვდება ძველი ხანა უმოძრაობისა, უმოქმედობისა, მკვდარ-ცოცხლობისა, აღმოსავლეთში ამოაშუქა დილის ვარსკვლავმა. იფხიზლებენ აღმოსავლეთის ტომებიც“³. ისტორიული განვითარების მთელმა მსვლელობამ XX საუკუნის პირველ ნახევარში და თანამედროვე ვითარებამ სავსებით დაადასტურა გ. წერეთლის შეხედუ-

1 გ. წერეთელი, ლიხუჩანგი, „კვალი“, 1895 წ., № 16;

2 გ. წერეთელი, შუალედი სახელმწიფო, „კვალი“, 1893 წ., № 38.

3 გ. წერეთელი, წარსული წელი „კვალი“, 1895, № 1.

ლება აღმოსავლეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის პერსპექტივების შესახებ. დღეს აღმოსავლეთის ჩაგრულ- ხალხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის უდიდესმა წარმატებამ სასიკვდილო ლახვარი ჩასცა იმპერიალიზმის კოლონიურ სისტემას და არსებითად ბოლო მოუღო მის არსებობას.

4. ევროპის ზოგიერთი გამოჩენილი პირი

(კოშუთი, ბისმარკი, ფრიდრიხ II)

სხვა საკითხების გვერდით გ. წერეთელმა შეაფასა ევროპის რამდენიმე ისტორიული პიროვნება, რომელთა საქმიანობა ამა თუ იმ სახით დაკავშირებული იყო როგორც ცალკეული ქვეყნების ცხოვრებასთან, ისე ევროპის სახელმწიფოების პოლიტიკურ ურთიერთობათა სისტემასთან. მან ქართველ მკითხველს მოუთხრო კოშუთის, კაპრივის, ლესეპსის, მაკ-მაჰონის, ბისმარკის, ფრიდრიხ დედის, მაკიაველისა და ჩინელი მილიტარისტის ლი ზუნ-ჯანის შესახებ. მათ ცხოვრებასა და საქმიანობას გ. წერეთელი განიხილავს არა იზოლირებულად, არამედ ისტორიულ ფონზე, შესაბამის ამბებთან მჭიდრო კავშირში. მართალია, გ. წერეთელი ცდილობს არ უღალატოს ისტორიულ ჭეშმარიტებას, ჯეროვანი ადგილი მიუჩინოს თითოეულ განხილულ პიროვნებას და მიუთითოს მათი საქმიანობის დადებით და უარყოფით ნიშნებზე, მაგრამ ყველა შემთხვევაში იგი ამას ვერ ახერხებს და ზოგჯერ ღალატობს თავისსავე მატერიალისტურ შეხედულებას პიროვნების როლის შესახებ ისტორიაში.

როგორც ცნობილია, უნგრელი ხალხის ეროვნული გმირის, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამოჩენილი ორგანიზატორის ლუდვიგ კოშუთის ცხოვრება და მოღვაწეობა მიმზიდველი თემა იყო მოწინავე ქართველი ჟურნალისტებისა და ქართული პრესისათვის. ამ გამოჩენილი პიროვნების შესახებ ქართველ მკითხველს არაერთხელ მოუთხრობდნენ ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში.

გ. წერეთელი კოშუთის მოღვაწეობისა და უნგრეთის განმათავისუფლებელი მოძრაობის შესახებ სიხარულით მოუთხრობს ქართველ მკითხველს, რადგან ეს თემა, მისი თქმით, დიდად საინტერესოც არის და ჰკუთნის სასწავლებელიც. უნგრელი ხალხის ბრძოლის ცალკეული მომენტების გაცნობით ქართველ ხალხს სათანადო პრაქტი-

ქული გამოცდილება უნდა მიეღო და იგი საკუთარი ცხოვრების უკეთ მოწყობის საქმისათვის გამოეყენებინა.

კოშუთის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის გაშუქებას გ. წერეთელი ვრცელი ისტორიული ექსკურსით იწყებს. იგი მოკლედ მოხაზავს ვენის კონგრესის საქმიანობას და სამართლიანად გმობს მის გადაწყვეტილებებს, რადგან მან პატარა ქვეყნები დაანაწილა და დიდ ონავრებს ჩაუგდო ხელში საჯიჯნად. ამ კონგრესის გადაწყვეტილებათა ძალით იყო, რომ ავსტრიამ ხელთ იგდო სამხრეთ-დასავლეთი სლავები, უნგრეთი, ჩრდილო იტალია და გერმანიის ნაწილი, რამაც იგი მრავალეროვნებიან სახელმწიფოდ აქცია. არა-ავსტრიელი ხალხების ბრძოლას ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის ავსტრიის მთავრობამ სისხლიანი ტერორით და ყოველგვარი თავისუფალი აზრის ჩახშობით უპასუხა¹.

აღნიშნავს რა საფრანგეთის რევოლუციების მნიშვნელოვან გავლენას ავსტრიის უღელქვეშ მგმინავ ხალხთა ეროვნულ-განმათავისუფლებულ მოძრაობაზე, აღნიშნული რევოლუციებიდან გ. წერეთელი განსაკუთრებით გამოყოფს 1848 წლის რევოლუციას და მკვეთრად უსვამს ხაზს მის უდიდეს როლს ამ მიმართულებით. საფრანგეთის რევოლუციის მიერ დანერგილი რევოლუციური და განმათავისუფლებელი სულისკვეთების შედეგად „...ავსტრიის ქვეშევრდომი უცხო ტომებიც აიშალნენ“, — წერს გ. წერეთელი, — და კოშუთის ხელმძღვანელობით გმირული ბრძოლა გააჩაღეს ავსტრიელთა ბატონობის წინააღმდეგ. პირადად კოშუთმა ამ ბრძოლაში „...დიდსა და პატარას შთაბერა ვაჟკაცობის სული“².

გ. წერეთელი კარგად ერკვევა იმ მიზეზებში, რომლებმაც განაპირობა კოშუთის ხელმძღვანელობით წარმოებული გმირული ბრძოლის წარუმატებლობა და ავსტრიელთა საძულველი ბატონობის აღდგენა უნგრეთში. ამ მიზეზებიდან იგი წინა პლანზე აყენებს სხვადასხვა ხალხთა წინააღმდეგობას, რუსეთის ცარიზმის ინტერვენციას და უნგრელ და მეზობელ ტომთა (სლოვაკები, სლოვენები, რუმინელები) განხეთქილებას. უნგრელები იმიტომ დამარცხდნენ, წერს იგი, რომ რუსეთმა დახმარება აღმოუჩინა ავსტრიას, სლოვე-

¹ გ. წერეთელი, ლუდვიგ კოშუთი, „კვალი“, 1894 წ., № 13.

² იქვე.

ნები მიემხრნენ ავსტრიას და უნგრელებმა ვერ შეძლეს საერთო ენა გამოენახათ მეზობლებთან — სლოვენებთან, სლოვაკებთან, რუმინებთან; ვერ მოახერხეს მათთან კავშირი¹.

აღნიშნავს რა უნგრეთის რევოლუციის დამარცხების შემდეგ კოშუთის საზღვარგარეთ გაქცევის ფაქტს, გ. წერეთელი განსაკუთრებით ჩერდება ამ დიდი მებრძოლის მაღალ სულიერ თვისებებზე. უნგრელი ხალხის ამ ეროვნულმა გმირმა, გ. წერეთლის თქმით, გამოიჩინა უდიდესი ნებისყოფა და ბოლომდე შეინარჩუნა თავისი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მრწამსი. ვერც ემიგრანტული ცხოვრების მძიმე პირობებმა, ვერც დაპირებებმა და მუქარამ ვერ აიძულა იგი დაბრუნებულიყო უკან თავის სამშობლოში. იგი ოცნებობდა თავისუფალ და დემოკრატიულ უნგრეთზე, მაგრამ 1867 წლის ხელშეკრულებამ ფრთა შეუკვეცა კოშუთის ამ კეთილშობილურ ოცნებას. 1867 წლის შეთანხმებამ, რომლითაც შეიქმნა დუალისტური სახელმწიფო და უნგრეთის შეზღუდული თვითმმართველობა მიეცა, ოდნავადაც ვერ დააკმაყოფილა კოშუთი. სწორედ ამიტომ, პროტესტის ნიშნად, მან უარი განაცხადა დაბრუნებულიყო თავის მშობლიურ ქვეყანაში, რომელიც ეგზომ უყვარდა².

პრუსიისა და გერმანიის რეაქციული თავჯდომიდან გ. წერეთელმა ყველაზე რელიეფურად დაგვიხატა ფრიდრიხ დიდის, „რკინის კანცლერ“ ბისმარკისა და კაპრივის პორტრეტები.

გ. წერეთელი შემთხვევით არ დაინტერესებულა ფრიდრიხ II პიროვნებით და მისი როლით პრუსიის რეაქციულ-მილიტარისტული სახელმწიფოს აღმოცენების საქმეში. მას სურდა დაეპირისპირებინა იგი ერეკლე მეორესთან და ამით ეჩვენებინა ის პოლიტიკური შეცდომა, რომელიც, მისი აზრით, დაუშვა საქართველოს შეფეშმობეულობის ქამს რუსეთის პროტექტორატის ცნობის სახით.

ზედმეტად მიიჩნევს რა პრუსიის სახელმწიფოს ზრდისა და განვითარების ისტორიული თავისებურების საფუძვლიან გაშუქებას, გ. წერეთელი შედარების მეთოდს მიმართავს და ცდილობს მონახოს საერთო ნიშნები ამ სახელმწიფოსა და საქართველოს ისტორიულ ბედს შორის. ტერიტორიული სიმცირე, მტრული სახელმწიფო

¹ გ. წერეთელი, ლუდვიგ კოშუთი, „იველი“, 1894 წ., № 13.

² გ. წერეთელი, დასახ. წერილი, „იველი“. 1894 წ., № 13.

ფოების რკალში მოქცევა და ამ სახელმწიფოებთან სისტემატური ომების წარმოება, გ. წერეთლის აზრით, ამ ორი სახელმწიფოს ბედის ერთიანობაზე მიგვიბრუნებს¹. ერთნაირი იყო ფრიდრიხ დიდისა და პატარა კახის ზვედრიც. ერთსაც და მეორესაც ბედმა არგუნა პატარა ქვეყნის მეფობა, განუწყვეტელი შინაომი, მსუნაგ მეზობლებთან მძაფრი ომები, შეჯახებები, საკუთარი ქვეყნის დაცვაზე მუდმივი ზრუნვა და ა. შ.² აფუჩეჩებს რა მუხანათობის. ეერაგობის, მზაკვრობის იმ მეთოდებს, რომლითაც ფრიდრიხ დიდი თავისი დინასტიური ინტერესების დაცვის დროს მოქმედებდა, გ. წერეთელი ეწევა პრუსიის მეფის იდეალიზაციას და პრუსიის წარმატება-განდიდებას მის პირად ნიქსა და სახელმწიფო უნარს მიაწერს. სწორედ აქედან გ. წერეთელი აკეთებს დასკვნას პრუსიის მეფის უპირატესობის შესახებ ერეკლე მეფესთან შედარებით.

„...როდესაც ერეკლე მეფე გულ-მარტივად დაენდო რუსეთს, — წერს გ. წერეთელი, — ფრიდრიხს კი არც ერთის თავის მოსაზღვრე დიდის სახელმწიფოს მეგობრობისა არა სწამდა რა, ის ამბობდა „მეზობლის მტრობა იმდენს ვერას გიზამს, როგორც მისი მოყვარობა“³. ფრიდრიხი მთელი თავისი სიცოცხლის განმავლობაში ებრძოდა სამ ვეშაპს — რუსეთს, ავსტრიას და საფრანგეთს. მან არა თუ არ გადაარჩინა თავისი სამეფო დაღუპვას, არამედ ჩამოჭრა მიწები რუსეთსაც, ავსტრიასაც (ბევრი) და თავისი სამეფო გააორკეცა⁴.

გ. წერეთელს გულუბრყვილოდ სჯერა ფრიდრიხ II ღვთისმოსაობა და მშვიდობისმოყვარეობა. მისი თქმით, მას, მიუხედავად იმისა, რომ ხშირ ომს ეწეოდა, ჭირივით სძულდა ომი და თავისი ქვეყნისათვის უბედურებად მიაჩნდა იგი. პრუსიის ცხოვრების მთავარ ამოცანად ეკონომიკის, კულტურის და სამხედრო საქმის წინა წაწევა მიაჩნდა, დაასკვნის გ. წერეთელი⁵. მოტანილი შეხედულებით, გ. წერეთელი ისტორიულ კუთხით დასაბუთებს, პანგერ-

¹ გ. წერეთელი, ფრიდრიხ დიდი, „კვალი“, 1893 წ., № 32.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

მანისტთა ტყვეობაში ექცევა და ისეთი პიროვნების იდეალიზაციას ეწევა, რომელიც ამის ღირსი არ არის. ბრანდენბურგის პაწია სამარკვრათოს პრუსიის დიდ და ძლიერ სახელმწიფოდ გადაქცევა რთული სოციალ-ეკონომიური პროცესების შედეგი იყო და არა ერთი მეფის, ან მეფეთა წყების ნიჭისა, უნარისა და პირადი ნებისა. ცხადია, კრიტიკას ვერ უძლებს გ. წერეთლის შეხედულება, რომლითაც ფრიდრიხ დიდს მიაწერს ქვეყნისა და მისი მოსახლეობის ინტერესებზე განსაკუთრებულ ზრუნვას. სინამდვილეში მისი საშინაო პოლიტიკა კლასობრივ ხასიათს ატარებდა, დინასტიური ინტერესებით იყო ნაკარნახევი და მშრომელებისათვის მაქსიმალურად ტყავის გაძრობის პირობებში ხორციელდებოდა. ეს დესპოტი სალდაფონი, ვერაგი და მუხანათი, ხალხთა მშვიდობის მტერი მშვიდობისმოყვარე ვერ იქნებოდა, რადგან ომები მეზობლებთან, ვერაგობა და გაიძვერობა, შანტაჟი და მსგავსი მეთოდები იმ პოლიტიკის განუყოფელ ელემენტებს წარმოადგენდა, რომლითაც ფრიდრიხ დიდი და პრუსიის სხვა მეფეები პრუსიის სამეფოს აფართოებდნენ და ახლაც შემოერთებულ მიწებზე პრუსიის მილიტარიზმსა და რეაქციას ნერგავდნენ.

აქედან გამომდინარე, არ შეიძლება გავიზიაროთ გ. წერეთლის დასკვნა, თითქოს, შთამომავლობამ „ფრიდრიხ დიდის“ სახელით შეამკო პრუსიის ეს მეფე, რადგან მან მაგდებურგი პაწია სამარკვრათოდან დიდ სახელმწიფოდ გადააქცია¹. ამავე დროს უსამართლოდ და სინამდვილის შეუსაბამობად მიგვაჩნია ის შეფასება, რომელსაც გ. წერეთელი შედარების სახით აძლევს ერეკლე II.

ერეკლე მეფეს „პატარა კახის“ სახელი შერჩა, — წერს იგი, — რადგანაც „...ერეკლემ თავის განუქვრეტელი პოლიტიკის წყალობით, რაც ყმაწვილობაში იშოვნა, იგი მოხუცებულობაში დაკარგა“². ანალოგია, რომელსაც იგი ატარებს საქართველოსა და პრუსიის და მათი მეფეების მიმართ, ხელოვნურია და ისტორიული სინამდვილი ანარეკლს არ წარმოადგენს. თუ ერეკლე II ვერ შეძლო განეხორციელებინა დასახული საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ამოცანები, ამაში დამნაშავე იყო არა საქართველოს ეს გამოჩენილი მეფე, არა-

1 გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, „კვალი“, 1893 წ., № 32.

2 იქვე.

მედ ქვეყნის კონკრეტული ვითარება და საერთაშორისო მდგომარეობა.

ნარკვევში ბისმარკის შესახებ გ. წერეთელი უფრო თანმიმდევრულია და ისტორიულ სინამდვილესთან ახლო დგას. იგი ბისმარკს უწოდებს საშინელს, მძვინვარეს და შეუბრალებელს, რომლის პოლიტიკამ არათუ ავნო საკუთარი ქვეყნის თავისუფლების საქმეს, არამედ სხვა მეზობელ სახელმწიფოებსაც ბევრი უბედურება მიაყენა და ქონებრივად უკან დასწია ქვეშევრდომ ერთა კეთილდღეობა¹. იგი კონკრეტულად მიუთითებს ძალით გაგერმანელების იმ ველურ ასიმილაციურ პოლიტიკაზე, რომელიც ბისმარკის უშუალო მითითებით გერმანიის იმპერიის პოლონურ ოლქებში (პოზნანში) და ელზას-ლოტარინგიაში ტარდებოდა². გ. წერეთლის თქმით, ბისმარკს „რკინის კანცლერი“ იმიტომ უწოდეს, რომ „...დრო და მისი პოლიტიკა გერმანიის ქვეშევრდომთა ტომებისათვის სწორედ აუტანელ რკინის ჯაჭვად გადაიქცა“³. მართალია, ბისმარკს „რკინის კანცლერს“ უწოდებენ თავისი რკინისებური ნებისყოფისა და გერმანიის გაერთიანების დროს გამოყენებული რკინისა და სისხლის პოლიტიკის გამო და არა მოტანილი მოტივის შედეგად, მაგრამ მიუხედავად ამისა, გ. წერეთლის მიერ გამოთქმული მოსაზრება არ არის ინტერესმოკლებული, იგი კარგად გახაზავს ბისმარკის — ჰოპენცოლერნთა დინასტიის ამ ერთგული მოურავის — საქმიანობის რეაქციულ მხარეს.

წერილში „ბისმარკის ოთხმოცი წლის დღეობა“, გ. წერეთელმა ბისმარკი ნაპოლეონ ბონაპარტს შეადარა, რათა ამით ხაზი გაესვა, რომ საფრანგეთის იმპერატორის მსგავსად ბისმარკიც მოესწრო როგორც დიდების ზენიტში ასვლას, ისე დაცემასა და ზალხის სიძულვილს როგორც თვით გერმანიაში, ისე საზღვარგარეთ. ბისმარკის ავტორიტეტის დაცემას გ. წერეთელი მისი „შავი“ წარსულით ხსნის. იგი „...ცხოვრებაში მარტო პირად სარგებლობაზე და ინტერესებზე იყო გადაყოლილი და მარტო სხვების ღამარცხებაზე, სხვე-

1 გ. წერეთელი, კაპრიგი (გიორგი), „ქვალი“, 1894 წ., № 12.

2 იქვე.

3 იქვე.

ბის უბედურებაზე იშენებდა საკუთარ ბედნიერებას¹. იგი მართებულად მიუთითებს, რომ გერმანიის ერთიანობა და დიდება მან შექმნა საფრანგეთის განადგურებით, გერმანიის ეროვნული იტერესები მსხვერპლად მიიტანა და ანაცვალა პრუსიის დიდებას. ჩვენა სიტყვით რომ ვთქვათ — გერმანიის გაპრუსიელებას².

კანცლერობიდან გადაყენებული და თავის მამულში მცხოვრები ბისმარკი, რომლის 80 წლისთავს აღნიშნავდა გერმანიის რეაქციული მმართველი ხროვა, გ. წერეთელს მიაჩნია „დავრდომილ ლეშად“, უძლურად მღრინავ ბებერ ნაგაზად³. გერმანიის მოსახლეობის ფართო მასა, როგორც სამართლიანად შენიშნავს გ. წერეთელი, იხდიფერენტულად შეხვდა ბისმარკის დაბადების 80 წლისთავის ზეიშს და უარი განაცხადა მასში მონაწილეობის მიღებაზე.

ბისმარკის ამგვარი შეფასება, თუმცა ბევრ რაიჰეში სწორად და გ. წერეთლის ისტორიულ აღლოზე მიგვიითითებს, მაგრამ სავსებით მაინც ვერ ასახავს ისტორიულ სინამდვილეს. გ. წერეთელი მხედველობის გარეშე ტოვებს გერმანიის გაერთიანების ისტორიულ თავისებურებებს, არ გახზავს ამ გაერთიანების კლასობრივ ხასიათს და ბისმარკის მთელ მოღვაწეობას გერმანიის გაერთიანების პროცესში და გაერთიანებულ იმპერიაში არ განიხილავს ისტორიულ ფონზე. მის მიერ აღგილი აქვს იმ ეკონომიურ და სოციალურ-პოლიტიკურ ფაქტორთა მიფუჩეჩებას, რომლითაც განპირობებული იყო ბისმარკის მთელი საქმიანობა.

*

გ. წერეთელმა პასუხი გასცა საერთაშორისო ურთიერთობისა და ევროპის სახელმწიფოთა საშინაო პოლიტიკის რიგ აქტუალურ საკითხს. განხილული საკითხების ერთ ნაწილზე მან ქართველ მკითხველ საზოგადოებას მიაწოდა ისტორიული სინამდვილის არსებითად სწორად ამსახველი ცნობები. აღძრული საკითხებიდან

¹ მ ა ზ ა კ ე ა ლ ი (გ. წ ე რ ე თ ე ლ ი), დასახ. წერილი, „კვალი“. 1895 წ., № 14.

² ი ქ ე ე.

³ ი ქ ე ე.

მან წინა პლანზე დააყენა „მარად თავსატეხი“ აღმოსავლეთის საკითხი და შორეული აღმოსავლეთის პრობლემა. მან სწორად მიუთითა იმ მოტივებზე, რომლებითაც განპირობებული იყო რუსეთის ცარიზმისა და სხვა კაპიტალისტური სახელმწიფოების დაინტერესება აღნიშნული პრობლემებით; - მანვე მართებული შეფასება მისცა იმ მძაფრ ქიშპობასა და ბრძოლას, რომელიც გაჩაღებული იყო მათ შორის ამ ფიცხი მასალების ნიადაგზე. მან ალღოთი სწორად ივარაუდა აღნიშნული ბრძოლისა და ქიშპობის მოსალოდნელი განვითარება მომავალში, დროულად დაინახა აღმოსავლეთის ჩაგრულ ხალხთა გამოღვიძება და ხაზი გაუსვა მის მსოფლიო-ისტორიულ მნიშვნელობას. რიგ შემთხვევაში გ. წერეთელმა დაგვიხატა ევროპის გამოჩენილ პოლიტიკურ მოღვაწეთა და დიპლომატთა ცხოვრების ნათელი სურათები, მოხაზა მათი საქმიანობის ისტორიული ფონის დამაკმაყოფილებელი შტრიხები და ჭეროვნად შეაფასა მათი პროგრესული დამსახურება თუ რეაქციული როლი.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შესავალი	3
სამოციანელთა სოციოლოგიური შეხედულებებისა და ისტორიული კონცეფციის საკითხისათვის	14
ილია ჭავჭავაძე	98
1. ირლანდიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლა	93
2. აზიისა და აფრიკის კოლონიური დაყოფა	127
3. მილიტარიზმისა და ომის საფრთხე ევროპაში	144
ნიკო ნიკოლაძე	172
1. ევროპის კაპიტალისტურ სახელმწიფოთა კოლონიური პოლიტიკა	172
2. სერბიისა და ბულგარეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა	188
3. საფრანგეთის ახალი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი	202
სერგეი შესხი	256
1. აღმოსავლეთის საკითხი	257
2. მესამე რესპუბლიკის (საფრანგეთი) ისტორიული პროცესი	271
3. პატარა და დამონებული ერები	282
4. იტალიელი ხალხის განმათავისუფლებელ-გამაერთიანებელი ბრძოლა. გარიბალდი და მაძინი	292
გიორგი წერეთელი	302
1. ბალკანეთის ხალხთა განმათავისუფლებელი ბრძოლა	302
2. ჩეხი ხალხის ისტორიის ცალკეული საკითხები	308
3. შორეული აღმოსავლეთის ამბები	310
4. ევროპის ზოგიერთი გამოჩენილი პირი	317

რედაქტორი დავით იუკურიძე
შხატერული რედაქტორი ნიკოლოზ ოქრუაშვილი
ტექნიკური რედაქტორი ნინო აფხაზავა
კორექტორი ოლღა ცინცაძე
გამომშვები დონარა იამანიძე

გადაეცა წარმოებას 7/VII-69 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 29/VII-70 წ.
ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆
ნაბეჭდი თაბახი 19,06.
სააღრ.-საგამომც. თაბახი 16,12.
უე 0,1713. ტირაჟი 1000. შეკვ. № 1032.
ფასი 1 მან. 28 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“.
თბილისი, მარჯანიშვილის 5

Тбилисская типография № 4, Главполиграфпрома Государственного
комитета Совета Министров Грузинской ССР по печати
საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოს ბეჭდვითი სიტყვის სახელმწიფო
კომიტეტის მთავარპოლიგრაფმრეწველობის თბილისის სტამბა № 4.

ДОНАДЗЕ ВАРЛАМ БАРНАБОВИЧ

**Актуальные проблемы мировой истории нового периода
в идейном наследии грузинских шестидесятников
(И. Чапчavadze, И. Николадзе, С. Месхи, Г. Церетели)**

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартвело»

Тбилиси, ул. Марджанишвили, 5

1970

$$1 \Phi(c) + 9(u) 3$$

$$301 (47 \ 922) + 9(1/9)$$

$$\varphi 74$$